Фінанси та фінансове посередництво

Том 2

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

ФІНАНСИ
ТА ФІНАНСОВЕ ПОСЕРЕДНИЦТВО

Підручник у трьох томах

Том 2

Чернівці
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2024

УДК 336(075.8)
Ф 591

Друкується за ухвалою Вченої ради
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича (протокол № 8 від 27.05.2024 р.)

Рецензенти:

Журавльова І.В. − доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця;

Циганова Н.В. – доктор економічних наук, професор, професор кафедри банківської справи та страхування Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана;

Юшко С.В. − кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Авторський колектив у складі к.е.н., доц. **Сокровольської Н.Я.** (розділ 1), к.е.н., доц. **Бак Н.А.** (розділ 2), к.е.н., доц. **Абрамової А.С.** (розділ 3), к.е.н., доц. **Харабари В.М.** (розділ 4), к.е.н., доц. **Гладчук О.М.** (розділ 5), к.е.н., доц. **Кучерівської С.С.** (розділ 6), к.е.н., доц. **Марича М.Г** (розділ 7), висловлює подяку рецензентам за цінні поради та зауваження, а також колегам за сприяння у виданні підручника.

Ф 591 **Фінанси** та фінансове посередництво : підручник у трьох томах. Том 2 / за ред. проф. П. О. Нікіфорова, доц. Н. А. Бак. Чернівці: Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. 436 с.

ISBN 978-966-423-904-9

Другий том тритомного видання «Фінанси та фінансове посередництво» охоплює цикл обов'язкових дисциплін підготовки фахівців з фінансів, банківської справи, страхування та фондового ринку першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, а саме: «Бюджетна система», «Податкова система», «Адміністрування податків», «Фінансовий ринок», «Банківські операції і технології», «Страхування», «Соціальне страхування».

Для студентів, викладачів, працівників підприємств, установ і організацій різних форм власності, а також усіх бажаючих оволодіти концептуальними знаннями у сфері фінансів, банківської справи, страхування та фондового ринку.

УДК 336(075.8)

ISBN 978-966-423-904-9

© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2024

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА..... 18

1.1. СУТЬ, ПРИЗНАЧЕННЯ ТА РОЛЬ БЮДЖЕТУ 18
1.1.1. Бюджет держави як економічна категорія. Функції бюджету 18
1.1.2. Суть, завдання та методи бюджетного планування 21
1.1.3 Суть, завдання та методи бюджетного прогнозування..... 22
1.1.4. Призначення та роль бюджету..... 24
1.2. БЮДЖЕТНИЙ УСТРІЙ І ПОБУДОВА БЮДЖЕТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ..... 26
1.2.1. Бюджетна система України: суть, правові засади та структура 26
1.2.2. Принципи побудови бюджетної системи України 28
1.2.3. Розмежування доходів і видатків між бюджетами..... 33
1.2.4. Органи управління бюджетною системою України..... 35
1.2.5. Бюджетна класифікація, її суть і значення..... 38
1.3. СИСТЕМА ВИДАТКІВ БЮДЖЕТУ 41
1.3.1. Склад і характеристика видатків бюджетів..... 41
1.3.2. Склад і характеристика розпорядників бюджетних коштів 44
1.3.3. Бюджетне фінансування, його форми та методи. Зміст і основні принципи кошторисного фінансування 45
1.4. МІЖБЮДЖЕТНІ ВІДНОСИНИ ТА СИСТЕМА БЮДЖЕТНОГО ВИРІВНЮВАННЯ..... 49
1.4.1. Суть і мета міжбюджетних відносин 49
1.4.2. Міжбюджетні трансферти та їх види 52
1.4.3. Порядок формування міжбюджетних трансфертів відповідно до положень Бюджетного кодексу..... 54
1.5. ВИДАТКИ БЮДЖЕТУ НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНУ СФЕРУ..... 56
1.5.1. Соціальний захист як складова соціальних гарантій населенню..... 56
1.5.2. Адресні субсидії громадянам на оплату житлово-комунальних послуг, придбання твердого та пічного палива, скрапленого газу..... 57
1.5.3. Джерела фінансування та склад видатків на освіту 60
1.5.4. Структура та джерела фінансування вищих навчальних закладів ... 63

1.5.5. Оперативно-сітьові показники ДНЗ 65
1.5.6. Фінансування видатків на охорону здоров'я 66
1.5.7 Видатки на фізичну культуру. Джерела фінансування фізичної культури 71
1.5.8. Склад видатків на культуру і мистецтво за функціональною й економічною класифікацією..... 74
1.6. ВИДАТКИ БЮДЖЕТУ НА ОБОРОНУ Й УПРАВЛІННЯ 75
1.6.1. Система органів і склад видатків на державне управління 75
1.6.2. Планування поточних і капітальних видатків на державне управління 77
1.6.3. Видатки на національну оборону 78
1.7. ВИДАТКИ БЮДЖЕТУ НА ЕКОНОМІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ТА НАУКУ 82
1.7.1. Склад видатків на розвиток економіки 82
1.7.2. Резервний фонд бюджету 84
1.7.3. Державний фонд регіонального розвитку 84

РОЗДІЛ 2. ПОДАТКОВА СИСТЕМА 87

2.1. ПОДАТОК НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ 87
2.1.1. Суть податку на додану вартість і його фіскальна роль 87
2.1.2. Характеристика базових елементів ПДВ 88
2.1.3. Порядок нарахування ПДВ 89
2.1.4. Механізм електронного адміністрування ПДВ 91
2.2. АКЦИЗНИЙ ПОДАТОК 93
2.2.1. Економічний зміст акцизного податку та необхідність його запровадження 93
2.2.2. Характеристика базових елементів акцизного податку 94
2.2.3. Механізм нарахування та сплати акцизного податку 95
2.2.4. Особливості механізму специфічного акцизного оподаткування операцій з окремими групами підакцизних товарів..... 97
2.3. МИТНІ ПЛАТЕЖІ ЯК СКЛАДОВА ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ 99
2.3.1. Види й умови застосування митних платежів..... 99
2.3.2. Економічний зміст, види мита і його базові елементи..... 101

2.3.3. Порядок розрахунку суми мита та його сплати
до державного бюджету України 102
2.3.4. Особливості акцизного оподаткування товарів,
що перетинають митний кордон України 102
2.4. ПОДАТОК НА ПРИБУТОК ПІДПРИЄМСТВ 104
2.4.1. Суб'єкти й об'єкт податку на прибуток підприємств 104
2.4.2. Амортизаційні відрахування як складова витрат
платника податку на прибуток 105
2.4.3. Податкові різниці як складова об'єкта податку на прибуток..... 106
2.4.2. Порядок нарахування, сплати та подання звітності
про податок на прибуток..... 106
2.5. ПОДАТОК НА ДОХОДИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ..... 108
2.5.1. Суб'єкт і об'єкт податку на доходи фізичних осіб..... 108
2.5.2. Зміст, склад і особливості розрахунку бази ПДФО..... 109
2.5.3. Розміри й умови отримання податкової соціальної пільги 111
2.5.4. Механізм застосування податкової знижки
при оподаткуванні доходів громадян 113
2.5.5. Порядок нарахування та сплати ПДФО..... 114
**2.6. ОПОДАТКУВАННЯ ДОХОДІВ СУБ'ЄКТІВ
МАЛОГО БІЗНЕСУ**..... 115
2.6.1. Загальна система оподаткування доходів
суб'єктів малого бізнесу..... 115
2.6.2. Умови та порядок застосування єдиного податку
платниками першої − третьої груп 117
2.6.3. Особливості застосування єдиного податку
платниками четвертої групи 120
2.7. РЕНТНІ ПЛАТЕЖІ Й ЕКОЛОГІЧНЕ ОПОДАТКУВАННЯ..... 121
2.7.1. Види рентних платежів і принципи їх застосування в Україні..... 122
2.7.2. Порядок рентного оподаткування використання надр 122
2.7.3. Порядок застосування рентної плати за користування
радіочастотним ресурсом України..... 124
2.7.4. Механізм нарахування та сплати рентної плати
за спеціальне використання води..... 125
2.7.5. Види спеціального використання лісових ресурсів,
порядок його оподаткування 126

2.7.6. Характеристика рентної плати за транспортування вуглеводнів і аміаку територією України 127
2.7.7. Механізм нарахування та сплати екологічного податку..... 128
2.8. МІСЦЕВІ ПОДАТКИ ТА ЗБОРИ..... 129
2.8.1. Зміст місцевих податків і зборів, їх соціально-економічне призначення та механізм запровадження..... 129
2.8.2. Характеристика податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки..... 130
2.8.3. Особливості механізму використання плати за землю 133
2.8.4. Порядок застосування транспортного податку..... 135
2.8.5. Механізм застосування збору за місця для паркування транспортних засобів..... 136
2.8.6. Особливості порядку застосування туристичного збору..... 137

РОЗДІЛ 3. АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКІВ..... 140

3.1. ТЕОРЕТИКО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКІВ 140
3.1.1. Суть і необхідність податкового адміністрування 140
3.1.2. Характеристика діючої системи адміністраторів податків і зборів 143
3.1.3. Порядок установлення та скасування податків і зборів..... 144
3.2. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО ОБЛІКУ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ У КОНТРОЛЮЮЧИХ ОРГАНАХ..... 147
3.2.1. Загальні засади організація обліку платників податків у контролюючих органах 147
3.2.2. Взяття на облік юридичних і самозайнятих осіб 148
3.2.3. Особливості реєстрації платників ПДВ 151
3.2.4. Порядок зняття з обліку платників податків у контролюючих органах 153
3.3. ВИЗНАЧЕННЯ СУМИ ПОДАТКОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ПЛАТНИКА ПОДАТКІВ, ПОРЯДОК ЇХ СПЛАТИ Й ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ КОНТРОЛЮЮЧИХ ОРГАНІВ..... 156
3.3.1. Суть податкового зобов’язання 156

3.3.2. Облік сум податкових зобов'язань і надходжень платежів в органах контролю 159
3.3.3. Скасування й оскарження рішень контролюючих органів..... 163
3.3.4. Умови повернення помилково або надмірно сплачених податкових платежів суб'єктам господарювання та громадянам 164
3.4. ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ Й ОРГАНІЗАЦІЯ КОНСУЛЬТУВАННЯ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ..... 166
3.4.1. Суть інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючого органу..... 166
3.4.2. Отримання податкової інформації контролюючими органами 168
3.4.3. Податкова консультація..... 170
3.5. ПРИЙМАННЯ Й ОБРОБКА ПОДАТКОВОЇ ЗВІТНОСТІ У ДПС 172
3.5.1. Податкова декларація (розрахунок) та особливості її складання ... 172
3.5.2. Подання податкової декларації до контролюючих органів..... 175
3.5.3. Електронний кабінет платника податків 178
3.6. ПОДАТКОВИЙ КОНТРОЛЬ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА..... 180
3.6.1. Суть податкового контролю та види податкових перевірок 180
3.6.2. Порядок проведення камеральної перевірки..... 181
3.6.3. Порядок проведення документальних планових і позапланових перевірок 182
3.6.4. Порядок проведення фактичної перевірки..... 186
3.6.5. Суть податкових правопорушень і податкової відповідальності ... 188
3.6.6. Штрафні (фінансові) санкції (штрафи) 190
3.7. АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКОВОГО БОРГУ 193
3.7.1. Суть адміністрування податкового боргу платника податку 193
3.7.2. Розстрочення та відстрочення грошових зобов'язань або податкового боргу платника податків 195
3.7.3. Джерела сплати грошових зобов'язань або погашення податкового боргу платника податків 197
3.7.4. Податкова застава та процедура її застосування 198
3.7.5. Адміністративний арешт майна..... 199
3.7.6. Списання безнадійного податкового боргу та продаж майна у податковій заставі 201

3.8. УПРАВЛІНСЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ АДМІНІСТРУВАННЯ НЕПРЯМИХ ПОДАТКІВ 202
3.8.1. Управлінські технології електронного адміністрування ПДВ 202
3.8.2. Формування та реєстрація в ЄРПН податкових накладних/розрахунків коригування 204
3.8.3. Моніторинг податкових накладних і розрахунків коригування 205
3.9. АДМІНІСТРУВАННЯ ІНШИХ ПОДАТКІВ І ЗБОРІВ 209
3.9.1. Адміністрування податку на прибуток підприємства 209
3.9.2. Адміністрування оподаткування фізичних осіб-підприємців 210

РОЗДІЛ 4. ФІНАНСОВИЙ РИНОК 212

4.1. РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВОГО РИНКУ 212
4.1.1. Суть регулювання фінансового ринку 212
4.1.2. Державне регулювання фінансового ринку України 213
4.1.3. Внутрішнє регулювання фінансового ринку 216
4.2. ФІНАНСОВІ ПОСЕРЕДНИКИ НА ФІНАНСОВОМУ РИНКУ 217
4.2.1. Поняття та суть посередницької діяльності на фінансовому ринку 217
4.2.2. Суб'єкти банківської системи. Універсальні та спеціалізовані банківські структури 219
4.2.3. Небанківські фінансові посередники 221
4.2.4. Контрактні фінансові інститути 222
4.2.5. Посередники депозитарно-клірингової системи 223
4.3. ПРОЦЕНТНІ СТАВКИ, РИЗИКИ ТА ДОХОДИ 225
4.3.1. Ціноутворення на фінансовому ринку 225
4.3.2. Майбутня та поточна вартість фінансових інструментів 227
4.3.3. Фінансові ризики 228
4.3.4. Розвиток теорій ризику 230
4.4. ГРОШОВИЙ РИНОК І РИНОК КАПІТАЛІВ 231
4.4.1. Суть і структура грошового ринку 231
4.4.2. Обліковий ринок і його особливості 233
4.4.3. Міжбанківський ринок та операції, які здійснюються на ньому 234
4.4.4. Основи організації ринку капіталів 235
4.4.5. Функціонування кредитного ринку 236

4.5. ВАЛЮТНИЙ РИНОК 237
4.5.1. Створення національної та світової валютних систем..... 237
4.5.2. Поняття, функції та суб'єкти валютного ринку..... 239
4.5.3. Валютні операції на фінансовому ринку 241
4.5.4. Валютне регулювання та курсова політика Центрального банку..... 243
4.6. ЦІННІ ПАПЕРИ ЯК ГОЛОВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ФІНАНСОВОГО РИНКУ 245
4.6.1. Суть цінних паперів, їх місце на фінансовому ринку 245
4.6.2. Класифікація цінних паперів 247
4.6.3. Характеристика пайових цінних паперів..... 248
4.6.4. Механізм функціонування боргових цінних паперів 250
4.7. ДЕРИВАТИВНІ ЦІННІ ПАПЕРИ ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА..... 252
4.7.1. Історія виникнення та розвитку деривативних цінних паперів 252
4.7.2. Характеристика деривативних цінних паперів..... 254
4.7.3. Підходи до формування портфеля цінних паперів..... 256
4.8. ФОНДОВА БІРЖА ТА БІРЖОВІ ОПЕРАЦІЇ 258
4.8.1. Суть фондової біржі, її види та функції..... 258
4.8.2. Біржовий ринок 259
4.8.3. Рейтинги фондового ринку. Біржові фондові індекси 261
4.8.4. Фундаментальний аналіз ринку цінних паперів 262
4.8.5. Методи та прийоми технічного аналізу ринку цінних паперів..... 263
4.9. МІЖНАРОДНИЙ ФІНАНСОВИЙ РИНОК..... 265
4.9.1. Поняття міжнародного фінансового ринку 265
4.9.2. Учасники міжнародного фінансового ринку 267
4.9.3. Міжнародні фінансові потоки та світові фінансові центри. Офшорні банківські центри 268

РОЗДІЛ 5. БАНКІВСЬКІ ОПЕРАЦІЇ І ТЕХНОЛОГІЇ..... 271

5.1. СУТЬ І ОСНОВНІ ВИДИ ОПЕРАЦІЙ БАНКУ 271
5.1.1. Суть і класифікація банківських операцій 271
5.1.2. Пасивні банківські операції..... 272
5.1.3. Активні банківські операції 273
5.1.4. Комісійно-посередницькі операції банків 274

5.2. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ФОРМУВАННЯ ВЛАСНОГО КАПІТАЛУ 275
5.2.1. Банківські ресурси 275
5.2.2. Структура та функції власного капіталу банку 275
5.2.3. Формування складових власного капіталу банківської установи 277
5.2.4. Нормативи капіталу для українських банків 278
5.3. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ ІЗ ЗАЛУЧЕННЯ КОШТІВ 279
5.3.1. Суть і структура залучених ресурсів банку 279
5.3.2. Депозитні операції банків 279
5.3.3. Фонд гарантування вкладів фізичних осіб 281
5.4. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ ІЗ ЗАПОЗИЧАННЯ КОШТІВ 282
5.4.1. Суть і класифікація запозичених ресурсів банків 282
5.4.2. Операції банків із міжбанківського запозичання коштів 282
5.4.3. Кредити рефінансування банківських установ 283
5.4.4. Емісія банківських боргових зобов'язань і забалансове фінансування банків 284
5.5. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ОБСЛУГОВУВАННЯ ПЛАТІЖНОГО ОБОРОТУ 285
5.5.1. Організація грошових розрахунків в Україні 285
5.5.2. Банківські рахунки в системі організації грошових розрахунків 285
5.5.3. Безготівкові банківські розрахунки 286
5.5.4. Кореспондентські міжбанківські відносини та розрахунки 286
5.5.5. Система електронних платежів Національного банку України 287
5.6. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ГОТІВКОЮ 288
5.6.1. Організація готівкових розрахунків банками 288
5.6.2. Роль банків у здійсненні касових операцій підприємствами 289
5.6.3. Касові операції банків 289
5.6.4. Роль НБУ у готівкових операціях банків 290
5.7. ЕЛЕКТРОННІ ПОСЛУГИ БАНКІВ З ВИКОРИСТАННЯМ ПЛАСТИКОВИХ КАРТОК 291
5.7.1. Платіжні картки банків, їх основні різновиди 292
5.7.2. Емісія, еквайринг та операції із застосуванням платіжних карток 292
5.7.3. Розрахунки з використанням платіжних карток банків 293

5.7.4. Національна платіжна система
«Український платіжний простір» 293
5.8. КРЕДИТНІ ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ..... 293
5.8.1. Суть і класифікація кредитних операцій банківських установ..... 293
5.8.2. Кредитний механізм і головні етапи
кредитного процесу банків 294
5.8.3. Кредитна політика банківської установи 295
5.8.4. Кредитний ризик банку та методи управління ним 296
5.8.5. Форми забезпечення повноти та своєчасності
повернення банківських кредитів 297
**5.9. ОСОБЛИВОСТІ ОПЕРАЦІЙ З НАДАННЯ
ТА ПОГАШЕННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ КРЕДИТУ**..... 298
5.9.1. Бланковий кредит і кредит під заставу цінних паперів 298
5.9.2. Контокорентний кредит і овердрафт..... 299
5.9.3. Консорціумний та паралельний банківські кредити 299
5.9.4. Іпотечний банківський кредит..... 300
5.9.5. Лізинговий банківський кредит..... 301
5.9.6. Банківське кредитування фізичних осіб, споживчий кредит 302
5.10. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ВЕКСЕЛЯМИ..... 303
5.10.1. Векселі: поняття та види..... 303
5.10.2. Класифікація банківських операцій з векселями..... 303
5.10.3. Кредитні операції банків з векселями..... 304
5.10.4. Гарантійні банківські операції з векселями 305
5.10.5. Розрахункові та комісійні банківські операції із векселями 305
5.11. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ЦІННИМИ ПАПЕРАМИ..... 306
5.11.1. Банківські операції з цінними паперами..... 306
5.11.2. Формування портфеля цінних паперів
банківськими установами 307
5.11.3. Емісійна діяльність банківських установ
на фондовому ринку 309
5.11.4. Управління портфелем цінних паперів
банківських установ..... 310
**5.12. ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ Й ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ВИКО-
НАННЯ БАНКАМИ ОПЕРАЦІЙ В ІНОЗЕМНІЙ ВАЛЮТІ**..... 311
5.12.1. Суть і різновиди валютних операцій банків..... 311

5.12.2. Організаційно-правові передумови
банківських валютних операцій 312
5.12.3. Відкриття та ведення клієнтських рахунків
банками в іноземній валюті 313
5.13. ТОРГОВЕЛЬНІ ТА НЕТОРГОВЕЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ В ІНОЗЕМНІЙ ВАЛЮТІ 314
5.13.1. Основи, поняття та форми міжнародних розрахунків 314
5.13.2. Конверсійні валютні операції 315
5.13.3. Операції банків з готівковою іноземною валютою 316
5.13.4. Операції банків з дорожніми чеками 317
5.13.5. Міжнародні перекази коштів фізичних осіб 317
5.14. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ В ІНОЗЕМНІЙ ВАЛЮТІ НА МІЖБАНКІВСЬКОМУ РИНКУ 319
5.14.1. Торгівля іноземною валютою на міжбанківському ринку 319
5.14.2. Кореспондентські відносини з іноземними банками 319
5.14.3. Фундаментальний та технічний аналіз валютного ринку..... 320
5.14.4. Управління валютним ризиком банку.
Валютна позиція банку..... 321
5.15. ОПЕРАЦІЇ З НАДАННЯ БАНКІВСЬКИХ ПОСЛУГ 323
5.15.1. Узагальнена характеристика банківських послуг..... 323
5.15.2. Гарантії та поручительства банків..... 324
5.15.3. Інформаційні та посередницько-консультаційні
послуги банків 325
5.15.4. Трастові послуги банківських установ 326
5.15.5. Банківські операції з дорогоцінними металами..... 327
5.15.6. Факторингові та форфейтингові банківські послуги 327
5.15.7. Мобільний банкінг та інтернет-банкінг..... 328
5.16. БАНКІВСЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ В РОБОТІ БАНКІВ 329
5.16.1. Інформаційні системи банківської діяльності,
їх класифікація 329
5.16.2. Структура банківської автоматизованої
інформаційної системи..... 330
5.16.3. Автоматизація банківської діяльності в Україні 331

5.17. ВИКОРИСТАННЯ INTERNET-ТЕХНОЛОГІЙ У ДІЯЛЬНОСТІ БАНКІВ 333
5.17.1. Платіжна система інтернет 333
5.17.2. Кредитні інтернет-системи 333
5.17.3. Захист електронних документів і електронних платежів 334
5.18. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ СТІЙКОСТІ БАНКУ 335
5.18.1. Фінансова стійкість банку та фактори впливу на неї 335
5.18.2. Фінансова звітність банку й оцінка його прибутковості 336
5.18.3. Методи оцінки фінансової стійкості банків 337
5.18.4. Ліквідність банківської установи як основа забезпечення її фінансової стійкості 338
5.18.5. Регулювання діяльності банків 339
5.18.6. Обов'язкове резервування як метод підтримки фінансової стійкості банків 340

РОЗДІЛ 6. СТРАХУВАННЯ 342

6.1. СТРАХУВАННЯ ЯК ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ 342
6.1.1. Необхідність і основи виникнення страхового захисту 342
6.1.2. Страховий фонд: теорії та форми його організації 343
6.1.3. Суть страхування, його функції та роль 345
6.2. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СТРАХУВАННЯ 346
6.2.1. Історія розвитку страхування у світі 346
6.2.2. Історія виникнення страхування в Україні 348
6.2.3. Страхова справа в Україні від 90-х років XX ст. до сьогодення 349
6.3. РИЗИК І РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТ 350
6.3.1. Поняття ризику в страхуванні. Класифікація страхових ризиків 350
6.3.2. Управління ризиками 351
6.3.3. Контроль над ризиками 352
6.4. ТЕРМІНОЛОГІЯ СТРАХОВОЇ СПРАВИ 353
6.4.1. Терміни загальних умов страхування 353
6.4.2. Терміни умов формування страхового фонду 353

6.4.3. Терміни умов використання коштів
страхового фонду 354
6.4.4. Міжнародні страхові терміни 355
6.5. КЛАСИ ТА ФОРМИ СТРАХУВАННЯ 357
6.5.1. Класифікація страхових продуктів 357
6.5.2. Принципи обов'язкового страхування 358
6.5.3. Добровільна форма проведення страхування 360
6.6. ОРГАНІЗАЦІЯ СТРАХОВОЇ СПРАВИ 362
6.6.1. Загальна характеристика страхового ринку 362
6.6.2. Порядок створення та діяльності страхових компаній в Україні ... 363
6.6.3. Державне страхування та інші організаційні
форми страхування 364
6.6.4. Державний нагляд за страховою діяльністю 365
6.6.5. Маркетинг у страхуванні 366
6.7. ВИЗНАЧЕННЯ ТАРИФНИХ СТАВОК 367
6.7.1. Тариф і тарифна політика 367
6.7.2. Порядок розрахунку тарифної ставки 368
6.7.3. Актуарні розрахунки: поняття, принципи, завдання 368
6.7.4. Основні показники страхової статистики 370
**6.8. ФІНАНСОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ
СТРАХОВИХ КОМПАНІЙ** 371
6.8.1. Доходи страховика 371
6.8.2. Витрати страхової компанії 372
6.8.3. Інвестиційна діяльність страховика 372
6.8.4. Фінансова стійкість страховика та страхової операції 373
6.9. СТРАХУВАННЯ РІВНЯ ЖИТТЯ ГРОМАДЯН 374
6.9.1. Загальні принципи страхування
рівня життя громадян 374
6.9.2. Загальнообов'язкове державне соціальне
страхування в Україні 375
6.9.3. Медичне страхування 376
6.9.4. Страхування від нещасних випадків 376
6.9.5. Довгострокове страхування життя 378
6.10. МАЙНОВЕ СТРАХУВАННЯ 379
6.10.1. Загальні принципи та види майнового страхування 379

6.10.2. Особливості страхування в сільському господарстві 380
6.10.3. Страхування наземного транспорту..... 381
6.10.4. Страхування домашнього майна громадян 381
6.10.5. Особливості страхування ризиків 383
6.11. СТРАХУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ..... 385
6.11.1. Загальні принципи страхування відповідальності..... 385
6.11.2. Страхування відповідальності у фінансово-кредитній сфері..... 385
6.11.3. Страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів..... 386
6.11.4. Страхування професійної відповідальності 388
6.12. ПЕРЕСТРАХУВАННЯ ТА СПІВСТРАХУВАННЯ..... 389
6.12.1. Необхідність перестрахування, його суть і функції..... 389
6.12.2. Методи перестрахування..... 390
6.12.3. Види договорів перестрахування 392
6.12.4. Співстрахування: суть і механізм дії..... 393
6.13. СТРАХУВАННЯ В РІЗНИХ КРАЇНАХ СВІТУ 394
6.13.1. Страхові ринки США та Японії..... 394
6.13.2. Особливості страхової справи в Європі..... 396
6.13.3. Особливості страхування в ісламських країнах..... 398
6.13.4. Страховий ринок України: стан і особливості функціонування... 399

РОЗДІЛ 7. СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ 401

7.1. СУТЬ, ПРИНЦИПИ ТА РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ..... 401
7.1.1. Визначення й економічна суть соціального страхування..... 401
7.1.2. Принципи соціального страхування 402
7.1.3. Функції соціального страхування..... 403
7.1.4. Види загальнообов’язкового державного соціального страхування залежно від страхового випадку 404
7.2. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ..... 405
7.2.1. Історія розвитку соціального страхування..... 405
7.2.2. Розвиток соціального страхування в Україні..... 407

7.3. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ 409
7.3.1. Основи державного регулювання соціального страхування 409
7.3.2. Система органів державного регулювання соціального страхування 410
7.3.3. Роль соціальних гарантій, стандартів і нормативів у державному регулюванні соціального страхування 411
7.3.4. Державний контроль і моніторинг у сфері соціального страхування 412
7.3.5. Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування 413
7.4. СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ З ТИМЧАСОВОЇ ВТРАТИ ПРАЦЕЗДАТНОСТІ 415
7.4.1. Теоретико-організаційні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності 415
7.4.2. Основні законодавчі норми загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності 416
7.4.3. Особливості обчислення середньої заробітної плати для призначення допомоги по вагітності та пологах, допомоги по тимчасовій непрацездатності, а також оплати перших п'яти днів тимчасової непрацездатності за рахунок коштів роботодавця 417
7.5. МЕДИЧНЕ СТРАХУВАННЯ 419
7.5.1. Медичне страхування у світових моделях організації охорони здоров'я 419
7.5.2. Суть, значення та форми медичного страхування. Об'єкти і суб'єкти медичного страхування 420
7.5.3. Сучасний стан медичного страхування в Україні 421
7.6. СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ ВІД НЕЩАСНИХ ВИПАДКІВ НА ВИРОБНИЦТВІ ТА ПРОФЕСІЙНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ 422

7.6.1. Теоретичні основи загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання 422
7.6.2. Матеріальне забезпечення та соціальні послуги у разі настання нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання..... 423
7.6.3. Щомісячні страхові виплати та інші витрати на відшкодування шкоди внаслідок нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання. Умови призначення страхових виплат 424
7.7. СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ НА ВИПАДОК БЕЗРОБІТТЯ 425
7.7.1. Теоретичні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття 426
7.7.2. Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття: завдання, функції, права 427
7.7.3. Джерела формування бюджету Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття..... 427
7.8. ДЕРЖАВНЕ ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ..... 429
7.8.1. Теоретичні основи пенсійного страхування..... 429
7.8.2. Види пенсій у солідарній системі..... 430
7.8.3. Пенсійний фонд України як орган управління коштами солідарної системи пенсійного страхування 431
7.9. НЕДЕРЖАВНЕ ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ 432
7.9.1 Необхідність і значення недержавного соціального страхування..... 432
7.9.2. Система та суб'єкти недержавного пенсійного забезпечення 432
7.9.3. Адміністратор недержавного пенсійного фонду 433
7.9.4. Пенсійні активи, їх склад і використання..... 434

РОЗДІЛ 1. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

1.1. СУТЬ, ПРИЗНАЧЕННЯ ТА РОЛЬ БЮДЖЕТУ

1.1.1. Бюджет держави як економічна категорія. Функції бюджету.
1.1.2. Суть, завдання та методи бюджетного планування.
1.1.3. Суть, завдання та методи бюджетного прогнозування.
1.1.4. Призначення та роль бюджету.

1.1.1. Бюджет держави як економічна категорія. Функції бюджету

Ринкова економічна модель, разом з іншими варіантами, потребує державного втручання у процеси розподілу та перерозподілу створеної вартості в суспільстві. Ці процеси здійснюються за допомогою фінансів, а бюджет виступає конкретною формою реалізації державних функцій. З розвитком цивілізації бюджет стає інструментом економічної політики не лише у ринкових умовах, але й у тоталітарних, монархічних та інших системах. У бюджеті концентруються інтереси держави, підприємців і населення, причому основним об'єктом цих інтересів є валовий внутрішній продукт і напрямки його розподілу та перерозподілу.

Бюджет в основному відображає вторинний перерозподіл валового внутрішнього продукту через оподаткування та надання суспільних благ і послуг за рахунок бюджету громадянам.

Надання суспільних благ населенню стає однією з функцій держави в умовах вільної конкуренції, а їх фінансування здійснюється за рахунок бюджету. Економічна природа бюджету проявляється у тому, що через нього держава забезпечує суспільство унікальними благами та послугами, які мають вплив на якість життя рівень та добробуту. До цих благ входять оборона країни, національна безпека й правопорядок, благоустрій, охорона довкілля, освіта, охорона здоров'я, культура, наука та соціальний захист населення.

Слово «бюджет» − англійського походження й означає мішок, валіза з грошима.

Згідно зі статтею 2 Бюджетного кодексу України (*далі* – БКУ), ***бюджет*** **–** план формування і використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим (*далі* – АРК) та органами місцевого самоврядування (*далі* – ОМС) протягом бюджетного періоду[1].

Розрізняють два основних типи бюджетів: поточний і бюджет

[1] Бюджетний кодекс України : Закон України від 8 лип. 2010 р. № 2456-VI.

розвитку, відрізняються за цільовим призначенням і напрямком витрат. Поточний бюджет спрямований на фінансування витрат, що виникають у поточному фінансовому році, і не пов'язаних з будівництвом або іншими довгостроковими заходами. З іншого боку, бюджет розвитку призначений для здійснення витрат на заходи, пов'язані з майбутнім розвитком, такі як будівництво та впровадження нових технологій. Держава у цьому випадку має намір отримати часткове повернення виділених коштів через економічні або інші переваги, що виникають в результаті цих заходів.

Державний бюджет відіграє значну роль у структурі ринкових відносин та є невід'ємною складовою ринкової економіки. Як важливий інструмент реалізації державної політики він відображає систему економічних відносин, що складаються в суспільстві, через утворення централізованого фонду грошових коштів держави та їхнє використання для розширеного відтворення, підвищення рівня життя та задоволення інших суспільних потреб.

У контексті економічної категорії державний бюджет відображає фінансові відносини, пов'язані з формуванням централізованого фонду грошових ресурсів держави.

Як юридична категорія, він являє собою фінансовий план держави, що має силу закону, оскільки його затверджує парламент.

Бюджетний період для всіх бюджетів, що складають бюджетну систему України, становить один календарний рік, який починається 1 січня кожного року і закінчується 31 грудня того ж року. Неприйняття Верховною Радою України (*далі* – ВРУ) закону про Державний бюджет України до 1 січня відповідного року не є підставою для встановлення іншого бюджетного періоду[2]. Відповідно до діючої Конституції України, бюджетний період для Державного бюджету України за особливих обставин може бути іншим. Такими обставинами можуть бути уведення воєнного стану або оголошення надзвичайного стану в Україні[3].

У разі затвердження Державного бюджету України на інший, ніж передбачений, бюджетний період місцеві бюджети мають бути затверджені на такий самий період.

Середньостроковий період для середньострокового бюджетного планування охоплює плановий іта наступні за плановим два бюджетні періоди.

Складові частини бюджетного законодавства:

1) Конституція України;

2) Бюджетна декларація;

[2] Бюджетна система : підручник / за ред. В.Г. Дем'янишина, О.П. Кириленко, З.М. Лободіної. Тернопіль : ЗУНУ, 2020. С. 136.

[3] Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР.

3) закон про Державний бюджет України;

4) інші закони, що регулюють бюджетні відносини;

5) нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України (*далі* – КМУ), прийняті на підставі і на виконання БКУ та інших законів України;

6) нормативно-правові акти органів виконавчої влади, прийняті на підставі і на виконання БКУ, інших законів України та нормативно-правових актів КМУ;

6) прогнози місцевих бюджетів;

7) рішення про місцевий бюджет;

8) рішення органів АРК, місцевих державних адміністрацій, ОМС, прийняті відповідно до БКУ, нормативно-правових актів[4].

Формування та використання бюджету підпорядковані впливу різноманітних факторів − економічних, соціальних і політичних.

Економічні фактори відображають стан і тенденції макроекономічних процесів, таких як валовий внутрішній продукт (ВВП), економічне зростання або спад, рівень інфляції, рівень безробіття, зміни у виробництві та продуктивності праці, а також податкову політику.

Соціальні фактори враховують особливості соціального забезпечення населення − витрати на освіту, охорону здоров'я, соціально-культурні програми та заходи, а також соціальний захист.

Політичні фактори включають забезпечення обороноздатності країни, підтримку внутрішнього правопорядку, організацію ефективного управління країною та зміцнення законодавчої та виконавчої влади.

Усі ці фактори взаємодіють і враховуються при формуванні бюджету для забезпечення ефективного функціонування економіки та задоволення потреб суспільства.

Функції бюджету розкривають суть його ролі в суспільстві. Бюджет виконує три основні функції: розподільну, контрольну і функцію забезпечення існування держави.

Розподільна функція зумовлена тим, що бюджет взаємодіє з усіма учасниками суспільного виробництва. Основним об'єктом розподілу і перерозподілу є чистий дохід суспільства. Ця функція сприяє концентрації грошових коштів у руках держави та їх подальшому використанню для задоволення суспільних потреб. Грошові кошти розподіляються між різними галузями та верствами населення, формуючи різноманітні грошові фонди, такі як державний і місцеві бюджети, Пенсійний фонд України (*далі* – ПФУ) та інші.

Світовий досвід підтверджує: зростає роль держави у розподілі благ і бюджет стає ключовим інструментом для здійснення цієї функції. У більшості розвинених країн близько 30-50% ВВП перерозподіляється через

[4] Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР.

бюджет. Однак важливо знайти збалансовані форми і методи цього перерозподілу, особливо в умовах економіки України.

Контрольна функція бюджету відображає його роль у відстеженні економічних процесів, що відбуваються у різних сферах економіки. При формуванні державних доходів фінансовий контроль забезпечується правильністю збору різних видів податків, визначенням податкової бази, формами пільгового оподаткування, строками надходження податків, а також мобілізацією інших джерел доходів. Обов'язково підлягає контролю ефективність їх використання та відповідність коштів цільовому призначенню.

Функція забезпечення існування держави передбачає створення матеріально-фінансової бази для функціонування державних органів, включаючи апарат управління країною, президентську, виконавчу та законодавчу владу, правоохоронні та митні органи, а також податкову службу. Значення має також проведення зовнішньоекономічної діяльності, яка охоплює утримання дипломатичних представництв за кордоном і внески до міжнародних організацій, членом яких є Україна.

1.1.2. Суть, завдання та методи бюджетного планування

Бюджетне планування − це науково обґрунтований процес, який полягає у визначенні джерел формування та спрямування бюджетних фінансових ресурсів для забезпечення пропорційного та динамічного соціально-економічного розвитку суспільства.

Організація бюджетного планування ґрунтується на науково обґрунтованих принципах:

Комплексний підхід: означає врахування основних параметрів економічного та соціального розвитку у зв'язку з фінансовими можливостями. Бюджетне планування базується на планових показниках розвитку економіки та соціальної сфери, а також виявляє додаткові резерви надходжень і можливості фінансування.

Оптимальне використання ресурсів: Головна мета − забезпечення пріоритетних напрямків розвитку економіки та соціальної інфраструктури за допомогою оптимального використання бюджетних коштів.

Раціональний перерозподіл: Бюджетний механізм використовується для визначення раціональної межі перерозподілу бюджетних ресурсів.

Єдність показників: Використання єдиної системи показників бюджету у всіх ланках бюджетної системи.

Наукова обґрунтованість: Бюджетне планування ґрунтується на передовій методології та методах застосування передових норм і нормативів.

Режим економії: Орієнтація на виконання завдань розвитку за мінімальними витратами. Бюджетне фінансування планується так, щоб

забезпечити раціональне використання кожної гривні, враховуючи можливості усунення непродуктивних витрат.

До завдань бюджетного планування входять:

1. Забезпечення необхідних макроекономічних пропорцій розвитку держави.

2. Виявлення реальних джерел надходжень за усіма напрямами та від усіх платників податків та зборів на всіх рівнях бюджету.

3. Ефективне розподілення бюджетних видатків за напрямами та між регіонами.

4. Сприяння найбільш ефективному використанню бюджетних коштів у галузях народного господарства.

5. Забезпечення мінімального рівня соціальних потреб.

6. Утворення необхідних соціальних резервів для планових і позапланових заходів.

7. Забезпечення прозорого бюджетного контролю через систему здійснення бюджетних платежів.

Методи бюджетного планування такі:

Прямий рахунок: визначення загальної суми доходів та видатків у розрізі окремих платників податків та розпорядників бюджетних коштів.

Метод коефіцієнтів: застосування відповідних коефіцієнтів до показників минулого періоду, з метою коригування і прогнозування показників на плановий період.

Нормативний метод: використання нормативів, що регулюють види надходжень і видатків, з урахуванням економічного стану суб'єктів господарювання.

Балансовий метод: досягнення узгодженості між джерелами надходжень і видатками за видами та регіонами, з урахуванням загальної величини фінансових ресурсів і відповідних потреб.

Програмно-цільовий метод: використання при фінансуванні окремих державних програм з економічного та соціального розвитку, що дозволяє виявити джерела покриття та визначити ефективність цих програм. Цей метод основний при формуванні Державного та місцевих бюджетів з 2002 року.

1.1.3. Суть, завдання та методи бюджетного прогнозування

Макроекономічна політика держави впливає на економічний розвиток шляхом застосування науково обґрунтованих методів регулювання, з яких невід'ємною складовою є прогнозування. Прогноз визначається як науково обґрунтоване передбачення можливого стану об'єкта у майбутньому, що є результатом реалістичного й економічно виправданого аналізу для прийняття інформованих рішень.

Бюджетне прогнозування є процесом розробки основних показників Державного бюджету на перспективу, включаючи прогнозування найважливіших надходжень і видатків. Цей процес передбачає визначення концепції, основної мети, головних напрямів розвитку й основних цілей, які мають бути досягнуті.

Прогнозування має стати необхідною частиною процесу бюджетного планування, що дозволить проаналізувати тенденції формування ресурсів бюджету та їх використання.

Основне призначення бюджетного прогнозування полягає в оцінці різних та найбільш імовірних варіантів формування ресурсів бюджету та напрямків їх використання. Головна функція прогнозу полягає у науковому передбаченні.

Під час прогнозування важливо враховувати показники інфляції, обмінного курсу національної валюти, державного боргу. Точність прогнозних розрахунків залежить від значень цих показників у базисному періоді, динаміки їх змін у прогнозованому періоді, а також від структури та внутрішніх характеристик моделі для розрахунку показника.

Завдання бюджетного прогнозування охоплюють*:*

1. Визначення обсягів бюджетних ресурсів та їхнього використання як у цілому, так і за окремими видами.

2. Вивчення взаємозв'язків показників бюджету з основними макропоказниками, такими як ВВП, баланс фінансових ресурсів і витрат держави, баланс грошових доходів і витрат населення, платіжний баланс.

3. Визначення впливу на величину показників факторів, що характеризують динаміку розвитку економіки.

4. Перевірка можливостей бюджетного забезпечення показників соціально-економічного розвитку держави.

Найбільш поширеними методами бюджетного прогнозування є:

- *регресійні багатофакторні моделі*, які дозволяють розраховувати на перспективу окремі показники бюджету шляхом аналізу взаємозв'язків між ними та іншими факторами.
- *метод економетричного моделювання*, який використовує складні економічні моделі для прогнозування бюджетних показників на основі історичних даних і врахування різних впливів.

У сфері прогнозування в Україні виявляється дефіцит кількісного аналізу, що ускладнює обґрунтованість і надійність прогнозних оцінок. Зокрема, метод екстраполяції, який широко застосовується в бюджетній сфері, не враховує необхідну інформацію про структуру податків і можливі взаємозв'язки між доходами, що може призвести до неточних результатів. Цей метод може бути корисним лише як додатковий і використовуватися в поєднанні з багатофакторною трендовою моделлю.

Для аналізу та прогнозування доходів бюджету можна використовувати різноманітні економіко-математичні й статистичні методи та моделі. Однак перед застосуванням конкретного методу важливо обґрунтувати його вибір, оскільки одні й ті ж методи можуть давати різні результати залежно від умов.

Необхідно враховувати, що специфіка прогнозування макроекономічних показників передбачає обґрунтованість методів, оскільки недостатньо лише отримати числовий результат − важливо економічно інтерпретувати ці дані та розробляти на їх основі управлінські рішення.

Серед науковців і практиків не існує єдиної думки щодо оптимального методу прогнозування доходів бюджету, оскільки кожен метод має свої переваги і недоліки, які можуть бути важливими в певних ситуаціях. Основними критеріями при виборі методу є точність, своєчасність і зрозумілість отриманих результатів. Обраний метод повинен забезпечити не лише достовірність і точність прогнозних розрахунків, але й економічну ефективність, зменшуючи затрати часу та фінансових ресурсів на процес прогнозування.

Теоретично вибір методу прогнозування повинен залежати від поставленої мети. Наприклад, урахування структури податків та можливих взаємозв'язків між різними факторами може вимагати застосування більш складних моделей, таких як багатофакторні регресійні моделі. Однак у ситуаціях, коли головним є прогнозування короткострокових тенденцій, метод екстраполяції може бути більш практичним і ефективнішим (табл. 1.1). Отже, вибір методу прогнозування повинен бути обґрунтованим і здійснюватися з урахуванням конкретних обставин і цілей прогнозування.

1.1.4. Призначення та роль бюджету

Призначення бюджету в державі визначається через систему відносин, що складаються з таких елементів:

1. *Між державою та підприємницькими структурами* у процесі мобілізації доходів, накопичень і фінансування з бюджету. Це означає встановлення механізмів збирання податків, сплати податкових зобов'язань і використання цих коштів для фінансування різних секторів економіки та соціальних програм.

2. *Між державою та населенням* у процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту (ВВП). Ця взаємодія передбачає виділення коштів на соціальні програми, освіту, охорону здоров'я, інфраструктуру тощо, а також систему соціальних виплат і пільг.

3. Між різними рівнями бюджетної системи під час бюджетного регулювання. Це означає розподіл фінансових ресурсів між різними рівнями влади (центральним, регіональним та місцевим), а також управлінням цими ресурсами для досягнення стратегічних цілей розвитку країни.

Таблиця 1.1

Характеристика економетричного методу

Переваги	Недоліки
Консистентність прогнозів: Вони гарантують, що прогнозовані показники узгоджені й не містять суперечностей, оскільки базуються на математичних і статистичних засадах. *Урахування багатьох факторів*: Ці моделі здатні одночасно враховувати вплив різноманітних факторів та їх взаємозв'язків, що робить їх більш комплексними й точнішими у прогнозуванні. *Гнучкість в умовах і припущеннях*: Економетричні моделі можуть застосовуватися у різних умовах і припущеннях, що дозволяє отримувати прогнози для широкого спектра сценаріїв розвитку.	*Складність побудови*: Розробка економетричних моделей може бути складною через потребу великої кількості даних, точного вибору змінних та параметрів, а також складності математичного апарату. *Обмеження врахування факторів*: Моделі можуть недостатньо враховувати всі можливі фактори, які впливають на економіку, що може призвести до недостовірних прогнозів. *Нестабільність у змінних*: Економетричні моделі можуть бути чутливими до змін у вхідних даних або параметрах, що може призвести до неточних прогнозів у випадку зміни умов. *Неявні припущення*: Побудова моделей передбачає ряд припущень про структуру економіки та взаємозв'язки між її складовими, які можуть не відповідати реальності, що обмежує точність прогнозів. *Відсутність урахування неочікуваних подій:* Економетричні моделі часто базуються на минулих даних і трендах, тому вони можуть бути непродуктивними у прогнозуванні несподіваних подій або кризових ситуацій.

Усі ці відносини складають структуру бюджетної системи, визначають способи використання та розподілу бюджетних коштів для забезпечення сталого економічного та соціального розвитку держави.

Дослідження й аналіз структури відносин, пов'язаних із бюджетом, є ключовим для розуміння його економічного змісту та ролі у розподільчих процесах економіки держави. На основі цих досліджень формується та реалізується цілеспрямована бюджетна політика. Посилення ролі бюджету в формуванні та використанні фінансових ресурсів пов'язане з постійним удосконаленням системи економічних відносин.

Основна частина бюджетних відносин виникає під час розподілу та перерозподілу вартості національного доходу. Перший етап розподілу полягає в концентрації частини додаткового продукту у централізованому фонді державних ресурсів у вигляді податків та відрахувань на соціальне страхування. На другому етапі за допомогою бюджетних відносин частина доходів підприємств і населення вилучається та спрямовується у централізований фонд грошових ресурсів для наступного перерозподілу з метою задоволення суспільних потреб.

Роль бюджету на кожному етапі визначається залученням і використанням фінансових ресурсів. У результаті процесів мобілізації та використання бюджетних коштів формуються фонди споживання та нагромадження, що визначає роль бюджету в економіці.

Бюджет завжди виступав важливим інструментом впливу на розвиток економіки та соціальної сфери. Цим засобом держава може модифікувати структуру виробництва, впливати на результати господарювання та здійснювати соціальні трансформації.

Ринкова економіка відрізняється від попередніх систем, і в кожній країні є свої особливості, але є спільні риси, такі як самостійне господарювання підприємств і конкуренція. Однак ринковий механізм не завжди може вирішити важливі економічні питання, іноді він призводить до серйозних фінансових втрат, як, наприклад, фінансова криза 1998 року.

Бюджет виступає як основний фінансовий план держави, який має передбачати виконання всіх її функцій на різних рівнях − економічній, соціальній, військовій та інших. У країнах, які переходять до ринкових умов господарювання, бюджет виконує роль основного регулятора цих процесів, а його плановість є однією з основних характеристик.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Обґрунтуйте об'єктивні передумови виникнення бюджету.
2. Поясніть суть бюджету як об’єктивної економічної категорії.
3. Чим є бюджет держави за правовим характером?
4. Які ознаки властиві бюджетним відносинам?
5. Назвіть об’єкти та суб’єкти бюджетних правовідносин.
6. У чому полягає матеріальний зміст бюджету?
7. Як Ви розумієте бюджет держави за формою?
8. Яким Ви бачите взаємозв’язок між кількісною та якісною сторонами бюджету?
9. Перелічіть основні функції бюджету та обґрунтуйте його призначення.

1.2. БЮДЖЕТНИЙ УСТРІЙ І ПОБУДОВА БЮДЖЕТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

1.2.1. Бюджетна система України: суть, правові засади та структура.
1.2.2. Принципи побудови бюджетної системи України.
1.2.3. Розмежування доходів і видатків між бюджетами.
1.2.4. Органи управління бюджетною системою України.
1.2.5. Бюджетна класифікація, її суть і значення.

1.2.1. Бюджетна система України: суть, правові засади та структура

Структура бюджету розглядається у горизонтальному і вертикальному розрізах. У горизонтальному вона характеризується складом доходів і видатків, а також їх питомою вагою.

Бюджетний устрій визначає організацію та принципи побудови бюджетної системи, структуру бюджетної системи, взаємовідносини між її складовими ланками.

Український бюджетний устрій формується з урахуванням державного устрою й адміністративно-територіального поділу країни.

Основні засади бюджетного устрою передбачають:

1. Виокремлення видів бюджетів, які створюються в країні.
2. Установлення принципів побудови бюджетної системи.
3. Розмежування доходів і видатків між різними рівнями бюджетної системи.
4. Визначення характеру та форм взаємовідносин між різними бюджетами.

Теоретично можливі три варіанти виокремлення видів бюджетів:

1. Створення єдиного бюджету для всієї країни, але цей варіант має суттєві недоліки та зазвичай не застосовується.
2. Створення окремих регіональних бюджетів, але цей варіант також має недоліки і не знаходить широкого застосування.
3. Створення централізованих і децентралізованих видів бюджетів на кожному рівні адміністративного поділу, що є найбільш прийнятним варіантом.

Відповідно до такого підходу у бюджетній системі розрізняють: центральні та місцеві бюджети.

До **центральних** належить централізований бюджет країни (в Україні – державний бюджет) і центральні бюджети федеративних утворень (республіканський бюджет АРК).

Місцеві бюджети розрізняються за рівнями адміністративного поділу на:

– централізовані відповідно до певної адміністративної одиниці (обласні, районні, міські);

- децентралізовані (міст, сіл, селищ і районів у містах).

Бюджетна система України – це сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, яка побудована з урахуванням економічних відносин, державного й адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права. Бюджетна система України складається з Державного бюджету України та місцевих бюджетів. Згідно з чинним законодавством, місцевими бюджетами визначені бюджет АРК, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування. До бюджетів місцевого самоврядування належать бюджети територіальних громад (*далі* – ТГ) сіл, селищ, міст та їх об'єднань.

Зведений бюджет України – це сукупність показників усіх бюджетів, що входять до складу бюджетної системи України та використовуються для

аналізу і прогнозування соціально-економічного розвитку. *Зведений бюджет України* містить показники Державного бюджету України, зведеного бюджету АРК, зведених бюджетів областей та бюджетів міст Києва і Севастополя. *Зведений бюджет АРК* містить показники бюджету АРК, районних бюджетів і бюджетів місцевого самоврядування на території АРК. *Зведений бюджет області* містить показники обласного бюджету, районних бюджетів і бюджетів місцевого самоврядування на території цієї області. *Зведений бюджет міської ТГ*, у складі якої утворені райони у місті, містить показники міського бюджету та бюджетів районів у місті (у разі утворення районних у місті рад).

Усі бюджети зведеного бюджету України мають самостійний характер[5].

1.2.2. Принципи побудови бюджетної системи України

БКУ закріпив десять принципів, які формують основу бюджетної системи країни: єдності; збалансованості; самостійності; повноти; обґрунтованості; ефективності й результативності; субсидіарності; цільового використання бюджетних коштів; справедливості й неупередженості; публічності і прозорості.

Відповідно до ст. 95 Конституції України, бюджетна система будується на засадах справедливого й неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами й ТГ та закріплює винятково законодавче й цільове регулювання будь-яких видатків держави на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків; проголошує ідею збалансованості бюджету; закріплює принцип звітності і прозорості (оприлюднення) звітів про доходи й видатки Державного бюджету України та місцевих бюджетів[6].

Принцип єдності бюджетної системи України визначається як важливий елемент функціонування бюджетної системи, що забезпечує гармонійне співвідношення та взаємодію різних видів бюджетів як складових цієї системи. Цей принцип гарантує проведення єдиної соціально-економічної політики в країні та створює умови для координації бюджетних процесів на всіх рівнях влади.

Зміст принципу єдності бюджетної системи України відображається у ряді аспектів:

- єдність правової бази: передбачає наявність єдиного законодавства, включаючи бку, який регулює всі аспекти бюджетних відносин;
- єдність грошової системи: означає використання однієї валюти та єдиного порядку обігу грошових коштів у всіх видів бюджетів;

[5] Бюджетний кодекс України : Закон України від 8 лип. 2010 р. № 2456-VI.
[6] Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР.

- регулювання бюджетних відносин: передбачає наявність єдиної системи регулювання бюджетних процесів та взаємовідносин між різними рівнями влади;
- існування єдиної бюджетної класифікації: застосування однієї класифікації до всіх видів бюджетів для єдиності обліку та аналізу бюджетних даних;
- єдність форм бюджетної документації і звітності: передбачає використання однакових форм звітності та бюджетної документації для всіх учасників бюджетного процесу;
- установлення єдиних вимог щодо відповідальності та заходів впливу за порушення бюджетного законодавства: наявність однакових стандартів відповідальності за невиконання бюджетних правил і норм;
- єдність принципів побудови бюджетної системи: використання однакових принципів управління бюджетними ресурсами на всіх рівнях влади.

Враховуючи ці аспекти, принцип єдності бюджетної системи України забезпечує стабільність, ефективність і прозорість бюджетних процесів у країні.

Принцип збалансованості – один із ключових у фінансовому управлінні, який має вирішальне значення для стабільності та ефективності функціонування державних фінансів. Цей принцип передбачає, що рівень витрат у бюджеті повинен бути узгоджений з рівнем доходів, щоб уникнути дефіциту або профіциту бюджету.

Згідно з Конституцією України та БКУ, держава прагне до збалансованості бюджету, що означає, що всі витрати мають бути покриті загальною сумою доходів і джерел фінансування дефіциту. Це дає змогу забезпечити фінансову стійкість, уникнути накопичення боргів держави.

Дотримання принципу збалансованості бюджету приводить до кількох важливих наслідків:

- мінімізація бюджетного дефіциту (профіциту);
- обмеження боргового навантаження;
- стабільність економічної ситуації;
- підвищення довіри інвесторів.

Отже, принцип збалансованості бюджетної системи є важливим елементом фінансової стабільності й ефективного управління фінансами держави. Його дотримання сприяє створенню стійкої економічної бази для розвитку країни.

Принцип самостійності бюджетної системи України – важливий забезпечувальний механізм, який гарантує автономію та незалежність різних рівнів бюджетів у фінансовій сфері. Основна мета цього принципу полягає в забезпеченні самостійного управління бюджетними ресурсами на рівні держави та місцевого самоврядування.

Основні аспекти принципу самостійності бюджетної системи України передбачають:

- розділення фінансової відповідальності: Державний та місцеві бюджети є самостійними відповідно до своїх фінансових обов'язків. Це означає, що кожен бюджет відповідає за свої власні доходи та витрати, і несе фінансову відповідальність тільки за свої дії;
- забезпечення фінансової самостійності: Бюджети мають власні джерела доходів, які визначаються законодавством. Це дозволяє бюджетам мати фінансову автономію та здійснювати свою фінансову політику відповідно до потреб і пріоритетів;
- право на самостійне управління ресурсами: Органи влади мають право самостійно визначати напрями використання бюджетних коштів у межах законодавства. Це означає, що вони можуть приймати рішення про розподіл фінансових ресурсів відповідно до своїх потреб і завдань;
- незалежність у бюджетному процесі: Органи влади та місцевого самоврядування мають право самостійно затверджувати та виконувати свої бюджети без зовнішнього втручання. Це гарантує незалежність у фінансовому плануванні та реалізації програм і проєктів.

Принцип самостійності бюджетної системи України − важливий фактор забезпечення ефективного управління фінансовими ресурсами та здійснення соціально-економічної політики. Цей принцип гарантує, що кожен рівень влади має достатній рівень автономії для забезпечення своїх фінансових потреб та виконання власних завдань.

Принцип повноти в бюджетній системі передбачає врахування всіх доходів і витрат у бюджетних планах із відображенням їх у повному обсязі. Це означає, що всі види доходів і видатків, які передбачені нормативно-правовими актами, мають бути включені у склад бюджету. Також важливою частиною цього принципу є повнота структури бюджетної системи, що передбачає належне врахування всіх існуючих видів бюджетів.

Принцип обґрунтованості бюджету вимагає, щоб усі показники доходів і витрат були обґрунтовані науково, логічно і відповідали реальним умовам та прогнозам економічного розвитку. Це означає, що при складанні бюджету необхідно враховувати різноманітні економічні та соціальні фактори, такі як зміни у валовому внутрішньому продукті, інфляційні тенденції, зміни валютних курсів, зайнятість населення та інші.

Для забезпечення обґрунтованості бюджету важливо використовувати наукові методи та статистичний аналіз для прогнозування доходів і витрат. Також необхідно враховувати можливі зовнішні чинники, які можуть вплинути на економічну ситуацію країни.

Звітність і достовірність інформації про виконання бюджету є ключовими складовими обґрунтованості бюджету. Якщо фактичні дані про

доходи і витрати відповідають запланованим показникам, це є показником якості прогнозування й обґрунтованості бюджету. Однак зовнішні фактори, такі як світові ціни на нафту, можуть впливати на реалізацію бюджету та зробити прогнози менш точними. Тому важливо постійно аналізувати й оновлювати прогнози для забезпечення обґрунтованості бюджетної політики.

Принцип ефективності й результативності в бюджетній системі покликаний забезпечити оптимальне використання бюджетних ресурсів для досягнення запланованих цілей. Це передбачає два основні аспекти: ефективне використання мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів.

Учасники бюджетного процесу мають спрямовувати свої зусилля на досягнення запланованих цілей, дотримуючись принципів економії бюджетних коштів та ефективного використання ресурсів. При цьому, якщо досягнення запланованих цілей передбачає економію бюджетних коштів, учасники бюджетного процесу повинні працювати в напрямку зниження витрат.

Та якщо для досягнення максимального результату потрібно витратити більше бюджетних коштів, то це також допускається. Важливо, щоб таке використання було обґрунтоване та відповідало стратегічним цілям і завданням бюджетної політики.

Контроль за дотриманням принципу ефективності й результативності здійснюється через проведення аудиту й оцінки ефективності управління бюджетними коштами. Цей процес регулюється відповідно до законодавства, що визначено в БКУ.

Отже, принцип ефективності й результативності є важливою складовою бюджетної системи, спрямованою на забезпечення ефективного та раціонального використання бюджетних ресурсів для досягнення стратегічних цілей та завдань державної політики.

Принцип субсидіарності в бюджетній системі відображає ідею, що надання допомоги з боку вищого бюджету неминуче лише у випадку, коли місцеві бюджети не мають достатніх ресурсів для виконання своїх функцій. Цей принцип сприяє максимальному наближенню надання суспільних послуг до їх безпосередніх споживачів.

При практичному застосуванні принципу субсидіарності розподіл видів видатків між бюджетами здійснюється з урахуванням максимально можливого наближення надання суспільних послуг до їх безпосередніх споживачів. Це означає, що важливо аналізувати всі види суспільних благ і послуг з погляду доцільності передачі повноважень у їх наданні між різними рівнями бюджетів.

Практичне застосування принципу субсидіарності допомагає оптимізувати використання бюджетних ресурсів і забезпечує більш ефективне надання суспільних послуг, оскільки ресурси спрямовуються туди, де вони можуть бути найбільш ефективно використані для задоволення потреб громадян.

Принцип цільового використання бюджетних коштів Принцип цільового використання бюджетних коштів передбачає, що кошти, виділені у бюджеті, мають бути спрямовані лише на цілі, визначені відповідними бюджетними призначеннями та асигнуваннями. Цей принцип відображається у структурі видатків бюджету, де кожному видатку присвоюється певне бюджетне призначення та асигнування.

Бюджетні кошти спрямовуються на фінансування конкретних цілей і завдань, що визначені в законодавстві про Державний бюджет України або рішеннях щодо місцевих бюджетів. Цільове використання бюджетних коштів також передбачає визначення напрямків їх використання у паспорті бюджетних програм або в інших документах, які регулюють бюджетний процес.

Бюджетне асигнування та призначення визначаються відповідно до положень Податкового кодексу України (*далі* – ПКУ). Цільове використання бюджетних коштів є обов'язковим і передбачає відповідальність за їх нецільове використання, яка закріплена в БКУ.

Отже, принцип цільового використання бюджетних коштів сприяє ефективному й економному розподілу бюджетних ресурсів для досягнення визначених цілей і завдань держави та місцевого самоврядування.

Принцип справедливості й неупередженості означає, що розподіл суспільного багатства має бути справедливим і неупередженим, тобто кожен громадянин і територіальна громада повинні мати рівний доступ до бюджетних послуг і соціальних гарантій. Цей принцип важливий для забезпечення соціальної справедливості та рівних можливостей для всіх членів суспільства.

Закріплення принципу справедливості й неупередженості у Конституції України свідчить про важливість цінностей справедливості та рівноправ'я в суспільстві. Дотримання цього принципу передбачає, що розподіл бюджетних ресурсів та надання бюджетних послуг повинні ґрунтуватися на об'єктивних критеріях, а не на дискримінації або упередженнях.

У практичному сенсі це означає розробку та реалізацію бюджетних програм та соціальних ініціатив, які спрямовані на забезпечення рівних можливостей для всіх шарів населення та різних територій. Такі заходи можуть включати програми підтримки вразливих груп населення, інвестиції у розвиток економічно відсталих регіонів, підвищення якості освіти та медичного обслуговування для всіх громадян тощо.

Отже, принцип справедливості й неупередженості в бюджетній системі сприяє будівництву справедливого, рівноправного суспільства, де кожен громадянин має можливість отримати необхідну підтримку та доступ до соціальних послуг і гарантій.

Принцип публічності і прозорості відображає важливість відкритості та доступності інформації про бюджетний процес для громадськості та засобів масової інформації. Це допомагає забезпечити відкритий і прозорий характер прийняття рішень щодо бюджетних питань та контролю за їх виконанням.

Основні зміни, що були внесені в нову редакцію БКУ, передбачають:

- обов'язкове інформування громадськості через відкриту пресу про затверджені бюджети та публікацію звітів про їх виконання.
- повноту надання інформації про хід виконання бюджетів, а також доступність інших відомостей за рішенням законодавчих органів державної влади та ОМС.
- обов'язкову відкритість процедур розгляду і прийняття рішень щодо проєктів бюджетів, включаючи суперечності між різними органами влади.

Ці зміни сприяють збільшенню доступності та зрозумілості бюджетного процесу для громадськості та засобів масової інформації.

1.2.3. Розмежування доходів і видатків між бюджетами

Розподіл видатків між окремими бюджетами є важливою складовою бюджетного процесу, оскільки він визначає, як будуть спрямовані фінансові ресурси на виконання функцій і завдань держави на різних рівнях управління.

Основні аспекти розподілу видатків між бюджетами включають:

- межі функціональних повноважень: розподіл видатків відображає визначення меж функціональних повноважень між різними рівнями державної влади й управління;

- делеговані державні повноваження − повноваження, передані від центрального рівня влади до місцевого самоврядування. Розподіл видатків між бюджетами відображає виконання цих делегованих завдань на місцях;

- власні повноваження − повноваження, які має місцеве самоврядування безпосередньо і які не підлягають делегації від центрального рівня влади.

Розподіл делегованих державних повноважень зазвичай здійснюється на основі функціональної класифікації видатків бюджету між різними рівнями місцевого самоврядування. Це означає, що різні функції, такі як освіта, охорона здоров'я, комунальні послуги тощо, можуть бути делеговані місцевим органам влади разом з відповідними фінансовими ресурсами для їх здійснення.

Такий розподіл допомагає забезпечити ефективне й економне використання бюджетних коштів для здійснення функцій та завдань на різних рівнях управління.

Розрізняють два основних види видатків держави на здійснення функціональних повноважень.

1. Видатки на здійснення неделегованих державних повноважень. Це видатки, що спрямовуються на забезпечення конституційного ладу держави, державного суверенітету та інших завдань, які не можуть бути передані на виконання місцевому самоврядуванню. Ці видатки фінансуються за рахунок коштів державного бюджету України і включають витрати на такі сфери, як державне управління, законодавча і виконавча влада, утримання Адміністрації Президента України, судова влада, міжнародна діяльність, національна оборона, правоохоронна діяльність, обслуговування державного боргу, проведення загальнодержавних виборів та референдумів.

2. Видатки на здійснення делегованих державних повноважень. Це видатки, які визначаються функціями держави і можуть бути передані на виконання місцевому самоврядуванню з метою забезпечення найефективнішого їх використання. Ці видатки фінансуються за рахунок коштів місцевих бюджетів і включають витрати на різноманітні сфери, такі як освіта, охорона здоров'я, комунальні послуги, культура, місцевий транспорт тощо.

Розрізнення цих двох видів видатків допомагає в управлінні фінансовими ресурсами держави та їх ефективному розподілі між центральним і місцевими рівнями влади.

Обидва підходи до розподілу видатків відображають різні аспекти адміністративно-територіального устрою держави й організації управління:

- *принцип відомчої підпорядкованості*: базується на ієрархічній структурі управління та відображає відомчу логіку фінансування. Суб'єкт бюджетного фінансування отримує кошти з бюджету того рівня, до якого належить орган управління, якому він підпорядкований. Цей підхід акцентує на функціональних зв'язках із суб'єктами управління.
- *принцип територіального розташування*: ґрунтується на територіальній організації держави. Фінансування здійснюється з бюджету тієї адміністративної одиниці, на території якої знаходиться суб'єкт фінансування. Цей підхід зорієнтований на врахування потреб і можливостей місцевих громад і підтримує принципи децентралізації та самоврядування.

Використання того чи іншого принципу залежить від контексту і потреб конкретної держави, а також від здатності забезпечити ефективне та раціональне використання бюджетних ресурсів.

На даний час у розподілі видатків склались такі пропорції:

– з державного бюджету фінансуються видатки на оборону, розвиток економіки, на утримання органів загальнодержавної влади та управління, прокуратури, судової влади, митних і податкових органів, окремі видатки на соціальний захист населення і незначна частина видатків на соціально-культурну сферу;

- з місцевих бюджетів фінансується переважна частина видатків на соціально-культурну сферу, утримання місцевої інфраструктури, місцевих органів влади та управління.

Обидва методи розподілу доходів між бюджетами мають свої переваги та недоліки і можуть використовуватися в різних контекстах залежно від особливостей бюджетної системи та політичних умов.

Метод закріплення за кожним бюджетом певних доходів: надає більшу автономію місцевим бюджетам у плануванні своїх фінансів і забезпечує їм стабільність дохідної бази. Він дозволяє місцевим органам самостійно регулювати свою дохідну базу і впливати на платників податків. Однак цей метод може призвести до нерівномірності у фінансовому становищі між різними регіонами і вимагає досить складного механізму контролю за фінансами.

Метод бюджетного регулювання: передбачає централізоване керівництво і керування бюджетними ресурсами з метою забезпечення балансу та стабільності бюджетів на різних рівнях. Він може допомогти у вирішенні проблем нерівномірності у фінансуванні між регіонами та забезпечити ефективне використання бюджетних ресурсів. Проте цей метод вимагає складної системи моніторингу і контролю за використанням коштів і може призвести до централізації фінансової влади.

Обидва методи можуть застосовуватися залежно від конкретних потреб і можливостей держави, її фінансових можливостей та політичної волі.

Розподіл доходів між бюджетами на основі загальнодержавних податків і платежів є важливим елементом бюджетного процесу. Основні типи доходів можуть бути розділені на дві категорії: закріплені та регулюючі.

Місцеві податки і збори призначені для місцевих бюджетів і встановлюються відповідно до рішень ОМС. Це надає місцевим органам влади значну автономію у визначенні своїх фінансових ресурсів і можливостей для розвитку.

1.2.4. Органи управління бюджетною системою України

Залежно від ролі, місця, функцій та обсягів діяльності органи державного управління бюджетною системою поділяють на такі групи:

– загальнодержавні органи управління;

– органи оперативного управління бюджетною та податковою діяльністю.

Робота цих органів взаємопов'язана і спрямована на реалізацію засад бюджетної політики України.

Загальне управління бюджетною системою України здійснюється органами державної влади й управління, а саме: ВРУ та КМУ. На адміністративно-територіальних рівнях управління забезпечується ВРУ та Радою Міністрів АРК, обласними, міськими, районними, сільськими і селищними радами, обласними, міськими, районними державними адміністраціями, виконкомами міських, селищних і сільських рад.

ВРУ як найвищий законодавчий орган країни здійснює контроль за дотриманням бюджетного законодавства у процесі виконання ряду ключових функцій:

Визначення бюджетної політики на наступний бюджетний період. ВРУ розглядає та приймає закони та постанови, які визначають основні принципи бюджетної політики, включаючи фінансові плани та стратегії на майбутні роки.

Розгляд проєкту та прийняття закону про Державний бюджет України: ВРУ визначає загальні напрямки й обсяги державних витрат, а також джерела доходів державного бюджету на наступний фінансовий рік.

Внесення змін до закону про Державний бюджет України. Парламент має повноваження вносити зміни та доповнення до затвердженого раніше бюджету в разі необхідності.

Виконання закону про Державний бюджет України. ВРУ контролює виконання державного бюджету, включаючи аналіз звітів про виконання та результатів виконання бюджетних програм.

Розгляд річного звіту про виконання закону про Державний бюджет України. Парламент також розглядає річний звіт про виконання державного бюджету та приймає відповідні рішення щодо його результатів.

Використання кредитів (позик). ВРУ розглядає та затверджує використання кредитів і позик, які залучаються державою від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій.

Крім того, ВРУ здійснює контроль за діяльністю Рахункової палати щодо виконання нею повноважень, установлених законом, що також передбачає аудит бюджетних витрат і перевірку **виконання бюджету.**

КМУ як найвищий орган у системі виконавчої влади має ключову роль у формуванні та виконанні бюджетної політики країни. Ось деякі з його функцій у цьому контексті.

Формування фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики. КМУ визначає основні пріоритети і напрями розвитку країни у сферах фінансів, цін, інвестицій та податків.

Розроблення проєкту Закону про Державний бюджет. КМУ відповідає за підготовку проєкту Державного бюджету та його подання на розгляд і затвердження ВРУ.

Забезпечення виконання затвердженого державного бюджету. Після прийняття державного бюджету, КМУ відповідає за його виконання, контроль за фінансовими потоками та ефективне використання бюджетних коштів.

Координація фінансової діяльності. КМУ забезпечує координацію між різними міністерствами та відомствами у сфері фінансів для забезпечення єдиної бюджетної політики країни.

Отже, КМУ відіграє важливу роль у процесі формування та виконання бюджетної політики України, спрямованої на забезпечення фінансової стабільності та ефективного використання ресурсів для розвитку країни.

Загальне державне управління бюджетною та податковою діяльністю на місцевому рівні здійснюють органи ОМС – обласні, районні, сільські, селищні, міські ради, виконкоми сільських, селищних та міських рад. Ці органи затверджують відповідні бюджети, вносять зміни до них, затверджують звіти про їх виконання, управляють майном, що є у комунальній власності, запроваджують місцеві податки і збори відповідно до чинного законодавства.

Держава реалізує свої функції **оперативного управління бюджетом** через відповідні органи.

Центральним органом державної виконавчої влади, який забезпечує оперативне керівництво державними фінансами в Україні, є Міністерство фінансів України (*далі* – МФУ). Через МФУ держава реалізує фінансову політику, здійснює загальне керівництво у сфері державних фінансів, у тому числі їх найважливішою центральною ланкою – державним бюджетом.

МФУ відіграє ключову роль у забезпеченні дотримання бюджетного законодавства на всіх етапах бюджетного процесу, як для державного, так і для місцевих бюджетів. Ось деякі основні аспекти його функцій у цьому контексті.

Координація та надання методичної допомоги. МФУ визначає основні організаційно-методичні засади контролю за дотриманням бюджетного законодавства і надає відповідні рекомендації та методичну допомогу.

Контроль за дотриманням бюджетного законодавства. МФУ здійснює контроль за дотриманням бюджетного законодавства на всіх етапах бюджетного процесу − складання, розгляд, затвердження та виконання бюджетів.

Отримання інформації. МФУ і місцеві фінансові органи отримують відповідну інформацію з питань бюджетного процесу від різних джерел, таких як центральні та місцеві органи виконавчої влади, підприємства, установи, банки та інші фінансові установи.

Координація діяльності. МФУ координує діяльність місцевих фінансових органів у сфері бюджетних питань і забезпечує виконання відповідних вимог та нормативів.

Складання та виконання бюджетів. Одним із основних завдань місцевих фінансових органів є складання та виконання місцевих бюджетів, а також забезпечення контролю за їх ефективним використанням.

Усі ці функції спрямовані на забезпечення дотримання бюджетного законодавства й ефективного управління фінансовими ресурсами на рівні держави та місцевих громад.

Державна казначейська служба України (*далі* – ДКС України) та Державна аудиторська служба України (*далі* – ДАС України) відіграють важливу роль у контролі за дотриманням бюджетного законодавства та ефективному використанні бюджетних коштів. Ось які завдання та функції вони виконують у цьому процесі:

ДКС України: здійснює контроль за веденням бухгалтерського обліку всіх надходжень і витрат державного бюджету та місцевих бюджетів; контролює правильність зарахування надходжень до бюджету, відповідність кошторисів розпису бюджету, виконання бюджетних зобов'язань та платежів; забезпечує організацію та координацію діяльності головних бухгалтерів бюджетних установ та контроль за їх виконанням повноважень.

ДАС України: здійснює контроль за цільовим та ефективним використанням коштів державного бюджету та місцевих бюджетів шляхом проведення державного фінансового аудиту; контролює цільове використання та своєчасне повернення кредитів (позик), одержаних під державні (місцеві) гарантії; контролює стан внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту у розпорядників бюджетних коштів.

Обидва органи регулярно звітують перед ВРУ, КМУ та МФУ про результати своєї діяльності з контролю за дотриманням бюджетного законодавства.

Управління податковою системою України здійснюється Державною податковою службою України, яка є центральним органом виконавчої влади в Україні. Основними завданнями органів Державної податкової служби є здійснення контролю за додержанням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати податків до бюджетів; внесення у встановленому порядку пропозицій щодо удосконалення податкового законодавства, формування та ведення державного реєстру фізичних осіб, розміщення законодавства з питань оподаткування серед платників податків.

1.2.5. Бюджетна класифікація, її суть і значення

Обов’язковою умовою складання та виконання бюджетів різноманітних рівнів України є регламентація джерел доходів і напрямків використання коштів. Це досягається шляхом групування доходів і видатків бюджетних коштів, тобто об’єднанням доходів за формами і

видами, а видатків – за їх напрямками і цільовим призначенням. Таке групування доходів і видатків бюджету є бюджетною класифікацією.

Бюджетна класифікація - ключовий інструмент управління фінансами та контролю за бюджетними процесами в Україні. Ось деякі основні функції та цілі, які вона виконує:

Систематизація фінансових операцій: бюджетна класифікація групує доходи, видатки, кредитування, фінансування бюджету та борг відповідно до певних категорій та структур, що дозволяє систематизувати та упорядкувати бюджетні операції.

Забезпечення звітності та контролю: використовується для складання звітності про виконання бюджетів та здійснення контролю за фінансовою діяльністю урядових та місцевих органів.

Фінансовий аналіз: бюджетна класифікація дозволяє проводити фінансовий аналіз у розрізі різних категорій доходів та видатків, що допомагає у розумінні фінансової ситуації та прийнятті управлінських рішень.

Порівняльний аналіз: забезпечує можливість порівняння бюджетних показників на різних рівнях управління та міжнародної порівняльності.

Обов'язкове застосування: бюджетна класифікація обов'язкова для всіх учасників бюджетного процесу в межах їх бюджетних повноважень, що забезпечує її єдність і стандартизацію.

У процесі виконання бюджету бюджетна класифікація сприяє роботі в кожному фінансовому органі, міністерстві, відомстві, об’єднанні та закладі із забезпечення доходів у бюджет і використання коштів в обсягах, передбачених в розрізі її підрозділів.

Бюджетна класифікація дозволяє враховувати надходження доходів і використання коштів згідно із затвердженим бюджетним розписом, складати звіти про виконання бюджету, зведені звіти по областях, адміністративно-територіальних одиницях і по державному бюджету в цілому.

Бюджетна класифікація дозволяє здійснювати контроль у процесі виконання бюджету за надходженнями за їх видами та групами платників, а також за цільовим фінансуванням і використанням бюджетних коштів строго в межах асигнувань, передбачених в затвердженому бюджеті.

Бюджетна класифікація необхідна для проведення аналізу надходжень доходів по кожному виду і видатків за їх напрямками; виявлення відхилень від планових показників; зіставлення кошторисних призначень і видатків по однотипних бюджетних закладах.

Класифікація доходів і видатків бюджету важлива при статистичній обробці бюджетних показників, виявлення їх динаміки і тенденцій розвитку, розробки прогнозів по розвитку бюджетних відносин.

Бюджетна класифікація має як правове, так і організуюче значення. Правове визначається тим, що державний бюджет є для своїх органів державної влади й управління фінансовим планом, затвердженим у законодавчому порядку. Організуюче значення проявляється в тому, що бюджетна класифікація покладає на органи, що виконують бюджет, конкретні обов'язки із забезпечення своєчасного і повного надходження доходів до бюджету та фінансування видатків відповідно до їх цільових призначень.

Бюджетна класифікація не є незмінною. Вона уточнюється у процесі зміни доходів і видатків бюджету. Її уточнення проводиться відповідно до наказів МФУ, що створює єдність користування нею по всій території України.

Доходи і видатки бюджету групують за галузевим і відомчим принципом.

Бюджетна класифікація включає різні складові частини, кожна з яких відповідає за конкретний аспект фінансової діяльності бюджету.

Класифікація доходів бюджету: визначає, з яких джерел збираються кошти для фінансування бюджету. Вона охоплює доходи від податків, зборів, платежів, а також інші джерела доходів, які надходять у бюджет.

Класифікація видатків та кредитування бюджету: визначає, на що будуть витрачені зібрані доходи. Вона включає видатки на різні сфери діяльності, такі як освіта, охорона здоров'я, соціальний захист, інфраструктура, оборона, культура, спорт та інші.

Класифікація фінансування бюджету: визначає, як забезпечується фінансування дефіциту бюджету або фінансові потреби, які не можуть бути покриті за рахунок доходів. Вона охоплює всі види кредитів, позик та інших джерел фінансування.

Класифікація боргу: визначає обсяги й умови заборгованості бюджету, включаючи зовнішній та внутрішній борг, а також його розподіл за строками погашення та процентними ставками.

Кожна з цих складових частин має свої підрозділи та коди, які використовуються для ідентифікації та систематизації фінансових операцій у бюджеті.

I. Класифікація доходів бюджету (див. БКУ ст. 9).

II. Класифікація видатків бюджету (див. БКУ ст. 10).

III. Класифікація фінансування бюджету (див. БКУ ст. 11).

IV. Класифікація боргу (див. БКУ ст. 11).

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Якими нормативними документами здійснюють правове регулювання бюджетних відносин?
2. Що становить бюджет як фінансовий план?
3. Визначте основні питання бюджетних правовідносин, урегульованих Конституцією України.
4. Дайте загальну характеристику Бюджетного кодексу України.
5. Які нормативні документи регламентують статті доходів і видатків бюджету?
6. Дайте загальну характеристику та визначте складові частини надходжень бюджету та його витрат.
7. Поясніть призначення розподілу бюджету на загальний та спеціальний фонди.
8. Яке призначення бюджетної класифікації та які її складові частини?
9. Дайте визначення бюджетного устрою, назвіть засади, що покладені в його основу.
10. Назвіть і охарактеризуйте принципи бюджетної системи України.
11. Охарактеризуйте основні підходи до розмежування доходів і видатків між бюджетами.
12. Опишіть основи організації взаємовідносин між бюджетами.
13. Дайте визначення бюджетної системи та назвіть складові частини бюджетної системи України.
14. Що становить зведений бюджет, на яких рівнях його розраховують?
15. Дайте визначення бюджетного процесу й охарактеризуйте його основні стадії.
16. Розкрийте особливості бюджетного процесу на місцевому рівні.

1.3. СИСТЕМА ВИДАТКІВ БЮДЖЕТУ

1.3.1. Склад і характеристика видатків бюджетів.
1.3.2. Склад і характеристика розпорядників бюджетних коштів.
1.3.3. Бюджетне фінансування, його форми та методи. Зміст і основні принципи кошторисного фінансування.

1.3.1. Склад і характеристика видатків бюджетів

Видатки та витрати в бюджетній класифікації мають свої особливості, хоча з першого погляду можуть здатися схожими. Ось ключові відмінності:

Видатки бюджету − це кошти, що витрачаються на здійснення програм і заходів, передбачених у бюджеті. Вони охоплюють бюджетні призначення, які законом передбачені на конкретні цілі.

Витрати бюджету − це частина видатків бюджету, яка передбачає надання кредитів з бюджету, погашення боргу та розміщення бюджетних коштів на депозитах, придбання цінних паперів.

Отже, головна відмінність між ними полягає в тому, що всі витрати зараховуються до видатків бюджету, але не всі видатки є витратами. Наприклад, погашення боргу та розміщення бюджетних коштів на депозитах входять до витрат, але не зараховуються до видатків.

Також важливо, що існують **таємні видатки**, які не підлягають деталізації в бюджетному процесі. Це видатки, пов'язані з державною таємницею та інтересами національної безпеки. Контроль за проведенням таких видатків здійснюється спеціальними органами, такими як Рахункова палата та МФУ.

Звіти про проведені таємні видатки попередньо розглядаються Комітетом ВРУ з питань бюджету, Комітетом ВРУ з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, Комітетом ВРУ з питань боротьби з організованою злочинністю та корупцією, Комітетом ВРУ з питань національної безпеки й оборони.

Звіти про проведені таємні видатки розглядаються ВРУ на закритому пленарному засіданні.

Захищені видатки бюджету − дуже важлива складова фінансового забезпечення; відображають пріоритети у сфері соціального захисту, освіти, науки, медицини та інших галузей. Ось кілька ключових аспектів захищених видатків Державного бюджету України:

Оплата праці працівників бюджетних установ − це забезпечує стабільність у функціонуванні державних установ і збереження кваліфікованого персоналу.

Придбання медикаментів і перев'язувальних матеріалів – важливий аспект медичної допомоги та забезпечення населення доступними медичними засобами.

Забезпечення продуктами харчування − є складовою частиною соціальної політики держави та спрямоване на забезпечення базових потреб населення, зокрема найбільш вразливих груп.

Підготовка кадрів вищими навчальними закладами - інвестиція у людський капітал та розвиток освіти та науки.

Фундаментальні дослідження та прикладні наукові розробки - це сприяє розвитку науки та технологій, що є важливим для інноваційного розвитку країни.

Ці видатки мають важливе значення для соціально-економічного розвитку країни та забезпечення якості життя громадян.

Класифікація видатків бюджету за функціональним призначенням дозволяє систематизувати витрати залежно від їх призначення та спрямування на різні сфери державної діяльності. Ось деякі основні групи видатків за функціональним призначенням, зазначені в БКУ:

Загальнодержавні функції: витрати, пов'язані з забезпеченням функціонування державних органів, а також здійсненням їхніх повноважень.

Оборона: видатки, пов'язані з оборонною сферою, збройними силами та національною безпекою.

Громадський порядок, безпека та судова влада: витрати на забезпечення правопорядку, правосуддя та правоохоронних органів.

Економічна діяльність: витрати, пов'язані з розвитком економіки, промисловості, сільського господарства, транспорту, енергетики та інфраструктури.

Охорона навколишнього природного середовища: видатки на охорону довкілля, збереження природних ресурсів та боротьбу зі забрудненням.

Житлово-комунальне господарство: витрати на житлове будівництво, комунальні послуги та управління житловим фондом.

Охорона здоров'я: видатки на організацію та надання медичної допомоги, розвиток медичної інфраструктури та соціальної медицини.

Духовний та фізичний розвиток: витрати на культуру, спорт, туризм, розвиток молодіжної політики та інші аспекти фізичного та культурного розвитку суспільства.

Освіта: видатки на розвиток освіти, фінансування навчальних закладів та науково-дослідних установ.

Соціальний захист та соціальне забезпечення: витрати на соціальні програми, пенсії, допомогу в разі безробіття, допомогу сім'ям та дітям, соціальні послуги та інше.

Ці групи видатків дозволяють керувати ресурсами бюджету та спрямовувати їх у найбільш ефективні сфери державної діяльності відповідно до потреб суспільства та стратегічних цілей розвитку країни.

У бюджетному процесі України зберігається **цільове призначення** виділених асигнувань, яке відображає конкретні види затрат, що фінансуються державою. У складі видатків на економічну діяльність виділяються затрати на капітальні вкладення, дотації та операційні видатки, на заклади невиробничої сфери – це видатки на заробітну плату, придбання матеріалів, продуктів харчування, медикаментів, обладнання, капітальний ремонт.

Програмне призначення дозволяє систематизувати видатки за конкретними програмами, які можуть мати різний тривалість виконання. Ось деякі основні характеристики програмного призначення видатків бюджету:

Довгострокові програми: мають тривалість виконання кілька років або навіть десятиліття. Вони зазвичай спрямовані на реалізацію стратегічних завдань та досягнення важливих соціально-економічних цілей.

Середньострокові програми: мають тривалість виконання від одного до кількох років і зазвичай спрямовані на досягнення конкретних цілей та завдань, які можуть бути важливими для розвитку окремих сфер економіки або соціального сектору.

Річні програми: розробляються та фінансуються на один рік. Вони мають короткостроковий характер і зазвичай спрямовані на рішення актуальних проблем або надання конкретних послуг чи підтримки.

Перелік програм та обсяг річних видатків на їх виконання визначаються законом про Державний бюджет України або рішеннями місцевих рад щорічно. Це дозволяє точно визначити пріоритети та напрямки витрат, а також забезпечити ефективне використання бюджетних ресурсів для досягнення стратегічних цілей розвитку країни.

В основу **галузевого групування** видатків бюджету покладено загальноприйнятий поділ економіки на основні галузі і сфери діяльності. Видатки у виробничій сфері розподіляються на галузі (на розвиток промисловості, сільського господарства, транспорту, зв'язку і інші), в невиробничій сфері – за видами діяльності (на освіту, охорону здоров'я, науку, культуру, фізичну культуру і спорт, управління, соціальний захист населення). Галузевий поділ видатків дозволяє регулювати міжгалузеві пропорції в розподілі бюджетних асигнувань, коригувати їх.

1.3.2. Склад і характеристика розпорядників бюджетних коштів

У бюджетному процесі важлива роль відводиться розпорядникам бюджетних коштів. **Розпорядник бюджетних коштів** − бюджетна установа в особі її керівника, уповноважена на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань та здійснення витрат бюджету.

Головні розпорядники бюджетних коштів − бюджетні установи в особі їх керівників, які отримують повноваження шляхом встановлення бюджетних призначень.

Головними розпорядниками бюджетних коштів можуть бути винятково: 1) за бюджетними призначеннями, передбаченими законом про Державний бюджет України, − органи, уповноважені відповідно ВРУ, Президентом України, КМУ забезпечувати їх діяльність, в особі їх керівників, а також міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Конституційний Суд України, Верховний Суд України та інші спеціалізовані суди; установи та організації, які визначені Конституцією України або входять до складу КМУ, в особі їх керівників; 2) за бюджетними призначеннями, передбаченими бюджетом АРК, − уповноважені юридичні особи (бюджетні установи), що забезпечують діяльність ВРУ АРК та Ради міністрів АРК, а також міністерства та інші органи влади АРК в особі їх керівників; 3) за бюджетними призначеннями, передбаченими іншими місцевими бюджетами, − керівники місцевих державних адміністрацій, виконавчих органів рад та їх секретаріатів, керівники головних управлінь, управлінь, відділів та інших самостійних структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій, виконавчих органів рад.

Головні розпорядники коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів отримують повноваження здійснювати витрати лише на підставі відповідних бюджетних призначень, які визначені законодавством.

Бюджетне призначення надає головним розпорядникам коштів конкретні повноваження щодо використання бюджетних асигнувань. Ці призначення мають кількісні, часові і цільові обмеження, які визначаються відповідно до потреб бюджету та реалізації бюджетних програм.

Розпорядники бюджетних коштів є головні та нижчого рівня.

Розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня поділяють на розпорядників коштів другого та третього ступенів.

Розпорядники коштів другого ступеня − обласні установи й організації − мають важливу роль у розподілі бюджетних асигнувань між різними програмами та проєктами. Вони також відповідають за ефективне управління коштами на регіональному рівні та за забезпечення виконання бюджетних обов'язків на місцях.

Розпорядники коштів третього ступеня − керівники бюджетних установ − забезпечують цільове використання бюджетних коштів на рівні конкретних організацій та установ. Вони відповідають за правильне призначення та витрачання бюджетних асигнувань з урахуванням потреб та завдань, передбачених законодавством.

Одержувачі бюджетних коштів відіграють важливу роль у системі бюджетного управління. Вони можуть бути підприємствами, громадськими організаціями, госпрозрахунковими установами та іншими організаціями, які отримують фінансову підтримку або мають уповноваження виконувати програми та надавати послуги відповідно до рішень державних органів.

Розпорядники бюджетних коштів є суб'єктами бюджетних відносин і відповідають за ефективне управління цими коштами. Вони отримують бюджетні асигнування, визначені у відповідних бюджетних програмах, і витрачають їх згідно з цілями та завданнями, визначеними законодавством.

1.3.3. Бюджетне фінансування, його форми та методи. Зміст і основні принципи кошторисного фінансування

Бюджетне фінансування − один з ключових інструментів, за допомогою якого забезпечується функціонування державного апарату та розвиток економіки. Основна його суть полягає в перерозподілі грошових ресурсів між державою і різними суб'єктами економіки для реалізації різних цілей та завдань.

Бюджетне фінансування дозволяє забезпечити ефективне виконання видаткової частини бюджету, спрямовуючи кошти на розвиток економіки, соціальний захист, освіту, охорону здоров'я та інші сфери. Залежно від

обсягу й ефективності фінансування формується загальний розвиток країни та задоволення потреб населення.

В Україні використовуються такі форми бюджетного фінансування: кошторисне, державне фінансування інвестицій, позики з бюджету державним підприємством, державні дотації.

Кошторисне фінансування – це забезпечення державними грошовими коштами установ, закладів соціально-культурної сфери, оборони, органів державного управління. Ці установи і заклади отримують кошти на своє утримання з бюджету на підставі фінансових планів – кошторисів доходів і видатків. Тому таке фінансування називається кошторисним. Так фінансується **майже вся невиробнича сфера.**

Державне фінансування інвестицій в Україні охоплює різні джерела (державні інвестиції, позики з бюджету державним підприємствам, іноземні джерела інвестиційного фінансування). Це важливий компонент для забезпечення економічного та соціального розвитку країни.

Державні інвестиції в основному фінансуються за рахунок бюджетних асигнувань і спрямовані на реалізацію стратегічних проєктів, що сприяють економічному зростанню та соціальному покращенню. Це можуть бути будівництво і реконструкція інфраструктурних об'єктів, розвиток освіти, охорони здоров'я, транспорту тощо.

Позики з бюджету державним підприємствам надаються з метою фінансової підтримки та стимулювання їхньої діяльності. Ці позики надаються на поворотній основі на умовах, передбачених договором між МФУ і підприємством. Умови договору містять обсяги, строки надання позики, її повернення та відсотки за користування коштами.

Додатково до державних джерел фінансування зазначаємо іноземні джерела інвестицій, які також важливі для забезпечення потреб у фінансуванні розвитку. Вони можуть надавати додаткові ресурси для інвестування у стратегічні галузі та проєкти, сприяючи економічному зростанню та модернізації.

Державні дотації − одна з форм бюджетного фінансування і використовуються для підтримки планово-збиткових підприємств, організацій та установ, які надають послуги або виробляють товари, витрати на виробництво яких перевищують ціну продажу. Ця форма фінансування спрямована на забезпечення функціонування таких підприємств і установ у важливих сферах економіки чи соціальних послуг, не допускаючи їхнього припинення через нерентабельність.

Україна використовує два методи бюджетного фінансування: метод єдиного казначейського рахунка та метод перерахування бюджетних коштів з поточних розрахунків місцевих бюджетів на рахунки головних розпорядників бюджетних коштів.

Метод єдиного казначейського рахунка використовується для фінансування заходів з державного бюджету. Це система бюджетних рахунків, відкритих в установах банків, на які зараховуються доходи державного бюджету та з яких органами ДКС України здійснюються платежі безпосередньо суб'єктам господарювання, які надали послуги або виконали роботи розпорядникам бюджетних коштів.

Метод перерахування бюджетних коштів з поточних розрахунків місцевих бюджетів на рахунки головних розпорядників бюджетних коштів використовується для забезпечення фінансування на рівні місцевих бюджетів відповідно до їхніх поточних розрахунків і бюджетних розписів. Цей метод передбачає перерахування коштів на рахунки головних розпорядників бюджетних коштів у порядку фінансування згідно з кошторисом.

Розрізняють такі **принципи** кошторисного фінансування:

– органічний зв'язок кошторисів з планом економічного і соціального розвитку регіону. Видатки бюджетних установ підтверджені економічним планом тієї адміністративно-територіальної одиниці, на території якої розташований заклад;

– строго цільове призначення бюджетних коштів. Всі видатки бюджетних установ згруповані у категорії економічної класифікації видатків, які відображають цільове направлення коштів. Кошти виділяються із бюджету при умові строгого дотримання бюджетними установами виробничих і фінансових планів, з урахуванням використання раніше виділених коштів;

– обумовленість планування видатків і ефективність використання коштів на певні цілі. Повинні бути проведені розрахунки кожної категорії видатків економічної класифікації, приведені основні виробничі показники, повинна бути здійснена перевірка основних виробничих показників;

– дотримання режиму економії у використанні коштів. Цей принцип передбачає таке використання коштів, при якому досягається максимальна ефективність діяльності закладу при мінімальних грошових затратах;

– проведення відповідними вищими і фінансовими органами систематичного контролю за фінансовою діяльністю бюджетних закладів.

Кошторис доходів і видатків бюджетної установи є ключовим плановим документом, який визначає всі доходи, що передбачається отримати установою протягом певного періоду, а також всі видатки, які планується здійснити для виконання її функцій та завдань.

У бюджетному плануванні виділяють такі види кошторисів: індивідуальні, кошториси на централізовані заходи та зведені кошториси.

Індивідуальні кошториси – це кошториси конкретних бюджетних закладів, як складаються за відповідною формою по видах бюджетних

установ (школа, дитяча дошкільна установа, лікарня, поліклініка, будинок культури, бібліотека, і.т.д.).

Кошториси на централізовані заходи складаються міністерствами, відомствами або управліннями виконкомів місцевих рад для фінансування видатків на підготовку кадрів, придбання спеціального, дорогого інвентаря, медичного обладнання, проведення централізованих заходів.

Зведені галузеві кошториси – це об'єднання в один індивідуальних кошторисів і кошторисів на централізовані заходи.

Кошторис бюджетної установи − це основний фінансовий план, який визначає повноваження установи щодо отримання доходів та розподілу бюджетних асигнувань для виконання її функцій та завдань.

Основні складові частини кошторису включають:

- загальний фонд: містить обсяг надходжень із загального фонду бюджету та розподіл видатків за повною економічною класифікацією на виконання основних функцій установи або розподіл кредитів за класифікацією кредитування бюджету.
- спеціальний фонд: містить обсяг надходжень зі спеціального фонду бюджету та їх розподіл на виконання конкретних видатків відповідно до законодавства або на реалізацію пріоритетних заходів.

Невід'ємною частиною кошторису є план асигнувань із загального фонду бюджету, який регламентує помісячний розподіл бюджетних асигнувань за скороченою формою економічної класифікації видатків. Це дозволяє визначити часові рамки для взяття бюджетних зобов'язань та здійснення платежів упродовж бюджетного періоду відповідно до встановлених зобов'язань.

Розрахунки, які обґрунтовують показники видатків бюджету, є невід'ємною частиною кошторису. Розпорядники бюджетних коштів нижчого рівня погоджують форму розрахунків з головним розпорядником бюджетних коштів.

Для забезпечення контролю й ефективного використання бюджетних коштів, різноманітні плани та кошториси, зокрема кошториси загального фонду бюджету, плани спеціального фонду, плани надання кредитів з бюджету, помісячні плани використання бюджетних коштів, повинні бути затверджені та підписані керівником відповідної установи та фінансовим підрозділом або головним бухгалтером.

Такі кошториси та плани затверджуються протягом 30 календарних днів після затвердження відповідних бюджетних розписів. У випадку, коли бюджетний розпис на наступний рік не затверджено, а діє тимчасовий розпис, бюджетні установи мають скласти тимчасові індивідуальні кошториси на цей період, а зведені тимчасові кошториси не складаються.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Поясніть суть і призначення бюджетних видатків.
2. Назвіть критерії класифікації видатків бюджету.
3. Поясніть призначення та складові частини бюджетної класифікації видатків.
4. З'ясуйте суть таємних і захищених видатків.
5. Як здійснюють розмежування видатків між бюджетами різних рівнів?
6. Охарактеризуйте склад видатків, що фінансують із Державного бюджету України.
7. Визначте склад і дайте характеристику видатків місцевих бюджетів.
8. Охарактеризуйте структуру кошторису бюджетної установи.

1.4. МІЖБЮДЖЕТНІ ВІДНОСИНИ ТА СИСТЕМА БЮДЖЕТНОГО ВИРІВНЮВАННЯ

1.4.1. Суть і мета міжбюджетних відносин.
1.4.2. Міжбюджетні трансферти та їх види.
1.4.3. Порядок формування міжбюджетних трансфертів відповідно до положень Бюджетного кодексу.

1.4.1. Суть і мета міжбюджетних відносин

Міжбюджетні відносини в Україні є ключовим елементом фінансової системи, оскільки вони забезпечують перерозподіл фінансових ресурсів між різними рівнями управління (державним, регіональним, місцевим) з метою забезпечення сталого економічного та соціального розвитку всіх територій країни.

Міжбюджетні відносини забезпечують фінансування виконання функцій, передбачених Конституцією та законами України, такими бюджетами, як державний бюджет, бюджет АРК і бюджети місцевого самоврядування. Це включає фінансування освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, інфраструктурних проєктів та інших сфер діяльності.

Механізми міжбюджетних відносин включають передачу коштів від вищих бюджетних рівнів до нижчих шляхом субвенцій, дотацій та інших форм фінансової підтримки. Ці механізми допомагають уникнути дисбалансів у розвитку різних регіонів країни та забезпечують рівномірний розподіл ресурсів для забезпечення потреб населення в усій країні.

Передумови бюджетного регулювання:

1. Розмежування видатків між бюджетами, яке зумовлене поділом видатків на три групи. Зокрема, видатки поділяють на:

1) видатки на забезпечення конституційного ладу, державної цілісності та суверенітету, незалежного судочинства, а також інші передбачені БКУ видатки, які не можуть бути передані на виконання АРК та місцевому самоврядуванню. Ці видатки здійснюються за рахунок коштів Державного бюджету України;

2) видатки, які визначаються функціями держави і можуть бути передані на виконання АРК і місцевому самоврядуванню з метою забезпечення найбільш ефективного їх виконання на основі принципу субсидіарності;

3) видатки на реалізацію прав і обов'язків АРК і місцевого самоврядування, які мають місцевий характер і визначені законами України.

Видатки, визначені пунктами 2 і 3 частини першої статті 82 БКУ, здійснюються за рахунок коштів місцевих бюджетів, у тому числі трансфертів з Державного бюджету України.

Ця норма стосується розподілу фінансових ресурсів між центральними та регіональними рівнями управління, а також між різними місцевими бюджетами. Її метою є забезпечення прозорого та ефективного використання бюджетних коштів на всіх рівнях влади.

Згідно з цією нормою, Рада міністрів АРК та ОМС можуть отримувати право на здійснення видатків лише за умови отримання відповідних фінансових ресурсів у вигляді загальнодержавних податків і зборів, трансфертів з Державного бюджету України або їх частки. Це забезпечує фінансову самостійність та відповідальність органів місцевого управління за витрати.

Також, норма забороняє планування та здійснення видатків, які не передбачені в місцевих бюджетах, а також уникнення подвійного фінансування бюджетних установ. Це сприяє ефективному використанню бюджетних коштів та підвищує рівень фінансової дисципліни.

Розмежування видів видатків, визначених пунктами 2 і 3 частини першої статті 82 БКУ, **між місцевими бюджетами** здійснюється на основі принципу **субсидіарності** з урахуванням критеріїв повноти надання публічних послуг та наближення їх до безпосереднього споживача. Відповідно до цих критеріїв видатків поділяються на групи забезпечення функціонування бюджетних установ та реалізацію заходів щодо:

1) першочергового надання публічних послуг і які розташовані найближче до споживачів;

2) надання основних публічних послуг для всіх громадян України;

3) публічних послуг для окремих категорій громадян, або реалізацію програм, потреба в яких існує в усіх регіонах України.

Отже, ці групи видатків відображають структуру розподілу фінансових ресурсів між різними рівнями адміністративно-територіальних одиниць в Україні.

Видатки першої групи: здійснюються з бюджетів сіл, їх об'єднань, селищ, міст і бюджетів об’єднаних ТГ. Ці видатки охоплюють витрати на місцеві потреби та розвиток місцевих громад.

Видатки другої групи: здійснюються з бюджетів міст республіканського АРК і міст обласного значення, районних бюджетів і бюджетів ТГ. Ці видатки − фінансування інфраструктурних проєктів, освіти, охорони здоров'я та інших послуг для місцевих мешканців.

Видатки третьої групи: здійснюються з бюджету АРК та обласних бюджетів. Ці видатки зазвичай мають стратегічне значення та охоплюють програми і проєкти з розвитку регіонів, інфраструктурні проєкти, підтримку соціальних програм та інші значущі напрямки.

Бюджети міст Києва та Севастополя фінансують видатки всіх трьох груп, оскільки вони мають специфічний статус та функції, що відрізняють їх від інших місцевих адміністративних одиниць.

2. Державні гарантії щодо фінансування делегованих повноважень.

3. Чинний механізм розмежування доходів і видатків між рівнями бюджетної системи.

4. **Фінансова підтримка місцевих бюджетів** Це справді важливі аспекти управління фінансами місцевих бюджетів, оскільки вони впливають на розвиток різних регіонів країни та забезпечення рівних умов для всіх громадян. Різноманітність причин територіальних відмінностей у формуванні доходів і видатків місцевих бюджетів підкреслює необхідність індивідуального підходу до фінансового управління на різних рівнях територіальної організації.

Для ефективного регулювання міжбюджетних відносин і забезпечення відповідності видатків місцевих бюджетів їхнім повноваженням ключовою є розробка та впровадження чіткої методології планування та виконання бюджетних програм. Також важливо стимулювати ОМС до додаткової мобілізації доходів і раціонального використання коштів, забезпечуючи прозорість і відповідальність у витрачанні грошових коштів.

Поступове вирішення цих питань допоможе зменшити рівень фінансових відмінностей між різними територіями та сприятиме сталому розвитку всієї країни.

Види бюджетного регулювання:

1. Вертикальні взаємовідносини.

2. Горизонтальні взаємовідносини.

Ці два види бюджетного регулювання визначають важливі аспекти функціонування бюджетної системи та забезпечують стабільність і баланс у фінансових відносинах між різними рівнями влади.

Вертикальні взаємовідносини. Цей вид взаємодії стосується відносин між різними рівнями бюджетів − національним, регіональним і місцевим. Головною метою є забезпечення необхідних доходів для бюджетів усіх рівнів відповідно до їхніх повноважень та функцій. Це реалізується шляхом закріплення конкретних джерел доходів за кожним рівнем бюджетної системи. Наприклад, національний бюджет може

отримувати доходи з податків на рівні цієї держави, тоді як місцеві бюджети можуть мати доходи з місцевих податків і зборів.

Горизонтальні взаємовідносини. Цей вид взаємодії виникає між бюджетами одного рівня, наприклад, місцевими бюджетами. Основна мета - збалансувати рівень витрат між однотипними місцевими бюджетами. Це досягається шляхом вирівнювання доходів і видатків між різними місцевими бюджетами, щоб забезпечити рівні умови для розвитку та надання послуг у всіх місцевих громадах. Наприклад, якщо один міський бюджет має більші можливості для залучення доходів, ніж інший, може бути встановлена система фінансового вирівнювання для забезпечення рівних можливостей для всіх місцевих громад.

Бюджетне регулювання є ключовим інструментом для забезпечення узгодженості та ефективності функціонування бюджетної системи. Воно охоплює широкий спектр методів і заходів, спрямованих на організаційно-правове та фінансове регулювання відносин між різними рівнями влади та місцевими громадами. Ось деякі види бюджетного регулювання відповідно до їхніх причин.

Розмежування видаткових бюджетних повноважень: полягає в чіткому визначенні, які видатки покладаються на різні рівні влади для фінансування конкретних галузей, програм або об’єктів.

Розподіл дохідних повноважень: визначає, які види податків і зборів збираються на різних рівнях влади, а також які ставки застосовуються до цих доходів. Методи розподілу можуть передбачати відсоткові відрахування від загальнодержавних податків і зборів.

Фінансове вирівнювання: спрямоване на забезпечення рівної бюджетної забезпеченості різних адміністративно-територіальних одиниць. Він може включати надання фінансової допомоги у вигляді міжбюджетних трансфертів.

Визначення та дотримання прав і обов’язків: Цей вид регулювання стосується встановлення та виконання правових та фінансових зобов’язань усіх учасників бюджетного процесу, зокрема органів державної влади та місцевого самоврядування.

Міжбюджетні трансферти відіграють важливу роль у забезпеченні фінансової стабільності та рівномірного розвитку різних регіонів і адміністративно-територіальних одиниць. Вони дозволяють компенсувати фінансові нерівності та забезпечують достатні ресурси для здійснення функцій місцевих органів влади.

1.4.2. Міжбюджетні трансферти та їх види

У сучасній Україні міжбюджетні трансферти є ключовою формою здійснення міжбюджетних відносин і призначені для забезпечення балансу та урівноваження фінансової потужності відповідних бюджетів. Ці

трансферти являють собою фінансові ресурси, які передаються з одного бюджету до іншого безоплатно та безповоротно. Функціональна спрямованість кожного типу міжбюджетних трансфертів визначається метою та адресним призначенням коштів, що переказуються з одного бюджету до іншого.

Міжбюджетні трансферти − кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого.

Міжбюджетні трансферти можна скласифікувати на такі категорії:

1. ***Базова дотація*** − форма трансферту, яка виділяється з державного бюджету місцевим бюджетам з метою горизонтального вирівнювання рівня податкової спроможності між різними територіями.

2. ***Субвенції*** − кошти, які передаються з державного бюджету до місцевих бюджетів з метою фінансування конкретних програм або проєктів, що реалізуються на місцевому рівні. Вони можуть виділятися як Державним, так і місцевими бюджетами. Характерною особливістю субвенцій є спрямоване використання отриманих коштів, головними напрямами якого є: здійснення програм соціального захисту; компенсація втрат доходів бюджетів місцевого самоврядування у зв'язку з виконанням власних повноважень через надання пільг, встановлених державою; реалізація інвестиційних проєктів; утримання об'єктів спільного користування або ліквідація негативних наслідків від діяльності таких об'єктів; виконання власних повноважень ОМС сіл, селищ, міст та їх об'єднань; та інші цілі.

3. ***Реверсна дотація*** − кошти, що надходять до державного бюджету з місцевих бюджетів з метою горизонтального вирівнювання рівня податкової спроможності між різними територіями.

4. ***Додаткові дотації*** − кошти, які надаються з державного бюджету місцевим бюджетам для покриття певних потреб або реалізації конкретних заходів.

У Державному бюджеті України визначається обсяг міжбюджетних трансфертів для кожного відповідного місцевого бюджету, якщо існують підстави для їх надання й отримання.

Згідно з розписом Державного бюджету України, базова та реверсна дотації перераховуються органами ДКС України щодекадно, а освітня та медична субвенції − двічі на місяць.

Місцева рада може передавати кошти на певні видатки місцевих бюджетів іншій місцевій раді у формі міжбюджетного трансферту до відповідного місцевого бюджету. Ця передача коштів відбувається на підставі рішень відповідних місцевих рад, ухвалених обома сторонами, та укладення відповідного договору.

У випадку, коли на території міста (республіканського АРК і обласного значення), району або відповідної ТГ недостатньо бюджетних установ або інших суб'єктів господарювання комунальної власності, які забезпечують

надання публічних послуг, у визначеному фінансовими нормативами обсязі, обчислений обсяг видатків на ці послуги враховується при визначенні міжбюджетного трансферту бюджету, який утримує ці бюджетні установи, що надають публічні послуги.

ВРУ АРК і місцеві ради можуть вносити до відповідних бюджетів такі види міжбюджетних трансфертів:

1. Субвенції на утримання об'єктів спільного користування чи ліквідацію негативних наслідків діяльності таких об'єктів.
2. Субвенції на виконання інвестиційних проєктів, включаючи будівництво або реконструкцію об'єктів спільного користування.
3. Дотації та інші види субвенцій.

Умови надання субвенцій визначаються відповідним договором між сторонами.

1.4.3. Порядок формування міжбюджетних трансфертів відповідно до положень Бюджетного кодексу

У Державному бюджеті України встановлюється обсяг міжбюджетних трансфертів для кожного відповідного місцевого бюджету, якщо наявні підстави для їх надання та отримання.

Горизонтальне вирівнювання податкової спроможності обласних бюджетів проводиться окремо за надходженнями податку на прибуток підприємств і податку на доходи фізичних осіб (*далі* – ПДФО) з урахуванням наступних параметрів:

1. Кількість населення.
2. Надходження податку на прибуток підприємств.
3. Надходження ПДФО.

Індекси податкової спроможності відповідного обласного бюджету, які визначаються окремо за надходженнями податку на прибуток підприємств і ПДФО.

Індекс податкової спроможності відповідного обласного бюджету є коефіцієнтом, який визначає рівень податкової спроможності цього бюджету в порівнянні з аналогічним середнім показником по всіх обласних бюджетах України, розрахованим на одну особу.

Що стосується бюджетів ТГ, то горизонтальне вирівнювання здійснюється тільки за ПДФО з урахуванням таких параметрів:

1. Кількість населення.
2. Надходження ПДФО.
3. Індекси податкової спроможності відповідного місцевого бюджету, які визначаються за надходженнями ПДФО.

При здійсненні вирівнювання враховується значення індексу податкоспроможності відповідного місцевого бюджету.

Якщо значення індексу:

– в межах 0,9-1,1 − вирівнювання не здійснюється;

– менше 0,9 − надається базова дотація відповідному обласному бюджету в обсязі 80% суми, необхідної для досягнення значення такого індексу забезпеченості відповідного бюджету 0,9;

більше 1,1 − передається реверсна дотація з відповідного обласного бюджету в обсязі 50% суми, що перевищує значення такого індексу 1,1.

Індекси податкової спроможності місцевих бюджетів можуть бути переглянуті не частіше, ніж один раз на рік, за винятком таких випадків:

1. Створення нових або зміни статусу існуючих адміністративно-територіальних одиниць.

2. Зміни місцезнаходження суб'єктів господарювання − платників податків.

3. Зміни в податковому законодавстві.

Усі зміни обсягу надходжень податків за відповідний період повинні бути підтверджені органами стягнення.

Фінансові нормативи бюджетної забезпеченості використовуються для розподілу освітньої та медичної субвенції.

Фінансовий норматив бюджетної забезпеченості визначається шляхом ділення загального обсягу фінансових ресурсів, що спрямовуються на реалізацію бюджетних програм, на кількість населення чи споживачів гарантованих послуг тощо.

Загальний обсяг фінансових ресурсів за кожним видом міжбюджетних трансфертів, визначених пунктами 6-8 частини першої статті 97 БКУ, розраховується на підставі державних соціальних стандартів і нормативів, які встановлюються законом та іншими нормативно-правовими актами.

При розрахунку фінансового нормативу бюджетної забезпеченості може передбачатися обсяг нерозподілених видатків, який об'єднує види видатків на ті повноваження, встановлення нормативів за якими є недоцільним».

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Поясніть зміст фіскальних дисбалансів і назвіть причини, які їх зумовлюють.
2. Дайте визначення суті міжбюджетних відносин, обґрунтуйте основну мету їх регулювання.
3. Визначте склад міжбюджетних трансфертів, установлених Бюджетним кодексом України.
4. Які чинники впливають на визначення величини базової (реверсної) дотації?
5. Обґрунтуйте суть, порядок обчислення та застосування індексу податко-спроможності адміністративно-територіальної одиниці.
6. З'ясуйте необхідність, умови призначення та розподілу освітньої субвенції?
7. Опишіть чинний механізм стимулювання місцевих органів влади до збільшення доходів бюджету.
8. Як міжбюджетні трансферти можуть бути передані та використані на рівні ОМС?

1.5. ВИДАТКИ БЮДЖЕТУ НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНУ СФЕРУ

1.5.1. Соціальний захист як складова соціальних гарантій населенню.
1.5.2. Адресні субсидії громадянам на оплату житлово-комунальних послуг, придбання твердого та пічного палива, скрапленого газу.
1.5.3. Джерела фінансування та склад видатків на освіту.
1.5.4. Структура та джерела фінансування вищих навчальних закладів.
1.5.5. Оперативно-сітьові показники ДНЗ.
1.5.6. Фінансування видатків на охорону здоров'я.
1.5.7 Видатки на фізичну культуру. Джерела фінансування фізичної культури.
1.5.8. Склад видатків на культуру і мистецтво за функціональною й економічною класифікацією.

1.5.1. Соціальний захист як складова соціальних гарантій населенню

Соціальна політика − це складова загальної політики, втілена в соціальні програми та різноманітні заходи, спрямовані на задоволення потреб та інтересів людей і суспільства.

Метою соціальної політики держави є забезпечення стабільної, без заворушень і потрясінь, життєдіяльності суспільства, досягнення соціальної злагоди та соціальної цілісності, належного рівня добробуту людей.

Способом реалізації соціальної політики є система соціального захисту і соціальних гарантій.

Соціальний захист − це система державних заходів щодо забезпечення достойного матеріального і соціального становища громадян.

Державні соціальні гарантії в Україні визначають мінімальні рівні оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги та інших видів соціальних виплат. Ці гарантії мають захищати рівень життя громадян і забезпечувати їм необхідний мінімум матеріальних благ і послуг.

Мета встановлення державних соціальних стандартів і нормативів полягає в:

1) забезпеченні реалізації соціальних прав громадян, які передбачені конституцією України;

2) визначенні пріоритетів державної соціальної політики щодо задоволення потреб людини в матеріальних благах і послугах;

3) обґрунтуванні розмірів видатків з бюджетів різних рівнів на соціальний захист і забезпечення населення, а також на утримання соціальної сфери.

За рівнем задоволення соціальних потреб державні соціальні нормативи поділяються на:

1) нормативи раціонального споживання, що гарантують оптимальне задоволення потреб;

2) нормативи мінімального споживання, які визначають соціально прийнятний рівень споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг відповідно до соціальних або фізіологічних потреб;

3) статистичні нормативи, що базуються на показниках фактичного споживання або забезпеченості всього населення або його окремих соціально-демографічних груп.

Громадяни України а також, іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, а також особи, яких визнано в Україні біженцями або особами, які потребують додаткового захисту), в сім'ях яких виховуються та проживають неповнолітні діти, мають право на державну допомогу сім’ям з дітьми.

Державна допомога сім'ям з дітьми включає такі види допомог: 1) у зв'язку з вагітністю та пологами; 2) при народженні дитини, одноразова натуральна допомога «пакунок малюка»; 3) при усиновленні дитини; 4) на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування; 5) на дітей одиноким матерям; 6) на дітей, хворих на тяжкі перинатальні ураження нервової системи, тяжкі вроджені вади розвитку, рідкісні орфанні захворювання, онкологічні, онкогематологічні захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкі психічні розлади, цукровий діабет I типу (інсуліно-залежний), гострі або хронічні захворювання нирок IV ступеня, на дитину, яка отримала тяжку травму, потребує трансплантації органа, потребує паліативної допомоги, яким не встановлено інвалідність».

Покриття витрат на надання державної допомоги сім'ям з дітьми забезпечується за рахунок коштів Державного бюджету України.

Послуга з догляду за дитиною до трьох років, відома як «муніципальна няня», включає відшкодування вартості цієї послуги відповідно до встановленого Порядку[7]. Порядок надання допомоги у формі «пакунка малюка» також визначено нормативним документом[8].

1.5.2. Адресні субсидії громадянам на оплату житлово-комунальних послуг, придбання твердого та пічного палива, скрапленого газу

На сучасному етапі українцям, яким необхідно оформити субсидію, слід звертатися до ПФУ.

[7] Деякі питання надання послуги з догляду за дитиною до трьох років «муніципальна няня» : постанова Кабінету Міністрів України України від 30 січ. 2019 р. № 68.

[8] Деякі питання надання при народженні дитини одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка» : постанова Кабінету Міністрів України України від 25 лист. 2020 р. № 1180.

Крім того, є можливість звернення громадян з питань надання житлових субсидій до уповноважених посадових осіб виконавчого органу сільської, селищної, міської ради відповідної ТГ та посадових осіб Центру надання адміністративних послуг, а також через портал Дія.

Субсидія – це щомісячна адресна безготівкова допомога сім'ям, яка надається за рахунок коштів державного бюджету для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг.

Одержання державної житлової субсидії не тягне за собою втрати житла і не може бути підставою для виселення з нього. Крім того, Конституція України, Цивільний кодекс України, інші законодавчі акти гарантують право приватної власності громадян на майно, до якого в нашому випадку відносяться приватизовані і викуплені квартири та приватні будинки. Так, втрата власного чи найманого житла у зв'язку з отриманням державної житлової субсидії є неможливою.

Для отримання субсидії потрібно:

1. Дотримуватися умов, установлених Положенням про порядок призначення житлових субсидій, затвердженим Постановою КМУ від 21 жовтня 1995 року № 848 "Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива" (зі змінами).

2. Бути мешканцем житлових приміщень (будинків) і не мати можливості самостійно оплачувати житлово-комунальні послуги та витрати на управління багатоквартирним будинком.

3. Мати право на отримання допомоги, яке мають громадяни України, іноземці та особи без громадянства, що законно перебувають на території України і проживають у житлових приміщеннях (будинках).

Житлова субсидія призначається одному з членів домогосподарства, які відповідають таким умовам:

1. Зареєстровані в житловому приміщенні (будинку).

2. Не зареєстровані в житловому приміщенні (будинку), але фактично проживають у ньому на підставі договору наймання (оренди) житла або індивідуальним забудовникам, чи особи, чи будинки яких не прийняті в експлуатацію, якщо їм нараховується плата за житлово-комунальні послуги.

3. Не зареєстровані в житловому приміщенні (будинку), але фактично проживають у ньому без укладеного договору наймання (оренди) житла, якщо вони є внутрішньо переміщеними особами.

У випадку призначення субсидії за фактичним місцем проживання склад домогосподарства декларується з додаванням до заяви відповідних документів, що підтверджують проживання за фактичною адресою

домогосподарства. Важливо, що житлова субсидія не може призначатися одночасно за зареєстрованим місцем проживання особи та за місцем її фактичного проживання.

Для отримання житлової субсидії необхідно подати такі документи:

1. Заява про призначення та надання житлової субсидії в грошовій формі.
2. Декларація про доходи та витрати осіб, які звернулися за призначенням житлової субсидії.
3. Довідки про доходи (у разі необхідності), які не можуть бути отримані за запитом структурного підрозділу з питань соціального захисту населення.
4. Копія договору про реструктуризацію заборгованості з оплати житлово-комунальних послуг (якщо є).
5. Договір наймання (оренди) житла (якщо є).
6. Інші документи, які можуть бути необхідні для прийняття рішення (наприклад, документи, що підтверджують фактичне непроживання особи за адресою, копія наказу з місця роботи тощо).

Заява та декларація можуть бути подані в електронній формі через особистий кабінет на вебпорталі електронних послуг ПФУ, єдиний портал державних послуг "Дія" або сайт Міністерства соціальної політики України.

Терміни призначення житлової субсидії визначаються залежно від типу послуги та періоду:

Житлова субсидія на оплату житлово-комунальних послуг і витрат на управління багатоквартирним будинком призначається з моменту звернення за її призначенням до закінчення опалювального сезону. Для неопалювального сезону (з 1 травня по 30 вересня) та опалювального сезону (з 1 жовтня по 30 квітня) обчислюється окремо.

Житлова субсидія на оплату комунальних послуг з постачання теплової енергії, природного газу та електричної енергії для опалення призначається з 16 жовтня по 15 квітня включно, що охоплює період опалювального сезону.

Житлова субсидія на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива призначається один раз на календарний рік за особистим зверненням громадян. При цьому субсидія на оплату житлово-комунальних послуг розраховується до кінця поточного календарного року з моменту звернення за її призначенням.

Ці терміни індивідуально враховуються для кожного випадку призначення житлової субсидії відповідно до обраного виду послуги та періоду.

Розмір житлової субсидії визначається залежно від кількох факторів та обставин:

- **доходи домогосподарства**: розмір субсидії обчислюється на основі середньомісячного сукупного доходу всіх членів домогосподарства за відповідний період. Доходи розраховуються за попередній календарний рік або за перші два квартали поточного календарного року.
- **тип послуги та період**: розмір субсидії може змінюватися в залежності від того, на який період призначається субсидія (опалювальний або неопалювальний сезон).
- **статус орендаря чи внутрішньо переміщеної особи**: розмір субсидії може варіюватися в залежності від наявності договору оренди житла чи довідки про внутрішнє переміщення.
- **розрахунок середньомісячного доходу**: для розрахунку середньомісячного доходу враховується період, за який здійснюється призначення субсидії. Це може бути період попереднього календарного року або два квартали поточного року, залежно від часу подачі заяви.

Отже, розмір житлової субсидії розраховується індивідуально для кожного домогосподарства з урахуванням зазначених факторів і правил.

1.5.3. Джерела фінансування та склад видатків на освіту

Визначення державних вимог до змісту, рівня та обсягів освіти є ключовим елементом державної політики в галузі освіти. Це дозволяє забезпечити якість навчально-виховного процесу і зростання рівня освіти, необхідного для технічного, економічного і соціального прогресу країни.

При цьому важливо забезпечити освітні заклади широкими правами для самостійного заробітку коштів на своє утримання, шляхом використання альтернативних, позабюджетних джерел фінансування. Це може охоплювати залучення коштів від галузей економіки, підприємницьких структур, а також додаткових джерел фінансування.

Додаткові джерела фінансування освіти допомагають забезпечити стабільний потік коштів для розвитку освітньої галузі. Ці джерела можуть включати оплату за підготовку та підвищення кваліфікації кадрів, плату за додаткові освітні послуги, доходи від науково-дослідницької роботи та реалізації продукції навчально-виробничих майстерень.

Це дозволяє освітнім закладам розширювати свої можливості, покращувати якість навчання та впроваджувати нові методики. Важливо, що такі додаткові джерела фінансування не зменшують бюджетні асигнування для освіти і не підлягають вилученню, що забезпечує стабільність фінансування для освітніх закладів.

Видатки на освіту мають цільовий характер і згруповані в категорії економічної класифікації, згідно з якою вони поділяються на поточні видатки і капітальні видатки.

Розмір витрат на утримання шкіл визначається кошторисом доходів і видатків. Вихідною базою для визначення розміру асигнувань за основними категоріями видатків кошторису школи є:

1. Кількість учнів .
2. Кількість класів.

Їх відображають у кошторисі на дві дати: на 1 січня і 1 вересня планового року. Кількість учнів та класів встановлюють по групах класів I-IV, V-IX, X-XI(XII). Кількість учнів і класів на 1 січня беруть за фактичним станом на останню звітну дату. Кількість учнів на 1 вересня планового року визначають відповідно до плану прийому і випуску учнів, а кількість дітей, що підуть до школи в наступному навчальному році, – за даними спеціального обліку, який веде школа. Прийом учнів у перші класи планується, виходячи із кількості дітей, яким до вересня або у вересні поточного року виповнилось 7 (6) років. Прийом у п'яті класи – за числом учнів, які закінчили четверті класи, прийом у десяті класи – у відсотках до числа учнів, які закінчили дев'яті класи.

Кількість класів залежить від кількості учнів і граничного наповнення класів, яке становить 30 осіб.

3. Крім того, визначають середньорічну кількість учнів і класів за такою формулою:

$$К = (Кп*8 + Кк*4) : 12 \qquad (1.1.)$$

де Кп – кількість на початок року,

Кк – кількість на кінець року.

4. Крім кількості учнів і класів та їх середньорічних показників, важливим показником діяльності школи є **кількість педагогічних ставок**. Цей показник визначають шляхом ділення загальної кількості годин викладацької роботи на тиждень по групах класів на норму навантаження учителя на тиждень, яка становить для I-XI(XII) класів – 18 годин.

5. Фонд заробітної плати складається із:

- зарплати педагогічних працівників
- адміністративно-управлінського персоналу
- обслуговуючого персоналу.

6. Важливим показником є **середня ставка заробітної плати** вчителя в місяць, яку визначають шляхом ділення місячного фонду заробітної плати вчителів школи по групах класів на кількість педагогічних ставок.

Підставою для визначення цих двох показників служить тарифікаційний список вчителів школи. Кількість педагогічних ставок та середню ставку заробітної плати вчителя в місяць використовують при плануванні видатків за категорією «Оплата праці працівників бюджетних установ».

7. Учні I-IV класів із малозабезпечених сімей харчуються в школі безплатно. Тому при плануванні видатків на харчування по школі використовують показник **дітодень**, який розраховують шляхом множення середньорічної кількості учнів на кількість днів функціонування школи в рік.

8. Кількісним виміром праці вчителів школи є **кількість годин роботи вчителя на тиждень**, а критерієм якісної роботи є його кваліфікація, яка визначається освітою.

Важливим для системи ставок заробітної плати вчителів є **кваліфікаційна категорія**, яка присвоюється вчителю кваліфікаційною комісією при органах управління освітою.

Ставки зарплати педагогічних працівників установлюються за таке педагогічне навантаження:

1) 18 годин роботи на тиждень – вчителям I-XI(XII) класів шкіл, шкіл-інтернатів усіх типів, спецшкіл для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання, вчителям-логопедам, вчителям-дефектологам;

2) 25 годин роботи на тиждень – викладачам постійно діючих курсів з вивчення мов зі строком навчання менше року, вихователям спеціальних навчально-виховних закладів для дітей і підлітків з вадами у фізичному чи розумовому розвитку;

3) 40 годин роботи на тиждень – майстрам виробничого навчання.

За години педагогічної роботи, виконані понад установлену норму, проводиться додаткова оплата відповідно до отримуваної ставки в одинарному розмірі.

Ставки зарплати встановлюються, виходячи із затрат робочого часу в астрономічних годинах (60 хвилин). Короткі перерви, передбачені між уроками, є робочим часом педагогічного працівника. У навчальних планах шкіл усіх типів час на навчальні дисципліни визначається в академічних годинах (45 хвилин).

Заробітна плата вчителів шкіл розраховується згідно з тарифікаційним списком.

9. Місячний посадовий оклад керівника школи залежить від кількості учнів, які навчаються у школі, та розраховується згідно зі штатним розписом.

Заробітна плата керівника школи складається з двох частин – посадового окладу директора чи завуча та оплати педагогічної роботи. При цьому для них встановлені обмеження – максимальний обсяг їх педагогічного навантаження не повинен перевищувати 12 годин роботи на тиждень.

Після визначення основних сітьових показників розраховують видатки за економічними категоріями.

1.5.4. Структура та джерела фінансування вищих навчальних закладів

У сучасних умовах господарювання рівень кваліфікації спеціалістів є одним із найважливіших факторів, які впливають на економічний і соціальний розвиток країни. Становлення в Україні ринкових відносин, тісніша інтеграція країни із світовою економічною системою пов′язані з необхідністю змін у професіональній структурі зайнятого населення, насамперед спеціалістів вищої та середньої кваліфікації.

Джерелами фінансування витрат на підготовку кадрів є кошти державного та місцевих бюджетів, галузевих міністерств, відомств, організацій, кошти фізичних та юридичних осіб. Основним джерелом фінансування є кошти державного та місцевих бюджетів.

Для фінансування вищих навчальних закладів використовуються такі додаткові джерела:

1. Оплата за навчання, підготовку та підвищення кваліфікації згідно з укладеними договорами.
2. Кошти, які надходять від навчання іноземних громадян відповідно до угод.
3. Плата за надання додаткових освітніх послуг.
4. Фінансування від науково-дослідницьких робіт, здійснених замовленням підприємств, установ, організацій та громадян.
5. Оплата за отримання другої вищої освіти.
6. Доходи від здачі в оренду приміщень, споруд і обладнання.
7. Кредити та позики від банків.
8. Валютні надходження.
9. Добровільні фінансові внески та матеріальні цінності, надані фізичними та юридичними особами.
10. Інші джерела фінансування.

Бюджетні кошти та інші надходження на утримання вищих навчальних закладів повинні використовуватися насамперед на придбання предметів постачання і матеріалів, оплату комунальних послуг та енергоносіїв, виплату заробітної плати та стипендії, створення необхідної матеріально-технічної бази.

Вищий навчальний заклад самостійно використовує бюджетні та позабюджетні кошти згідно із затвердженим кошторисом доходів і видатків.

Для планування видатків на утримання вищого навчального закладу III-IV рівнів акредитації розраховують:

1. **Контингент студентів**, аспірантів за формами навчання.
2. Крім того розраховують їх **середньорічну величину** за такою формулою:

$$Ч = \frac{(Чпкр \cdot 7) + [(Чпкр - В) \cdot 1 + [(Чпкр – В + П) \cdot 4] - відсів + поновлення]}{12} \quad (1.2.)$$

де Ч – середньорічний контингент студентів;

Ч пкр – чисельність студентів на початок календарного року;

В – чисельність випускників;

П – чисельність студентів, які прийняті на 1-й рік навчання на відповідні освітні рівні;

відсів – чисельність студентів, які відраховані з різних причин протягом календарного року;

поновлення – чисельність студентів, які прибули протягом календарного року.

3. Виходячи із розрахованих середньорічних контингентів визначають **чисельність професорсько-викладацького складу** за нормами студентів та аспірантів різних форм навчання на одного викладача.

Фонд заробітної плати по вищих навчальних закладах планується по професорсько-викладацькому, навчально-допоміжному, адміністративно-допоміжному, адміністративно-господарському персоналу. Фонд заробітної плати професорсько-викладацького складу розраховується, виходячи **з кількості посад** і **середньої ставки** заробітної плати.

Розміри посадових окладів (ставки заробітної плати) залежить від Єдиної тарифної сітки розрядів.

Фонд заробітної плати інших груп персоналу визначають згідно з типовими штатами і затвердженими посадовими окладами (ставками заробітної плати).

4. Обсяг навчального навантаження науково-педагогічних працівників вимірюється в академічних (облікових) годинах і не може перевищувати **600 годин (720 годин** для I-II рівня акредитації) на навчальний рік.

Видатки на оплату праці працівників вищих навчальних закладів плануються по категорії **«Оплата праці працівників бюджетних установ»**.

Значну частку у витратах вищих навчальних закладів становлять **стипендії**. Стипендії – це грошове забезпечення, що регулярно надається особам, які навчаються на денних відділеннях за рахунок бюджетних коштів, а також особам, які проходять підготовку в аспірантурі та докторантурі. Стипендія призначається студентам, які мають середній бал успішності 4 і вище. За особливі успіхи у навчанні та науково-технічній творчості можуть встановлюватися персональні стипендії в межах стипендіального фонду. Стипендії студентам виплачуються в межах доведених лімітів стипендіального фонду. Ці видатки плануються по категорії **«Субсидії та поточні трансферти».**

1.5.5. Оперативно-сітьові показники ДНЗ

Основними оперативно-сітьовими показниками ДНЗ є:

1. Кількість дітей.
2. Кількість груп.

Середня наповнюваність груп у дошкільних навчальних закладах становить:

- для дітей віком до одного року – до 10 осіб;
- для дітей віком від одного до трьох років – до 15 осіб;
- для дітей віком від трьох до шести (семи) років – до 20 осіб;
- різновікові – до 15 осіб;
- з короткотривалим і цілодобовим перебуванням дітей – до 10 осіб;
- в оздоровчий період – до 15 осіб.

3. Середньорічна кількість дітей у ДНЗ – розраховується виходячи із зміни кількості дітей протягом року.
4. Дітодень.
5. Педагогічне навантаження педагогічного працівника дошкільного навчального закладу незалежно від підпорядкування, типу і форми власності відповідно становить:

- вихователя групи компенсуючого типу 25 годин
- соціального педагога 40 годин
- практичного психолога 40 годин
- практичного психолога дошкільного навчального закладу (ясел-садка)компенсуючого типу 20 годин
- музичного керівника 24 години
- вчителя-дефектолога, вчителя-логопеда 20 годин
- вихователя-методиста 36 годин

Ставки заробітної плати вихователів, музичних керівників, інструкторів з фізкультури встановлені за кожних 20 дітей віком більше трьох років, 15 дітей віком від одного до трьох років та 10 дітей віком до одного року.

Посадові оклади завідуючих дошкільними навчальними закладами, з цілодобовим перебуванням дітей, або такими, де є групи (група) з цілодобовим перебуванням, підвищуються на 3 відсотки посадового окладу.

7. При переході дошкільних навчальних закладів на цілодобове перебування дітей, у тому числі і в період літнього оздоровлення, посадові оклади завідуючих встановлюються на рівні посадових окладів, передбачених для завідуючих дошкільними навчальними закладами з цілодобовим перебуванням дітей.

Посадові оклади завідуючих дошкільними навчальними закладами з цілодобовим перебуванням дітей, або такими, де є групи (група) з цілодобовим перебуванням, підвищуються на 3 % посадового окладу.

Педагогічні працівники мають право на додаткову оплачувану відпустку. Тривалість відпустки помічників вихователів дошкільних навчальних закладів становить 28 календарних днів. Окремим категоріям працівників дошкільних навчальних закладів (ясел-садків) компенсуючого типу, робота яких пов'язана з підвищеним нервово-емоційним навантаженням, надається щорічна додаткова відпустка за особливий характер праці тривалістю до 35 календарних днів за Списком виробництв, робіт, професій і посад, затвердженим КМУ.

8. Педагогічним працівникам щомісячно здійснюється надбавка за вислугу років залежно від стажу педагогічної роботи в таких розмірах: понад 3 роки – 10%, понад 10 років – 20%, понад 20 років – 30% посадового окладу.

9. Доплата у розмірі до 40% годинної тарифної ставки (посадового окладу) - за роботу в нічний час, якщо вищий розмір оплати не визначено законодавством, за кожну годину роботи з 22 до 6 години, але не нижче 20% тарифної ставки (окладу) за кожну годину нічної роботи

Фінансування видатків на утримання дошкільних навчальних закладів здійснюється на підставі затвердженого кошторису доходів і видатків за категоріями економічної класифікації.

1.5.6. Фінансування видатків на охорону здоров’я

Охорона здоров’я – один з пріоритетних напрямів державної діяльності. Держава формує політику охорони здоров’я в Україні та забезпечує її реалізацію.

Державна політика охорони здоров’я забезпечується бюджетними асигнуваннями в розмірі, що відповідає її науково обґрунтованим потребам, але не менше десяти відсотків національного доходу.

19 жовтня 2017 року ВРУ ухвалила Закон «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», який став базовим для впровадження якісної, доступної та безоплатної меддопомоги українцям.

Ключовим елементом реформи фінансування системи охорони здоров'я став новий орган − Національна служба здоров'я України (*далі* – НСЗУ). Цим Законом закладені основи трансформації медичної системи та передумови для впровадження Програми медичних гарантій. Вона змінила стару неефективну систему субвенцій, на прозору і зрозумілу Програму медичних гарантій, яка замінила застарілу модель фінансування медицини, яка передбачала спрямування бюджетних коштів на утримання медичної інфраструктури, а не на відшкодування фінансових ризиків громадян у разі хвороби.

Замість декларації про надання всієї медичної допомоги безоплатно держава бере чітке зобов'язання надавати визначений обсяг медичних послуг. Тобто отримувачі послуг знають, що конкретно вони можуть отримати безоплатно, а за що необхідно сплатити, скільки, як саме і за яких умов (офіційна, проста і зрозуміла система співоплати). Медичні послуги в рамках гарантованого пакету надають постачальники всіх форм власності, отримуючи оплату за надані послуги від єдиного національного замовника.

Сьогодні держава відмовилася від утримання інфраструктури медичних закладів через постатейне кошторисне фінансування. Вона поступово переходить до оплати медичним закладам реальних послуг, наданих пацієнтам.

Програма медичних гарантій охоплює всі основні види медичної допомоги: первинну, спеціалізовану допомогу, екстрену, паліативну допомогу та реабілітацію у сфері охорони здоров'я як дорослим, так і дітям.

Законодавство про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення базується на Конституції України та складається з Основ законодавства України про охорону здоров'я[9], Закону «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення»[10] та інших правових актів.

Фінансування охорони здоров'я здійснюється за рахунок Державного бюджету України та місцевих бюджетів, фондів медичного страхування, благодійних фондів і будь-яких інших джерел, не заборонених законодавством.

Кошти Державного бюджету України та місцевих бюджетів, асигновані на охорону здоров'я, використовуються для забезпечення населенню гарантованого рівня медичної допомоги, фінансування державних цільових і місцевих програм охорони здоров'я та фундаментальних наукових досліджень з цих питань.

Медична допомога надається безоплатно за рахунок бюджетних коштів у закладах охорони здоров'я, з якими головними розпорядниками бюджетних коштів укладені договори про медичне обслуговування населення. Особливості укладення договорів про медичне обслуговування населення визначаються законом.

За рахунок Державного бюджету України та місцевих бюджетів фінансуються загальнодоступні для населення заклади охорони здоров'я. Кошти, не використані закладом охорони здоров'я, не вилучаються, і відповідне зменшення фінансування на наступний період не проводиться.

[9] Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 лист. 1992 р. № 2801-XII.

[10] Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19 жовт. 2017 р. № 2168-VIII.

Обсяги бюджетного фінансування визначаються на підставі науково обґрунтованих нормативів з розрахунку на одного жителя.

Відомчі та інші заклади охорони здоров'я, що обслуговують лише окремі категорії населення за професійною, відомчою або іншою, не пов'язаною із станом здоров'я людини, ознакою, фінансуються, як правило, за рахунок підприємств, установ і організацій, які вони обслуговують. Допускається фінансова підтримка таких закладів за рахунок державного або місцевого бюджету, якщо працівники відповідного відомства, підприємства, установи або організації становлять значну частину населення даної місцевості.

Всі заклади охорони здоров'я мають право використовувати для підвищення якісного рівня своєї роботи кошти, добровільно передані підприємствами, установами, організаціями та окремими громадянами, а також з дозволу власника або уповноваженого ним органу встановлювати плату за послуги у сфері охорони здоров'я.

Держава забезпечує створення та функціонування системи медичного страхування населення. Страхування громадян здійснюється за рахунок Державного бюджету України, коштів підприємств, установ і організацій та власних внесків громадян. Питання організації медичного страхування населення і використання страхових коштів визначаються відповідним законодавством.

Отже, з 1 квітня 2020 року в Україні змінено систему фінансування охорони здоров’я, зокрема з Державного бюджету України оплачується медична послуга за програмою медичних гарантій.

Програма державних гарантій медичного обслуговування населення - це програма, що визначає перелік і обсяг медичних послуг, медичних виробів і лікарських засобів, повну оплату надання яких пацієнтам держава гарантує за рахунок Державного бюджету України згідно з тарифом для профілактики, діагностики, лікування та реабілітації у зв’язку з хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також у зв’язку з вагітністю та пологами.

У межах Програми медичних гарантій держава забезпечує громадянам, іноземцям, особам без громадянства, які постійно проживають на території України, та особам, яких визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, повну оплату за рахунок Державного бюджету України необхідних їм медичних послуг і лікарських засобів, пов’язаних з наданням:

1) екстреної медичної допомоги (*далі* – ЕМД)*:*

НСЗУ укладає договори щодо надання екстреної медичної допомоги з одним центром екстреної медичної допомоги та медицини катастроф комунальної форми власності в регіоні.

Тариф на медичні послуги з надання ЕМД визначається як глобальна ставка, яка розраховується на основі базової капітаційної ставки за готовність надати медичні послуги, пов'язані з ЕМД, протягом року. У 2024 році його розмір 289 грн.

Запланована вартість медичних послуг ЕМД розраховується як добуток 1/12 глобальної ставки, кількості місяців строку дії договору та чисельності населення, яке проживає на території відповідного регіону згідно з даними Держстату - щодо чисельності наявного населення, а також Мінсоцполітики – щодо чисельності внутрішньо переміщених осіб, які зареєстровані на території відповідного регіону;

2) первинної медичної допомоги (*далі* – ПМД):

Тариф на медичні послуги з надання ПМД визначається як базова капітаційна ставка за обслуговування одного пацієнта, що подав декларацію. У 2024 році його розмір 786,65 грн.

До базової капітаційної ставки застосовують коригувальні коефіцієнти:

а) залежно від вікової групи пацієнта:

- від 0 до 5 років – 2,465;
- від 6 до 17 років – 1,250;
- від 18 до 39 років – 0,616;
- від 40 до 64 років – 0,86;
- понад 65 років – 1,3;

б) гірський коефіцієнт – 1,2.

До капітаційної ставки на медичні послуги з надання ПМД, надані пацієнтам, які подали декларації понад ліміт, застосовують коригуючі коефіцієнти залежно від рівня перевищення ліміту;

3) *спеціалізованої медичної допомоги*;

4) *паліативної медичної допомоги*;

5) *реабілітації у сфері охорони здоров'я*;

6*) медичної допомоги дітям до 16 років*;

7) *медичної допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами*[11].

Тариф на медичні послуги з надання медичної допомоги при пологах визначається як ставка на пролікований випадок. У 2024 році його розмір 15137 грн.

До ставки на пролікований випадок застосовується коригувальний коефіцієнт за надання комплексних медичних послуг матері та дитині, який становить 1,3. Коригувальний коефіцієнт застосовують до надавачів медичних послуг, які відповідають додатковим умовам, визначеним в умовах закупівлі, а також одночасно надають медичні послуги за напрямами:

- медична допомога при пологах;

[11] Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19 жовт. 2017 р. № 2168-VIII.

- медична допомога новонародженим у складних неонатальних випадках.

Іноземцям та особам без громадянства, які тимчасово перебувають на території України, у межах Програми медичних гарантій держава забезпечує оплату необхідних медичних послуг та лікарських засобів, пов'язаних з наданням ЕМД. Такі особи зобов'язані компенсувати державі повну вартість наданих медичних послуг і лікарських засобів у порядку, встановленому КМУ, якщо інше не передбачено міжнародними договорами чи законами України.

Медичні послуги та лікарські засоби, пов'язані з наданням інших видів медичної допомоги, оплачуються іноземцями та особами без громадянства, які тимчасово перебувають на території України, за рахунок власних коштів, коштів добровільного медичного страхування чи інших джерел, не заборонених законодавством.

НСЗУ укладає договори із закладами охорони здоров'я незалежно від форми власності та фізичними особами – підприємцями (*далі* – ФОП), які отримали ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики та відповідають вимогам до надавача послуг з медичного обслуговування населення, з яким головними розпорядниками бюджетних коштів укладаються договори про медичне обслуговування населення.

З місцевих бюджетів фінансуються видатки галузі «охорона здоров'я» відповідно до статті 89 БКУ:

1) програми громадського здоров'я;

2) оплата комунальних послуг та енергоносіїв комунальних закладів охорони здоров'я, які належать відповідним ТГ, для забезпечення надання медичних послуг за програмою державних гарантій медичного обслуговування населення;

3) місцеві програми розвитку та підтримки комунальних закладів охорони здоров'я, які належать відповідним ТГ, місцеві програми надання населенню медичних послуг понад обсяг, передбачений програмою державних гарантій медичного обслуговування населення.

Вагоме джерело фінансування закладів – платні послуги, тарифи на які мають бути розраховані закладом і затверджені ОМС у встановленому законодавством порядку[12].

В місцевих програмах розвитку та підтримки передбачаються капітальні видатки (обладнання і ремонти) та програми «місцевих стимулів», тобто додаткові премії і заохочення, в тому числі грошові[13].

[12] Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2024 році : постанова Кабінету Міністрів України від 22 груд. 2023 р. № 1394.

[13] Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19 жовт. 2017 р. № 2168-VIII.

З метою об’єднання зусиль щодо поліпшення матеріально-технічної бази закладів, проведення капітальних ремонтів тощо громадам потрібно укладати договори про міжмуніципальне співробітництво.

Підстава для фінансування закладу охорони здоров’я – кошторис бюджетної установи. Реорганізовані на комунальні некомерційні підприємства медичні заклади складають фінансовий план. Його відмінності від кошторису:

1. Самостійне планування доходів без доведення бюджетним закладам охорони здоров’я «контрольних показників» – обсягу бюджетних коштів, які заклади повинні розподілити за статтями витрат.

2. У кошторисі видатки закладу обов’язково повинні співпадати з дохідною частиною, а у фінансовому плані інакше: якщо видаткова частина буде меншою за дохідну – це добре. Залишки коштів можна спрямувати до резервного чи інвестиційного фондів і використати згодом.

1.5.7. Видатки на фізичну культуру. Джерела фінансування фізичної культури

В Україні заклади культури і мистецтва виконують велику роботу з культурного обслуговування населення, сприяють розвитку культури та спорту.

У законах України визначені правові, економічні, соціальні, організаційні засади розвитку культури та її спрямованість на такі цілі:

- реалізацію суверенних прав України у сфері культури;
- відродження і розвиток культури української нації та культур національних меншин, які проживають на території України;
- забезпечення свободи творчості, вільного розвитку культурно-мистецьких процесів, професійної та самодіяльної художньої творчості;
- реалізацію прав громадян на доступ до культурних цінностей;
- створення матеріальних і фінансових умов для розвитку культури.

Фінансування культури здійснюється на нормативній основі за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів та додаткових джерел фінансування.

Держава гарантує необхідні асигнування на розвиток культури в розмірі не менше восьми відсотків від національного доходу України.

З метою фінансової підтримки і захисту закладів, підприємств і організацій культури в умовах ринкової економіки, цільового використання коштів, що відраховуються на потреби культури, можуть створюватися республіканський та місцеві фонди розвитку культури.

Надання платних послуг у закладах культури і мистецтв спрямоване на забезпечення максимально ефективних умов для їх отримання, скорочення втрат робочого часу та задоволення культурних потреб населення. Це

також сприяє створенню сприятливого середовища для максимального залучення позабюджетних джерел фінансування.

Заклади культури можуть надавати різноманітні платні послуги, зокрема:

– проведення вистав, театральних, музичних постановок, концертів, оперних і балетних спектаклів, інших вистав, а також фестивалів, бенефісів, шоу, циркових вистав, кінопоказів тощо;

– навчання у школах, студіях, гуртках різноманітних напрямків культури та мистецтва;

– проведення різноманітних заходів культурної самодіяльності, фестивалів, конкурсів, виставок, вечорів відпочинку, танцювальних вечорів;

– розробка сценаріїв і проведення різноманітних заходів за замовленням;

– користування атракціонами, ігровими автоматами, різноманітними іграми;

– організація екскурсій, надання додаткових бібліотечних та інших послуг.

Ці послуги допомагають збільшити фінансові ресурси закладів культури, що сприяє підтримці їхньої діяльності та розвитку.

Доходи від надання платних послуг у закладах культури спочатку використовуються для покриття витрат, пов'язаних з цими послугами, сплати податків, обов'язкових внесків та інших витрат, відповідно до чинного законодавства. Перш за все, ці доходи призначені для оплати заробітної плати працівників, витрат на господарське утримання закладу та інші невідкладні витрати. Якщо після виплати цих сум залишається прибуток, він може бути спрямований на придбання обладнання, капітальний ремонт приміщень або матеріальне заохочення працівників.

Розмір витрат на утримання закладів культури визначається на основі затвердженого кошторису доходів і видатків. Згідно з бюджетною класифікацією, до закладів культури та мистецтва належать такі категорії:

– мистецтво, включаючи творчі спілки, театри, філармонії, музичні колективи й ансамблі;

– культура, яка охоплює бібліотеки, музеї, виставки, заповідники, палаци та будинки культури, клуби, школи естетичного виховання дітей;

– кінематографія;

– архівна справа;

– інші заклади та заходи у галузі культури та мистецтва.

Планування видатків закладів культури здійснюється за категоріями економічної класифікації видатків бюджету, які передбачають цільове використання та розмежування коштів на поточні і капітальні видатки.

Поточні видатки включають: оплату праці працівників бюджетних установ; нарахування на заробітну плату; придбання предметів постачання і матеріалів, оплату послуг та інші видатки; оплату комунальних послуг та енергоносіїв.

У складі поточних видатків значну питому вагу займають видатки по категорії *«Оплата праці працівників бюджетних установ»,* яка передбачає оплату праці працівників закладів культури за встановленими окладами, ставками всіх штатних працівників; оплату праці по трудових угодах; надбавки та доплати обов'язкового характеру; надбавки, що носять стимулюючий характер; премії; матеріальну допомогу.

Категорія *«Нарахування на заробітну плату»* - це нарахування на фонд оплати праці установи.

Категорія *«Придбання предметів постачання і матеріалів, оплата послуг та інші видатки»* − придбання канцелярського, креслярського, письмового приладдя і матеріалів; оплату транспортних послуг та утримання транспортних засобів; поточний ремонт обладнання, інвентаря та будівель, технічне обслуговування обладнання, видатки, пов'язані з технічним обслуговуванням обладнання, комп'ютерної, розмножувальної та іншої техніки; послуги зв'язку.

Категорія *«Оплата комунальних послуг та енергоносіїв»* − оплата теплопостачання, водопостачання і водовідведення, електроенергії, природного газу, інших комунальних послуг (утримання в чистоті будівель, дворів, вивіз сміття, дезинфекція приміщень, плата за радіоточки); інших енергоносіїв (дров, вугілля, торфу).

Капітальні видатки - видатки на придбання основного капіталу.

Категорія *«Придбання основного капіталу»* − видатки на поповнення музейних фондів, книг та періодичної літератури для бібліотечних фондів; видатки на випуск та придбання підручників для бібліотечних фондів; на придбання канцелярських меблів, комп'ютерної та розмножувальної техніки, спортивного обладнання, протипожежного приладдя, обладнання для буфетів, тощо, включаючи автомобілі, що використовуються на невиробничі цілі. Також до цієї категорії відносяться видатки на капітальний ремонт, реконструкцію та реставрацію будівель і споруд.

За основу фінансування музеїв береться норматив музейних фондів на одного працівника.

По деяких закладах культури і мистецтва, що знаходяться на госпрозрахунку, планується надання з бюджету дотацій на розмір витрат, що не покривається власними доходами. Дотації надаються на покриття збитків національних театрів, філармоній, музичних колективів і ансамблів та інших мистецьких закладів.

1.5.8. Склад видатків на культуру і мистецтво за функціональною й економічною класифікацією

Фінансування заходів у сфері фізичної культури і спорту здійснюється за рахунок державних і місцевих бюджетів, коштів професійних союзів, добровільних спортивних товариств, а також благодійних внесків і пожертвувань.

Згідно з бюджетною класифікацією, до видатків на фізичну культуру і спорт зараховують такі складові:

- фінансування заходів з фізичної культури і спорту, включаючи:
  - утримання національних збірних команд України;
  - проведення навчально-тренувальних зборів і спортивних змагань;
  - підготовку і участь національних збірних команд в Олімпійських і Параолімпійських іграх;
  - утримання інвалідних центрів;
  - проведення навчально-тренувальних зборів і спортивних змагань серед інвалідів;
  - проведення навчально-тренувальних зборів і спортивних змагань з нетрадиційних видів спорту;
  - навчально-тренувальна робота спортивних шкіл;
  - утримання апарату управління спортивних організацій;
  - капітальний ремонт, придбання обладнання та інвентаря для баз олімпійської підготовки;
  - фінансова підтримка спортивних споруд;
  - інші видатки.
- фінансова підтримка громадських організацій, враховуючи:
  - проведення навчально-тренувальних зборів і спортивних змагань;
  - навчально-тренувальна робота спортивних шкіл;
  - утримання апарату управління спортивних організацій;
  - фінансова підтримка спортивних споруд;
  - інші видатки.

Зведене планування витрат на фізичну культуру і спорт здійснюється на підставі показників, які характеризують спортивний захід. Так, видатки на утримання національних збірних команд України визначаються, виходячи із кількості штатних команд і середніх витрат у розрахунку на одну команду, що склалися в попередні роки, з урахуванням факторів, які можуть вплинути на їх величину в прогнозованому році. Окремо визначається фонд оплати праці працівників штатних збірних, враховуючи чисельність таких працівників і їх середньомісячну заробітну плату.

Видатки на проведення навчально-тренувальних зборів і спортивних змагань плануються на підставі кількості учасників змагань, кількості

людино-днів участі у змаганнях і середніх витрат на один людино-день участі у змаганнях.

Видатки на навчально-тренувальну роботу спортивних шкіл визначаються, виходячи із середньої кількості учнів спортивних шкіл усіх типів і середнього розміру витрат на одного учня. Окремо планується оплата праці штатних працівників спортивних шкіл, виходячи з їх чисельності і середньомісячної заробітної плати.

Видатки на фінансову підтримку спортивних споруд розраховуються, виходячи із кількості споруд, що повністю утримуються за рахунок бюджетних коштів, кількості споруд, що отримують фінансову підтримку, і середнього розміру витрат на відповідну групу споруд. Фонд оплати праці розраховується згідно з чисельністю працівників за штатним розписом і їх середньомісячною заробітною платою.

Витрати на фінансову підтримку громадських організацій розраховуються у тому ж порядку, що і витрати на заходи з фізичної культури та спорту.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте суть і значення системи соціального захисту.
2. Визначте основні напрями соціального захисту населення в Україні, джерелом фінансування яких є кошти бюджету.
3. Який склад і порядок фінансування видатків бюджету на освіту.
4. З’ясуйте склад і порядок фінансування видатків бюджету на охорону здоров'я.
5. Розкрийте склад і порядок фінансування видатків бюджету на культурно-освітні заклади.
6. Охарактеризуйте склад і порядок фінансування видатків бюджету на засоби масової інформації.
7. Охарактеризуйте склад і порядок фінансування видатків бюджету на фізичну культуру та спорт.
8. Визначте суть і призначення кошторисного фінансування.

1.6. ВИДАТКИ БЮДЖЕТУ НА ОБОРОНУ Й УПРАВЛІННЯ

1.6.1. Система органів і склад видатків на державне управління.
1.6.2. Планування поточних і капітальних видатків на державне управління.
1.6.3. Видатки на національну оборону.

1.6.1 Система органів і склад видатків на державне управління

До системи органів державної влади в Україні входять: законодавча, виконавча та судова влада.

Видатки на державне управління:

– на функціонування законодавчої влади (апаратів ВРУ та ВРУ АРК, забезпечення діяльності народних депутатів, апарату Рахункової палати);

– на функціонування виконавчої влади (апаратів КМУ, Ради Міністрів АРК, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, а також місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування);

– на утримання Президента України та його апарату;

– на утримання фінансових органів (ДПС України, ДАС України, Державної митної служби України, ДКС України та інших);

– на загальне управління і статистичні служби (проведення статистичних досліджень і переписів, ведення записів щодо сімейних бюджетів);

– інші видатки на загальнодержавне управління (виготовлення національної валюти, орденів, медалей, монет, паспортизація населення, видатки на запровадження нового податкового і бюджетного законодавства).

До складу видатків на **судову** владу належать видатки на утримання: Конституційного Суду України, Верховного Суду України, обласних, районних (міських) судів, Вищого господарського суду, господарських і військових судів.

На державне управління спрямовуються кошти бюджетів усіх рівнів. З Державного бюджету України фінансуються видатки на функціонування законодавчої, виконавчої і судової влади, утримання Президента України та його апарату, фінансових органів, загальне планування і статистичної служби. З республіканського бюджету АРК утримуються органи влади АРК. З обласних, районних та місцевих бюджетів здійснюються видатки на утримання відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування.

Планування видатків на утримання органів державної влади здійснюється у формі складання індивідуальних і зведених кошторисів. Індивідуальні кошториси складаються по конкретному органу державного управління. На рівні міністерств складаються зведені кошториси, які передбачають доходи і видатки інших індивідуальних кошторисів підпорядкованих установ.

Кошторис формується на основі лімітної довідки про виділення коштів із бюджету, яку установи отримують від вищестоящого органу протягом двох тижнів після затвердження бюджету. Ця довідка визначає обсяги фінансування, які виділяються для установ з бюджету. При визначенні витрат враховується реальна потреба в коштах, орієнтована на обсяги та характер робіт, кількість персоналу і заплановані заходи щодо ефективного управління витратами.

Кошторис затверджується керівником відповідного вищестоящого органу не пізніше, ніж через місяць після затвердження бюджету, з якого проводиться фінансування. Разом з кошторисом затверджується штатний розпис органів державної влади, включаючи їхні структурні підрозділи, які утримуються за рахунок спеціальних чи інших позабюджетних коштів. У

штатному розписі вказуються кількість штатних одиниць у розрізі структурних підрозділів, посадові оклади на кожну посаду і місячний фонд оплати праці у розрахунку на одну посаду.

У дохідній частині кошторису органів державної влади зазначаються планові обсяги бюджетних асигнувань, що надаються на їх утримання, а також надходження з інших джерел, одержання яких передбачено відповідними нормативно-правовими актами. У видатковій частині кошторису зазначається загальна сума витрат з розподілом їх за категоріями видатків економічної класифікації:

– оплата праці адміністративно-управлінського апарату;
– нарахування на зарплату;
– придбання предметів постачання та матеріалів для управлінсько-адміністративних цілей;
– видатки на відрядження;
– оплата комунальних послуг;
– придбання обладнання та предметів довгострокового користування;
– капітальне будівництво;
– капітальний ремонт.

1.6.2. Планування поточних і капітальних видатків на державне управління

При визначенні розмірів видатків на утримання обласних, районних, міських, селищних і сільських рад та їх виконавчих органів їм рекомендується дотримуватись типових штатів, які встановлені постановами КМУ. У кошторисі доходів і видатків плануються видатки в розрізі категорій економічної класифікації.

Так, по категорії **«Оплата праці працівників бюджетних установ»** плануються видатки на підставі штатного розпису, який передбачає місячний фонд оплати праці кожного конкретного органу державної влади. Річний фонд оплати праці обчислюється шляхом множення місячного фонду оплати праці на 12 місяців.

Видатки по категорії **«Нарахування на зарплату»** залежать від видатків попередньої категорії.

Планування видатків по категорії **«Видатки на відрядження»** здійснюється, виходячи із кількості та тривалості відряджень, а також віддаленості населених пунктів призначення, до яких плануються відрядження.

Видатки по категорії **«Оплата комунальних послуг та енергоносіїв»** визначаються, виходячи з фактичних аналогічних видатків за попередній період, а також розміру заборгованості перед відповідними організаціями за перелічені види послуг (теплопостачання, водопостачання, енергією, природний газ).

Придбання предметів постачання та матеріалів для управлінсько-адміністративних цілей, обладнання та предметів довгострокового користування, капітальне будівництво та капітальний ремонт в органах влади та управління здійснюється в межах наявних коштів у відповідних бюджетах.

Фінансування і оплата рахунків органів влади й управління, які утримуються за рахунок державного бюджету, здійснюється органами ДКС України за наявності даних про територіальне розташування мережі установ на відповідній території та на підставі затверджених кошторисів доходів і видатків.

За умови економічної кризи і хронічної нестачі бюджетних коштів фінансування управлінських органів здійснюється в розмірах, необхідних лише для забезпечення поточної діяльності. Це кошти на оплату праці, в тому числі на покриття заборгованості за попередні роки, відрахування до державних цільових фондів та господарське утримання установ і організацій.

Уряд завжди активно вирішує питання ефективного використання бюджетних коштів, призначених на управління. Останнім часом було вжито ряд заходів, спрямованих на досягнення цієї мети. Серед них поставлено завдання зменшити штатну чисельність органів виконавчої влади, обмежити виплати премій, надання допомоги та встановлення додаткових виплат до посадових окладів. Нині також установлені обмеження на витрати на утримання легкових і спеціальних автотранспортних засобів, а також заборонено придбання мобільних телефонів і легкових автомобілів.

1.6.3. Видатки на національну оборону

Оборона України − це система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту. Збройні Сили України (*далі* – ЗСУ) фінансуються за рахунок Державного бюджету України.

Оборонні видатки – це грошові витрати на підготовку оборони держави, що включають утримання ЗСУ, розвиток оборонної промисловості, воєнні дослідження, а також видатки на ліквідацію їхніх наслідків. Враховуючи значення оборони для функціонування суверенної і недоторканної держави, цілком виправдане фінансування її потреб винятково за рахунок Державного бюджету України, що визначається як БКУ, так і спеціальним законодавством.

Фінансування видатків на національну оборону в Україні здійснюється відповідно до принципу мінімальної достатності, тобто держава повинна виконувати функції, які не може забезпечити ринок.

Відповідно до кодів бюджетної класифікації, фінансування оборонних видатків (0200) здійснюється в розрізі витрат на:

– військову оборону (0210);
– цивільну оборону (0220);
– військову допомогу зарубіжним країнам (0230);
– військову освіту (0240);
– дослідження і розробки у сфері оборони (0250);
– іншу діяльність в сфері оборони (0260).

Згідно з функціональною класифікацією видатків з державного бюджету виділяються асигнування на:

– утримання ЗСУ;
– закупівлю озброєння та військової техніки;
– капітальне будівництво і придбання обладнання;
– інші видатки в галузі оборони.

Оборонні видатки повинні забезпечувати: умови виживання держави; розвиток вітчизняних науково-дослідних і дослідницько-конструкторських робіт; підготовку висококваліфікованих спеціалістів; експорт озброєння; співробітництво у військово-політичній сфері; стабільність в регіоні.

Оборонні видатки поділяють на три групи: прямі, побічні та приховані, рис. 1.1.

Прямі оборонні видатки охоплюють витрати оборонних міністерств і відомств і складають основну частку оборонних видатків. До них належать: витрати на утримання та навчання особового складу ЗСУ, придбання, утримання та експлуатацію озброєння, воєнної техніки та майна, видатки на цивільну оборону, воєнну допомогу іноземним державам та деякі інші. Прямі оборонні видатки розподіляються на поточні та капітальні.

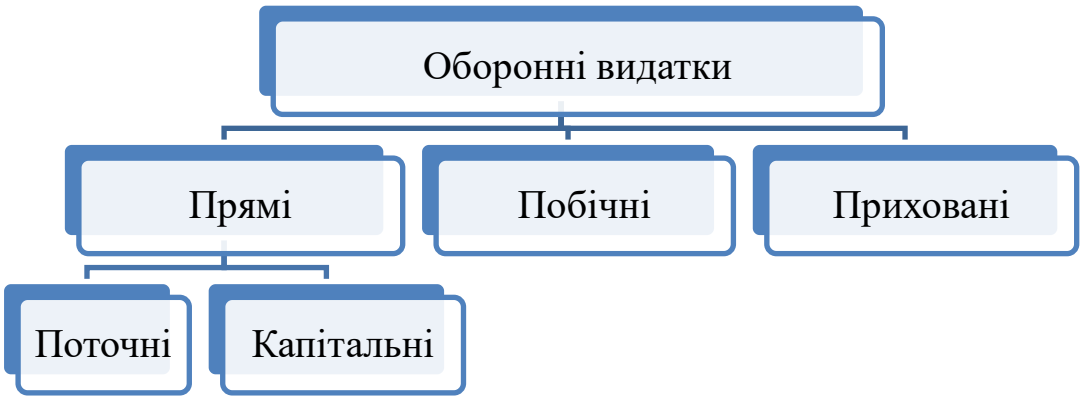

Рис. 1.1. Структура оборонних видатків

До поточних видатків належать витрати, пов’язані в основному з підтримкою бойової могутності ЗСУ на досягнутому рівні (грошове утримання військовослужбовців і заробітна плата вільнонайманого

персоналу, витрати на медичне обслуговування, витрати, пов’язані з експлуатацією та ремонтом воєнної техніки).

До капітальних належать видатки, які відображають процес матеріально-технічного переоснащення ЗСУ і розвиток оборонної інфраструктури (купівля озброєння та воєнної техніки, військове будівництво) Видатки і заходи спеціального призначення, які здійснюються переважно за кодом КЕКВ 2260, включають у себе наступне:

- **озброєння**: придбання озброєння, боєприпасів, військово-хімічного майна, оптичних та навчальних стрілецьких приладів; утримання та зберігання різних видів озброєння тощо;
- **автобронетанкова техніка**: придбання та утримання автомобілів спеціального призначення, танків, бронетранспортерів, бойових машин піхоти та іншої бойової техніки;
- **авіаційна техніка**: придбання літаків, гелікоптерів, їх силових установок, обладнання для них, а також утримання, експлуатація та ремонт авіаційної техніки;
- **кораблі та морська техніка**: придбання, утримання та ремонт кораблів, катерів, суден, озброєння морської техніки, плавпричалів, плавказарм та інших плавзасобів;
- **будівництво та ремонт доріг**: мостіння, асфальтування, бетонування смуг, доріг, розважувальних майданчиків, обладнання заїздів до та від сановних доріг тощо;
- **засоби зв'язку та спеціальна техніка**: придбання, утримання та ремонт засобів і майна зв'язку спеціального призначення, спеціальної електронно-обчислювальної техніки та інше;
- **видатки на бойову підготовку**: видатки на тактичну, стрілецьку і спеціальну підготовку військовослужбовців, ремонт і утримання доріг на території навчальних центрів тощо;
- **капітальне будівництво та ремонт споруд**: капітальне будівництво, капітальний та поточний ремонт і реконструкція будов і споруд спеціального призначення;
- **придбання довгострокового обладнання**: придбання обладнання спеціального призначення, яке використовується для військових цілей;
- **придбання, утримання та ремонт транспортних засобів**: оплата транспортних послуг, ремонт і утримання автомобілів та інших транспортних засобів спеціального призначення. Ці видатки зазвичай мають строгу специфікацію і призначені для забезпечення потреб оборони та безпеки країни;
- **побічні оборонні видатки** – це витрати, пов’язані з утриманням збройних сил, гонкою озброєнь, ліквідацією наслідків війн (відсотки та погашення державного боргу, пенсії та допомога ветеранам війни,

інвалідам, сім'ям загиблих, витрати щодо відбудови руйнувань, спричинених війною, виплати репарацій тощо);

- **приховані оборонні** видатки за своїм характером і значенням належать до оборонних видатків, але проходять за кошторисами цивільних міністерств і відомств.

Витрати на оборону об'єктивно зумовлені необхідністю захисту інтересів держави в міжнародному співтоваристві. Розмір витрат визначається передусім воєнною доктриною, яку затверджує Парламент, виходячи з співвідношення різних воєнних угруповань у світі, напрямків зовнішньої політики України.

Витрати на оборону в кожному бюджетному році визначається за встановленими нормами грошових видатків на різні потреби армії і флоту. Фінансування здійснюється за кошторисом Міністерства оборони України. У ньому визначаються видатки на оплату поставок озброєння, техніки, палива, продовольства, матеріальних засобів, виплату заробітної плати військовослужбовцям, грошового утримання рядовому і сержантському складу військ.

Крім того, в кошторисах передбачають витрати на забезпечення господарсько-побутового облаштування військ, фінансування капітального будівництва, ремонт зброї та побутової техніки.

Фінансування видатків на оборону здійснюється винятково за рахунок коштів Державного бюджету України в обсягах, розмір яких визначається щорічно Законом України «Про Державний бюджет України». Міністерство оборони України складає зведений кошторис витрат і надає його МФУ для включення до бюджету. МФУ розглядає поданий кошторис щодо обґрунтування розрахунків, норм витрат. За необхідності в кошторис можуть вноситися корективи і уточнення.

На нацбезпеку та оборону в бюджеті передбачено 5% від ВВП.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Назвіть та охарактеризуйте основні нормативні документи, якими урегульовано базові засади оборони в Україні.
2. Визначте склад видатків на оборону.
3. Назвіть основні напрями витрачання коштів щодо військової та цивільної оборони та порядок їх фінансування.
4. Визначте необхідність у формуванні Державного матеріального резерву та його порядок.
5. Назвіть склад бюджетних видатків на державне управління, правоохоронну та міжнародну діяльність.
6. Визначте перелік основних видатків на громадський порядок та безпеку.
7. Назвіть основні органи в системі забезпечення громадського по- рядку та безпеки в Україні.
8. Охарактеризуйте порядок розмежування видатків на управління між бюджетами та порядок їх фінансування.

1.7. ВИДАТКИ БЮДЖЕТУ НА ЕКОНОМІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ТА НАУКУ

1.7.1. Склад видатків на розвиток економіки.
1.7.2. Резервний фонд бюджету.
1.7.3. Державний фонд регіонального розвитку.

1.7.1. Склад видатків на розвиток економіки

Сьогодні основним інструментом, за допомогою якого держава впливає на економіку, є бюджет, бюджетна і податкова системи. Бюджет може сприяти як стабілізації, так і дестабілізації економіки.

Бюджет та податкова система, як свідчить практика останніх десяти років, були одними із чинників, які дестабілізували соціально-економічну ситуацію в Україні, і, по суті, гальмували реальну ринкову трансформацію економіки.

Нові умови господарювання вимагають змін напрямків вкладень бюджетних коштів.

Зменшення обсягу бюджетного фінансування видатків у економіку викликане тим, що участь держави у виробничих інвестиціях зводиться до мінімуму за рахунок скорочення централізованих капіталовкладень, а також послідовного виконання програми приватизації державної власності. У ринковій економіці спрямування коштів Державного бюджету у народне господарство відіграє суттєву роль, оскільки, по-перше, функціонування державного сектору економіки, вимагає розробки державних інвестиційних програм; по-друге, для стабілізації економіки та розвитку підприємництва потрібна дієва фінансова допомога держави у вигляді бюджетних субсидій, субвенцій тощо.

Необхідність видатків на розвиток економіки зумовлюється:

- структурною перебудовою економіки;
- державним регулюванням темпів і пропорцій економічного розвитку;
- значною часткою державної власності;
- фінансовою підтримкою великих господарських комплексів: паливно-енергетичного, аграрно-промислового, металургійного;
- державною підтримкою наукоємних і технологічно складних виробництв;
- конверсією оборонного комплексу;
- капітальними вкладеннями у соціальну сферу.

За функціональною класифікацією до видатків на економіку належать видатки на:

1) житлово-комунальне господарство;
2) промисловість і енергетику (на промислово-енергетичний комплекс - видобуток вугілля, державне регулювання цін на різні види палива,

виробництво та постачання електроенергії тощо; на конверсію та розвиток підприємств оборонного та машинобудівного комплексів; на відтворення мінерально-сировинної бази, геологорозвідувальні роботи, що фінансуються за рахунок відрахувань видобувних підприємств, роботи з вивчення газоносності, сукупний видобуток золота тощо); на інші галузі промисловості;

3) будівництво (капітальні вкладення, компенсація банкам різниці процентних ставок за цільовими кредитами індивідуальним сільським забудовникам, надання пільгових кредитів членам житлово-будівельних кооперативів, погашення відсотків за кредитування довгостроковими пільговими кредитами на будівництво житла для молодих сімей та інших незахищених категорій громадян тощо) та архітектуру (реставрація пам'яток архітектури, типове проєктування та інше);

4) сільське господарство, лісове господарство і мисливство, рибне господарство:

– фінансування земельних ресурсів;
– водне господарство;
– сільськогосподарське (*далі* – с/г) виробництво;
– проведення пільгової політики в галузі цін і доходів у сільському господарстві;
– фінансування бюджетних установ аграрно – промислового комплексу тощо;

5) зв'язок (утримання спецоб'єктів, компенсація збитків об'єднанню «Укрпошта» та інше), телекомунікації та інформатику, дорожнє господарство, транспорт: залізничний (компенсація за пільговий проїзд, державне регулювання цін на послуги метрополітену, державну адміністрацію залізничного транспорту «Укрзалізниця» тощо); автомобільний (державне регулювання цін на послуги місцевого автомобільного транспорту); повітряний транспорт (державне авіапідприємство «Україна»); трубопровідний тощо;

6) інші послуги, пов'язані з економічною діяльністю (фінансування Державної космічної програми, утримання Національного центру управління та випробувань космічних засобів, фінансування Державної програми «Гідрографія», управління в галузі стандартизації, видатки на створення фондового ринку тощо);

7) фінансування заходів, пов'язаних з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи (державні капітальні вкладення, витрати на забезпечення робіт у зоні відчуження, будівництво житла для потерпілих тощо);

8) охорону довкілля та ядерну безпеку (на охорону та раціональне використання водних ресурсів, земель, створення захисних лісових і полезахисних лісових смуг, на утримання місцевих природоохоронних органів тощо).

9. Видатки на попередження та ліквідацію надзвичайних ситуацій і наслідків стихійного лиха.

1.7.2. Резервний фонд бюджету

Резервний фонд бюджету є важливим інструментом фінансового управління, який дозволяє уряду реагувати на непередбачені обставини та виконувати невідкладні потреби. Його основні характеристики та процедури формування й використання:

- **мета**: формування резервного фонду призначене для покриття непередбачених видатків, які не були узгоджені під час складання бюджету, таких як кризові ситуації, аварії, екстрені витрати тощо;
- **розмір**: резервний фонд не може перевищувати 1% обсягу видатків загального фонду відповідного бюджету. Це обмеження сприяє збереженню фінансової стабільності і запобіганню можливих зловживань;
- **виділення коштів**: рішення про виділення коштів з резервного фонду приймаються відповідними урядовими органами, такими як КМУ, місцеві державні адміністрації тощо. Витрати з резервного фонду мають бути обґрунтовані і звітовані перед відповідними парламентськими органами;
- **звітність**: КМУ та інші урядові й місцеві органи щомісяця звітують перед парламентськими органами про витрачання коштів з резервного фонду, що забезпечує прозорість та відповідальність у використанні цих коштів;
- **обов'язковість у Державному бюджеті**: резервний фонд передбачається обов'язково у Державному бюджеті України, що підкреслює його важливість для фінансової стабільності та забезпечення потреб країни в непередбачених ситуаціях.

Резервний фонд є важливим інструментом, який допомагає управляти фінансами уряду та забезпечувати відповідь на непередбачені витрати.

1.7.3. Державний фонд регіонального розвитку

Державний фонд регіонального розвитку створено в складі Державного бюджету України. Його належить визначати в проєкті Державного бюджету та Бюджетній декларації в обсязі не менше 1% прогнозного обсягу доходів загального фонду. Ці кошти призначені для реалізації інвестиційних програм і проєктів, спрямованих на розвиток регіонів. Основні напрямки використання коштів державного фонду регіонального розвитку містять:

- **створення інфраструктури**: фінансування інвестиційних проєктів, спрямованих на розвиток інфраструктури індустріальних та інноваційних парків, а також спортивної інфраструктури;
- **проєкти регіонального розвитку**: підтримка проєктів регіонального розвитку, що сприяють сталому економічному зростанню, підвищенню конкурентоспроможності регіонів та забезпеченню життєздатності територій;

- **енергоефективність**: фінансування проєктів, спрямованих на підвищення енергоефективності державних і комунальних закладів освіти та охорони здоров'я, що сприяє економічній ефективності та сталому розвитку;
- **всеукраїнський громадський бюджет**: надання фінансової підтримки проєктам – переможцям «Всеукраїнського громадського бюджету», що спрямовані на розвиток громадських ініціатив та забезпечення участі громади у прийнятті рішень.

Дотримання кількісних обмежень на спрямування коштів на конкретні напрямки дозволяє забезпечити балансоване та ефективне використання ресурсів для розвитку регіонів.

Основні складові:

- подання пропозицій: Ради міністрів АРК, обласні, Київська та Севастопольські міські державні адміністрації подають пропозиції до центрального органу виконавчої влади, що формує державну регіональну політику.
- відбір програм і проєктів: центральний орган виконавчої влади утворює комісію для оцінки та відбору програм і проєктів, до складу якої входять члени комітету ВРУ з питань бюджету.
- критерії розподілу коштів:
  - 80% коштів – відповідно до чисельності населення в кожному регіоні;
  - 20% коштів – з урахуванням рівня соціально-економічного розвитку регіонів за показником валового регіонального продукту на одну особу.

Після оцінки та відповідності інвестиційних програм і проєктів регіонального розвитку вимогам законодавства, центральний орган виконавчої влади, що формує державну регіональну політику, разом із відповідною комісією та з урахуванням інших проєктів, що вже погоджені з органом влади у сфері фізичної культури і спорту, а також відібраних проєктів – переможців "Всеукраїнського громадського бюджету", до 1 серпня року, що передує плановому, подає КМУ пропозиції щодо розподілу коштів державного фонду регіонального розвитку разом з переліком відповідних програм і проєктів.

Програми та проєкти, фінансування яких передбачається з державного фонду регіонального розвитку, також мають бути співфінансовані місцевими бюджетами на рівні 10%. Порядок підготовки, оцінки та відбору інвестиційних програм і проєктів регіонального розвитку, а також проєктів - переможців «Всеукраїнського громадського бюджету», що можуть бути фінансовані з державного фонду регіонального розвитку, і умови використання цих коштів (включаючи умови спрямування частини коштів місцевих бюджетів на ці цілі), визначаються КМУ.

Розподіл коштів державного фонду регіонального розвитку між адміністративно-територіальними одиницями та інвестиційними програмами і проєктами регіонального розвитку, а також проєктами – переможцями

«Всеукраїнського громадського бюджету», затверджується КМУ за погодженням з Комітетом ВРУ з питань бюджету у тримісячний строк після набрання чинності закону про Державний бюджет України.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Обґрунтуйте необхідність у видатках на розвиток економіки.
2. Які основні засоби регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання?
3. Охарактеризуйте видатки бюджету на розвиток с/г галузі.
4. Визначте склад видатків Державного бюджету України на паливно- енергетичний комплекс та розвиток нафтогазової галузі.
5. Назвіть основні критерії конкурсного відбору інвестиційних про- грам для отримання фінансування з Державного фонду регіонального розвитку.
6. Розкрийте цілі державної політики в науковій і науково- технічній діяльності.
7. Які пріоритетні напрями розвитку науки й техніки в Україні?
8. В який спосіб здійснюють бюджетне фінансування науки?

Рекомендовані джерела:

1. Бюджетна система : методичні рекомендації до самостійної роботи студентів спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування» освітньої програми «Фінанси і кредит» першого (бакалаврського) рівня / уклад. С.В. Юшко. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2022. 81 с. URL: http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/28018/1/2022-%D0%AE%D1%88%D0%BA%D0%BE%20%D0%A1%20%D0%92.pdf
2. Бюджетна система : підручник / В.Г. Дем'янишин та ін.; за ред. В.Г. Дем'янишина, О.П. Кириленко, З.М. Лободіної. Тернопіль : ЗУНУ, 2020. 624 с.
3. Бюджетна система : підручник / за ред. В.М. Федосова, С.І. Юрія. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 871 с.
4. Бюджетна система: тенденції розвитку / В.М. Мазярчук та ін.; під ред. В.М. Мазярчука. Київ : «ФОП Лопатіна О.О.», 2019. 384 с.
5. Бюджетний кодекс України : Закон України від 8 лип. 2010 р. № 2456-VI.
6. Видатки держави. Ціна держави. URL: http://old.cost.ua/budget/ expenditure/agencies/
7. Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2024 році : постанова КМУ від 22 груд. 2023 р. № 1394.
8. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР.
9. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 лист. 1992 р. № 2801-XII.
10. Піхоцька О.М., Фурдичко Л.Є., Синютка Н.Г. Бюджетна система : навч. посіб. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 327 с.
11. Про освіту : Закон України від 5 вер. 2017 р. № 2145-VIII.
12. Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних і комунальних закладах охорони здоров'я та вищих медичних навчальних закладах : постанова КМУ від 17 вер. 1996 р. № 1138.
13. Про вищу освіту : Закон України від 1 лип. 2014 р. № 1556-VII.
14. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19 жовт. 2017 р. № 2168-VIII.
15. Про дошкільну освіту : Закон України від 11 лип. 2001 р. № 2628-II.

РОЗДІЛ 2. ПОДАТКОВА СИСТЕМА

2.1. ПОДАТОК НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ

2.1.1. Суть податку на додану вартість і його фіскальна роль.
2.1.2. Характеристика базових елементів ПДВ.
2.1.3. Порядок нарахування ПДВ.
2.1.4. Механізм електронного адміністрування ПДВ.

2.1.1. Суть податку на додану вартість і його фіскальна роль

Податок на додану вартість (*далі* – ПДВ) – частина вартості товарів, робіт, або послуг, яку платник зобов'язаний перерахувати до державного бюджету на кожному етапі створення нової вартості.

Додана вартість – це вартість, яку виробник прирощує до вартості власної сировини і матеріалів або купує (крім праці) перед тим, як реалізувати нову або поліпшену продукцію чи надати послугу.

Згідно з класифікацією, ПДВ є універсальним акцизом і належить до загальнодержавних, внутрішніх непрямих податків (податків на споживання). Така належність зумовлює основні недоліки ПДВ:

1) підвищення загального рівня цін;

2) регресивність, особливо щодо малозабезпечених верств населення;

3) відволікання оборотного капіталу суб'єктів господарювання на сплату ПДВ.

Основні переваги застосування ПДВ містять:

1) відсутність ***кумулятивного ефекту*** – нарахування податку на податок, який сплачений на попередніх етапах виробництва продукції;

2) рівномірний (пропорційно до розміру новоствореної вартості) розподіл податкового тягаря між платниками, які беруть участь у виробництві продукції;

3) нейтральність щодо вибору між споживанням і нагромадженням капіталу;

4) висока фіскальна ефективність.

ПДВ – невід'ємна складова податкової системи України з 1992 року.

Протягом останніх років від оподаткування доданої вартості зведений бюджет України отримує понад 35% податкових надходжень, що еквівалентно більш як 30% усіх його доходів. При цьому податкові надходження Державного бюджету України залежать від ПДВ більше, ніж наполовину, а його сукупні доходи – майже на 40%.

2.1.2. Характеристика базових елементів ПДВ

До суб'єктів ПДВ, насамперед, належить будь-яка особа, що:

1) займається господарською діяльністю і добровільно реєструється як платник ПДВ;

2) увозить в Україну товари в обсязі, який потрібно оподаткувати, та на яку покладена відповідальність за сплату ПДВ при перетині митного кордону України;

3) отримує на митній території України послуги від нерезидентів, не зареєстрованих платниками ПДВ, в обсязі, що підлягає оподаткуванню;

4) зареєстрована або зобов'язана зареєструватися як платник ПДВ.

Обов'язок зареєструватися платником ПДВ стосується субєктів господарювання, які протягом останніх 12 календарних місяців отримали сукупний дохід від постачання товарів, надання послуг чи виконання робіт у розмірі понад один мільйон гривень (без урахування ПДВ). Такий обов'язок не стосується платників єдиного податку, які перебувають на першій, другій, або третій його групі.

Для набуття статусу платника ПДВ потрібно подати заяву до контролюючого органу у встановлені терміни:

- при обов'язковій реєстрації: не пізніше 10 числа календарного місяця, що настає за місяцем, в якому вперше досягнуто розміру оподатковуваних операцій 1 млн грн;

- при добровільній реєстрації: не пізніше ніж за 20 календарних днів до початку податкового періоду, з якого особа вважатиметься платником ПДВ, матиме право на податковий кредит і складання податкових накладних.

Об'єкт ПДВ – операції платників податку з:

а) постачання товарів і послуг, яке відбувається на митній території України;

б) увезення товарів на митну територію України;

в) вивезення товарів за межі України;

г) надання послуг з міжнародних перевезень вантажів, пасажирів та їхнього багажу різними видами транспорту.

Не є об'єктом ПДВ операції, пов'язані з рухом цінних паперів, валюти; по страхуванню, перестрахуванню, лізингу; розрахунково-касове обслуговування, активні та пасивні операції банків; грошові виплати (заробітної плати, соціальних трансфертів, дивідендів, роялті) тощо.

Звільняються від оподаткування операції з:

- постачання вітчизняними виробниками продуктів дитячого харчування;
- надання навчальними закладами освітніх послуг;

- постачання товарів спеціального призначення особам з інвалідністю та іншим пільговим категоріям громадян;
- постачання послуг з охорони здоров'я;
- надання міським пасажирським транспортом послуг з перевезення пасажирів;
- надання релігійними організаціями культових послуг і постачання ними предметів культового призначення;
- надання державними та комунальними службами послуг з поховання та постачання ними ритуальних товарів;
- надання благодійної допомоги тощо.

Базою оподаткування визначено:

- для «внутрішнього» ПДВ – договірну вартість постачання товарів, надання послуг; вона включає загальнодержавні податки і збори, сплата яких пов'язана з такою операцією (за винятком ПДВ, акцизного податку, який сплачують роздрібні продавці підакцизних товарів, виробники етилового спирту – сировини для виготовлення лікарських засобів, а також цільового збору на пенсійне страхування, який сплачують постачальники послуг мобільного зв'язку);
- для «імпортного» ПДВ – договірну (контрактну) вартість, але не меншу за митну вартість імпортованих товарів; вона включає мито і акцизний податок, які необхідно сплатити за фактом імпорту товарів.

Розміри ставок ПДВ:

а) 20%;

б) 0% – по операціях з постачання товарів (робіт, послуг) на експорт;

в) 7% – по операціях з постачання або імпорту в Україну лікарських засобів і медичних виробів, які внесені до відповідних державних реєстрів;

г) 14% – по операціях з постачання або імпорту в Україну окремих видів с/г продукції.

Базовий податковий період – календарний місяць.

2.1.3. Порядок нарахування ПДВ

За результатами власної фінансово-господарської діяльності в податковому періоді платник розраховує розмір ПДВ, керуючись такою формулою:

$$ПДВб = ПЗ - ПК \quad (2.1)$$

де ПДВб – розмір ПДВ, який потрібно сплатити до державного бюджету, грн;

ПЗ – сума податкового зобов'язання з ПДВ, грн;

ПК – сума податкового кредиту з ПДВ, грн.

Податкове зобов'язання з ПДВ – це загальний розмір ПДВ, який платник отримав (нарахував) у звітному (податковому) періоді за результатами реалізації власної продукції (товарів, робіт, послуг).

До ***податкового кредиту*** належать суми ПДВ, які суб'єкт сплатив (нарахував) постачальникам у разі:

а) придбання або виготовлення товарів, у тому числі необоротних активів;

б) отримання послуг, у тому числі від нерезидентів, на митній території України;

г) імпорту товарів, у тому числі необоротних активів, на митну територію України.

Необхідною умовою для віднесення сплачених у ціні товарів/послуг сум ПДВ до податкового кредиту є факт придбання товарів і послуг з метою їх використання в господарській діяльності. Він має бути фактично здійсненим і підтвердженим належно складеними первинними документами, що відображають реальність господарської операції.

Розмір ПДВ розраховують за такими формулами:

- ПДВ, який не включено в ціну (вартість) товарів (робіт, послуг):

$$ПДВ = БО * СП / 100\% \quad (2.2)$$

де ПДВ – розмір ПДВ, грн.;
БО – база оподаткування ПДВ (без ПДВ), грн.;
СП – ставка ПДВ, %.

- ПДВ, який зараховано до ціни (вартості) товарів (робіт, послуг):

$$ПДВ = Ц * СП / (100\% + СП) \quad (2.3)$$

де ПДВ – розмір ПДВ, грн.;
Ц – ціна (вартість) товару (роботи, послуги) (разом з ПДВ), грн.;
СП – ставка ПДВ, %.

При розрахунку суми ПДВ, яку необхідно перерахувати до державного бюджету, враховується часовий фактор – дата виникнення податкових зобов'язань або права на податковий кредит. Вона визначається за ***правилом «першої із подій»***, тобто тією датою у звітному податковому періоді, яка перша в ланцюгу подій:

1. За податковим зобов'язанням з ПДВ:

а) дата отримання від покупця (замовника) платежу за поставлені товари (роботи, послуги) – дата зарахування коштів на банківський рахунок продавця – платника ПДВ, або дата оприбуткування коштів у його касі, або дата інкасації готівки у банку, який обслуговує платника ПДВ;

б) дата проведення товарної операції на користь покупця – дата відвантаження товарів, або дата оформлення документа, який підтверджує факт постачання послуг, або дата оформлення митної декларації, яка засвідчує факт перетину митного кордону України.

2. За податковим кредитом:

а) дата списання коштів з банківського рахунка платника ПДВ на оплату товарів (послуг, робіт);

б) дата отримання платником ПДВ товарів (послуг, робіт).

У визначених законодавством випадках може бути застосовано касовий або фактичний метод визначення дати виникнення податкових зобов'язань чи податкового кредиту з ПДВ.

2.1.4. Механізм електронного адміністрування ПДВ

З 2015 року в Україні запроваджено механізм електронного адміністрування ПДВ. Система електронного адміністрування ПДВ (*далі* – СЕА ПДВ) у розрізі платників податку забезпечує автоматичний облік:

суми ПДВ, що містяться у складених і отриманих податкових накладних і розрахунках коригування, зареєстрованих у Єдиному реєстрі податкових накладних;

- суми ПДВ, сплачені платниками при ввезенні товару на митну територію України;
- суми поповнення та залишку коштів на рахунках у системі електронного адміністрування ПДВ;
- суми ПДВ, на яку платники мають право зареєструвати податкові накладні та розрахунки коригування до податкових накладних в Єдиному реєстрі податкових накладних тощо.

Платникам податку рахунки в СЕА ПДВ відкриваються автоматично.

Якщо при розрахунку розміру ПДВ (див. формулу 2.1.) отримано позитивний результат, тоді виникають підстави для перерахування податку до бюджету. Податковий орган надсилає ДКС України реєстр платників, на підставі якого ДКС України перераховує суми ПДВ до бюджету.

Якщо при розрахунку розміру ПДВ (див. формулу 2.1.) отримано від'ємний результат (сума податкового зобов'язання менша за суму податкового кредиту), таку суму платник ПДВ:

а) враховує у зменшення суми податкового боргу з ПДВ, що виник у попередніх звітних періодах;

б) зазначає в заяві (декларації) як бюджетне відшкодування з ПДВ;

в) зараховує до складу податкового кредиту у наступному звітному періоді.

Суму податкового кредиту з ПДВ покупець повинен підтвердити ***податковою накладною*** – документом установленого зразка. Тому на дату

виникнення податкових зобов'язань продавець – платник ПДВ повинен скласти податкову накладну в електронній формі та належним чином зареєструвати її в Єдиному реєстрі податкових накладних (*далі* – ЄРПН). Документи, отримані покупцем – платником ПДВ з ЄРПН, – це підстава для включення сплачених ним сум ПДВ до податкового кредиту. В разі необхідності до податкової накладної складають ***розрахунок коригування***.

Податкові накладні складають:

- окремо для операцій, які оподатковуються, або звільнені від оподаткування ПДВ;

- на кожне (повне, часткове) постачання товарів (послуг, робіт) чи суму коштів, що отримана продавцем як попередня оплата (аванс).

Без отримання податкової накладної покупець може підтвердити право на податковий кредит такими документами:

а) рахунок за послуги, розміри яких визначаються за показниками приладів обліку (наприклад, комунальні послуги), транспортний квиток, готельний рахунок;

б) касові (фіскальні) чеки, реквізити яких відповідають установленим вимогам і загальна сума яких за день не перевищує 200 грн (без урахування ПДВ);

в) митна декларація – у разі імпорту товарів на митну територію України.

Платник ПДВ має право зареєструвати податкові накладні та розрахунки коригування (*далі* – ПН/РК) на суму, яка в системі електронного адміністрування розраховується за формулою 2.4.:

$$\sum Н = \sum НО + \sum М + \sum ПР + \sum Ов - \sum НВ - \sum БВ - \sum Перев \qquad (2.4)$$

де $\sum Н$ – розмір ПДВ, на яку платник має право виписати ПН/РК, грн;

$\sum НО$ – загальна сума ПДВ за отриманими платником ПН/РК, які зареєстровані в ЄРПН, грн;

$\sum М$ – загальна сума ПДВ, сплачена при імпорті товарів на митну територію України, грн;

$\sum ПР$ – загальна сума поповнення рахунку в СЕА ПДВ з власного поточного рахунку платника, грн;

$\sum Ов$ – середньомісячний (за останні 12 звітних місяців) розмір ПДВ, задекларований до сплати до бюджету та погашений (або розстрочений, або відстрочений), грн;

$\sum НВ$ – загальна сума ПДВ за виданими платником ПН/РК, які зареєстровані в ЄРПН, грн;

$\sum БВ$ – загальний розмір ПДВ, заявлений платником до бюджетного відшкодування, грн;

$\sum Перев$ – загальна сума перевищення податкових зобов'язань, які платник зазначив у податкових деклараціях, над розміром ПДВ, що міститься в складених цим платником податкових накладних, які зареєстровані в ЄРПН, грн.

Декларацію з ПДВ необхідно подати до контролюючого органу протягом 20 календарних днів після останнього календарного дня звітного податкового періоду. Протягом наступних 10 календарних днів ПДВ необхідно перерахувати до бюджету.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Яке місце займає ПДВ у податковій системі України?
2. Укажіть на особливості базових елементів ПДВ.
3. Поясніть особливості розрахунку розмірів ПДВ, який необхідно сплатити до державного бюджету за операціями постачання на митній території та ввезення на митну територію України товарів.
4. Обґрунтуйте необхідність запровадження механізму електронного адміністрування ПДВ в Україні.

2.2. АКЦИЗНИЙ ПОДАТОК

2.2.1. Економічний зміст акцизного податку та необхідність його запровадження.
2.2.2. Характеристика базових елементів акцизного податку.
2.2.3. Механізм нарахування та сплати акцизного податку.
2.2.4. Особливості механізму специфічного акцизного оподаткування операцій з окремими групами підакцизних товарів.

2.2.1. Економічний зміст акцизного податку та необхідність його запровадження

Акцизний податок (збір – до 2011 р.) став складовою податкової системи України в 1992 році. Згідно з класифікацією, він належить до непрямих загальнодержавних податків (податків на споживання) та є специфічним акцизом. Остання характеристика зумовлена тим, що акцизним податком оподатковуються операції винятково з тими товарами, які законодавством визначені як підакцизні. Традиційно до них належать товари, споживання яких характеризується вагомими негативними зовнішніми ефектами (шкідливі для здоров'я товари; товари, споживання яких забруднює довкілля). До підакцизних товарів в Україні належать:

- спирт етиловий та інші спиртові дистиляти, алкогольні напої, пиво;
- тютюнові вироби, сировина, відходи, тютюн і промислові замінники тютюну;
- рідини, які використовуються в електронних сигаретах;
- пальне;
- автомобілі легкові, кузови до них, причепи та напівпричепи, мотоцикли, транспортні засоби, призначені для перевезення 10 осіб і більше, транспортні засоби для перевезення вантажів;
- електрична енергія.

Необхідність застосування акцизного податку зумовлена його фіскальним і регулятивним призначенням. Розмір надходжень акцизного податку до Державного бюджету України та місцевих бюджетів щороку збільшується, сягнувши сьомої частини усіх їхніх податкових надходжень. Причинами такого зростання є розширення бази оподаткування акцизним податком і щорічне підвищення його ставок. Маючи високу еластичність щодо національного доходу, акцизний податок добре виконує роль «вмонтованого стабілізатора» економічного циклу. Проте в період значної зміни кон'юнктури ринку прогнозованість надходжень акцизного податку в державний бюджет погіршується.

Одночасно акцизний податок застосовується державою як фінансовий інструмент регулювання обсягу споживання окремих видів товарів. Цьому сприяє диференціація його ставок за окремими видами підакцизних товарів.

2.2.2. Характеристика базових елементів акцизного податку

До суб'єктів акцизного податку належать такі особи:

- виробники підакцизних товарів в Україні;
- суб'єкти господарювання – імпортери підакцизних товарів в Україну;
- громадяни, які ввозять підакцизні товари в Україну в обсягах, що підлягають митному оподаткуванню;
- суб'єкти господарювання – роздрібні продавці підакцизних товарів;
- власники ввезеного в Україну вантажного транспортного засобу, який згодом переобладнують у легковий автомобіль;
- реалізатори пального;
- оптові постачальники електричної енергії та інші.

Об'єктом акцизного податку визначені операції з:

- реалізації вироблених в Україні підакцизних товарів;
- увезення підакцизних товарів на митну територію України;
- постачання електричної енергії на оптовому її ринку;
- переобладнання ввезеного в Україну транспорту в підакцизний легковий автомобіль;
- реалізації будь-яких обсягів пального понад обсяги, які:

- отримані від інших суб'єктів акцизного податку та підтверджені акцизними накладними, які зареєстровані в Єдиному реєстрі акцизних накладних (*далі* – ЄРАН);

- імпортовані в Україну та засвідчені належно оформленою митною декларацією.

Не підлягають оподаткуванню такі операції з підакцизними товарами:

- експорт підакцизних товарів за межі України;

• реімпорт в Україну підакцизних товарів, в яких виявлено недоліки, для їх наступного повернення експортеру;

• продаж електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії, або ж кваліфікованими когенераційними установками.

Від оподаткування звільняються такі операції:

• реалізація легкових автомобілів спеціального призначення, легкових автомобілів для осіб з інвалідністю, оплата вартості яких здійснюється за рахунок бюджетних ресурсів чи фондів загальнообов'язкового державного страхування;

• увезення в Україну підакцизних товарів, призначених для офіційного користування дипломатичними представництвами іноземних держав;

• увезення в Україну підакцизних товарів – сировини для подальшого виготовлення інших підакцизних товарів. Ця норма не поширюється на операції з увезення пального;

• реалізація на спеціалізованих аукціонах скрапленого газу для потреб населення тощо.

Механізм акцизного податку передбачає застосування різних видів ставок, залежно від бази оподаткування, а саме:

1) *адвалорні ставки* – база оподаткування містить:

• встановлену виробником чи імпортером підакцизних товарів максимальну роздрібну ціну (разом з ПДВ і акцизним податком);

• вартість реалізованої електричної енергії (без ПДВ);

• вартість реалізованих у роздрібній мережі підакцизних товарів (з ПДВ і без «роздрібного» акцизного податку);

2) *специфічні ставки* – базою оподаткування є розмір підакцизних товарів, визначений в натуральних показниках (одиницях виміру ваги, об’єму, кількості товару, об’єму циліндрів двигуна автомобіля тощо);

3) *комбіновані ставки* – одночасне використання як бази оподаткування сукупності вартісних і натуральних одиниць виміру підакцизних товарів.

Базовий податковий період – календарний місяць.

2.2.3. Механізм нарахування та сплати акцизного податку

Розрахунок розміру акцизного податку проводять за такими формулами:

а) якщо застосовується специфічна ставка:

$$АПсп = К * СП \qquad (2.5)$$

де АПсп – розмір акцизного податку, розрахований за специфічною ставкою, грн;

К – обсяг операції з підакцизним товаром, натуральні одиниці виміру;

СП – ставка акцизного податку, грн/од.

б) якщо застосовується адвалорна ставка:

$$АПадв = БО * СП / 100\% \quad (2.6)$$

де АПадв – розмір акцизного податку, розрахований за адвалорною ставкою, %;
БО – база оподаткування акцизним податком, грн;
СП – ставка акцизного податку, %.

Якщо ставки акцизного податку встановлені в іноземній валюті, його сплачують у національній грошовій одиниці. Для розрахунку суми акцизного податку обирають офіційний курс гривні до відповідної іноземної валюти, встановлений Національним банком України (*далі* – НБУ) в перший день кварталу, впродовж якого відбуваються операції з підакцизними товарами.

Залежно від конкретики об'єкта оподаткування встановлено дату виникнення податкових зобов'язань з акцизного податку:

- для підакцизних товарів, вироблених в Україні, – дата їх реалізації особою-виробником;
- у разі передання підакцизних товарів, вироблених з давальницької сировини, – дата їх відвантаження виробником;
- при реалізації підакцизних товарів роздрібними продавцями – дата здійснення розрахункової операції;
- при імпорті підакцизних товарів в Україну – дата подання митної декларації контролюючому органу для її наступного оформлення;
- щодо постачання електроенергії – дата підписання акту прийому-передачі електроенергії;
- у разі переобладнання вантажного транспортного засобу в легковий автомобіль – дата отримання документа про те, що переобладнаний автомобіль відповідає вимогам безпеки дорожнього руху.

Декларацію з акцизного податку необхідно подати до контролюючого органу протягом 20 календарних днів після останнього календарного дня звітного податкового періоду. Протягом наступних 10 календарних днів акцизний податок необхідно перерахувати до бюджету.

При імпорті підакцизних товарів в Україну акцизний податок потрібно сплатити:

- за марковану підакцизну продукцію – під час купівлі марок акцизного податку; у разі потреби імпортер доплачує акцизний податок на день подання митної декларації;

- в інших випадках – до або в день подання митної декларації.

2.2.4. Особливості механізму специфічного акцизного оподаткування операцій з окремими групами підакцизних товарів

Тютюнові вироби:

1. Ліцензування виробництва й реалізації, що призводить до реєстрації платників акцизного податку на підставі відомостей про видачу їм відповідних ліцензій.

2. Маркування готових тютюнових виробів.

3. Установлення виробником або імпортером максимальних роздрібних цін на тютюнові вироби шляхом декларування таких цін.

4. Одночасне застосування адвалорних і специфічних ставок податку.

5. Законодавчо обумовлений розмір мінімального податкового забов'язання з акцизного податку.

Сума акцизного податку по операціях з тютюновими виробами визначається як результат застосування формули 2.7.:

$$АПтют = АПсп + АПадв,тют \geq мінПЗ \quad (2.7)$$

де АПтют – розмір акцизного податку по операціях з тютюновими виробами, грн;
АПсп – розмір акцизного податку, розрахований за специфічною ставкою, грн (формула 2.5);
АПадв,тют – розмір акцизного податку, розрахований за адвалорною ставкою, грн (формула 2.8.);
мінПЗ – розмір мінімального податкового зобов'язання по акцизному податку згідно з Податковим кодексом України, грн.

$$АПадв,тют = МРЦ * К * СП / 100\% \quad (2.8)$$

де АПадв,тют – розмір акцизного податку по тютюнових виробах, розрахований за адвалорною ставкою, грн;
МРЦ – максимальна роздрібна ціна тютюнових виробів, грн;
К – обсяг реалізації тютюнових виробів, шт.;
СП – ставка акцизного податку, %.

6. Сплата податку упродовж 15 робочих днів після отримання марок, але не пізніше закінчення поточного бюджетного року. У разі потреби виробник доплачує акцизний податок на день подання податкової декларації.

Алкогольні напої:

1. Ліцензування виробництва й реалізації, що призводить до реєстрації платників акцизного податку на підставі відомостей про видачу їм відповідних ліцензій.

2. Маркування алкогольних напоїв з вмістом спирту понад 8,5% об'ємних одиниць.

3. Використання платником податку ***акцизного складу*** – спеціально обладнаного приміщення на обмеженій території, розташованого в Україні. Розпорядник акцизного складу повинен проводити свою господарську діяльність під контролем постійних представників податкових органів.

4. Застосування *податкових векселів* при отриманні з акцизного складу етилового спирту, який призначений для наступної переробки на алкогольні напої.

5. Сплата податку при придбанні марок акцизного податку.

Нафтопродукти, пальне:

1. Ліцензування діяльності усіх суб'єктів господарювання, які здійснюють виробництво, зберігання, оптову та роздрібну торгівлю пальним.

2. Нафтопродукти можуть бути реалізованими як сировина для виробництва в хімічній промисловості за нульовою ставкою акцизного податку з одночасним використанням податкового векселя.

3. Установлення податкових постів на підприємствах-виробниках.

4. Контроль податкових органів за цільовим використанням нафтопродуктів як сировини. При виявленні відповідного порушення – штраф у 1,5-кратному розмірі несплаченого акцизного податку.

5. Акцизні склади, на території яких здійснюються операції з пальним, повинні бути обладнані витратомірами-лічильниками та рівнемірами – лічильниками рівня пального в резервуарі, які зареєстровані в Єдиному державному реєстрі витратомірів-лічильників і рівнемірів-лічильників рівня пального у резервуарі.

6. Застосування системи електронного адміністрування реалізації пального (СЕАРП).

7. Використання платниками податку акцизних накладних при реалізації пального.

Етиловий спирт:

1. Ліцензування виробництва, що призводить до реєстрації платників акцизного податку на підставі відомостей про видачу їм відповідних ліцензій.

2. Застосування нульової ставки податку з видачею податкового векселя на розраховану суму податку, якщо етиловий спирт придбається виробниками окремих видів продукції (виноматеріалів, лікарських засобів, біоетанолу).

3. Установлення *податкових постів* на підприємствах, де використовують етиловий спирт за нульовою ставкою.

4. Контроль податкових органів за цільовим використанням етилового спирту як сировини. При виявленні відповідного порушення – штраф у 1,5-кратному розмірі несплаченого акцизного податку.

5. Акцизні склади, на території яких виробляється етиловий спирт, потрібно обладнати витратомірами – лічильниками обсягу виробленого етилового спирту. Лічильники потрібно зареєструвати в Єдиному державному реєстрі витратомірів – лічильників обсягу виробленого спирту етилового.

6. Ведення в СЕАРП окремого обліку за переміщенням спирту.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст і призначення акцизного податку як специфічного інструменту оподаткування споживання.
2. Які особливості базових елементів акцизного податку?
3. Наведіть порядок розрахунку суми акцизного податку.
4. Які особливості механізму застосування акцизного податку щодо тютюнових виробів, алкогольних напоїв, етилового спирту, пального?
5. Охарактеризуйте процедуру подання звітності та виконання зобов'язань зі сплати акцизного податку до бюджету.

2.3. МИТНІ ПЛАТЕЖІ ЯК СКЛАДОВА ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

2.3.1. Види й умови застосування митних платежів.
2.3.2. Економічний зміст, види мита і його базові елементи.
2.3.3. Порядок розрахунку суми мита та його сплати до державного бюджету України.
2.3.4. Особливості акцизного оподаткування товарів, що перетинають митний кордон України.

2.3.1. Види й умови застосування митних платежів

Ведення зовнішньоекономічної діяльності, а також рух громадян через державний кордон відбувається шляхом перетину ***митного кордону*** – меж митної території країни. ***Митну територію України*** становить територія України, зайнята сушею, територіальне море, внутрішні води й повітряний простір, а також території вільних митних зон, штучні острови, установки та споруди, створені у винятковій (морській) економічній зоні України, на які поширюється виняткова юрисдикція України.

Порядок і умови переміщення громадян і товарів через кордон визначив Митний кодекс України. ***Митна процедура*** (тобто зумовлені метою переміщення товарів через митний кордон України сукупність митних формальностей і порядок їх виконання) містить необхідність унесення до Державного бюджету України таких митних платежів:

1. Мито.
2. Акцизний податок.
3. ПДВ.

Необхідність сплатити до державного бюджету ті чи інші митні платежі залежить від обраного ***митного режиму*** – комплексу взаємопов'язаних правових норм, що відповідно до заявленої мети переміщення товарів через митний кордон України визначають митну процедуру щодо цих товарів, їх правовий статус, умови оподаткування та обумовлюють їх використання після митного оформлення. Законодавством запроваджено 14 видів митних режимів (імпорт; реімпорт; експорт; реекспорт; транзит; тимчасове ввезення; тимчасове вивезення; митний склад; вільна митна зона; безмитна торгівля; переробка на митній території; переробка за межами митної території; знищення або руйнування; відмова на користь держави).

Щоб пройти митну процедуру, товарам присвоюють код згідно з Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності (*далі* – УКТ ЗЕД). УКТ ЗЕД систематизує товари за розділами, групами, товарними позиціями, товарними підпозиціями, найменування й цифрові коди яких уніфіковано з Гармонізованою системою опису та кодування товарів.

Для цілей нарахування митних платежів застосовують:

1) ***митну вартість товарів*** – вартість, яка еквівалентна фактичній ціні імпортованих товарів з урахуванням усіх витрат по їхній доставці до митного кордону України;

або ***фактурну вартість*** – вартість товарів, які через митний кордон переміщують громадяни; вона зазначена в документах, які отримує покупець при купівлі товарів у роздрібному продажі (ярликах, касових, товарних чи фіскальних чеках тощо);

2) ставки, які діють на день подання митної декларації контролюючому органу, або на день митного оформлення товарів.

Нарахування сум митних платежів здійснюють у валюті України. При потребі (розрахунок суми митних платежів, визначення митної вартості товарів) перерахунок у національну грошову одиницю проводять із застосуванням офіційного курсу гривні до відповідної іноземної валюти, який встановлений НБУ і діє на 0 годин дня подання митної декларації, або дня здійснення митних формальностей, якщо вони здійснюються без подання митної декларації.

Сплата митних платежів може здійснюватися із застосуванням авансових платежів. Авансові платежі – це грошові кошти, внесені платником податків за власним бажанням на рахунки, відкриті на ім'я контролюючих органів в органах, які забезпечують казначейське обслуговування бюджетних коштів, як попереднє грошове забезпечення сплати майбутніх митних платежів.

Сплату митних платежів зобов'язаний здійснити ***декларант*** – особа, яка самостійно здійснює декларування товарів або від імені якої здійснюється декларування.

2.3.2. Економічний зміст, види мита і його базові елементи

Мито – це загальнодержавний податок, який справляється при перетині митних кордонів країни. Відповідно до класифікації, мито належить до непрямих податків (податків на споживання).

В Україні використовують такі види мита:

1) *ввізне* (імпортне);

2) *вивізне* (експортне);

3) *сезонне* – мито, яке встановлюють на окремі види товарів; строк його дії – в межах 60 – 120 послідовних календарних днів;

4) *особливе* – мито, яке встановлюють з метою захисту економічних інтересів України та українських товаровиробників. Відповідно до чинного законодавства до нього належить:

а) *спеціальне мито* (Закон України «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну»);

б) *антидемпінгове мито* (Закон України «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту»);

в) *компенсаційне мито* (Закон України «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту»).

Суб'єкт мита – особа, яка:

1) ввозить товари в Україну чи вивозить їх з України;

2) отримує товари, що надходять в Україну засобами міжнародного поштового чи подібного зв'язку (як вантажне відправлення, несупроводжуваний багаж, експрес-відправлення чи міжнародне поштове відправлення);

3) порушила вимоги дотримання митних режимів, згідно з якими застосовують пільгове митне оподаткування;

4) безпідставно використовує звільнення від оподаткування митом (податкову пільгу);

5) передчасно (до закінчення визначеного законодавством строку) реалізує або передає іншим особам товари, звільнені від оподаткування митними платежами та випущені у вільний обіг в Україні.

До об'єктів оподаткування митом належать операції з товарами, що ввозяться в Україну в обсягах, які підлягають оподаткуванню митними платежами.

Механізм мита передбачає застосування адвалорних, специфічних або комбінованих (адвалорних і специфічних одночасно) ставок.

Залежно від країни походження товарів застосовують такі ставки ввізного мита:

а) *преференційні* – при встановленні спеціального преференційного (сприятливого) митного режиму відповідно до міжнародних чи двосторонніх угод;

б) *пільгові* – при походженні товарів з країн-членів Світової організації торгівлі, або з країн - партнерів України по двосторонніх чи регіональних угодах щодо режиму найбільшого сприяння;

в) *повні* – застосовують до решти товарів.

За базою оподаткування механізм мита передбачає застосування таких видів ставок:

1) *адвалорні* – щодо митної вартості товарів;

2) *специфічні* – щодо натуральних характеристик товарів у встановлених законом одиницях виміру.

2.3.3. Порядок розрахунку суми мита та його сплати до державного бюджету України

Залежно від бази оподаткування розрахунок розміру мита проводять за такими формулами:

а) якщо застосовується специфічна ставка:

$$Мсп = КТ * СПсп * К€ \quad (2.9)$$

де Мсп – сума мита, розрахована за специфічною ставкою, грн;
КТ – обсяг операції з товаром, натуральні одиниці виміру;
СПсп – ставка мита, іноземна грошова одиниця/од.;
К€ – офіційний курс іноземної валюти, установлений НБУ на день подання митної декларації (здійснення митних формальностей), грн/іноземна грошова одиниця;

б) якщо застосовується адвалорна ставка:

$$Мадв = МВ * СП / 100\% \quad (2.10)$$

де Мадв – сума мита, розрахована за адвалорною ставкою, грн;
МВ – митна вартість товарів, грн;
СП – ставка мита, %.

Дата виникнення податкових зобов'язань зі сплати мита – це дата:

або подання контролюючому органу декларації для проходження митних процедур;

або нарахування контролюючим органом зобов'язання зі сплати мита у визначених законодавством випадках.

Відповідно до законодавства України, окремі товари чи групи товарів можуть бути звільнені від оподаткування митом.

2.3.4. Особливості акцизного оподаткування товарів, що перетинають митний кордон України

Додатково до зазначених у питанні 2.3.1. умов застосування митних платежів, треба виокремити такі особливості механізму застосування універсального та специфічного акцизів.

ПДВ:

1. Для сплати ПДВ не обов'язково реєструватися платником ПДВ.

2. Операції з вивезення товарів оподатковуються за ставкою 0%.

3. Дата виникнення права на податковий кредит – це дата сплати ПДВ на підставі оформленої митної декларації.

При митному оформленні товарів сума зобов'язання з ПДВ розраховується так:

$$ПДВ = (МВ + М + АП) * СП / 100\% \quad (2.11)$$

де ПДВ – розмір ПДВ, який необхідно сплатити до державного бюджету, грн;
МВ – митна вартість товарів, грн;
М – розмір мита, грн;
АП – розмір акцизного податку, грн;
СП – ставка ПДВ, %.

Акцизний податок:

1. Операції з вивезення товарів не підлягають оподаткуванню.

2. Для алкогольних напоїв і тютюнових виробів установлені неоподатковувані ліміти переміщення таких товарів громадянами.

При митному оформленні товарів сума зобов'язання з акцизного податку розраховується так:

а) якщо застосовується специфічна ставка:

$$АПсп = КТ * СПсп * К€ \quad (2.12)$$

де АПсп – розмір акцизного податку, розрахований за специфічною ставкою, грн;
КТ – обсяг операції з підакцизним товаром, натуральні одиниці виміру;
СПсп – ставка акцизного податку, іноземна грошова одиниця/од.;
К€ – офіційний курс іноземної валюти, установлений НБУ на день подання митної декларації (здійснення митних формальностей), грн/іноземна грошова одиниця;

б) якщо застосовується адвалорна ставка:

$$АПадв = МВ * СП / 100\% \quad (2.13)$$

де АПадв – розмір акцизного податку, розрахований за адвалорною ставкою, грн;
МВ – митна вартість товарів, грн;
СП – ставка акцизного податку, %.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте умови застосування митних платежів.
2. Розкрийте зміст і призначення мита.
3. Які базові елементи механізму застосування мита?
4. Поясніть порядок нарахування й сплати мита в державний бюджет.
5. Які особливості застосування ПДВ і акцизного податку при митному оформленні товарів?

2.4. ПОДАТОК НА ПРИБУТОК ПІДПРИЄМСТВ

2.4.1. Суб’єкти й об’єкт податку на прибуток підприємств.
2.4.2. Амортизаційні відрахування як складова витрат платника податку на прибуток.
2.4.3. Податкові різниці як складова об’єкта податку на прибуток.
2.4.2. Порядок нарахування, сплати та подання звітності про податок на прибуток.

2.4.1. Суб’єкти й об’єкт податку на прибуток підприємств

Згідно з класифікацією податків, податок на прибуток підприємств належить до загальнодержавних прямих податків (податків на доходи). Його аналогом у зарубіжних країнах є корпоративний прибутковий податок.

Серед суб’єктів податку на прибуток окремо виділяють таких осіб:

1. ***Резиденти*** – юридичні особи та їхні відокремлені підрозділи, які утворені згідно із законодавством України, діють на території країни та за її межами. Податок на прибуток підприємств також сплачують:

1) самозайняті громадяни, які виплачують нерезидентам доходи, отримані в Україні;

2) юридичні особи, які утворені за законодавством інших країн, але в Україні мають місце ефективного управління.

З числа резидентів не є платниками податку на прибуток:

а) неприбуткові підприємства, установи, організації, які включені до відповідного державного реєстру;

б) суб’єкти господарювання, які застосовують спрощену систему оподаткування, обліку та звітності (за винятком тих, які сплачують податок із скоригованого прибутку контрольованої ними іноземної компанії (*далі* - КІК));

в) НБУ.

2. ***Нерезиденти***:

а) юридичні особи, які утворені в будь-якій організаційно-правовій формі та отримують доходи з джерелом походження з України, за винятком установ та організацій, що мають дипломатичні привілеї або імунітет згідно з міжнародними договорами України;

б) постійні представництва нерезидентів, які отримують доходи із джерелом походження з України або виконують представницькі та інші функції стосовно таких нерезидентів чи їх засновників.

Об’єкт оподаткування – це прибуток, отриманий з джерел в Україні та за її межами. Його розмір визначають таким чином:

1) розраховують фінансовий результат підприємства до оподаткування (прибуток або збиток), який відображають у фінансовій звітності

відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку (*далі* – НП(С)БО) або міжнародних стандартів фінансової звітності (*далі* – МСФЗ);

2) розраховують розмір податкових різниць, визначених законодавством;

3) коригують (зменшують або збільшують) фінансовий результат до оподаткування на суму податкових різниць (формула 2.14.).

$$Приб = ФР +/- ПР \quad (2.14)$$

де Приб – розмір об'єкта податку на прибуток, грн;

ФР – фінансовий результат до оподаткування, розрахований за НП(С)БО або МСФЗ і внесений до фінансової звітності, грн;

ПР – розміри податкових різниць, які виникають згідно з Податковим кодексом України, грн.

Усі платники податку на прибуток повинні застосовувати податкові різниці за винятком осіб, у яких річний дохід від будь-якої діяльності (без непрямих податків), порахований за національними чи міжнародними правилами бухгалтерського обліку, не перевищує сорок млн грн за останній річний звітний період. Такі платники використовують тільки одну податкову різницю, яка виникає як від'ємне значення об'єкта оподаткування (збитки) минулих звітних років.

Для окремих категорій платників об'єкт податку на прибуток – це дохід:

а) за договорами страхування;

б) або прибуток нерезидента з джерелом походження з України;

в) суб'єктів, які здійснюють випуск та проведення лотерей;

г) операторів, отриманий від букмекерської діяльності, азартних ігор, крім доходу, отриманого від азартних ігор з використанням гральних автоматів, зменшеного на суму виплачених виплат гравцю, що підлягає оподаткуванню.

2.4.2. Амортизаційні відрахування як складова витрат платника податку на прибуток

Зміст амортизації та амортизаційних відрахувань розкрито в першому томі підручника, розділ 3. Фінанси, тема 11, питання 3.

При розрахунку розміру об'єкта податку на прибуток ураховують такі особливості амортизаційних відрахувань як одного з виду витрат підприємства:

1. Застосовуються методи нарахування амортизації, передбачені НП(С)БО чи МСФЗ.

2. Вартість основних засобів і нематеріальних активів розраховують без урахування їх переоцінки (уцінки, дооцінки), проведеної згідно з НП(С)БО чи МСФЗ.

3. Мінімальні строки корисного використання необоротних активів повинні бути не меншими за строки, передбачені ПКУ.

• Не підлягають амортизації та проводяться за рахунок відповідних джерел: вартість гудвілу; витрати на придбання або самостійне виготовлення невиробничих основних засобів, невиробничих нематеріальних активів; витрати на ремонт, реконструкцію, модернізацію або інші поліпшення невиробничих основних засобів, невиробничих нематеріальних активів.

2.4.3. Податкові різниці як складова об'єкта податку на прибуток

Податкові різниці зумовлені існуючими відмінностями в обліку доходів, витрат, активів і зобов'язань суб'єктів господарювання, які передбачені НП(С)БО чи МСФЗ, з одного боку, та положеннями ПКУ, з іншого. Нараховані платником податку витрати відповідно до НП(С)БО або МСФЗ збільшують його фінансовий результат до оподаткування, а відповідно до положень ПКУ – зменшують.

Розмір об'єкта податку на прибуток підприємства змінюють податкові різниці, зумовлені відмінностями бухгалтерського (НП(С)БО чи МСФЗ) та податкового (ПКУ) обліку наступних операцій:

• нарахування амортизації необоротних активів;

• створення резервів або забезпечень (резерв сумнівних боргів; резерв банків і небанківських фінансових установ; забезпечення для відшкодування наступних (майбутніх) витрат тощо);

• фінансових операцій (нарахування процентів за борговими зобов'язаннями; участь в капіталі інших платників податків; отримання чи виплата роялті тощо);

• інших операцій (операцій з неприбутковими установами й організаціями, контрольованих операцій, тощо).

2.4.4. Порядок нарахування, сплати та подання звітності про податок на прибуток

При розрахунку розміру податку на прибуток підприємств базою оподаткування є грошове вираження об'єкта оподаткування. Сума податку на прибуток визначається за формулою 2.15.

$$ППриб = Приб * СПприб / 100\% - ЗППр \qquad (2.15)$$

де ППриб – розмір податку на прибуток, грн;

Приб – розмір прибутку, що підлягає оподаткуванню, грн (формула 2.12.);

СПприб – ставка податку на прибуток, %;

ЗППр – зменшення нарахованої суми податку на прибуток, грн.

Ставки податку залежать від виду отриманого доходу, а саме:

• базова (основна) – 18%;

• прибуток банків, скоригований прибуток КІК банків, а також дивіденди, які виплачують банки – 25%;

• за договорами добровільного медичного страхування, довгострокового страхування життя чи страхування в межах недержавного пенсійного забезпечення – 0%;

• за іншими договорами страхування – 3%;

• дохід, отриманий резидентом Дія Сіті – платником податку на прибуток на особливих умовах, – 9%;

• доходи нерезидентів і прирівняних до них осіб:

- прибуток, отриманий через діяльність постійного представництва, – 18%;
- доходи від безпроцентних облігацій, казначейських зобов'язань – 18%;
- у межах договорів перестрахування ризиків – 0, 4, 12%;
- відсотки за позиками, наданими резидентам, – 5%;
- за договорами фрахту – 6%;
- виробництво або розповсюдження реклами – 20%;
- інші доходи – 15%;

• дохід від азартних ігор, у яких використовують гральні автомати, – 10%;

• дохід від випуску та проведення лотерей – 30%.

Зменшення нарахованої суми податку на прибуток можливе у разі:

• отримання прибутку з іноземних джерел і сплати з нього за зарубіжним законодавством податку, який не перевищує суми податку на прибуток за українським законодавством і може бути зарахований в Україні;

• нарахування та сплати авансового внеску при виплаті дивідендів;

• сплати за поточний податковий період акцизного податку за зареєстрованими акцизними накладними на важкі дистиляти (газойль), якщо вони були використані для визначених транспортних засобів.

Звільняється від оподаткування прибуток:

- підприємств та організацій, заснованих громадськими організаціями інвалідів і які є їх повною власністю, отриманий від продажу товарів, виконання робіт і надання послуг, крім підакцизних товарів;
- Чорнобильської АЕС на період підготовки до зняття і зняття з експлуатації енергоблоків Чорнобильської АЕС та перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему.

Податкові періоди по податку на прибуток – це календарні періоди: квартал, півріччя, три квартали, рік. Виробники с/г продукції можуть

обрати річний звітний період, який співпадає з маркетинговим роком (1 липня минулого року – 30 червня поточного року). Для резидентів Дія Сіті – платників податку на прибуток на особливих умовах, а також для платників, сукупний дохід яких за рік не перевищує сорок млн грн, податковий період співпадає з календарним роком.

Показники декларації з податку на прибуток розраховують наростаючим підсумком. Її треба подати контролюючому органу протягом 40 календарних днів після закінчення звітного кварталу. Податкова декларація за звітний рік подається протягом 60 календарних днів після його закінчення. Обов'язкова складова звітності з податку на прибуток підприємств – це річна фінансова звітність його платника.

Перерахування податку на прибуток до державного бюджету належить провести впродовж 10 календарних днів після граничного терміну подання податкової декларації.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте базові елементи механізму податку на прибуток підприємств.
2. Поясність зміст податкових різниць, наведіть їх приклади.
3. Розкрийте особливості розрахунку суми податку на прибуток таких платників, як нерезиденти, страхові компанії, с/г підприємства.
4. Який порядок оформлення та подання звітності про податок на прибуток підприємств?

2.5. ПОДАТОК НА ДОХОДИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

2.5.1. Суб'єкт і об'єкт податку на доходи фізичних осіб.
2.5.2. Зміст, склад і особливості розрахунку бази ПДФО.
2.5.3. Розміри й умови отримання податкової соціальної пільги.
2.5.4. Механізм застосування податкової знижки при оподаткуванні доходів громадян.
2.5.5. Порядок нарахування та сплати ПДФО.

2.5.1. Суб'єкт і об'єкт податку на доходи фізичних осіб

Згідно з класифікацією податків ПДФО належить до загальнодержавних прямих податків (податків на доходи). За своїм змістом це індивідуальний прибутковий податок.

Одночасно з ПДФО застосовують ***військовий збір***. Базові елементи його механізму збігаються з елементами механізму ПДФО.

Серед суб'єктів ПДФО окремо виділяють таких осіб:

1. Громадяни-резиденти, які отримали доходи з різних джерел (в Україні та за її межами).

Фізична особа-резидент – громадянин, який має місце постійного проживання в Україні (не менше 183 днів протягом податкового року).

2. Громадяни-нерезиденти, які отримали доходи з джерел в Україні.

3. ***Податкові агенти*** – юридичні особи, або самозайняті особи, які повинні виконати ряд функцій по відношенню до людини, доходи якої слід оподаткувати, а саме:

а) нарахувати ПДФО і військовий збір на доходи, які виплачені фізичній особі, та сплатити їх до бюджету від імені та за рахунок такого платника;

б) вести податковий облік, формувати і подавати контролюючим органам відповідну податкову звітність;

в) нести відповідальність за порушення відповідних норм податкового законодавства.

Об'єкт оподаткування ПДФО:

- для резидентів і нерезидентів:

1) загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід (як правило, це постійні регулярні надходження, такі як заробітна плата, підприємницький дохід, соціальні трансферти тощо);

2) доходи з джерел в Україні (як правило, одноразові надходження); вони остаточно оподатковуються під час нарахування або виплати);

- тільки для резидентів:

3) ***іноземні доходи*** – доходи, отримані з джерел за кордоном.

2.5.2. Зміст, склад і особливості розрахунку бази ПДФО

База ПДФО – це ***загальний оподатковуваний дохід***, тобто будь-який дохід, який підлягає оподаткуванню, нарахований (виплачений, наданий) на користь платника податку протягом звітного податкового періоду.

До складу загального оподатковуваного доходу належать доходи, які оподатковуються:

- остаточно під час їх нарахування, або виплати;
- в складі загального річного оподатковуваного доходу;
- за іншими правилами.

З метою оподаткування базу ПДФО розраховують, як правило, щомісяця та щорічно.

Загальний місячний оподатковуваний дохід (*далі* – ЗМОД) містить оподатковувані доходи, які нараховані, або виплачені впродовж звітного податкового місяця.

Загальний річний оподатковуваний дохід (*далі* – ЗРОД) розраховують за формулою 2.16.

$$ЗРОД = \sum ЗМОД + \sum ІД + \sum ДСПД + \sum ДнПД \quad (2.16)$$

де ЗРОД – загальний річний оподатковуваний дохід, грн;
∑ЗМОД – сума загальних місячних оподатковуваних доходів, грн;
∑ІД – сума іноземних доходів за звітний податковий рік, грн;
∑ДСПД – сума доходів фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності від провадження господарської діяльності, грн;
∑ДнПД – сума доходів від незалежної професійної діяльності, грн.

Платник ПДФО може отримати доходи, які включають або ні до складу загального місячного (річного) оподатковуваного доходу. Їх перелік досить широкий і визначений:

1) пунктом 164.2 ПКУ – доходи, які включають до бази ПДФО (заробітна плата, винагорода, доходи від продажу або оренди майна тощо);

2) статтею 165 ПКУ – доходи, які не включають до бази ПДФО (державна та соціальна матеріальна допомога, проценти на державні цінні папери, вартість безоплатного лікувально-профілактичного харчування, засобів індивідуального захисту, якими роботодавець забезпечує платника податку, тощо).

Якщо платник використовує право на податкову знижку, базою оподаткування отриманих ним доходів є ***чистий річний оподатковуваний дохід***. Його розмір розраховують за формулою 2.17.

$$БО = ЧРОД = ЗРОД - СВНФ – СВнДПФ - ПСП – \sum ПЗн \quad (2.17)$$

де БО – база оподаткування, грн;
ЧРОД – чистий річний оподатковуваний дохід, грн;
ЗРОД – загальний річний оподатковуваний дохід, грн;
СВНФ – розмір страхових внесків до Накопичувального фонду, грн;
СВнДПФ – розмір обов'язкових страхових внесків, які сплачують за рахунок заробітної плати до недержавного пенсійного фонду, грн;
ПСП – розмір податкової соціальної пільги, грн;
∑ПЗн – розмір податкової знижки, грн.

Особливості розрахунку бази оподаткування ПДФО:

1. Враховують всі доходи платника ПДФО, отримані ним у різних формах (грошовій і негрошовій).

2. Доходи, нараховані або отримані в іноземній валюті, перераховують у національну грошову одиницю за офіційним курсом НБУ, що діє на дату нарахування, або отримання таких доходів.

3. Якщо платник податку отримав доходи у негрошовій формі, або несвоєчасно повернув роботодавцю отримані під звіт і надміру витрачені

кошти, тоді база оподаткування коригується на відповідний коефіцієнт і розраховується за формулою 2.18.

$$БОнегр = Д * 100 / (100 – СП) \quad (2.18)$$

де БОнегр – база оподаткування ПДФО доходів, нарахованих у негрошовій формі, грн;
Д – розмір доходу в негрошовій формі, розрахований за звичайними цінами, грн;
СП – ставка ПДФО, встановлена для такого виду доходів на момент їх нарахування, %.

4. Для доходу, нарахованого як заробітна плата, база оподаткування розраховується за формулою 2.19.

$$БОзп = ЗП – ЄСВ - СВНФ – СВнДПФ - ПСП \quad (2.19)$$

де БОзп – база оподаткування доходів у формі заробітної плати, грн;
ЗП – розмір нарахованої заробітної плати, грн;
ЄСВ – розмір єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, грн;
СВНФ – розмір страхових внесків до Накопичувального фонду, грн;
СВнДПФ – розмір обов'язкових страхових внесків, які сплачують за рахунок заробітної плати до недержавного пенсійного фонду, грн;
ПСП – розмір податкової соціальної пільги, грн.

2.5.3. Розміри й умови отримання податкової соціальної пільги

Податкова соціальна пільга (*далі* – ПСП) – це право платника ПДФО зменшити суму ЗМОД, отриманого від одного роботодавця як заробітна плата.

На розмір ПСП впливають такі чинники: категорія платника ПДФО, розмір прожиткового мінімуму для працездатної особи, встановлений законодавством на 1 січня звітного року (*далі* – ПМПО) (табл. 2.1.).

Умови отримання фізичними особами ПСП:

1. ПСП не застосовують до таких доходів платника ПДФО:

- інших, ніж заробітна плата;
- заробітна плата, якщо платник податку впродовж звітного податкового місяця одночасно отримує з бюджету стипендії, грошове чи майнове забезпечення;
- доходи від підприємницької, або іншої незалежної професійної діяльності.

2. ПСП застосовують тільки за одним місцем нарахування заробітної плати.

3. Платник ПДФО самостійно обирає місце застосування ПСП шляхом подачі роботодавцю заяви про надання ПСП. Якщо платник хоче змінити місце отримання ПСП, він повинен подати заяву про відмову від ПСП за попереднім місцем її отримання.

Таблиця 2.1

Податкова соціальна пільга: розміри й одержувачі

Розмір, %[1]	Одержувачі
50	- платник податку, розмір заробітної плати якого не перевищує N^2; - платник податку – утримувач двох і більше дітей, віком до 18 років, розмір заробітної плати якого не перевищує [кД *N^2], – у розрахунку на кожну таку дитину.
75	- одинокий батько/матір, удівець/удова, опікун, піклувальник, розмір заробітної плати якого не перевищує [кД *N^2], – у розрахунку на кожну дитину; - утримувач дитини-інваліда, розмір заробітної плати якого не перевищує [кД *N^2], – у розрахунку на кожну таку дитину; - чорнобилець I, II категорії; - учень, студент, аспірант, ординатор, ад'юнкт; - інвалід I, II групи; - правозахисник, якому присуджено довічну стипендію; - учасник бойових дій на території інших країн у період після Другої світової війни.
100	- Герой України, Герой Соціалістичної Праці тощо; - учасник бойових дій під час Другої світової війни, інвалід: I, II групи з числа учасників бойових дій на території інших країн у період після Другої світової війни тощо; - колишній в'язень концтаборів, гетто, репресована/реабілітована особа; - особа-репатріант; - особа – блокадник Ленінграда.

\%[1] – % від розміру ПМПО станом на 1 січня звітного року;

N^2 – розмір ПМПО станом на 1 січня звітного року, помножений на 1,4 та округлений до найближчих 10 гривень;

кД – кількість дітей.

4. Претендувати на отримання ПСП може тільки той платник, розмір заробітної плати якого впродовж звітного місяця не перевищив розміру ПМПО на 1 січня звітного року, помноженого на 1,4 та округленого до найближчих 10 гривень.

5. Право на «дитячу» ПСП має тільки один з батьків, заробітна плата якого не перевищує граничного розміру (див. табл. 2.1.).

6. Для отримання ПСП платник ПДФО повинен додати до заяви документи, які підтверджують його статус.

7. Надають ПСП тільки одного виду (за винятком утримання неповнолітніх дітей, у тому числі з інвалідністю; тоді надається «дитяча» ПСП і ПСП на дитину з інвалідністю). Платнику доцільно обрати ПСП з підстави, що передбачає її найбільший розмір (див. табл. 2.1.).

2.5.4. Механізм застосування податкової знижки при оподаткуванні доходів громадян

Податкова знижка – це документально підтверджена сума (вартість) витрат платника податку – резидента у зв'язку з придбанням товарів (робіт, послуг) у резидентів – фізичних або юридичних осіб протягом звітного року, на яку дозволяється зменшення його загального річного оподатковуваного доходу, одержаного за наслідками такого звітного року у вигляді заробітної плати.

До податкової знижки дозволено віднести такі види витрат:

- частина сум відсотків за користування іпотечним житловим кредитом;
- оплата вартості житла, визначеного законодавством як «доступне», в тому числі за рахунок кредитних джерел фінансування;
- оплата видатків на будівництво або придбання доступного житла;
- орендна плата за договором оренди житла, фактично сплачених платником, який має статус внутрішньо переміщеної особи;
- пожертвування (благодійні внески) неприбутковим організаціям в Україні;
- компенсація вартості платних освітніх послуг;
- компенсація вартості платних медичних послуг;
- сплата страхових платежів і пенсійних внесків за договорами довгострокового страхування життя, недержавного пенсійного забезпечення, внесків на пенсійні рахунки, або вклади;
- оплата допоміжних репродуктивних технологій;
- оплата вартості державних послуг, пов'язаних з усиновленням дитини;
- переобладнання транспортного засобу, належного платнику податку, для використання біопалива;
- плата за оренду житла особою, яка має статус внутрішньо переміщеної;
- придбання корпоративних прав, емітент яких – резидент Дія Сіті, юридична особа.

Умови застосування платником ПДФО податкової знижки:

1. Податкова знижка може бути надана винятково резиденту.
2. Право на податкову знижку виникає за наслідками звітного податкового року та на наступні податкові роки не переноситься.
3. Право на податкову знижку потрібно реалізувати шляхом добровільного подання декларації про майновий стан і доходи платника ПДФО до контролюючого органу за місцем податкової адреси протягом наступного після звітного року до 31 грудня (включно).

4. Витрати, що відносяться до податкової знижки, потребують документального підтвердження.

5. Загальна сума податкової знижки, нарахована платнику ПДФО у звітному податковому році, не може перевищувати розміру його ЗРОД (див. формулу 2.19.).

2.5.5. Порядок нарахування та сплати ПДФО

Розрахунок суми ПДФО, яку належить перерахувати до бюджету, проводиться за формулою 2.20.

$$ПДФО = БО * СП / 100\% \quad (2.20)$$

де ПДФО – сума ПДФО, яку слід заплатити в бюджет, грн;
БО – база оподаткування ПДФО (згідно з формулами 2.17.-2.19.), грн;
СП – ставка ПДФО, %.

По ПДФО застосовують такі ставки:

- 18% – базова;
- 9% – для доходів у формі дивідендів, які виплачує на корпоративні права емітент, що має статус нерезидента, інституту спільного інвестування, або не є платником податку на прибуток підприємств;
- 5% – для доходів у формі дивідендів, які виплачує на корпоративні права емітент, що має статус резидента і є платником податку на прибуток підприємства;
- 0% – для доходів, отриманих:

- від обміну або продажу один раз на рік одного об'єкту нерухомості (будинку, квартири, дачі, земельної ділянки), який перебував у власності платника понад три роки;
- від обміну або продажу один раз на рік одного рухомого об'єкту (легкового автомобіля або мотоцикла, або мопеда);
- як спадщина від члена сім'ї першого та другого ступеня споріднення, та подарунку від члена сім'ї першого ступеня споріднення.

Порядок нарахування, утримання та сплати ПДФО до бюджету може передбачати відповідальність:

1) платника: фізична особа зобов'язана самостійно включити суму неоподаткованих при отриманні доходів до ЗРОД; до першого травня наступного за звітним року подати річну декларацію про майновий стан і доходи, а також сплатити ПДФО до бюджету;

2) податкового агента (наприклад, роботодавця), що виплачує дохід на користь платника податку, і який зобов'язаний утримувати ПДФО із суми такого доходу за його рахунок.

Надання фізичній особі доходу готівкою з каси, або в негрошовій формі зобов'язує податкового агента сплатити ПДФО упродовж трьох банківських днів після проведення такої операції.

Податковий агент зобов'язаний:

- щокварталу звітувати про нараховані та сплачені суми ПДФО шляхом подання форми 1-ДФ;
- проводити перерахунок суми доходів, нарахованих найманим працівникам як заробітна плата, а також суми наданої їм ПСП:

а) за результатами кожного звітного податкового року під час нарахування заробітної плати за останній місяць звітного року;

б) під час проведення розрахунку за останній місяць застосування ПСП;

в) під час проведення остаточного розрахунку з платником податку, який припиняє трудові відносини з таким роботодавцем.

Податковий період: при отриманні доходів від податкового агента – календарний місяць.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. З'ясуйте місце ПДФО і військового збору в податковій системі України.
2. Охарактеризуйте базові елементи механізму застосування ПДФО.
3. Які умови застосування ПСП?
4. Розкрийте зміст податкової знижки та можливості її використання платником ПДФО.
5. Поясніть особливості виконання зобов'язань по ПДФО фізичною особою та податковим агентом.

2.6. ОПОДАТКУВАННЯ ДОХОДІВ СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО БІЗНЕСУ

2.6.1. Загальна система оподаткування доходів суб'єктів малого бізнесу.
2.6.2. Умови та порядок застосування єдиного податку платниками першої – третьої груп.
2.6.3. Особливості застосування єдиного податку платниками четвертої групи.

2.6.1. Загальна система оподаткування доходів суб'єктів малого бізнесу

Суб'єкт малого бізнесу (*далі* – СМБ) може обрати режим оподаткування, відповідно, перебувати на загальній або спрощеній (спеціальний режим) системі оподаткування (табл. 2.2.).

Таблиця 2.2

Податки з доходів СМБ залежно від обраного режиму оподаткування

Режим оподаткування	Фізичні особи	Юридичні особи
Загальна система оподаткування	ПДФО	Податок на прибуток підприємств
	Військовий збір	
Спеціальний режим оподаткування	Єдиний податок	
	I, II, III, IV група	III, IV група

Сплата СМБ – юридичними особами податку на прибуток підприємств передбачає дотримання законодавчих вимог, основні положення яких наведені у темі 2.4.

Для СМБ базові елементи механізму застосування ПДФО містять:

1. Суб'єкт – фізичні особи-резиденти України.

2. Об'єкт – дохід від провадження підприємницької діяльності.

3. База – ***чистий оподатковуваний дохід***. Його розраховують шляхом віднімання від загального оподатковуваного доходу (виручки у грошовій та негрошовій формі) документально підтверджених витрат, які пов'язані з господарською діяльністю, тобто відповідають зареєстрованим кодам видів економічної діяльності, такої фізичної особи-субєкта підприємницької діяльності (*далі* – ФОП). Склад витрат підприємця наведено на рис. 2.1.

*ОЗ – основні засоби

** НМА – нематеріальні активи

Рис. 2.1. Види витрат фізичної особи – СМБ – платника ПДФО

4. Якщо ФОП зареєстрований платником непрямих податків, тоді не зараховують:

- до доходів – суми акцизного податку з роздрібного продажу підакцизних товарів («роздрібний» акциз);
- до доходів і витрат – суми ПДВ, що входять до ціни проданих (податкове зобов'язання з ПДВ) та, відповідно, придбаних (податковий кредит з ПДВ) товарів, робіт, або послуг.

5. При застосуванні амортизації використовується тільки прямолінійний метод (див. пит. 5.2.2.). Заборонено амортизувати основні засоби подвійного призначення (об'єкти житлової та земельної нерухомості; легкові та вантажні автомобілі).

6. Ставка – 18% (+ військовий збір – 1,5%).

7. Облік: Книга обліку доходів і витрат, застосування реєстраторів розрахункових операцій (*далі* – РРО) і книг обліку розрахункових операцій (*далі* – КОРО).

8. Податковий період – календарний рік.

9. Термін подання звітності: упродовж 40 календарних днів після закінчення звітного року.

10. Терміни сплати: до 20 квітня, 20 липня, 20 жовтня поточного звітного року (в розмірі ПДФО з фактично отриманих протягом першого, другого, третього, відповідно, кварталу доходів).

2.6.2. Умови та порядок застосування єдиного податку платниками першої – третьої груп

Спрощена система оподаткування, обліку та звітності – особливий механізм справляння податків і зборів, що встановлює заміну сплати окремих податків і зборів на сплату єдиного податку з одночасним веденням спрощеного обліку та звітності.

Для платників єдиного податку відсутній обов'язок подавати звітність, нараховувати та сплачувати такі податки і збори:

1) ПДФО – за ті доходи, які СМБ отримав як результат господарської діяльності та сплатив за них єдиний податок;

2) податок на прибуток підприємств;

3) ПДВ з операцій продажу товарів, робіт, або послуг на внутрішньому ринку України (крім ПДВ, який СМБ сплачує добровільно);

4) земельний податок (звільнення відсутнє за земельні ділянки, які платник єдиного податку I, II, або III групи не використовує у своїй господарській діяльності, а платник єдиного податку IV групи – для ведення с/г товаровиробництва);

5) рентну плату за спеціальне використання води платниками єдиного податку IV групи.

Для перебування або відмови від перебування на спрощеній системі оподаткування СМБ повинен заявити:

− або при державній реєстрації його господарської діяльності;

− або при переході із загальної системи на спрощену (чи навпаки) – шляхом подання в установлені терміни відповідної заяви до податкового органу. Такий перехід дозволено здійснювати одноразово протягом звітного року.

Законодавством передбачено перелік видів діяльності, які не дозволяють СМБ перебувати на єдиному податку, зокрема гральний бізнес; обмін іноземної валюти; операції з підакцизними товарами; діяльність у сфері фінансового посередництва (крім діяльності у сфері страхування, яка здійснюється страховими агентами); діяльність з управління підприємствами тощо. Не можуть бути платниками єдиного податку нерезиденти; ФОП, які здають в оренду земельні ділянки, загальна площа яких перевищує 0,2 гектара, житлові приміщення, загальна площа яких перевищує 100 кв. м, нежитлові приміщення, загальна площа яких перевищує 300 кв. м; особи, які мають податковий борг, тощо.

Платникам єдиного податку I, II, або III групи законодавство дозволяє проводити винятково грошові (готівкові чи безготівкові) розрахунки.

Тільки окремі види економічної діяльності допускають перебування СМБ на єдиному податку, а саме:

I група – надання побутових послуг населенню; роздрібний продаж товарів з торговельних місць на ринках;

II група – виробництво або продаж товарів (за винятком ювелірної продукції); ресторанний бізнес; надання послуг населенню або платникам єдиного податку (за винятком ріелтерських послуг, послуг з оцінки вартості майна чи надання доступу до Інтернету).

Базові критерії та елементи єдиного податку наведені в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Характеристика платників єдиного податку I, II, III груп

Група	Кількість найманих працівників, осіб	Обсяг доходу за календарний рік, min ЗП[1]	Ставка	Податковий період
I	жодного	167	до 10 min[2]	рік
II	≤ 10	834	до 20 min ЗП[1]	рік
III	не обмежена	1167	3% + ПДВ або 5%	квартал

min ЗП[1] – розмір мінімальної заробітної плати станом на 1 січня звітного податкового року

min[2] – розмір ПМПО станом на 1 січня звітного податкового року.

Розрахунок розміру єдиного податку для платників третьої групи:

$$ЄП_3 = (Д – ПДВ) * СП / 100\% \quad (2.21)$$

де $ЄП_3$ – розмір єдиного податку для платників третьої групи, грн.;
Д – розмір доходу, отриманого протягом звітного податкового періоду, грн.;
ПДВ – розмір зобов'язання з ПДВ в разі реалізації продукції суб'єктом, зареєстрованим як платник ПДВ, грн.;
СП – ставка єдиного податку, %.

З доходів, які не оподатковуються єдиним податком, платник – СМБ повинен сплатити податок за такими ставками:

- I чи II група –15%;
- III група – подвійна від базової (6% або 10%).

Порядок сплати єдиного податку платниками I чи II групи містить:

- щомісячні авансові платежі єдиного податку не пізніше 20 числа поточного місяця;
- можливість авансової сплати єдиного податку за квартал, або весь поточний звітний рік;
- за відсутності найманих працівників, можливість не платити єдиний податок протягом звітного року за:

- один календарний місяць, протягом якого ФОП перебуватиме у відпустці (право потрібно підтвердити шляхом подання заяви до податкового органу);

- період хвороби, яка тривала 30 і більше календарних днів (право потрібно підтвердити шляхом подання до податкового органу заяви та копії листка непрацездатності).

Для платників єдиного податку III групи податковий період – календарний квартал. Тому для подання звітності відведено 40 календарних днів після закінчення кварталу, а для сплати податку – ще 10 календарних днів.

Облік:

- I і II група, III група – фізичні особи, які не є платниками ПДВ, – Книга обліку доходів;

- III група – фізичні особи, які є платниками ПДВ, – Книга обліку доходів і витрат;

- III група – юридичні особи – спрощений бухгалтерський облік.

При отриманні доходів у готівковій формі платники єдиного податку – фізичні особи можуть не застосовувати РРО, якщо вони:

- належать до платників першої групи;
- перебуваючи на II, III, або IV групі, протягом звітного року отримали дохід у розмірі, меншому за 1 млн грн.

Застосування РРО обов'язкове для всіх платників єдиного податку, які продають технічно складні побутові товари, що підлягають гарантійному ремонту, а також лікарські засоби чи вироби медичного призначення.

2.6.3. Особливості застосування єдиного податку платниками четвертої групи

Суб'єкт – с/г товаровиробники, а саме:

а) юридичні особи, у яких частка доходів від с/г товаровиробництва в загальному їх обсязі за попередній звітний рік не менша за 75%;

б) ФОП, які діють винятково в межах фермерського господарства та відповідають сукупності таких умов:

- здійснюють вирощування, відгодовування с/г продукції, збирання, вилов, переробку такої власно вирощеної продукції та її продаж;
- провадять господарську діяльність (крім постачання) за місцем податкової адреси;
- не використовують працю найманих осіб;
- членами фермерського господарства такої фізичної особи є лише члени її сім'ї;
- площа с/г угідь або земель водного фонду у власності або користуванні членів фермерського господарства становить не менше двох гектарів, але не більше 20 гектарів.

Об'єкт оподаткування – площа с/г угідь або земель водного фонду, що перебувають у власності чи користуванні (в тому числі на умовах оренди) с/г товаровиробника.

База оподаткування – нормативна грошова оцінка (*далі* – НГО) одного гектара с/г угідь; для земель водного фонду – НГО ріллі в АРК або в області. НГО щорічно коригують на коефіцієнт індексації, який визначають станом на 1 січня базового податкового року з урахуванням рівня інфляції в попередньому році.

Таблиця 24.

Ставки єдиного податку четвертої групи

Категорія земель	Розмір ставки, %	
	базовий	гірські зони, поліські території
рілля, сіножаті, пасовища	0,95	0,57
у т.ч. с/г угіддя в умовах закритого ґрунту	6,33	
багаторічні насадження	0,57	0,19
землі водного фонду	2,43	

Податковий період – календарний рік.

Розрахунок розміру єдиного податку для платників четвертої групи:

$$ЄП_4 = НГО * ПУ * СП / 100\% \quad (2.22)$$

де $ЄП_4$ – сума єдиного податку для платників IV групи, грн;
НГО – НГО угідь, грн/га;
ПУ – площа с/г угідь, га;
СП – ставка податку, %.

Платники єдиного податку IV групи зобов'язані:

1) щорічно, станом на 1 січня, самостійно обчислити суму податку;

2) до 20 лютого (включно) поточного року подати податковим органам за основним місцем податкової адреси платника та місцем розташування земельних ділянок податкову декларацію за поточний рік;

3) щоквартально, протягом 30 календарних днів після закінчення кварталу, сплатити податок у таких розмірах: у I та II кварталі – по 10%; у III кварталі – 50%; у IV кварталі – 30% річної суми єдиного податку.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Хто належить до суб'єктів малого бізнесу та які варіанти оподаткування їхніх доходів передбачені законодавством?
2. Охарактеризуйте механізм застосування загальної системи оподаткування доходів СМБ.
3. Доведіть необхідність застосування спеціального режиму оподаткування доходів СМБ в Україні.
4. Наведіть критерії віднесення платників до суб'єктів єдиного податку.
5. Які відмінності в механізмі застосування єдиного податку платниками різних його груп?

2.7. РЕНТНІ ПЛАТЕЖІ Й ЕКОЛОГІЧНЕ ОПОДАТКУВАННЯ

2.7.1. Види рентних платежів і принципи їх застосування в Україні.
2.7.2. Порядок рентного оподаткування використання надр.
2.7.3. Порядок застосування рентної плати за користування радіочастотним ресурсом України.
2.7.4. Механізм нарахування та сплати рентної плати за спеціальне використання води.
2.7.5. Види спеціального використання лісових ресурсів, порядок його оподаткування.
2.7.6. Характеристика рентної плати за транспортування вуглеводнів і аміаку територією України.
2.7.7. Механізм нарахування та сплати екологічного податку.

2.7.1. Види рентних платежів і принципи їх застосування в Україні

Рентна плата – це платіж, який дозволяє вилучати на користь держави ***рентний дохід***, тобто дохід, що формується в результаті використання природних ресурсів, пропозиція яких обмежена.

Рентна плата належить до загальнодержавних податків.

Застосування рентних платежів базується на принципах обов'язковості та однократності. Доходи, одержані державою від рентного оподаткування, мають цільове спрямування – фінансування заходів з охорони та відтворення природних ресурсів. Механізм їх застосування повинен містити стимули для природокористувачів до раціонального використання ними ресурсів. До його базових елементів належать:

- суб'єкт – фізичні та юридичні особи, які здійснюють спеціальне використання природних ресурсів;
- об'єкт – обсяг спеціального використання природних ресурсів;
- база – обсяг або вартість спеціально використаних природних ресурсів;
- податковий період – календарний квартал;
- звітність – за місцем обліку платника та місцем спеціального використання природних ресурсів.

Види рентних платежів – рентна плата за:

- користування надрами для видобування корисних копалин;
- користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин;
- користування радіочастотним ресурсом України;
- спеціальне використання води;
- спеціальне використання лісових ресурсів;
- транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України.

2.7.2. Порядок рентного оподаткування використання надр

Згідно з Кодексом України «Про надра», надрокористування в нашій державі платне. Воно може здійснюватися з метою чи без мети видобування корисних копали (*далі* – к/к).

Базові елементи механізму **рентної плати за користування надрами для видобування к/к**:

- суб'єкт – суб'єкти господарювання, які набули права користування конкретною ділянкою надр на підставі отриманих спеціальних дозволів з метою провадження господарської діяльності з видобування к/к;

- об’єкт – обсяг видобутих к/к, які є товарною продукцією гірничого підприємства. К/к поділяють на ресурси загальнодержавного та місцевого значення;

- база – вартість обсягів видобутих к/к. Вона обчислюється окремо для кожного виду к/к для кожної ділянки надр. При цьому застосовуються базові умови поставки, а саме: склад готової продукції гірничого підприємства. База розраховується за більшою з таких її величин: фактичні ціни реалізації або розрахункова вартість відповідного виду товарної продукції.

Ставки рентної плати за користування надрами для видобування к/к коригують за допомогою коефіцієнтів. Їхній розмір залежить від виду к/к та умов їх видобування. Розрахунок суми рентної плати за користування надрами для видобування к/к проводять за формулою 2.23.

$$РПНКК = ОТП * Варт * СРП * КК / 100\% \quad (2.23)$$

де РПНКК – розмір рентної плати за користування надрами для видобування к/к, грн.;
ОТП – обсяг товарної продукції - видобутих к/к, натуральні одиниці виміру;
Варт – вартість одиниці товарної продукції - видобутих к/к, грн./од.;
СРП – ставка рентної плати, %;
КК – коригуючий коефіцієнт.

Базові елементи механізму **рентної плати за користування надрами в цілях, які не пов’язані з видобутком к/к**:

- суб’єкт – суб’єкти господарювання, які використовують ділянки надр у цілях, не пов’язаних з видобуванням к/к, зокрема для:

- вирощування грибів, овочів, квітів та інших рослин;
- витримування виноматеріалів, виробництва та зберігання виноградної продукції;
- зберігання рідких нафтопродуктів;
- зберігання харчових продуктів, промислових та інших товарів, матеріалів і речовин тощо.

Не є платниками військові підрозділи Збройних Сил України, заклади, установи та інші військові формування, що фінансуються за рахунок державного бюджету. Також цей вид рентної плати не справляється за використання:

- підземних комунікацій, колекторно-дренажних систем і об’єктів міського комунального господарства;
- підземних споруд на глибині до 20 метрів (включно), збудованих відкритим способом;

- об’єкт – підземний простір надр;
- база – об’єм або площа підземного простору надр;
- ставки – залежать від ступеня екологічної безпеки надр під час їх використання, а також від їхніх корисних властивостей.

Розрахунок суми рентної плати за користування надрами в цілях, які не пов'язані з видобутком к/к, проводять за формулою 2.24.

$$РПКН = БО * СРП \quad (2.24)$$

де РПКН – розмір плати за користування надрами в цілях, які не пов'язані з видобутком к/к, грн;
БО – база оподаткування, кв. м (куб. м);
СРП – ставка рентної плати, грн/кв. м (куб. м).

2.7.3. Порядок застосування рентної плати за користування радіочастотним ресурсом України

Радіочастотний ресурс – частина радіочастотного спектра, придатна для передавання або приймання електромагнітної енергії радіоелектронними засобами і яку можна використовувати на території України та за її межами відповідно до законів України та міжнародного права, а також на виділених для України частотно-орбітальних позиціях.

Базові елементи механізму рентної плати за користування радіочастотним ресурсом України:

- суб'єкт – загальні користувачі радіочастотного ресурсу, які отримали право користуватися ним у межах виділеної частини смуг радіочастот на підставі ліцензії або дозволу. Не є платниками спеціальні користувачі, перелік яких регламентовано законодавством про радіочастотний ресурс, і радіоаматори;
- об'єкт – смуга радіочастот;
- база – ширина смуги радіочастот.

Суму рентної плати за користування радіочастотним ресурсом України розраховують окремо по кожному регіону, на який отримано ліцензію (формула 2.25.), з урахуванням таких чинників:

- вид радіозв'язку;
- розмір установлених ставок плати;
- ширина смуги радіочастот.

$$РПРЧР = \sum_{i=1}^{n} Шсі * СРПі * К * КР \quad (2.25)$$

де РПРЧР – розмір рентної плати за користування радіочастотним ресурсом України, грн;
i – окремий (і-тий) вид радіозв'язку;
n – загальна кількість видів радіозв'язку, на які одержано ліцензії, од.;
Шсі – ширина смуги радіочастотного ресурсу всіх ліцензій і-го виду зв'язку, МГц;
СРПі – ставка рентної плати, грн/МГц;
К – підвищувальний / понижувальний коефіцієнт;
КР – кількість регіонів, од.

2.7.4. Механізм нарахування та сплати рентної плати за спеціальне використання води

Спеціальне використання води – це забір води з водних об'єктів і застосуванням споруд або технічних пристроїв, а також використання води для потреб гідроенергетики, водного транспорту та рибництва.

Базові елементи механізму рентної плати за спеціальне використання води:

- суб'єкт – суб'єкти господарювання, які здійснюють спеціальне водокористування (тільки первинні водокористувачі). Не є платниками водокористувачі, які використовують воду винятково для задоволення питних і санітарно-гігієнічних потреб;
- об'єкт – водні ресурси. З метою оподаткування поділяються на ресурси загальнодержавного та місцевого значення, а також поверхневі та підземні (артезіанські) ресурси.

Не справляється плата за воду, що використовується для:

- протипожежних потреб;
- потреб зовнішнього благоустрою територій населених пунктів;
- пилозаглушення у шахтах і кар'єрах;
- проведення наукових досліджень у галузі рисосіювання та для виробництва елітного насіння рису тощо;

- база – фактичний обсяг використаної води; для водного транспорту - час використання поверхневих вод з урахуванням вантажомісткості або пасажиромісткості транспорту;
- коефіцієнти до ставок:

- 2 – у разі відсутності вимірювальних приладів, якщо можливість їх установлення існує;
- 5 – за обсяги води, використані понад установлений ліміт;
- 0,005 – для ТЕС з прямоточною системою водопостачання;
- 0,3 – для житлово-комунальних підприємств.

Суб'єкт рентної плати може використовувати воду зі ***змішаного джерела***, тобто одночасно з різних джерел водопостачання. У цьому випадку застосовують ставки рентної плати, встановлені для таких джерел, у тому співвідношенні, в якому формується таке змішане джерело.

Розрахунок розміру рентної плати за спеціальне використання води проводять за формулою 2.26.

$$РПВ = БО * СРП * К \quad (2.26)$$

де РПВ – розмір рентної плати за спеціальне використання води, грн.;
БО – база оподаткування, натуральні одиниці виміру;
СРП – ставка рентної плати, грн./од.;
К – коефіцієнт.

Суб’єкти водного транспорту за перший квартал звітного року рентну плату не сплачують і податкову звітність не подають.

2.7.5. Види спеціального використання лісових ресурсів, порядок його оподаткування

До ***спеціального використання лісових ресурсів*** належить:

- заготівля деревини;
- заготівля другорядних лісових матеріалів;
- побічні лісові користування;
- використання лісу з освітньо-виховною, культурно-оздоровчою, туристичною, рекреаційною, або спортивною метою, для потреб мисливського господарства, чи проведення науково-дослідних робіт.

Базові елементи механізму рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів:

- суб’єкт – суб’єкти господарювання, які здійснюють спеціальне лісокористування згідно з договором довгострокового тимчасового користування лісами або на підставі спеціального дозволу (*лісорубного* або *лісового квитка*);
- об’єкт – заготовлена деревина; заготовлені другорядні лісові матеріали; побічні лісові користування; використання корисних властивостей лісів. Згідно з Лісовим кодексом України, лісові ресурси поділяються на ресурси загальнодержавного та місцевого значення;
- база – обсяг спеціального лісокористування.

Розрахунок розміру рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів проводять за формулою 2.27.

$$РПЛР = БО * СРП * К \quad (2.27)$$

де РПЛР – розмір рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів, грн.;
БО – база оподаткування, натуральні одиниці виміру;
СРП – ставка (такса) рентної плати, грн/од.;
К – коефіцієнт.

Лісокористувачі щокварталу (наростаючим підсумком з початку року) складають та подають декларацію з рентної плати, за винятком:

а) лісокористувачів, які сплачують рентну плату в касу суб’єктів лісових відносин, які видають лісорубні та лісові квитки, до отримання дозвільних документів, а саме:

- фізичних осіб, а також ФОП, яким видано лісорубні та лісові квитки;
- лісокористувачі (крім фізичних осіб, а також ФОП, яким видано лісові квитки), в яких розмір рентної плати в дозвільному документі не

перевищує 25% однієї мінімальної заробітної плати (*далі* – МЗП), встановленої законом на 1 січня року, в якому сплачується рентна плата;

б) лісокористувачів з іншої області: вони сплачують рентну плату в повному розмірі за місцезнаходженням лісової ділянки, на якій буде здійснюватися заготівля деревини, до видачі їм спеціального дозволу.

Лісокористувачі, які подають декларацію з рентної плати, повинні її сплачувати щокварталу в розмірі чверті річної суми, зазначеної у спеціальних дозволах.

2.7.6. Характеристика рентної плати за транспортування вуглеводнів і аміаку територією України

Базові елементи механізму рентної плати за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродукто-проводами, транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України:

- суб'єкт – суб'єкти господарювання, які експлуатують об'єкти магістральних трубопроводів і надають послуги з транспортування вантажу трубопроводами України;
- об'єкт – операції з транспортування вантажу трубопроводами;
- база – фактичний обсяг вантажу та відстань маршруту його транспортування трубопроводами;
- ставки:

• 0,56$ за транспортування однієї тони нафти (нафтопродуктів) магістральними нафтопроводами (нафтопродуктопроводами);

• 2,4$ за транзитне транспортування однієї тони аміаку за кожні 100 кілометрів відстані.

При зміні тарифів на транспортування ставки рентної плати коригують, застосовуючи відповідний коефіцієнт;

- податковий період – календарний місяць.

Розрахунок розміру рентної плати за транспортування проводять за формулами 2.28. і 2.29:

- нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами територією України:

$$РПТрН = ФОТрН * СРП * ОКНБУ * КК \quad (2.28)$$

де РПТрН – розмір рентної плати за транспортування, грн.;

ФОТрН – фактичний обсяг транспортування нафти і нафтопродуктів трубопроводами, тонни;

СРП – ставка рентної плати, $/тонну;

ОКНБУ – офіційний курс Національного банку України на перший день звітного місяця, грн./$;

КК – коригуючий коефіцієнт, установлений КМУ.

- аміаку територією України:

$$РПТрА = ФОТрА * В * СРП * ОКНБУ / 100 км \quad (2.29)$$

де РПТрА – розмір рентної плати грн.;
ФОТрА – фактичний обсяг транспортування аміаку трубопроводами, тони;
В – довжина маршруту транспортування аміаку трубопроводами, км;
СРП – ставка рентної плати, $/тонну/100 км;
ОКНБУ – офіційний курс Національного банку України на перший день звітного місяця, грн./$.

2.7.7. Механізм нарахування та сплати екологічного податку

Екологічний податок – податок, базою для якого є фізична одиниця або її еквівалент, що чинить доведений специфічний негативний вплив на довкілля. В Україні оподатковуються такі види забруднення довкілля:

- викиди в атмосферне повітря стаціонарними джерелами;
- скиди у водні об'єкти;
- відходи (розміщення відходів, утворення радіоактивних відходів, тимчасове зберігання радіоактивних відходів понад установлений строк).

Базові елементи механізму екологічного податку:

- суб'єкт – суб'єкти господарювання, які забруднюють довкілля. Не є платниками екологічного податку суб'єкти, які:
- розміщують відходи на власних територіях винятково як вторинну сировину;
- здійснюють викиди CO_2 в обсязі до 500 тон за рік (включно);
- об'єкт – забруднюючі речовини;
- база – обсяги, види, категорія забруднюючих речовин;
- ставки: диференційовані за обсягом і видом забруднюючих речовин.

Суб'єкт господарювання може забруднювати довкілля різними видами речовин, або в різний спосіб. Тоді він зобов'язаний розрахувати суму податку окремо за кожним видом забруднення або за кожним видом забруднюючої речовини. Розрахунок розміру екологічного податку проводять за формулою 2.30.

$$ЕП = \sum_{i=1}^{n} ФОЗ * СП * КК \quad (2.30)$$

де ЕП – розмір екологічного податку, грн.;
i – окрема (і-та) забруднююча речовина;
n – загальна кількість забруднюючих речовин, од.;
ФОЗ – фактичний обсяг забруднення довкілля / використання забруднюючої речовини, куб. м (тони);
СП – ставка податку, грн./куб. м (тони);
КК – коригуючий коефіцієнт.

- податковий період – календарний квартал;
- звітність – за місцем основного обліку платника та місцем розташування джерел забруднення довкілля.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте економічне значення та наведіть види рентних платежів.
2. Дайте визначення спеціальному використанню окремих видів природних ресурсів.
3. Охарактеризуйте базові елементи механізму застосування рентних платежів.
4. Поясніть призначення коригуючих коефіцієнтів до ставок рентних платежів.
5. Які особливості формування та подання звітності платниками рентних платежів, а також порядку їх сплати до державного бюджету?
6. Які особливості механізму оподаткування забруднення довкілля в Україні?

2.8. МІСЦЕВІ ПОДАТКИ ТА ЗБОРИ

2.8.1. Зміст місцевих податків і зборів, їх соціально-економічне призначення та механізм запровадження.
2.8.2. Характеристика податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки.
2.8.3. Особливості механізму використання плати за землю.
2.8.4. Порядок застосування транспортного податку.
2.8.5. Механізм застосування збору за місця для паркування транспортних засобів.
2.8.6. Особливості порядку застосування туристичного збору.

2.8.1. Зміст місцевих податків і зборів, їх соціально-економічне призначення та механізм запровадження

Чинне законодавство України визначило ***місцеві податки та збори*** як платежі, встановлені відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, визначених ПКУ, рішеннями сільських, селищних, міських рад у межах їхніх повноважень і є обов'язковими до сплати на території відповідних ТГ.

Місцеві податки та збори належать до власних доходів місцевих бюджетів, формуючи основу фінансової самостійності ОМС.

До місцевих податкових платежів належать:

- єдиний податок;
- податок на майно – комплексний платіж, оскільки містить:
  - плату за землю;
  - податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки (*далі* – податок на нерухомість);
  - транспортний податок;

- збір за місця для паркування транспортних засобів (*далі* – збір за паркування);
- туристичний збір.

Місцеві ради зобов'язані запровадити єдиний податок, транспортний податок і плату за землю (за винятком земельного податку за лісові землі).

Механізм запровадження місцевих податків і зборів передбачає:

1. Ухвалення відповідного рішення ОМС, а також рішення про нормативну грошову оцінку земель.
2. Надсилання копії рішення до податкового органу в десятиденний строк з дня його ухвалення, проте не пізніше першого липня того року, що передує року, в якому заплановано застосувати оновлений механізм оподаткування місцевим податковим платежем.
3. Оприлюднення на офіційному веб-сайті ДПС України зведеної інформації про розмір і дату встановлення ставок місцевих податків і зборів, а також про НГО земель на відповідних територіях не пізніше 15 липня поточного року.
4. Офіційне оприлюднення рішення про встановлення місцевих податків і зборів відповідним ОМС до 15 липня того року, що передує року, в якому заплановано застосувати оновлений механізм оподаткування місцевим податковим платежем. Інакше норми відповідного рішення застосовуються не раніше початку року, що настане за плановим періодом.

ОМС позбавлені повноважень установлювати індивідуальні пільгові ставки, чи звільняти окремих громадян, ФОПів, юридичних осіб від сплати місцевих податків і зборів.

ОМС наділені повноваженнями:

- установлювати ставки місцевих податків і зборів у розмірі, не більшому за ставки, визначені ПКУ;
- визначати перелік податкових агентів.

2.8.2. Характеристика податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки

Базові елементи механізму податку на нерухомість:

- суб'єкт – власники об'єктів житлової або нежитлової нерухомості – резиденти й нерезиденти України (як фізичні, так і юридичні особи);
- об'єкт – об'єкт нерухомості, а також його частка. Об'єкти нерухомості з метою оподаткування поділяють на:

1) будівлі, віднесені до житлового фонду (*житлова нерухомість*): квартира чи котедж, житловий будинок чи прибудова до нього, кімнати у багатосімейних чи комунальних квартирах, дачний або садовий будинок;

2) будівлі, приміщення, не віднесені до житлового фонду (*нежитлова нерухомість*): будівлі офісні, торговельні, готельні, для публічних виступів, господарські (присадибні), промислові та склади, гаражі тощо.

Не належать до об'єктів оподаткування:

а) об'єкти нерухомості, чиї власники – органи державної влади та ОМС, а також створені ними неприбуткові організації, які повністю фінансуються за рахунок бюджетних ресурсів;

б) розташовані в зонах відчуження та безумовного відселення об'єкти нерухомості;

в) гуртожитки;

г) споруди дитячих будинків сімейного типу;

г) непридатна для проживання житлова нерухомість;

д) один житловий об'єкт, який належить дитині-сироті, або дитині, яка позбавлена батьківського піклування, або дитині з інвалідністю, яка виховується одинокою матір'ю чи батьком;

е) нежитлові об'єкти, які використовують СМБ чи середнього бізнесу, господарюючи на ринках у малих архітектурних формах;

є) будівлі промисловості;

ж) нежитлові об'єкти (клас «Будівлі с/г призначення, лісівництва та рибного господарства»), власники яких – с/г товаровиробники – не здають їх у тимчасове платне користування;

з) об'єкти нерухомості, чиї власники – громадські організації інвалідів та створені ними підприємства;

и) об'єкти нерухомості, власники яких – релігійні організації – використовують їх винятково для забезпечення власної статутної діяльності (за винятком об'єктів, які використовують для виробничої або господарської діяльності);

і) будівлі, які використовують дошкільні й загальноосвітні навчальні заклади різних форм власності і джерел фінансування для надання освітніх послуг;

ї) нежитлові об'єкти закладів оздоровлення та відпочинку дітей, а також дитячих санаторно-курортних закладів, які перебувають у власності держави, ОМС чи на балансі неприбуткових установ та організацій;

й) нежитлові об'єкти дитячо-юнацьких спортивних шкіл, шкіл вищої спортивної майстерності, різноманітних центрів фізичної культури і спорту, які перебувають у власності держави чи ОМС;

к) нежитлові об'єкти баз олімпійської та паралімпійської підготовки;

л) житлові об'єкти, чиї власники – це багатодітні або прийомні сім'ї, в яких виховують понад четверо дітей;

- база – загальна площа житлового чи нежитлового об'єкта, або його частки;

- пільги – надаються громадянам, які мають у власності житлові об'єкти, у формі зменшення бази оподаткування на:

- 60 кв. м – для квартир;
- 120 кв. м – для житлових будинків;
- 180 кв. м – для різних типів житлових об'єктів.

Пільги для фізичних осіб не застосовуються, якщо:

- площа об'єктів оподаткування більша за п'ятикратний розмір пільгової неоподатковуваної площі;
- власник використовує об'єкт оподаткування з метою отримання доходів (підприємницьких, позикових тощо);

- ставки – у розмірі, що не перевищує 1,5% розміру МЗП, встановленої законом на 1 січня звітного року, за 1 кв. м площі (бази оподаткування).

Якщо платник податку має у власності житловий об'єкт загальною площею понад 300 кв. м (для квартири) чи 500 кв. м (для будинку), тоді сума податку зростає на 25 тис. грн. на рік за кожен такий житловий об'єкт.

Розрахунок розміру податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, проводять за формулою 2.31.

$$ПНМ = (ЗП – ПП) * min ЗП * (СП / 100\%) * (КМ/12) \quad (2.31)$$

де ПНМ – розмір податку на нерухомість, грн;
ЗП – загальна площа об'єкта нерухомості чи його частки, кв. м;
ПП – розмір площі об'єкта нерухомості, на який надається пільга зі сплати податку, кв. м;
min ЗП – розмір МЗП станом на 1 січня звітного податкового року, грн;
СП – ставка податку, %;
КМ – кількість місяців володіння об'єктом нерухомості протягом звітного року, місяці.

- податковий період – календарний рік;
- порядок нарахування:

- громадяни: ДПС України розраховує суму податку та надсилає платнику до 1 липня року, наступного за звітним, відповідне податкове повідомлення-рішення (*далі* – ППР);
- юридичні особи: у звітному році станом на 1 січня самостійно розраховують суму податку; до 20 лютого податковому органу за місцем знаходженням об'єкта нерухомості подають декларацію;

- порядок сплати:

- громадяни – протягом 60 днів з дня вручення ППР;
- юридичні особи – щокварталу до 30 числа місяця, наступного за звітним кварталом, рівними частками в розмірі ¼ відображеної в декларації річної суми податку.

2.8.3. Особливості механізму використання плати за землю

Особи можуть користуватися земельними ділянками в Україні на основі права власності або права оренди ними. Одночасно Земельний кодекс України визначив платність використання землі. Тому форми плати за землю містять:

1) земельний податок;

2) орендну плату за земельні ділянки державної та комунальної власності (*далі* – орендна плата за землю).

Податок за лісові землі складається з двох платежів: рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів (див. пит. 2.7.5.) і земельного податку.

Базові елементи механізму **земельного податку**:

- суб'єкт – власники земельних ділянок, земельних часток (паїв) і землекористувачі;

- об'єкт – земельна ділянка, її частка, або земельний пай. За цільовим призначенням земельні ділянки поділяють на такі категорії: житлової та громадської забудови; с/г (с/г та не с/г угіддя), лісогосподарського, природоохоронного, історико-культурного, рекреаційного, оздоровчого призначення; водного фонду; промисловості, енергетики, транспорту, зв'язку, оборони тощо.

Не належать до об'єктів оподаткування:

- с/г угіддя зон радіоактивно забруднених територій;
- землі с/г угідь, що перебувають у тимчасовій консервації;
- земельні ділянки державних сортовипробувальних станцій;
- землі дорожнього господарства автомобільних доріг загального користування;
- земельні ділянки кладовищ, крематоріїв та колумбаріїв;
- земельні ділянки, на яких розташовані дипломатичні представництва;
- земельні ділянки, надані для будівництва й обслуговування культових будівель;

- база:

- НГО земельних ділянок (з урахуванням коефіцієнта їх індексації);
- площа земельних ділянок, НГО яких не проведено;

- пільги:

- *для юридичних осіб*:

а) громадські організації інвалідів України, а також засновані ними на праві повної власності підприємства й організації;

б) санаторно-курортні, оздоровчі, реабілітаційні заклади громадських організацій інвалідів;

в) бази підготовки олімпійців і паралімпійців;

г) дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади різних форм власності і джерел фінансування;

ґ) бюджетні установи галузей освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, культури, фізичної культури та спорту, науки (крім національних і державних дендрологічних парків);

д) дитячі санаторно-курортні, оздоровчі та відпочинкові заклади, власники яких – органи державної влади, ОМС, або неприбуткові установи й організації;

е) центри фізичного здоров'я населення, олімпійської підготовки та школи вищої спортивної майстерності, власники яких – органи державної влади й ОМС;

- *для громадян* – окремі категорії фізичних осіб отримують звільнення від сплати податку за одну земельну ділянку (в межах граничних норм) кожного цільового напрямку її використання (табл. 2.5.);

Таблиця 2.5

Пільги по сплаті земельного податку фізичними особами

Групи громадян	Цільове призначення земельної ділянки	Гранична площа земельної ділянки, га
- батьки чи вихователі трьох і більше дітей віком до 18 р. - пенсіонери (за віком) - інваліди I, II групи - ветерани війни - особи, які постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС	присадибна ділянка	0,25 (село) 0,15 (селище) 0,1 (місто)
	особисте селянське господарство	2
	садівництво	0,12
	індивідуальне дачне будівництво	0,1
	будівництво індивідуальних гаражів	0,01

- ставки: наведені в табл. 2.6.

Таблиця 2.6.

Граничні ставки земельного податку, %[1]

Група земельних ділянок	Гранична ставка, % НГО
НГО проведена	
землі загального користування	1,0
с/г угіддя	від 0,3 до 1,0
земельні ділянки, якими постійно користуються суб'єкти господарювання	12,0
лісові землі	0,1
НГО не проведена (% НГО ріллі по АРК чи області)	
за межами населених пунктів	5,0
с/г угіддя	від 0,3 до 5,0

[1] базова ставка – 3,0%

Розрахунок розміру земельного податку проводять за формулою 2.32.

$$ПЗ = ПЗД * НГО * (СП/100\%) * Кі * КМ/12 \quad (2.32.)$$

де ПЗ – сума плати за землю, грн;
ПЗД – площа земельної ділянки, га;
НГО – НГО земельної ділянки, грн/га;
СП – ставка земельного податку, %;
Кі – коефіцієнт індексації;
КМ – кількість місяців володіння земельною ділянкою протягом звітного року, місяці.

- податковий період – календарний рік;
- порядок нарахування:

• громадяни: ДПС України розраховує суму податку та надсилає платнику до 1 липня року, наступного за звітним, відповідне ППР;

• юридичні особи: у звітному році станом на 1 січня самостійно розраховують суму податку; до 20 лютого податковому органу за місцем знаходженням земельної ділянки подають декларацію;

- порядок сплати:

• громадяни – протягом 60 днів з дня вручення ППР;

• юридичні особи – щомісяця протягом 30 календарних днів, наступних за звітним місяцем, рівними частками в розмірі 1/12 відображеної в декларації річної суми податку.

Базові елементи механізму **орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності**:

- суб'єкт – орендар земельної ділянки;
- об'єкт – земельна ділянка, надана в оренду;
- база, ставки, податковий період, порядок нарахування та сплати – аналогічні земельному податку.

У договорі оренди фіксується розмір орендної плати. При цьому розмір річної її суми не повинен бути:

• меншим, ніж розмір земельного податку, який розрахований за граничними ставками (табл. 2.6.);

• більшим за 12% НГО (за винятком випадку визначення орендаря на конкурентних засадах).

2.8.4. Порядок застосування транспортного податку

Базові елементи механізму транспортного податку:

- суб'єкт – власник (фізична чи юридична особа) зареєстрованого в Україні легкового автомобіля, який є об'єктом податку;
- об'єкт – легковий автомобіль, модель якого наведена у відповідному нормативному документі КМУ та який відповідає таким критеріям:

• середньоринкова вартість – понад 375 розмірів МЗП, встановленої на 1 січня звітного року;

• з року випуску минуло менше п’яти років (включно);

- база – кількість легкових автомобілів;
- ставка – 25 тис. грн.;
- податковий період – календарний рік;
- порядок нарахування:

• громадяни: ДПС України розраховує суму податку та надсилає платнику до 1 липня року, наступного за звітним, відповідне податкове ППР;

• юридичні особи: у звітному році станом на 1 січня самостійно розраховують суму податку; до 20 лютого податковому органу за основним місцем податкової адреси подають декларацію;

- порядок сплати:

• громадяни – протягом 60 днів з дня вручення ППР;

• юридичні особи – щокварталу до 30 числа місяця, який наступний за звітним кварталом, рівними частками в розмірі ¼ відображеної в декларації річної суми податку.

2.8.5. Механізм застосування збору за місця для паркування транспортних засобів

Базові елементи механізму збору за паркування:

- суб’єкт – суб’єкти господарювання, які організовують і забезпечують платне паркування транспортних засобів на спеціально відведених майданчиках і автостоянках;
- об’єкт – комунальні гаражі, стоянки, паркінги, а також спеціально відведена для платного паркування земельна ділянка;
- база – площа об’єкта (гаража, стоянки, паркінгу, земельної ділянки);
- одиниця оподаткування – площа земельної ділянки чи приміщення, відведених для паркування;
- ставка – до 0,075% МЗП, установленої на 1 січня звітного року, за кожний день паркування;
- податковий період – календарний квартал.

Розрахунок розміру збору за місця для паркування транспортних засобів проводять за формулою 2.33.

$$ЗПТЗ = (ЗП – ПП) * Д * \min ЗП * СП / 100\% \quad (2.33)$$

де ЗПТЗ – розмір збору за паркування, грн;

ЗП – загальна площа земельної ділянки чи приміщення для паркування, кв. м;

ПП – розмір площі земельної ділянки чи приміщення для безоплатного паркування транспортних засобів осіб з інвалідністю, кв. м;

Д – період використання земельної ділянки чи приміщення для паркування, дні;

min ЗП – розмір МЗП станом на 1 січня звітного року, грн;

СП – ставка податку, % / кв. м / день.

2.8.6. Особливості порядку застосування туристичного збору

Базові елементи механізму туристичного збору:

- суб'єкт – громадяни, які прибувають у населений пункт, де діє рішення ОМС про запровадження туристичного збору, й тимчасово мешкають у місцях проживання (ночівлі).

Не є платником:

а) постійний житель населеного пункту;

б) відряджена особа;

в) особа з інвалідністю, в тому числі дитина, та одна особа, що її супроводжує;

г) ветеран війни;

ґ) учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;

д) особа, яка приїхала за путівками на лікування, реабілітацію чи оздоровлення до відповідного закладу;

е) дитина віком до 18 років;

є) дитячий лікувально-профілактичний, санаторно-курортний, фізкультурно-оздоровчий заклад;

ж) член сім'ї фізичної особи першого чи другого ступеня споріднення (жителя населеного пункту, де запроваджено туристичний збір), який тимчасово мешкає в приміщенні, що належить або орендує його родич;

- податкові агенти – особи, на яких покладено обов'язок сплатити туристичний збір у місцевий бюджет:

а) суб'єкти господарювання, які надають послуги з тимчасового розміщення громадян у місцях проживання або ночівлі;

б) квартирно-посередницькі організації, які направляють неорганізованих громадян з метою їх тимчасового розміщення в місцях проживання або ночівлі, що належать фізичним особам на праві власності або користування;

в) юридичні особи, які на підставі договору з ОМС уповноважені ним справляти збір;

- об'єкт – тимчасове розміщення особи в місцях проживання або ночівлі, якими визначені:

а) готелі, кемпінги, мотелі, гуртожитки для приїжджих, хостели, будинки відпочинку, туристичні бази, гірські притулки, табори для відпочинку, пансіонати та інші заклади готельного типу, санаторно-курортні заклади;

б) житловий будинок, прибудова до житлового будинку, квартира, котедж, кімната, садовий будинок, дачний будинок, будь-які інші об'єкти, що використовуються для тимчасового проживання (ночівлі);

- база – загальна кількість діб тимчасового розміщення у відповідних місцях;

- ставка (залежить від розміру МЗП, встановленої на 1 січня звітного року):

- до 0,5% – для внутрішнього туризму;
- до 5% – для в'їзного туризму;

- податковий період – календарний квартал;
- порядок сплати:

- громадяни зобов'язані перед тимчасовим розміщенням у місцях проживання або ночівлі сплатити податковим агентам усю суму збору;
- податкові агенти сплачують збір до місцевих бюджетів на підставі рішення ОМС:

- або щоквартально, у визначений для квартального звітного періоду строк;
- або щомісяця авансовими внесками до 30 числа (включно) (у лютому - до 28 (29) включно).

Розрахунок розміру туристичного збору за тимчасове розміщення однієї особи проводять за формулою 2.34.

$$ТЗ = Д * \min ЗП * СП / 100\% \qquad (2.34)$$

де ТЗ – розмір туристичного збору, грн;
Д – період тимчасового розміщення особи в місцях проживання (ночівлі), дні;
min ЗП – розмір МЗП станом на 1 січня звітного року, грн;
СЗ – ставка збору, % за день.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте економічне значення та склад місцевих податків і зборів.
2. Охарактеризуйте порядок запровадження місцевих податків і зборів.
3. Укажіть на відмінності в порядку застосування громадянами та суб'єктами господарювання податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки.
4. Поясність порядок застосування транспортного податку.
5. Які елементи механізму справляння збору за місця для паркування?
6. Які податкові наслідки для громадян у разі їх тимчасового розміщення в місцях проживання (ночівлі) в населених пунктах, де запроваджено туристичний збір?

Рекомендовані джерела:

1. Адміністрування як фактор фіскальної та регуляторної ефективності оподаткування : монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. В.Л. Андрущенка. Ірпінь: Видавництво Національного університету ДПС України, 2012. 332 с.
2. Андрущенко В.Л., Тучак Т.В. Морально-етичні імперативи податків та оподаткування (західна традиція) : монографія. К.: Алерта, 2013. 384 с.
3. Андрущенко В.Л., Тучак Т.В. Податкова держава : монографія. К.: Алерта, 2016. 304 с.
4. Бак Н.А. Податкова система України : навч. посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. 136 с.

5. Деякі питання електронного адміністрування податку на додану вартість : постанова КМУ від 16.10.2014 р. № 569.
6. Деякі питання електронного адміністрування реалізації пального та спирту етилового : постанова КМУ від 22.02.2019 № 408.
7. Коротун В.І., Брехов С.С., Новицька Н.В. та ін. Трансформація акцизної політики в Україні : монографія / за заг. ред. В.І.Коротуна; Нац. ун-т ДПС України. Ірпінь, 2015. 404 с.
8. Митний кодекс України : розділи III, IX : закон України від 13.03.2012 № 4495-VI.
9. Податкова гармонізація в Україні в умовах реалізації Угоди про асоціацію між Україною і ЄС / за ред. А.М. Соколовської; ДННУ «Акад. фін. управління». К.: 2017. 448 с.
10. Податкова політика: теорія, методологія, інструментарій : навч. посібник / за ред. Ю.Б.Іванова, І.А.Майбурова. Х.: «ВД ІНЖЕК», 2010. 492 с.
11. Податковий кодекс України : закон України від 02.12.2010 № 2755-VI.
12. Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг : закон України від 06.07.1995 №265/95-ВР.
13. Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 17 «Податок на прибуток» : наказ Міністерства фінансів України від 28.12.2000 № 353.
14. Про Митний тариф України : закон України від 19.09.2013 № 584-VII.
15. Соколовська А.М., Балакін Р.Л., Башко В.Й. Удосконалення управління державними фінансами та реформування податкової системи України : монографія / за ред. Т.І.Єфименко; ДННУ «Акад. фін. упр.». К., 2015. 446 с.
16. Соколовська А.М. Основи теорії податків : навч. посібник. К.: Кондор, 2010. 326 с.
17. Фрадинський О.А. Основи оподаткування : навч. посібник. Львів: «Новий Світ - 2000», 2010. 344 с.
18. Швабій К.І. Оподаткування доходів населення: проблеми науки та практики : монографія; Національний університет ДПС України Ірпінь, 2009. 296 с.

РОЗДІЛ 3. АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКІВ

3.1. ТЕОРЕТИКО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКІВ

3.1.1. Суть і необхідність податкового адміністрування.
3.1.2. Характеристика діючої системи адміністраторів податків і зборів.
3.1.3. Порядок установлення та скасування податків і зборів.

3.1.1. Суть і необхідність податкового адміністрування

Важливий інститут державного управління у сфері податкових відносин, мета якого – здійснення ефективної податкової політики держави, – це податкове адміністрування. Воно, у чинній податковій системі будь-якої держави та у межах податкового законодавства, є сукупністю певних функцій податкових органів і взаємовідносин, що формуються між учасниками податкових відносин, яка спрямована на створення сприятливих і мотиваційних умов, а також покликана захищати законні права та інтереси між платниками податків та іншими суб'єктами, які беруть участь у податкових відносинах.

Податкова система держави є складовою частиною державного управління економікою та соціальних процесів. Податкове адміністрування та податкова політика держави – взаємопов'язані фактори у процесі формування соціально-політичної системи держави.

Поглибимо розуміння суті податкового адміністрування. Так, згідно з Великою українською енциклопедією, *адміністрування* (від лат. administrare – управляти) – управлінська діяльність посадових осіб, що має чітко регламентовані функції; уміння практично організувати виконавчо-розпорядчу та виробничу діяльність; стиль управління, за якого діяльність фокусується на процедурах і контролі правильного виконання розпоряджень[14].

Дослідження вітчизняної економічної літератури дало змогу встановити обмежене коло авторів, які чинили спроби з’ясувати суть поняття податкового адміністрування. Зокрема, В.Л. Андрущенко вважає, що *адміністрування податків* – це управління людьми і подіями через ієрархічно структуровані рішення представницьких політичних органів і дії виконавчо-владних установ[15].

А.І. Крисоватий, А.Я. Кізима та інші стверджують, що в рамках податкового адміністрування здійснюються такі заходи: постановка на облік; декларування податкових зобов’язань; визначення податкових

[14] Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/
[15] Андрущенко В. Фіскальне адміністрування як наука і мистецтво. *Фінанси України*. 2003. № 6. С. 27-35.

зобов'язань контролюючими органами; зміна термінів виконання податкових зобов'язань; повернення зайво сплачених податків; стягнення несплачених податків; застосування забезпечувальних заходів (податкова застава, податкове поручительство, адміністративний арешт активів); оскарження рішень контролюючих органів та інше[16].

В. М. Мельник відстоює наступне твердження: «…*адміністрування податків* – це управлінська діяльність органів державної виконавчої влади, що пов'язана з організацією процесу оподаткування, ґрунтується на державних законодавчих та нормативних актах та використовує соціально зумовлені і сприйняті правила»[17].

В умовах українського законодавства поняття «адміністрування податків» визначено (ст. 14) ПКУ, згідно з якою ***адміністрування податків, зборів, митних платежів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування*** (*далі* – ЄСВ) ***та інших платежів*** відповідно до законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи – це сукупність рішень та процедур контролюючих органів і дій їх посадових осіб, що визначають інституційну структуру податкових та митних відносин, організовують ідентифікацію, облік платників податків і платників ЄСВ та об'єктів оподаткування, забезпечують сервісне обслуговування платників податків, організацію та контроль за сплатою податків, зборів, платежів[18].

Основні засади адміністрування податків і зборів в Україні визначено Розділом ІІ «Адміністрування податків, зборів і платежів» ПКУ.

Метою адміністрування податків визначено необхідність реалізації податкової політики держави, націленої на учасників податкових відносин на основі податкового законодавства, встановлених податкових механізмів і процедур задля забезпечення стабільного рівня податкових надходжень до бюджетної системи країни.

Об'єктами адміністрування податків виступають особи, які несуть відповідальність стосовно сплати податків і зборів та на які націлений вплив юридично встановлених суб'єктів податкового адміністрування (органи контролю).

Предмет адміністрування податків має такі складові:

1) законодавчо встановлена система податків;
2) податкові відносини платників податків та держави.

Суб'єктами адміністрування податків визначено особи, які уповноважені впливати на об'єктів адміністрування податків з метою своєчасного та повного виконання їх податкових зобов'язань, зокрема:

---

[16] Іванов Ю.Б., Крисоватий А.І., Кізима А.Я., Карпова В.В. Податковий менеджмент. Київ: Знання, 2008. 525 с.
[17] Мельник В.М. До питання формування теоретичних засад адміністрування податків. *Фінанси України*. 2008. № 9. С. 3-12.
[18] Податковий кодекс України : закон України від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI.

1) платники податків (фізичні та юридичні особи) та податкові агенти;

2) податкові адміністратори;

3) органи судової влади у сфері розгляду податкових суперечностей між платниками податків та органами контролю.

Адміністрування податків реалізується на ***двох рівнях***:

1) макрорівень (включає процедури податкового планування, прогнозування, аналізу податкових надходжень і визначення ключових факторів впливу);

2) мікрорівень (включає процедури податкового регулювання та податкового контролю).

Функції адміністрування податків:

1) фіскальна;

2) регулююча.

Завдання адміністрування податків:

1) створення належних і зручних умов для виконання податкових обов'язків та звітування платників податків;

2) ефективний податковий контроль за розрахунками податкових зобов'язань, декларуванням і повнотою та вчасністю сплати податків і зборів, ЄСВ платниками;

3) забезпечення прав платників податків;

4) примусові заходи стягнення податкової заборгованості платників.

Адміністрування податків як комплекс податкових процесуальних відносин, які формують внутрішню структуру податкового адміністрування, визначають зміст і характер норм регулювання податкових процесуальних правових відносини, включає наступні ***складові елементи*:**

1. Державна реєстрація та взяття на облік платників податків.

2. Прийом та опрацювання податкової звітності (декларацій, розрахунків).

3. Ведення обліку податкових зобов'язань платників податків.

4. Обслуговування платників податків.

5. Податковий контроль.

6. Погашення / мінімізація податкового боргу.

7. Апеляційна діяльність.

Принципами адміністрування податків і зборів є:

1. Наукові та методичні (системність, комплексність, цілісність).

2. Правові (нормативність, єдність органів адміністрування та їх виключні функціональні компетенції, гарантування прав платників, конфіденційність, прозорість адміністрування).

3. Організаційні (податковий та митний контроль, система попередження та управління ризиками, податково-бюджетна ефективність) тощо.

Отже, адміністрування податків і зборів здійснюється за допомогою набору інструментів і послідовних процесів з метою ідентифікації оподаткованої особи (фізичної або юридичної), моніторингу звітності за операціями і доходами, застосування податкових правил і розрахунок податків та зборів, що підлягають сплаті, здійснення податкових перевірок, а також процесів примусового виконання й оскарження рішень контролюючих органів.

3.1.2. Характеристика діючої системи адміністраторів податків і зборів

Важливими суб'єктами адміністрування податків і зборів витупаються *податкові адміністратори*, представлені законодавчо затвердженими органами контролю, які формують, реалізують єдину державну податкову, митну політики та політку адміністрування ЄСВ у рамках адміністрування податків і зборів, митних платежів і ЄСВ, вживають заходи боротьби з правопорушеннями у сфері податкового, митного законодавства та законодавства з ЄСВ.

До ***складу системи адміністраторів податків і зборів*** належать:

1) органи Державної податкової служби України (далі – органи ДПС України);

2) органи Державної митної служби України (далі – органи ДМС України) – в частині адміністрування митних платежів.

Діяльність органів ДПС України обумовлена ПКУ, Постановою КМУ[19] та іншими нормативно-правовими актами у сфері податкових відносин.

ДПС України має статус центрального органу виконавчої влади, що реалізує встановлену на рівні держави податкову політику та політику у сфері адміністрування ЄСВ.

Основні завдання (близько 85), функції, права (37) та відповідальності Голови ДПС та її працівників окреслені у згаданій Постанові КМУ.

Організаційна побудова органів ДПС України прямо впливає та визначає можливості сервісного обслуговування платників податків та визначає рівень ефективності адміністрування податків і зборів у країні. Сьогодні її організаційна ***структура*** представлена трьома рівнями:

1. ДПС України (апарат управління, у складі якого перебувають спеціалізовані департаменти).

2. Головні управління ДПС України в областях.

3. ДПІ ГУ ДПС України в областях.

Система органів ДПС України реалізує своє функціональне призначення через *систему сервісів* для платників податків:

1. Електронні сервіси, розміщені на офіційному вебпорталі ДПС.

2. Електронні сервіси, які надаються через Єдине вікно подання електронної звітності.

[19] Положення про Державну податкову службу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 бер. 2019 р. № 227.

3. Електронна звітність.

4. Контакт-центр тощо.

Стратегічні цілі діяльності ДПС України на 2022-2024 роки:

1. Ефективне управління діяльністю.

2. Ефективне адміністрування податків, зборів, платежів.

3. Формування іміджу ДПС як сервісної служби європейського зразка з високим рівнем довіри у суспільстві.

4. Протидія ухиленню від оподаткування шляхом запровадження міжнародних стандартів і вдосконалення аналітичних інструментів.

5. Формування кваліфікованої, ефективної та мотивованої команди[20].

Особливо відзначимо, що органи ДПС України наділені *винятковим правом* здійснювати стягнення податкової заборгованості.

Функціонування ДМС України визначено постановою КМУ[21] та спрямоване на здійснення державної митної політики та політики у сфері боротьби з правопорушеннями при реалізації законодавства щодо питань митної справи. У рамках адміністрування податків і зборів в Україні ДМС України здійснює контроль за дотриманням правил оподаткування товарів/продукції під час перетину митного кордону, засад податково-митного декларування тощо.

ДМС України реалізує засади адміністрування податків також через систему сервісів і на основі тісної взаємодії з ДПС України (протоколи № 4 та № 5 про надання регламентованого доступу до інформаційних систем ДПС до Порядку взаємодії інформаційних систем ДПС і ДМС щодо обміну інформацією, необхідною для адміністрування податків, зборів та інших обов'язкових платежів, здійснення контрольних процедур щодо дотримання податкового та митного законодавства, затвердженого наказом МФУ від 10.06.2020 № 286)[22].

Загалом, результативність і рівень ефективності адміністрування податків і зборів податковими адміністраторами визначається двома показниками: повнотою наповнення бюджетів усіх рівнів у країні та постійного росту якості сервісів податкового та митного обслуговування платників податків.

3.1.3. Порядок установлення та скасування податків і зборів

Основні нормативні положення щодо встановлення та скасування податків і зборів в Україні визначені винятково ПКУ та систематизовані положеннями ст. 7 ПКУ, зокрема:

[20] Державна податкова служба України : *офіційний вебсайт*. URL : https://tax.gov.ua

[21] Положення про Державну митну службу України : постанова Кабінету Міністрів України від 6 бер. 2019 р. № 227.

[22] Про затвердження Порядку взаємодії інформаційних систем ДПС України та ДМС України щодо обміну інформацією, необхідною для адміністрування податків, зборів та інших обов'язкових платежів, здійснення контрольних процедур щодо дотримання податкового та митного законодавства : наказ Міністерства фінансів України від 10 черв. 2020 р. № 286.

1. Під час встановлення податку обов'язково визначається система елементів (платники податку, об'єкт, база оподаткування, ставка податку, порядок його обчислення, звітній податковий період, строк та порядок сплати, а також строк та порядок подання звітності про обчислення і сплату податку).

2. Під час установлення податку можуть передбачатися податкові пільги та порядок їх застосування.

3. Будь-які питання щодо оподаткування регулюються ПКУ і не можуть встановлюватися або змінюватися іншими законами України, крім законів, що містять виняткове положення щодо внесення змін до ПКУ та/або положення, які встановлюють відповідальність за порушення норм податкового законодавства.

4. Визначені елементи податку, підстави для надання податкових пільг і порядок їх застосування визначаються виняткове ПКУ.

ПКУ визначає склад податкової системи України з чітким поділом на загальнодержавні та місцеві податки і збори (ст. 9 та ст. 10 ПКУ), а також спеціальні податкові режими (ст. 11 ПКУ).

ПКУ чітко регламентовано Повноваження ВРУ, ВР АР Крим, сільських, селищних, міських рад щодо податків та зборів (ст. 12 ПКУ):

1. ВРУ встановлює на території України загальнодержавні податки та збори та визначає: перелік загальнодержавних податків і зборів, перелік місцевих податків і зборів, установлення яких належить до компетенції сільських, селищних, міських рад і положення щодо загальнодержавних і місцевих податків та зборів.

2. Сільські, селищні, міські ради в межах своїх повноважень приймають рішення про встановлення місцевих податків та зборів та податкових пільг зі сплати місцевих податків і зборів до 15 липня року, що передує бюджетному періоду, в якому планується застосовування встановлюваних місцевих податків та/або зборів, і про внесення змін до таких рішень.

ОМС мають право:

1) установлювати ставки місцевих податків і зборів в рамках граничних норм ПКУ;

2) виділяти перелік податкових агентів платників податків;

3) приймати чи скасовувати рішення щодо місцевих податкових платежів, змінювати умови їх справляння з початку кожного нового бюджетного періоду;

4) подавати інформаційні дані органам ДПС за місцезнаходженням та стосовно земельних ділянок, які виділені власникам земельних часток/паїв згідно з рішеннями органів місцевого самоврядування.

Під час прийняття рішення стосовно затвердження місцевих податків і/чи зборів чітко визначаються обов'язкові елементи податку та/чи збору.

Згідно із законодавством сільські, селищні, міські ради зобов'язані надіслати до органу ДПС у строк 10 днів від дня прийняття рішень, проте не пізніше 25 липня року, який передує новому бюджетному, в електронному вигляді дані стосовно розміру ставок і податкових пільг відносно місцевих податків і зборів, а також копії затверджених рішень щодо встановлення місцевих податків і зборів та внесення змін до них.

Органи ДПС в областях до 25 серпня поточного року формують зведену інформацію щодо розміру та терміну встановлення ставок місцевих податкових платежів, крім того, про встановлені на підлеглих територіях відповідні податкові пільги, з наступною даних в електронній формі ДПС України.

Особливістю такого роду взаємодії між рівнями державної влади є також і податкове звітування. Так, органи ДПС подають ОМС звітність за основними джерелами доходів:

1) про суми нарахованих і сплачених податків та/або зборів, суми податкового боргу та надмірно сплачених до місцевих бюджетів податків та/або зборів на відповідних територіях – щомісячно, не пізніше 10 числа місяця, що настає за звітним;

2) про суми списаного безнадійного податкового боргу; суми розстрочених і відстрочених грошових зобов'язань та/або податкового боргу платників, які повинні бути сплачені до місцевих бюджетів на відповідних територіях; суми наданих податкових пільг, включаючи втрати доходів бюджету від їх надання, – щокварталу, не пізніше 25 днів після закінчення звітного кварталу[23].

ДПС України до 25 вересня поточного року презентує на офіційному веб-сайті зведену інформацію стосовно розмірів та часу встановлення на територіях України ставок місцевих податків і зборів, та інформацію про дозволені податкові пільги.

Вважається, що якщо до 15 липня року, що передує бюджетному періоду, ОМС не прийняли рішення про умови справляння місцевих податків і зборів, то такі податкові платежі адмініструються за правилами, встановленими до 31 грудня року, що передує бюджетному періоду.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте економічний зміст поняття адміністрування податків і зборів?
2. Охарактеризуйте об'єкт, предмет та суб'єктний склад адміністрування податків.
3. Наведіть основні завдання адміністрування податків і зборів.
4. Обґрунтуйте склад податкових адміністраторів.
5. Назвіть основні функціональні завдання органів ДПС України та ДМС України.
6. Розкрийте порядок встановлення та скасування податків та зборів в Україні.

[23] Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві : Закон України від 16 січ. 2020 р. № 466-IX.

3.2. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО ОБЛІКУ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ У КОНТРОЛЮЮЧИХ ОРГАНАХ

3.2.1. Загальні засади організація обліку платників податків у контролюючих органах.
3.2.2. Взяття на облік юридичних і самозайнятих осіб.
3.2.3. Особливості реєстрації платників ПДВ.
3.2.4. Порядок зняття з обліку платників податків у контролюючих органах.

3.1.1. Загальні засади організація обліку платників податків у контролюючих органах

Облік платників податків (фізичних та юридичних осіб) у податкових органах є комплексом установлених податковим законодавством заходів, здійснюваних податковими органами з метою реєстрації всіх юридичних або фізичних осіб і акумулювання відомостей про них у єдиному державному реєстрі платників податків.

Пріоритетні засади обліку платників податків визначені у Главі 6 ПКУ «Облік платників податків».

Загальні характеристики здійснення обліку платників податків:

1) податковий облік здійснюється з метою проведення податкового контролю (п.1 ст. 63 ПКУ) за достовірністю нарахування, вчасністю та повнотою сплати податкових платежів, нарахованих фінансових (штрафних) санкцій, виконання умов податкового та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на органи ДПС України;

2) облік здійснюється податковими органами (п.2 ст. 63 ПКУ);

3) облік здійснюється незалежно від наявності обставин, з якими пов'язано виникнення обов'язку зі сплати того чи іншого податку (п.3 ст. 63 ПКУ);

4) обліку підлягають всі платники податків (юридичні особи – резиденти та нерезиденти, відокремлені підрозділи, самозайняті особи);

5) облік однієї й тієї самої особи може здійснюватися за кількома підстав (первинний та вторинний облік);

6) ПКУ встановлено основні елементи обліку (підстави, строки, місце і порядок взяття на облік тощо);

7) місцем здійснення обліку є: місцезнаходженням (для юридичних осіб), місцем проживання (фізичні особи) та місце розташування (реєстрації) виробничих підрозділів, майна, об'єктів оподаткування тощо;

8) облік є основою для ведення єдиного державного реєстру платників податків (Єдиний банк даних юридичних осіб, реєстру платників – нерезидентів, реєстру договорів про спільну діяльність, договорів управління майном та угод про розподіл продукції та Реєстру самозайнятих осіб, що функціонує у складі Державного реєстру фізичних осіб – платників податків);

9) у результаті обліку платника податків формується облікова справа, яка складається з облікової (інформаційної) та звітної (дані податкової звітності) частин;

10) облік здійснюється з встановленням для кожного платника: територіального органу ДПС, ДПІ обслуговування та коду відповідної території встановленої ТГ;

11) на всіх документах зі сплати податків і зборів необхідна наявність ідентифікаційного номера платника податків ІПН: код ЄДРПОУ, реєстраційного номера облікової картки платника-фізичної особи або відмітки про відмову від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника;

12) за порушення порядку обліку встановлено відповідальність за податковим законодавством.

3.2.2. Взяття на облік юридичних і самозайнятих осіб

Постановка на облік *суб'єктів господарювання-юридичних осіб* (їх відокремлених підрозділів) як платників податків в органах ДПС за основним місцем обліку здійснюється в результаті:

1) здійснення відповідно до Закону України[24] державної реєстрації суб'єкта господарювання як юридичної особи;

2) за потреби здійснюється державна реєстрація створення відокремленого підрозділу юридичної особи;

3) присвоєння індивідуального коду за ЄДРПОУ.

Реєстрація юридичних осіб-платників податків відбувається за принципом організаційної єдності реєстраційних процеду», згідно з яким реєстраційні дані одночасно, у порядку інформаційної взаємодії фіксуються даними структурними складовими (Єдиним державним реєстром, а також інформаційними системами ДПС України).

Постановка на облік юридичних осіб здійснюється автоматично в результаті отримання даних з:

1) Єдиного державного реєстру про державну реєстрацію створення юридичної особи;

2) Єдиного державного реєстру про скасування державної реєстрації припинення юридичної особи;

3) Єдиного державного реєстру про державну реєстрацію створення відокремленого підрозділу юридичної особи»[25].

Нерезиденти, які функціонують за допомогою відокремлених підрозділів (представництва) чи купують/отримують майнові права на нерухоме та інше майно, чи відкривають банківські рахунки в Україні (за винятком кореспондентських), чи за посередництва небанківських надавачів платіжних

[24] Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців і громадських формувань : Закон України від 15 трав. 2003 р. № 755-IV.

[25] Про затвердження Порядку обліку платників податків і зборів : наказ Міністерства фінансів України від 9 груд. 2011 р. № 1588.

фінансових послуг, чи запускають електронні гаманці (електронні гроші), чи стають власниками інвестиційних активів, згідно із законодавством повинні зареєструватися в органах ДПС не пізніше наступного робочого дня з дня надходження від нерезидента документів, які він зобов'язаний подати:

1) у 10-денний строк після акредитації на території України відокремленого підрозділу – до контролюючого органу за місцезнаходженням відокремленого підрозділу;

2) до придбання нерухомого майна або отримання майнових прав на майно в Україні – до контролюючого органу за місцезнаходженням нерухомого майна;

3) до відкриття рахунку/електронного гаманця в Україні – до контролюючого органу за місцезнаходженням установи (відділення) банку, іншої фінансової установи, небанківського надавача платіжних послуг / емітента електронних грошей, в яких відкривається рахунок / електронний гаманець[26].

Реєстраційні дані щодо обліку нерезидентів зберігаються в реєстрі платників податків – нерезидентів з належною ознакою.

Отримавши інформаційні дані з Єдиного державного реєстру чи наданих індивідуально платником документів для постановки на облік у ДПС відносно кожного такого платника здійснюється фіксація у спеціальному журналі реєстрації за формою № 2-ОПП (рис. 3.1.). Одномоментно відбувається обробка отруйних інформаційних даних від платників чи Реєстратора спеціалізованим програмним забезпеченням та систематизується в Єдиному банку даних юридичних осіб.

Офіційне взяття на облік нового платника органом ДПС здійснюється у день надходження інформаційних даних від платника чи Реєстратора згідно з наскрізною нумерацією в журналі за формою № 2-ОПП.

Додаток 1
до Порядку обліку платників
податків і зборів
(пункт 3.7)

Форма № 2-ОПП

ЖУРНАЛ
реєстрації заяв та повідомлень про взяття на облік (реорганізацію, унесення змін, перереєстрацію) платників податків

№ з/п	Дата отримання, вхідний номер та назва документа	Причини подання заяви чи надходження повідомлення	Податковий номер	Найменування платника податків	Дата взяття на облік та внесення даних до Єдиного банку даних юридичних осіб	Примітка
1	2	3	4	5	6	7

{Додаток 1 в редакції Наказу Міністерства фінансів № 462 від 22.04.2014; із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства фінансів № 62 від 08.02.2021}

Рис. 3.1. Журнал реєстрації заяв та повідомлень за формою № 2-ОПП

[26] Там же.

Алгоритм реєстрації, постановки на облік ФОП й отримання витягу з реєстру такий:

1) обрати КВЕДи та групу єдиного податку (ЄП) для ведення бізнес-діяльності;

2) подати заяву на реєстрацію та перехід на єдиний податок (за необхідності);

3) отримати виписку в Центрі надання адміністративних послуг (ЦНАП) в Україні чи за допомогою послуг онлайн-сервісу;

4) подати в ДПС заяву на витяг із реєстру платників ЄП протягом 10 днів після отримання виписки із ЦНАП;

5) через 10 днів після подання отримати в ДПС готовий витяг;

6) згенерувати електронний цифровий підпис (ЕЦП) онлайн або отримати в акредитованому центрі сертифікації ключів;

7) відкрити рахунок у будь-якому банку[27].

Також є можливість зареєструвати фізичну особу підприємцем (загальна / спрощена система оподаткування), використовуючи можливості порталу ДІЯ (швидка авторизація, заповнення форми та підпис заяви електронним підписом)[28].

Реєстрація платника *самозайнятих осіб* в органі ДПС відбувається в автоматичному режимі без участі державного реєстратора, після державної реєстрації на основі:

1) інформаційних даних про державну реєстрацію такої ФОП;

2) інформаційних даних про ліквідацію державної реєстрації та припинення підприємницької діяльності встановленої ФОП.

Як і для юридичних осіб, у ході надходження інформаційних даних від державного реєстратора в органі ДПС відносно такого підприємця здійснюється фіксація у журналі реєстрації за формою № 7-ОПП (рис. 3.2.). Такі інформаційні дані проходять обробку програмним комплексом та систематизуються в Реєстру самозайнятих осіб.

Додаток 7
до Порядку обліку платників
податків і зборів
(пункт 6.3)

Форма № 7-ОПП

ЖУРНАЛ
реєстрації заяв та повідомлень про взяття на облік (внесення змін) платників податків (для самозайнятих осіб)

№ з/п	Дата отримання, вхідний номер та назва документа	Причини подання заяви чи надходження повідомлення	Реєстраційний номер облікової картки платника податків або серія (за наявності) та номер паспорта*	П.І.Б. та категорія платника	Дата взяття на облік та внесення даних до Реєстру самозайнятих осіб	Примітка
1	2	3	4	5	6	7

* Серія (за наявності) та номер паспорта зазначаються лише для фізичних осіб - платників податків, які мають відмітку у паспорті про право здійснювати будь-які платежі за серією (за наявністю) та номером паспорта.

Рис. 3.2. Журнал реєстрації заяв і повідомлень за формою № 7-ОПП

[27] Як відкрити ФОП в Україні. URL : https://fondy.ua/uk/fop/

[28] Автоматична реєстрація ФОП. URL : https://diia.gov.ua/services/reyestraciya-fop

Важливою умовою постановки на облік ФОП є підтвердження відомостей, представлених на порталі електронних сервісів ДПС. Постановка на облік здійснюється в день отримання відомостей.

3.2.3. Особливості реєстрації платників ПДВ

Актуальність адміністрування ПДВ зумовлено місцем та його роллю в бюджетній системі України. Принцип ПДВ полягає у сплаті до бюджету частини доданої вартості, що створюється на всіх стадіях процесу виробництва та реалізації товарів/послуг до споживачів.

Згідно з податковим законодавством (ст. 181-183 ПКУ) передбачені ***умови обов'язкової та добровільної реєстрації платників ПДВ:***

1) у разі, якщо загальна сума від здійснення операцій з постачання товарів/послуг, що підлягають оподаткуванню ПДВ, у тому числі операцій з постачання товарів/послуг з використанням локальної або глобальної комп'ютерної мережі (спеціального застосунку або додатку на смартфонах, планшетах чи інших цифрових пристроях), нарахована особі протягом останніх 12 календарних місяців, сукупно перевищує 1 млн. грн. (без урахування ПДВ), така особа зобов'язана зареєструватися як платник у ДПІ за своїм місцезнаходженням, крім особи, яка є платником єдиного податку I-III групи;

2) якщо особа, яка не є платником ПДВ у зв'язку з тим, що обсяги оподатковуваних операцій відсутні або є меншими від 1 млн. грн., вважає за доцільне добровільно зареєструватися як платник ПДВ, така реєстрація здійснюється за її заявою.

Новоутворені суб'єкти господарської діяльності мають право здійснити добровільну реєстрацію платника ПВД у момент державної реєстрації себе як юридичної чи ФОП. Така заява чи інформаційні дані спрямовуються до ДПІ.

Етапи та механізм реєстрації платників ПДВ:

1. Особа, результати господарської діяльності якої визначають необхідність обов'язкової реєстрації платника ПДВ, подає в ДПІ реєстраційну заяву за формою 1-ПДВ. Подати заяву для отримання послуги on-line можливо особисто платником або через його законного представника шляхом заповнення відповідної заяви на отримання послуги на сайті: https://cabinet.tax.gov.ua/login – через електронний кабінет платника або інформаційно-комунікаційної системи Єдине вікно подання електронної звітності[29], після чого орган ДПС передає відповідні дані державному реєстратору.

Стосовно термінів подання реєстраційної заяви, то вони наступні:

1) обов'язкова реєстрація – заява подається до 10 числа календарного місяця, що настає за місяцем досягнення обсягу оподатковуваних операцій 1 млн. грн.;

[29] Реєстрація платника ПДВ. URL : https://guide.diia.gov.ua/view/reiestratsiia-platnyka-podatku-na-dodanu-vartist-ddd9bde2-9752-4763-9b4e-cf628c69a512

2) добровільна реєстрація – заява подається не пізніше ніж за 10 днів до початку періоду, з якого платник буде вважатися платником ПДВ (зможе генерувати податковий кредит та податкові накладні);

3) при зміні системи оподаткування зі спрощеної на загальну без сплати ПДВ і якщо платник відповідає умовам обов'язкової реєстрації – заява подається до 10 числа першого календарного місяця, в якому відбувся перехід на загальну систему оподаткування;

4) при зміні ставки єдиного податку – заява подається не пізніше ніж за 10 календарних днів до початку місяця застосовування ставка єдиного податку разом зі сплатою ПДВ;

5) добровільна реєстрація – платник указує бажаний день реєстрації.

Термін розгляду реєстраційної заяви – 3 дні. При недотриманні відповідності вимог реєстрації платників ПДВ орган ДПС має право відмовити в такій реєстрації.

ДПІ після погодження реєстрації вносить до реєстру платників запис про реєстрацію платника:

1) з запланованого дня реєстрації, зазначеного у реєстраційній заяві, що відповідає даті початку податкового періоду, з якого особи вважатимуться платниками та матимуть право на складання податкових накладних, у разі добровільної реєстрації особи як платника податку;

2) з 1 числа місяця, наступного за днем спливу 10 календарних днів після подання заяви до ДПІ/державному реєстратору, у разі добровільної реєстрації, якщо запланований день реєстрації у заяві не зазначено;

3) з запланованого дня, що відповідає 1 числу календарного кварталу, в якому буде застосовуватися ставка єдиного податку, що передбачає сплату ПДВ, у разі переходу на спрощену систему оподаткування;

4) з запланованого дня, що відповідає 1 числу календарного місяця, в якому буде застосовуватися ставка єдиного податку, що передбачає сплату ПДВ, у разі зміни ставки єдиного податку III групи;

5) з 1 числа календарного місяця, в якому здійснено перехід на сплату інших податків і зборів, якщо 1 число календарного місяця, з якого здійснюється перехід на сплату інших податків і зборів, на день подання реєстраційної заяви не настало;

6) з дня внесення запису до реєстру платників у разі обов'язкової реєстрації особи як платника або у разі зміни системи оподаткування на загальну, якщо 1 число календарного місяця, в якому здійснено перехід, на день подання реєстраційної заяви настало.

За індивідуальним запитом платника орган ДПС безкоштовно надає протягом 2 робочих днів іменний витяг з реєстру платників ПДВ. Також ДПС України формує реєстр платників ПДВ і кожного дня публікує на

єдиному державному реєстраційному вебпорталі юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців і громадських формувань і власному офіційному вебсайті:

1) дані з реєстру платників ПДВ із зазначенням найменування або ПІП платника, дати податкової реєстрації, індивідуального податкового номера та терміну дії реєстрації платника;

2) інформацію про осіб, реєстрацію яких анульовано, із зазначенням індивідуальних податкових номерів, дати анулювання, причин та підстав для анулювання реєстрації[30].

Платники, результати господарської діяльності яких відповідають обов'язковій реєстрації, проте ще не здійснили її, несуть відповідальність за несплату ПДВ.

3.2.4. Порядок зняття з обліку платників податків у контролюючих органах

ПКУ та рядом нормативно-правових актів визначено порядок зняття з обліку платників податків. Так, за умов прийняття рішення платника про його ліквідацію, останній повинен належним чином повідомити контролюючі органи про його наміри протягом 3 робочих днів. Єдиний державний реєстр на основі інформаційної взаємодії з інформаційними системами ДПС України надає відомості про припинення юридичних осіб.

Зняття з обліку органами ДПС здійснюється за умови отримання одного з таких документів/відомостей:

1) заяви за формою № 8-ОПП від платника;

2) відомостей з Єдиного державного реєстру про рішення засновників (учасників) юридичної особи про припинення юридичної особи;

3) відомостей з Єдиного державного реєстру чи ЄДРПОУ про припинення (закриття) відокремленого підрозділу;

4) судових рішень або відомостей з Єдиного державного реєстру, іншої інформації щодо прийняття судом рішень про порушення провадження у справі про банкрутство чи визнання банкрутом платника, порушення справи або прийняття рішення судом про припинення юридичної особи, визнання недійсною державної реєстрації чи установчих документів платника, зміну мети установи, реорганізацію платника[31].

Надходження одного з представлених документів є підставою запису органом ДПС у журналі за формою № 6-ОПП.

Процедури й умови ***зняття з обліку платників податків-самозайнятих*** фізичних осіб відбувається за наявності підстав:

---

[30] Про затвердження Положення про реєстрацію платників ПДВ : наказ Міністерства фінансів України від 14 лист. 2014 р. № 1130.

[31] Податковий кодекс України : закон України від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI. Стаття 112.

1) отримання даних з Єдиного державного реєстру про державну реєстрацію припинення підприємницької діяльності ФОП за її рішенням;

2) на основі судового рішення;

3) за умов смерті платника чи визнання його померлим, чи безвісно відсутнім.

Фактичне зняття з обліку відповідає даті надходження інформаційних даних про державну реєстрацію припинення підприємницької діяльності такого платника, які відображаються в журналі за формою № 6-ОПП.

ПКУ визначено підставами для зняття з обліку платників податків, відокремлених підрозділів чи самозайнятих осіб:

1) повідомлення чи документальне підтвердження державного реєстратора про проведення державної реєстрації припинення юридичної особи, відокремленого підрозділу юридичної особи;

2) наявність хоча б однієї з підстав для самозайнятої особи:

2.1) внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань запису про державну реєстрацію припинення підприємницької діяльності ФОП - з дати державної реєстрації припинення підприємницької діяльності ФОП;

2.2) припинення або зупинення незалежної професійної діяльності або зміни організаційної форми відповідної діяльності з незалежної (індивідуальної) на іншу – з дати прийняття уповноваженим органом відповідного рішення або іншої дати, що регулює реєстрацію відповідної незалежної професійної діяльності, датою припинення, зупинення або зміни організаційної форми відповідної діяльності з незалежної (індивідуальної) на іншу;

2.3) закінчення строку дії свідоцтва про реєстрацію чи іншого документа (дозволу, сертифіката тощо) – з дати закінчення такого строку;

2.4) анулювання чи скасування свідоцтва про реєстрацію чи іншого документа, що підтверджує право фізичної особи на провадження незалежної професійної діяльності, або скасування реєстраційної дії щодо державної реєстрації фізичної особи підприємцем – з дати такого анулювання чи скасування.

2.5) реєстрації припинення незалежної професійної діяльності фізичної особи у відповідному уповноваженому органі – з дати реєстрації;

2.6) закінчення строку, на який було видано свідоцтво про реєстрацію чи інший документ – з дати закінчення такого строку;

2.7) заборони судом фізичній особі провадити підприємницьку діяльність або незалежну професійну діяльність – з дати набрання законної сили відповідним рішенням суду, якщо інше не визначене у рішенні суду;

2.8) наявності обмежень права на провадження підприємницької діяльності або незалежної професійної діяльності, які встановлені законодавством, – з дати надходження документів до органу ДПС;

2.9) анулювання чи скасування свідоцтва про реєстрацію чи іншого документа, що підтверджує право фізичної особи на провадження підприємницької або незалежної професійної діяльності, – з дати такого анулювання чи скасування.

Юридичні дії, пов’язані зі зняттям з обліку, та припинення державної реєстрації припинення підприємницької будь-якого платника податків не звільняє його від виконання залишкових податкових зобов'язань, які виникли за умов ведення підприємницької діяльності. Такі зобов’язання повинні бути виконанні згідно із законодавчо встановленими термінами для того чи іншого звітного податкового періоду. У випадку невиконання – передбачена фінансова (штрафна) відповідальність.

ПКУ також виділяє ***особливості та процедури припинення реєстрації платника ПДВ*** шляхом виключення з реєстру платників ПДВ:

1) особа, зареєстрована як платник протягом попередніх 12 місяців, подала заяву про анулювання реєстрації, якщо вартість її оподатковуваних операцій за останні 12 календарних місяців була меншою від 1 млн грн;

2) платник ПДВ прийняв рішення про припинення та затвердив ліквідаційний баланс, передавальний акт або розподільчий баланс за умови сплати суми податкових зобов'язань із податку;

3) платник реєструється як платник єдиного податку, умова сплати якого не передбачає сплати ПДВ;

4) платник протягом 12 податкових місяців не подає декларації з ПДВ та/або подає декларацію, яка свідчить про відсутність постачання/придбання товарів/послуг, здійснених з метою формування податкового зобов'язання чи податкового кредиту;

5) установчі документи платника визнані рішенням суду недійсними;

6) господарським судом винесено ухвалу про ліквідацію юридичної особи-банкрута;

7) платник ліквідується за рішенням суду (фізична особа позбувається статусу суб'єкта господарювання) або особу звільнено від сплати податку чи її податкову реєстрацію анульовано за рішенням суду;

8) фізична особа-платник померла, її оголошено померлою, визнано недієздатною або безвісно відсутньою, обмежено її цивільну дієздатність.

Припинення реєстрації за умови «1» – проводиться за заявою платника, за умов «2»-«8» – за заявою платника чи рішенням ДПІ.

Датою припинення реєстрації платника ПДВ є дата, яка настала раніше:

1) представлення заяви платником чи прийняте рішення ДПІ;

2) дата, вказана у судовому рішенні;

3) закінчення дії договору (спільна діяльність, управління майном, угода про розподіл продукції) чи строку, на який зареєстровано платника ПДВ;

4) за день до припинення статусу платника ПДВ;

5) державної реєстрації щодо припинення підприємницької діяльності юридичної чи фізичної особи.

Звітній податковий період для занулюваного платника ПДВ є період, що триває з дня початку останнього звітного податкового періоду до дня припинення реєстрації. При цьому, умови бюджетного відшкодування ПДВ дотримуються у повній мірі, навіть після припинення статусу платника ПДВ.

Згідно з умовами прийняття ДПІ самостійного рішення стосовно анулювання платника ПДВ, орган повинен повідомити у письмовій формі платника протягом 3 робочих днів з моменту анулювання реєстрації.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає економічна необхідність обліку платників податків?
2. Охарактеризуйте особливості обліку платників податків в податкових органах.
3. Обґрунтуйте особливості реєстрації юридичних осіб в органах ДПС України.
4. Які особливості постановки на облік в органах ДПС самозайнятих осіб?
5. Охарактеризуйте зміст і умови здійснення обов'язкової та добровільної реєстрації платника ПДВ.
6. Розкрийте умови та зміст зняття з обліку платників податків.

3.3. ВИЗНАЧЕННЯ СУМИ ПОДАТКОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ПЛАТНИКА ПОДАТКІВ, ПОРЯДОК ЇХ СПЛАТИ Й ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ КОНТРОЛЮЮЧИХ ОРГАНІВ

3.3.1. Суть податкового зобов'язання.

3.3.2. Облік сум податкових зобов'язань і надходжень платежів в органах контролю.

3.3.3. Скасування й оскарження рішень контролюючих органів.

3.3.4. Умови повернення помилково або надмірно сплачених податкових платежів суб'єктам господарювання та громадянам.

3.3.1. Суть податкового зобов'язання

Важливою складовою адмініструванням податків і зборів виступає вчасне та повне виконання платником своїх податкових зобов'язань. Згідно з ПКУ, ***податкове зобов'язання*** – це сума коштів, яку платник податків, у тому числі податковий агент, повинен сплатити до відповідного бюджету або на єдиний рахунок як податок або збір на підставі, в порядку та строки, визначені податковим законодавством (у тому числі сума коштів, визначена платником податків у податковому векселі та не сплачена в установлений законом строк), та/або сума коштів, сформована за рахунок

податкових пільг, що були використані платником податків не за цільовим призначенням чи з порушенням порядку їх надання, встановленим ПКУ та/або Митним кодексом України.

Податкове зобов'язання визначається:

1) самостійно платником податків – є узгодженим з моменту направлення платником до органів контролю податкової звітності (не підлягає оскарженню) та сплачується протягом 10 днів після граничного терміну подання звітності, при митному оформленні – до чи у момент митного декларування. Податкові агенти сплачують зобов'язання з доходу платника у визначені строки;

2) іншими суб'єктами, зокрема: органами ДПС та в ході апеляційних процедур (адміністративного чи судового оскарження), при цьому платник податків не несе відповідальності за правильність та повноту розрахункової суми зобов'язання, а лише за вчасність, повноту його виконання та має право на його оскарження. Сплатити зобов'язанням платник повинен або у визначені законодавством строки, а якщо вони не визначені – протягом 30 календарних днів з моменту отримання ППР.

Умовами визначення сум податкових зобов'язань органами ДПС є:

1) платник вчасно не подає декларацію, а під час податкового контролю виявлено нові об'єкти оподаткування, показники доходів, які підлягають декларуванню та наявності ліцензій на право здійснення діяльності з підакцизною продукцією, яка підлягає ліцензуванню;

2) дані податкових перевірок (крім електронної перевірки) свідчать про заниження/завищення суми податкових зобов'язань, суми бюджетного відшкодування та/або від'ємного значення об'єкта оподаткування податком на прибуток або від'ємного значення суми ПДВ платника, або завищення суми ПДФО, що підлягає поверненню з бюджету у зв'язку із використанням платником права на податкову знижку, заявлених у податкових (митних) деклараціях, уточнюючих розрахунках;

3) згідно із законодавством особою, відповідальною за нарахування сум податкових зобов'язань з податку або збору, застосування штрафних санкцій та нарахування пені (і у сфері ЗЕД) є ДПІ;

4) дані перевірок щодо утримання податків у джерела виплати, в тому числі податкового агента, свідчать про порушення правил нарахування, утримання та сплати до відповідних бюджетів податків і зборів, у тому числі ПДФО податковим агентом;

5) результати митного контролю свідчать про заниження/завищення податкових зобов'язань, визначених платником у митних деклараціях.

Сума податкового зобов'язання, визначена органом ДПС, зазначається у ППР, яке *містить:*

1) суму та підставу для визначення податкового зобов'язання платника,

та/або суму та підставу для зменшення бюджетного відшкодування та/або зменшення від'ємного значення об'єкта оподаткування податком на прибуток або від'ємного значення суми ПДВ, та/або зменшення ПДФО, задекларованого до повернення з бюджету (при використанні права на податкову знижку), та/або збільшення/зменшення суми податкових зобов'язань, заявленої у податковій декларації, або суми податкового кредиту, заявленої у податковій декларації з ПДВ;

2) попередження про необхідність складення та реєстрації в Єдиному реєстрі податкових накладних податкової накладної/розрахунку коригування до неї або про виправлення помилок в податковій накладній;

3) граничні строки сплати зобов'язання та/або строки виправлення платником показників податкової звітності та/або реєстрації в Єдиному реєстрі податкових накладних податкової накладної/розрахунку;

4) попередження про наслідки невиконання ППР в установлений строк;

5) граничні строки оскарження ППР.

ППР формується та відправляється платнику за кожним його податком, збором чи з штрафними санкціями, а також реєструється в спеціальному реєстрі ДПІ, який *систематизує інформація* щодо:

1) дати формування та відправлення платнику;

2) дати відкликання/внесення змін;

3) призначену суму податкового зобов'язання, терміни граничного строку сплати;

4) утворення податкового боргу, дату формування та номер податкової вимоги;

5) стан узгодження чи оскарження ППР (адміністративно чи у судово).

Особливе значення приділено формуванню та направленню ***податкового повідомлення саме особі-нерезиденту*** в електронній формі, зокрема у випадках:

1) якщо нерезидент не зареєстрований платником ПДВ (направляється визначеного іноземного органу з метою інформування такого нерезидента при необхідність постановки на облік;

2) якщо нерезидент є платником ПДВ, то у випадку відсутності поданої спрощеної декларації з ПДВ, невчасної сплати податкового зобов'язанням чи іншого порушення податкового законодавства.

Терміни для виконання грошового зобов'язання нерезидентом, вказаного у ППР – становлять 90 календарних днів з дати отримання ним ППР чи може бути оскаржене.

За умов виникнення у платника податків податкового боргу (більше 180 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян), орган ДПС надсилає йому *податкову вимогу*. Порядок її застосування аналогічний ППР.

Податкова вимога вміщує детальний розрахунок суми податкового боргу, дані стосовно податкової застави, терміни організації проведення

публічних торгів заставного майна. Надсилається боржнику на наступний робочий день після граничного строку сплати зобов'язання.

Відкликання ППР чи вимоги здійснюється якщо: борг погашено платником, орган ДПС скасовує ППР (вимогу) чи зменшує розмір суми грошового зобов'язання (боргу), скасування за рішенням суду.

3.3.2. Облік сум податкових зобов'язань і надходжень платежів в органах контролю

Органи ДПС у спеціалізованій інформаційній системі здійснюють *оперативний облік податкових зобов'язань* платників, які перебувають на обліку з *метою* формування своєчасних і достовірних даних стосовно стану розрахунків платників податків і зборів у ході управлінської діяльності та реалізації державної податкової політики.

Основні нормативні положення здійснення оперативного обліку визначені:

1. ПКУ та МКУ.
2. Законом України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування».
3. Наказом МФУ «Про затвердження Порядку ведення податковими органами оперативного обліку податків, зборів, платежів та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування».
4. Наказу МФУ «Про затвердження Порядку зарахування у рахунок майбутніх платежів єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування або повернення надміру та/або помилково сплачених коштів».
5. Наказу МФУ «Про затвердження Порядку взаємодії органів ДКСУ та органів ДПСУ в процесі виконання державного та місцевих бюджетів за доходами та іншими надходженнями» тощо.

Загалом, оперативний облік та звітність органів ДПС здійснюються на основі ***інтегрованої картки платника*** *(далі – ІКП)* – форми оперативного обліку податків, зборів, митних платежів, передоплати та ЄСВ, що включає комплекс облікових показників з інтегрованих підсистем, за повноту, достовірність і своєчасність відображення яких несуть відповідальність структурні підрозділи територіальних органів ДПС України за функціональними напрямами роботи[32], в якій систематизуються дані, отримані від органів ДКСУ (у формі технологічних файлів @B та @E), комерційних банків та звітної документації платників. Такі інтегровані картки ведуться за кожним видом податкового платежу.

[32] Про затвердження Порядку ведення податковими органами оперативного обліку податків, зборів, платежів та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : наказ Міністерства фінансів України від 12 січ. 2021 р. № 5.

З метою відображення в ІКП облікових даних відповідальними підрозділами органів ДПС проводиться попередній (формування, аналіз реєстрів співставлень та їх відпрацювання) та загальний контроль: генерування модулів контролю за кожним реєстром співставлень, проведення комплексу заходів, направлених на генерування всіх модулів контролю в установлені терміни та маркування облікових показників на звітні дати, що пройшли загальний контроль[33].

Інформаційна система ДПС України генерує такі реєстри співставлень:

1) реєстр співставлення інформації про сплачені, повернуті та відшкодовані суми за даними ДКСУ та податкових органів;

2) реєстр співставлення сум грошових зобов'язань, самостійно визначених платником, та облікових показників, відображених в ІКП;

3) реєстр сум переплат з ПДВ зі спеціальним статусом;

4) реєстр співставлення сум податкових зобов'язань платників, не пов'язаних з порушенням податкового законодавства та облікових показників, відображених в ІКП;

5) реєстр співставлення сум, визначених за результатами контрольно-перевірочної роботи, з них узгоджених та неузгоджених та облікових показників, відображених в ІКП;

6) реєстр співставлення даних журналу розстрочень (відстрочень) і облікових показників, відображених в ІКП;

7) реєстр співставлення даних журналу списання (поновлення) й облікових показників, відображених в ІКП;

8) реєстр контролю виконання рішень судів, що набрали законної сили, не пов'язаних з контрольно-перевірочною роботою[34].

Формуються такі модулі контролю за показниками:

1) податкових надходжень;

2) грошових зобов'язань, самостійно визначених платником;

3) відпрацюванням сум переплат з ПДВ зі спеціальним статусом;

4) податкових зобов'язань з майнових податків, визначених ДПІ;

5) за результатами контрольно-перевірочної роботи (адміністративного / судового оскарження);

6) розстрочених (відстрочених) сум;

7) списаних (поновлених) сум[35].

Реєстр співставлень вважається відпрацьованим при наявності згенерованого модуля контролю.

---

[33] Там же.

[34] Про затвердження Порядку ведення податковими органами оперативного обліку податків, зборів, платежів та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : наказ Міністерства фінансів України від 12 січ. 2021 р. № 5.

[35] Там же.

Загальний контроль облікових даних в ІКП реалізується підрозділом обліку платежів.

Облік податкових надходжень можна подати так (рис. 3.3.).

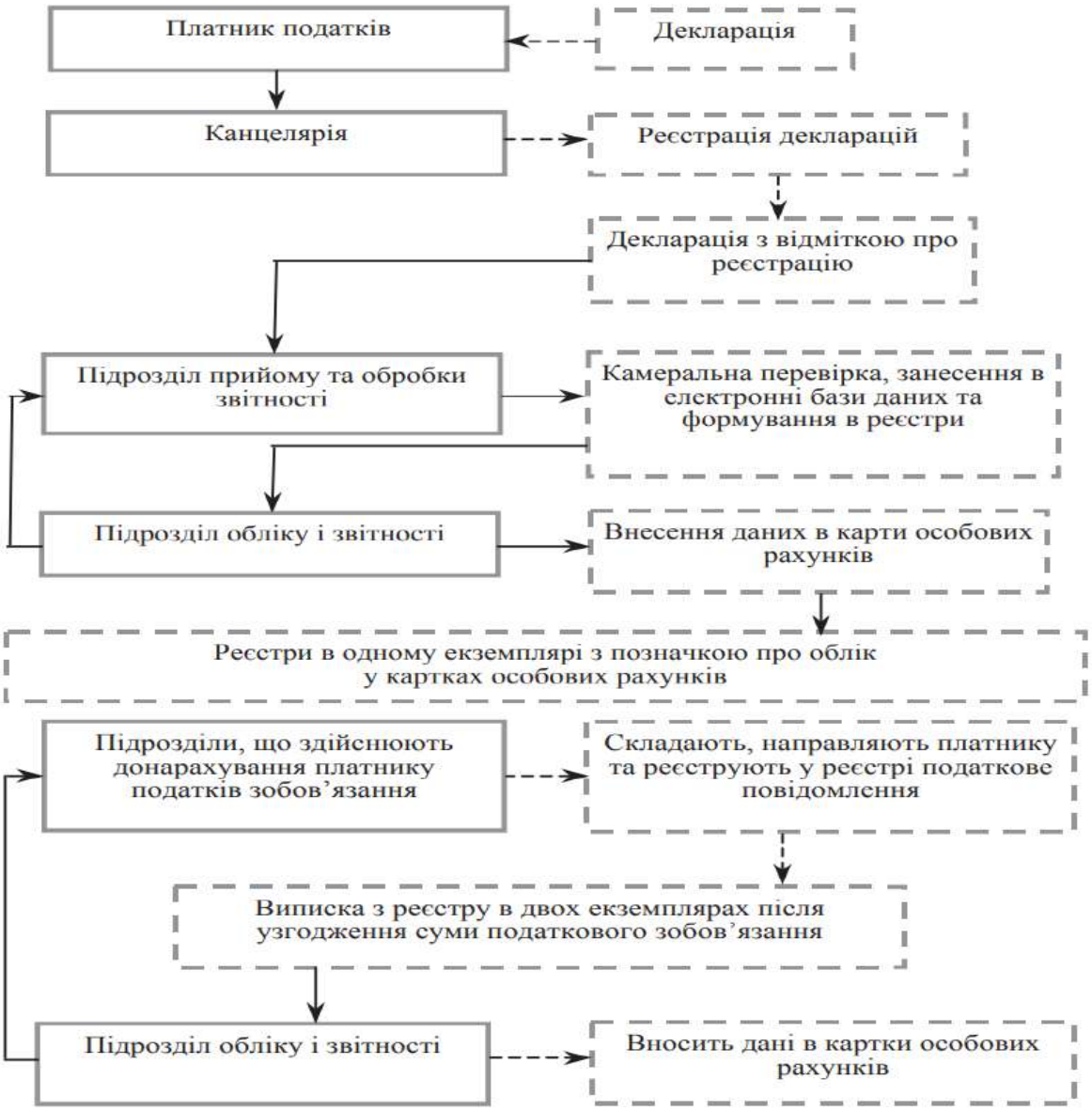

Рис. 3.3.1. Механізм обліку податкових зобов'язань, визначених самостійно платником чи органами ДПС

Підстави відображення в обліку надходжень податкових платежів:

1. Документи, визначені Порядком взаємодії органів ДКСУ та органів ДПСУ в процесі виконання державного та місцевих бюджетів за доходами та іншими надходженнями[36] і Положенням про рух коштів єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування[37].

[36] Про затвердження Порядку взаємодії органів Державної казначейської служби України та органів Державної податкової служби України в процесі виконання державного та місцевих бюджетів за доходами та іншими надходженнями : наказ Міністерства фінансів України від 18 лип. 2016 р. № 621.

[37] Положення про рух коштів єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : наказ Міністерства фінансів України від 12 лют. 2016 р. № 54.

2. У разі сплати грошових зобов'язань та/або податкового боргу з податків і зборів, ЄСВ та інших платежів, з використанням єдиного рахунку оперативний облік надходжень на бюджетні та/або небюджетні рахунки забезпечується підрозділом, що здійснює облік платежів на підставі реєстру платежів з єдиного рахунка в розрізі окремого платника у складі зведеного реєстру платежів з єдиного рахунка[38].

Технологія відображення в ІКП сум надходжень платежів така:

1. Після отримання від ДКС України технологічних файлів @B та @E інформаційною системою ДПС здійснюється автоматична їх обробка за розподілом їх за критеріями: «рознесені платежі», «нерознесені платежі» та «виключені з обробки платежі».

2. Рознесені платежі фіксуються в ІКП згідно з датою їх сплати.

3. Нерознесені платежі кожного дня опрацьовуються підрозділом обліку платежів. Відбуваються такі процедури:

1) якщо платнику не відкрито ІКП – відкривається ІКП за відповідним платежем та обробляється запис розрахункового документа, що автоматично не був рознесений інформаційною системою;

2) якщо платника з податковим номером не знайдено, сума розрахункового документа розноситься до ІКП зі спеціальним кодом «Платежі до з'ясування»;

3) якщо платником не здійснено сплату платежів, то сума розрахункового документа розноситься до ІКП зі спеціальним кодом «Платежі до з'ясування».

4. Критерій «Виключені з обробки платежі» присвоюється переліку документів, які містять номер аналітичного рахунку за платежами, які не контролюються податковими органами[39].

У результаті сплати податкового боргу (його частини) кошти, які спочатку зараховуються для покриття податкового зобов'язання, далі – для погашення штрафів і востаннє – для сплати пені, яка нараховується інформаційною системою в ІКП автоматично.

Облік податкових надходжень передбачає також ведення Журналу сум помилково та/або надміру сплачених грошових зобов'язань, який оновлюється кожних 10 днів, а дані в ньому зберігаються більше 1095 календарних днів без руху.

---

[38] Про затвердження Порядку ведення податковими органами оперативного обліку податків, зборів, платежів та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : наказ Міністерства фінансів України від 12 січ. 2021 р. № 5.

[39] Про затвердження Порядку ведення податковими органами оперативного обліку податків, зборів, платежів та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : наказ Міністерства фінансів України від 12 січ. 2021 р. № 5.

3. Постійний (щоденний) попередній контроль за достовірністю фіксації в ІКП даних надходжень платежів у формі реєстру співставлень даних про надходження платежів від органів ДКС та податкових органів (реєстр надходжень) на базі даних реєстру «Рознесені платежі» та встановлення відповідних розбіжностей.

4. Загальний контроль достовірності даних ІКП щодо податкових платежів. У підсумку, кожного місяця, до 4-го робочого дня за звітним місяцем, органи ДПС проводять звірку податкових доходів за відповідними кодами класифікації доходів бюджету, а також надходжень страхових коштів з органами ДКС України на 01 число місяця, що настає за звітним.

3.3.3. Скасування й оскарження рішень контролюючих органів

Оскарження рішень контролюючих органів передбачає звернення фізичних/юридичних осіб стосовно захисту своїх законних прав (свобод), інтересів.

Законодавством передбачено такі ступені оскарження рішень органів ДПС України:

1. Скарги на прийняті рішення ДПІ – надсилаються до вищих контролюючих органів (територіальних органів, ДПС чи ДМС України).

2. Скарги на рішення Головних управлінь ДПС в областях, міжрегіональних територіальних органів і митниць.

Прийняті рішення можна оскаржити в:

1) адміністративному порядку;
2) судовому порядку.

У тому випадку, якщо платник вважає, що ДПІ хибно розрахував суму грошового зобов'язання чи прийняв неправомірне рішення стосовного нього, такий платник має право звернутися стосовно його перегляду до органу ДПС вищого рівня у формі скарги (письмовій чи електронній на основі підтверджуючих документів, розрахунків) протягом 10 робочих днів з моменту отримання ППР. Обов'язком платника є одночасно при поданні скарги органу вищого рівня повідомляти орган контролю, рішення якого оскаржується.

Терміни затвердження вмотивованого рішення на адресу платника органу, який розглядає скаргу, становить 20 календарних днів з моменту надходження скарги (засобами поштового, електронного зв'язку чи наданому під розписку). Даний термін може бути продовжений не більше 60 календарних днів з повідомленням про це платника.

Скарга задоволена на користь платника податків, якщо рішення контролюючого органу стосовно продовження строків не надіслано до закінчення 20 днів.

Рішення за надісланими скаргами ДПС та ДМС України остаточні, не підлягають наступному адміністративному оскарженню, проте можуть оскаржуватися у судовому порядку.

Грошове зобов'язання, визначене органом ДПС (крім порушенням податкового законодавства), платник може оскаржити в адміністративному порядку протягом 30 календарних днів з моменту отримання ППР. При цьому, призупиняється виконання платником обов’язку сплати на термін від дня подання скарги до закінчення адміністративного оскарження (вимоги не надсилаються, грошове зобов’язання є неузгодженим).

Адміністративне оскарження закінчується:

1) днем, наступним за останнім днем строку подання скарги на ППР або будь-яке інше рішення контролюючого органу у разі, коли скарга не була подана у строк;

2) днем отримання платником рішення контролюючого органу про повне задоволення скарги;

3) днем отримання платником рішення центрального органу ДПС чи ДМС;

4) днем звернення платника до контролюючого органу із заявою про розстрочення, відстрочення грошових зобов'язань, що оскаржувались.

День закінчення процедури адміністративного оскарження вважається днем узгодження грошового зобов’язання платника.

Платник податків може оскаржити в суді ППР органу ДПС одразу після його отримання. Рішення, оскаржене в судовому порядку, більше не підлягає адміністративному оскарженню.

Суперечливість юридичних норми чи неоднозначне трактування прав/обов'язків платників (контролюючих органів) у випадку імовірності прийняття рішення як на користь платника, так і контролюючого органу, передбачає пріоритет на користь платника.

Стосовно оскарження отриманих особою-нерезидентом податкового повідомлення, воно може бути оскаржене протягом 90 календарних днів з моменту отримання. Термін розгляду – 90 календарних днів з дня одержання скарги.

3.3.4. Умови повернення помилково або надмірно сплачених податкових платежів суб'єктам господарювання та громадянам

Механізм і особливості повернення помилково та/або надмірно сплачених платежів передбачено наступними нормативними актами:

1) ст. 43, 45, 78 та 112 БКУ;

2) ст. 43 ПКУ;

3) ст. 301 МКУ;

4) ст. 9, 11, 26 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»;

5) Наказом МФУ «Про затвердження Порядку повернення коштів, помилково або надміру зарахованих до державного та місцевих бюджетів» тощо.

Згідно із законодавством, помилково/надміру сплачені суми зобов'язань можуть бути повернуті платнику (крім існування податкового боргу) на основі заяви про повернення. Така заява подається до органу ДПС платником податків у довільній формі на містить причини повернення коштів з бюджету, найменування платника (суб'єкта господарювання), код за ЄДРПОУ (для юридичної особи) або прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи, реєстраційний номер облікової картки платника податків (ідентифікаційний номер) або серія та номер паспорта, місцезнаходження юридичної особи або місце проживання фізичної особи, номер контактного телефону одержувача, реквізити рахунка одержувача коштів та сума платежу, що підлягає поверненню[40].

Кошти можуть повертатися на:

1) поточний банківський рахунок платника;

2) сплату податкового зобов'язання (боргу);

3) шляхом повернення готівки за чеком – при відсутності у платника банківського рахунку.

Термін розгляду заяви органом ДПС – 20 днів з моменту отримання заяви. Не пізніше ніж за 5 робочих днів до закінчення вказаного строку формується Висновок щодо повернення сум коштів з відповідного бюджету та орган ДПС зобов'язує орган ДКС повернути платнику кошти протягом 5 робочих днів з рахунків, на які зараховується вид надходження, що повертається.

За відсутності заяви платника про повернення коштів органи ДПС вирішують питання списання таких зобов'язань, які відображаються в ІКП більше 1095 днів без руху до державного бюджету.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає економічний зміст податкового зобов'язанням?
2. Укажіть особливості узгодження податкових зобов'язань.
3. Розкрийте зміст інтегрованої картки платника податків.
4. Які особливості обліку податкових надходжень?
5. Охарактеризуйте оскарження податкових повідомлень-рішень та вимог.
6. Який порядок повернення помилково / надмірно сплачених податкових платежів суб'єктам господарювання і громадянам?

[40] Про затвердження Порядку ведення податковими органами оперативного обліку податків, зборів, платежів та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : наказ Міністерства фінансів України від 12 січ. 2021 р. № 5.

3.4. ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ Й ОРГАНІЗАЦІЯ КОНСУЛЬТУВАННЯ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ

3.4.1. Суть інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючого органу.
3.4.2. Отримання податкової інформації контролюючими органами.
3.4.3. Податкова консультація.

3.4.1. Суть інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючого органу

Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності податкових органів України відіграє важливу роль у забезпеченні ефективності та ефективності податкового адміністрування. Даний процес включає використання інформаційних технологій та аналітичних інструментів для збору, обробки, аналізу та використання різних видів даних з метою прийняття обґрунтованих рішень та вдосконалення податкової політики.

До основних аспектів інформаційно-аналітичного забезпечення податкових органів належить:

1. Автоматизація обліку і збору даних – використання інформаційних систем для автоматизації процесів збору і обробки податкової та економічної інформації.

2. Аналіз фінансових даних – використання аналітичних інструментів для оцінки фінансового стану платників податків, виявлення потенційних порушень та аналізу тенденцій у розвитку бізнесу.

3. Моніторинг податкового платежу шляхом визначення індивідуальних та корпоративних платників податків, виявлення випадків невідповідності податковим обов'язкам та вчасне стягнення податків.

4. Електронна податкова звітність – запровадження електронних систем подання звітності та обміну даними між платниками податків та податковими органами для забезпечення точності та швидкості обробки інформації.

5. Прогнозування та моделювання шляхом використання аналітичних моделей для прогнозування податкових надходжень, визначення впливу податкових змін на економіку та розроблення оптимальних податкових стратегій.

6. Боротьба з податковим шахрайством, ухиленням від оподаткування – на базі аналітичних інструментів для виявлення та уникнення податкових шахраїв, а також підтримка правоохоронних органів у боротьбі з податковою злочинністю.

7. Розвиток документообігу – запровадження ефективних систем обробки документів, що сприяє зменшенню адміністративних бар'єрів і поліпшенню комунікації між податковими органами та платниками податків.

Отже, інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності контролюючих органів є комплексом заходів, які координується ДПС України стосовно збору, опрацювання та використання інформації, необхідної для виконання покладених на контролюючі органи функцій.

Під ***податковою інформацією*** розуміється масив даних, створених або одержаних суб'єктами інформаційних відносин у процесі поточної діяльності й необхідних для реалізації покладених на органи ДПС завдань і функцій[41].

Суб'єктами-учасниками інформаційних податкових відносин виступають:

1) фізичні та юридичні особи – резиденти і нерезиденти;

3) об'єднання громадян і релігійні організації;

5) суб'єкти владних повноважень;

6) НБУ, банки та інші фінансові установи;

7) міжнародні організації.

У рамках інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів ДПС використовується інформація, що надійшла:

1. Від платників податків і податкових агентів.

2. Від органів виконавчої влади, ОМС та НБУ:

-про об'єкти оподаткування, що надаються та/або реєструються такими органами;

-про результати здійснення державного контролю за господарською діяльністю платника податків;

-міститься у звітних, які подаються платником податків органам виконавчої влади та/або ОМС;

-установлені ОМС ставки місцевих податків, зборів і надані такими органами податкові пільги;

-дозволи, ліцензії, патенти, свідоцтва на право провадження окремих видів діяльності.

3. Від банків, інших фінансових установ – інформація про наявність і рух коштів на рахунках платника податків, звіти про підзвітні рахунки, подані від фінансових агентів.

4. Від органів влади інших держав, міжнародних організацій або нерезидентів.

5. За наслідками податкового контролю.

6. Інша інформація, оприлюднена добровільно чи за запитом, а також інформація, наведена у скарзі покупця (споживача) щодо порушення платником порядку проведення розрахункових операцій із застосуванням РРО та/або програмних РРО.

---

[41] Про затвердження Порядку періодичного подання інформації органам державної податкової служби та отримання інформації зазначеними органами за письмовим запитом : постанова Кабінету Міністрів України від 27 груд. 2010 р. № 1245.

7. Від центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері цифрової економіки, інформацію про резидентів Дія Сіті щодо внесення/вилучення платників податків до/з реєстру Дія Сіті[42].

Основою збереження податкової інформації є бази даних Інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних систем ДПС України.

Таким чином, впровадження інформаційно-аналітичного забезпечення допомагає підвищити ефективність роботи податкових органів, зменшити можливість корупції, поліпшити обслуговування платників податків, сприяти розвитку стабільної економічної системи й ефективній реалізації податкової політики.

3.4.2. Отримання податкової інформації контролюючими органами

Особливості отримання податкової інформації органами ДПС України передбачають безоплатний характер її отримання, періодичність або на основі письмового запиту з дотриманням визначених термінів.

Періодична податкова інформація, яка надається платниками податків / податковими агентами:

1) міститься в податкових деклараціях, розрахунку, інших звітних документах;

2) міститься в наданих великими платниками в електронній формі копіях документів з обліку доходів, витрат та інших показників, пов'язаних із визначенням об'єктів оподаткування (податкових зобов'язань), первинних документах, які ведуться в електронній формі, реєстрах бухгалтерського обліку, фінансової звітності, інших документах, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків і зборів;

3) про фінансово-господарські операції платників податків;

4) про застосування РРО[43].

Періодична податкова інформація містить дані:

1) стосовно об'єктів оподаткування, які надаються/ реєструються органами виконавчої влади чи місцевого самоврядування – щомісяця протягом 10 календарних днів за звітним місяцем (ПІП платника–фізичної особи або назва юридичної особи, податкову адресу платника, реєстраційний номер облікової картки/податковий номер і відомості про вид об'єкта оподаткування, індивідуальні його ознаки ідентифікації;

[42] Про затвердження Порядку періодичного подання інформації органам державної податкової служби та отримання інформації зазначеними органами за письмовим запитом : постанова Кабінету Міністрів України від 27 груд. 2010 р. № 1245.

[43] Про затвердження Порядку періодичного подання інформації органам державної податкової служби та отримання інформації зазначеними органами за письмовим запитом : постанова Кабінету Міністрів України від 27 груд. 2010 р. № 1245.

2) стосовно дозволів, ліцензій (крім експорту/імпорту товарів, разових ліцензій, патентів, які видаються органами виконавчої влади / місцевого самоврядування – щомісяця протягом 10 календарних днів після звітного місяця;

3) стосовно ставок місцевих податків, зборів чи пільги – ОМС не пізніше 10 календарних днів від набрання чинності рішення;

4) щодо даних проведення аналізу фінансово-господарської діяльності платників – органами ДСС України до плану державних статистичних спостережень;

5) про експортні та імпортні операції платників ДМС – не рідше кожних 10 календарних днів;

6) стосовно результатів податкового контролю;

7) інформація з документів стосовно обліку доходів/витрат чи інших показників об'єктів оподаткування /податкових зобов'язань, первинних електронних документах, регістрах бухгалтерського обліку/фінансовій звітності – великими платниками в електронному вигляді щокварталу протягом 10 календарних днів після звітного кварталу.

За підписом керівника органу ДПС податковий орган може надати письмовий запит до платника чи інших носіїв інформації в рамках виконання їх функціональних обов’язків чи завдань. Указані запити містять: підстави запиту, перелік інформації, яка викликає інтерес та печатка органу контролю та надсилаються платнику на підставі:

1) результатів попереднього аналізу податкової інформації та виявлених порушень податкового, валютного чи законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, фінансуванню тероризму тощо із вказанням фактів у запиті;

2) встановлення відповідності умов контрольованої операції принципу «витягнутої руки» при податковому контролі за трансфертним ціноутворенням в рамках визначення рівня звичайних цін;

3) фіктивність даних податкової звітності;

4) скарги на ім’я платника, який не видав податкову накладну чи надав її з помилками;

5) за підсумками зустрічної звірки, коли з’ясовано недостовірність звітних даних, порушення виконання міжнародних угод/договорів тощо.

Інформацію, яка міститься у запиті, відповідальні особи повинні надати протягом 10 робочих днів з дня отримання запиту.

Інформація на запит органів ДПС надається НБУ, комерційним банками безкоштовно та на основі положень Закону України «Про банки і банківську діяльність».

У рамках отримання необхідної податкової інформації органи ДПС мають право проводити зустрічні звірки платника та його контрагентів.

Напрямки використання податкової інформації:

1. Зібрана податкова інформація може зберігатися й опрацьовуватися в інформаційних базах органів контролю або безпосередньо посадовими (службовими) особами органів контролю.

2. Перелік інформаційних баз, а також форми і методи опрацювання інформації визначаються ДПС.

3. Зібрана податкова інформація та результати її опрацювання використовуються для виконання покладених на органи контролю функцій та завдань.

Зустрічна звірка не є перевіркою (за її результатами у 10-денний термін формується довідка), повторно не проводиться та передбачає:

1) зіставлення даних платників та інших суб'єктів податкових відносин для документального підтвердження господарських відносин з платником (виду, обсягу операцій та розрахунків між ними);

2) отримання інформації для визначення дотримання умов контрольованої операції принципу «витягнутої руки».

Накопичена податкова інформація систематизується та зберігається у базах даних інформаційно-телекомунікаційних систем органів ДПС України. Надалі, вона використовуються в рамках виконання покладених функцій, завдань, для формування та реалізації податкової політики країни.

3.4.3. Податкова консультація

Згідно засад ПКУ податкове консультування передбачає надання:

1. ***Індивідуальної податкової консультації*** – роз'яснення контролюючого органу, надане платнику щодо практичного використання окремих норм податкового та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючий орган, та зареєстроване в єдиному реєстрі індивідуальних податкових консультацій;

2. ***Узагальнюючої податкової консультації*** – оприлюднення позиції ДПСУ, щодо практичного використання окремих норм податкового та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, що склалася за результатами узагальнення індивідуальних податкових консультацій, наданих контролюючими органами платникам податків, та/або у разі виявлення обставин, що свідчать про неоднозначність окремих норм такого законодавства.

Основними ідеями податкового консультування визначено:

1) захисту прав та інтересів платників податків;

2) донесення до платників нових особливостей механізму функціонування конкретного податку/збору;

3) інформаційна упередженість;

4) фахове розуміння та вміння достовірності нарахування суми податків;

5) відстоювання прав та інтересів платників податків в органах контролю та судових органах;

6) здійснення превентивних податкових перевірок.

Індивідуальні податкові консультації надаються платникам ДПІ у паперовій чи електронній формі, на безоплатній основі стосовно фактичного застосування норм законодавства не пізніше 25 днів з моменту звернення платника до ДПІ.

Критеріями індивідуальних звернень платників у паперовій чи електронній формі є:

1) назва (юридичні особи) чи ПІП (фізичної особи), податкові реквізити адресата;

2) код ЄДРПОУ / реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) чи серію та номер паспорта;

3) визначення підстави здійснення податкової консультації;

4) підпис платника податків (електронний);

5) звернення.

Продовження термінів консультування можливе понад 25-денний строк, проте не більше 15 календарних днів, за умови письмового сповіщення платнику (у паперовій або електронній формі).

Індивідуальна податкова консультація може здійснюватися в усній (органом контролю чи ДПІ), паперовій чи електронній формі (органом контролю, крім ДПІ).

Усна чи паперова індивідуальна податкова консультація повинна містити: назву (індивідуальна податкова консультація), номер в єдиному реєстрі індивідуальних податкових консультацій, зміст питань, пояснення на основі норм законодавства та фаховий висновок.

Індивідуальна податкова консультація в обов'язковому порядку реєструється в єдиному реєстрі індивідуальних податкових консультацій та повинна бути розміщена на офіційному веб-сайті ДПСУ (без даних платника, якого консультують).

Територіальний орган ДПС надіслає ДПС України індивідуальну податкову консультацію не пізніше 15 календарних днів з дати звернення платника з метою внесення відомостей про неї до єдиного реєстру індивідуальних податкових консультацій.

ДПС України в ході такого звернення не пізніше 15 календарних днів з моменту запиту на реєстрацію та не пізніше 40 календарних днів з дати звернення платників приймає одне з таких рішень:

1) про внесення відомостей про індивідуальну податкову консультацію до єдиного реєстру індивідуальних податкових консультацій, про що повідомляє протягом 1 робочого дня з моменту прийняття рішення контролюючий орган, який йому підпорядковується;

2) про відмову у внесенні відомостей до єдиного реєстру індивідуальних податкових консультацій, з одночасним наданням платнику від свого імені індивідуальної податкової консультації та внесенням відомостей про консультацію до зазначеного реєстру, про що повідомляє протягом 1 робочого дня з моменту прийняття рішення територіальний орган, та платника;

3) про відмову у внесенні відомостей до єдиного реєстру індивідуальних податкових консультацій у разі, якщо в єдиному реєстрі індивідуальних податкових консультацій уже міститься аналогічна індивідуальна податкова консультація, надана платнику з цих самих питань, які зазначені у запиті, про що повідомляє протягом 1 робочого дня з моменту прийняття рішення контролюючий орган, який йому підпорядковується, та платника.

ДПС України здійснює узагальнення індивідуальних податкових консультацій, які підлягають оприлюдненню в термін 5 календарних днів з моменту їх надання на офіційному вебсайті ДПСУ.

За умов, коли положення індивідуальної податкової консультації носять суперечливий характер, – чинності набувають положення узагальнюючої податкової консультації.

Платник податків має право оскаржити в суді узагальнюючу податкову консультацію. Скасування судом відповідного наказу про затвердження узагальнюючої податкової консультації є фактичною підставою здійснення нової консультації з урахуванням поправок суду. Нову редакцію узагальнюючої податкової консультації ДПС України зобов'язана опублікувати, а платнику надати нову консультацію.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст інформаційно-аналітичного забезпечення органів ДПС України.
2. З яких джерел податкові органи отримують податкову інформацію?
3. Охарактеризуйте особливості аналізу, обробки та зберігання податкової інформації.
4. Який зміст податкового консультування?
5. Охарактеризуйте види податкового консультування та вкажіть їх наслідки.

3.5. ПРИЙМАННЯ Й ОБРОБКА ПОДАТКОВОЇ ЗВІТНОСТІ У ДПС

3.5.1. Податкова декларація (розрахунок) та особливості її складання.
3.5.2. Подання податкової декларації до контролюючих органів.
3.5.3. Електронний кабінет платника податків.

3.1.1. Податкова декларація (розрахунок) та особливості її складання

Процеси декларування та податкового звітування деталізовані та унормовані ПКУ:

1) види документів звітності;

2) порядок встановлення форм, органи виконавчої влади, що затверджують та оприлюднюють такі форми, обов'язкові реквізити податкових декларацій;

3) загальний порядок, способи подання податкової звітності до контролюючих органів;

4) базові звітні (податкові) періоди;

5) обов'язки контролюючого органу щодо прийняття податкової звітності[44].

Основні документи, які належать до податкової звітності:

1. Податкова декларація, розрахунок, звіт.

2. Фінансова звітність.

3. Додатки, доповнення до податкової декларації (розрахунків).

Згідно з ПКУ, ***податкова декларація, розрахунок, звіт*** – документ, що подається платником (відокремленим підрозділом) ДПІ у строки, на підставі якого здійснюється нарахування та/або сплата грошового зобов'язання, у тому числі податкового зобов'язання або відображаються обсяги операції (операцій), доходів (прибутків), щодо яких податковим та митним законодавством передбачено звільнення платника податку від обов'язку нарахування і сплати податку і збору, чи документ, що свідчить про суми доходу, нарахованого (виплаченого) на користь платників - фізичних осіб, суми утриманого та/або сплаченого податку, а також суми нарахованого ЄСВ. Додатки податкової декларації є важливою їх частиною.

У рамках виконання податкових зобов'язань до податкових декларацій прирівнюються:

1) митні декларації;

2) розрахунки (розрахунок частини чистого прибутку (доходу), дивідендів на державну частку).

Особливості подання податкової звітності платниками податків:

1. Платник податку на прибуток (крім тих, які оприлюднюють річну фінансову звітність і річну консолідовану фінансову звітність з аудиторським звітом) подає разом з податковою декларацією квартальну або річну фінансову звітність у встановленому порядку.

2. Платники податку на прибуток, які оприлюднюють річну фінансову звітність і річну консолідовану фінансову звітність разом з аудиторським звітом, подають разом з податковою декларацією за відповідний податковий період баланс і звіт про фінансові результати, складені до перевірки фінансової звітності аудитором.

3. Платники податку на прибуток – виробники с/г продукції, які обрали річний податковий період, складають та подають з податковою декларацією фінансову звітність за І півріччя минулого звітного року, за минулий звітний рік і за І півріччя поточного звітного року.

[44] Державна податкова служба України : *офіційний вебсайт*. URL : https://tax.gov.ua

4. Неприбуткові підприємства, установи й організації подають звіт про використання доходів (прибутків) неприбуткової організації та річну фінансову звітність.

5. Якщо податкова звітність з окремого податку складається наростаючим підсумком, декларація за результатами останнього податкового періоду року прирівнюється до річної, а річна декларація не подається.

Відповідальність за порушення умов подання податкової звітності, строків подання, недостовірність інформації несуть: платники податків і зборів, їх посадові особи, уповноважені представники, а також податкові агенти.

Єдиний формат податкової декларації визначається ДПС України (у тому числі і для місцевих податків і зборів) з наступним їх оприлюдненням. Формат, умови, порядок та строки подачі митної декларації та особливості її прийняття органами ДМС встановлюється на основі митного законодавства України.

Податкова декларація містить обов'язкові реквізити – інформацію визначального статусу:

1) тип документа (звітний, уточнюючий, звітний новий);

2) звітний (податковий) період;

3) звітний (податковий) період, що уточнюється;

4) повне найменування (ПІП) платника згідно з реєстраційними документами;

5) код платника згідно з ЄДРПОУ або податковий номер;

6) реєстраційний номер облікової картки платника або серію та номер паспорта;

7) місцезнаходження (місце проживання) платника;

8) найменування контролюючого органу, до якого подається звітність;

9) дата подання звіту;

10) інформація про додатки, що додаються;

11) ПІП та реєстраційні номери облікових карток або інші відомості посадових осіб платника;

12) підписи платника - фізичної особи та/або посадових осіб платника, засвідчені печаткою платника.

В особливих умовах адміністрування податку чи збору податкової декларації додатково може містити такі обов'язкові реквізити:

1) відмітка про звітування за спеціальним режимом;

2) код виду економічної діяльності (КВЕД);

3) код органу місцевого самоврядування за КОАТУУ;

4) індивідуальний податковий номер згідно з даними реєстру платників ПДВ за звітний період;

5) дата і номер рішення про внесення неприбуткової організації до Реєстру неприбуткових установ і організацій;

6) ознака неприбутковості організації;

7) повне найменування нерезидента;

8) місцезнаходження нерезидента;

9) назва та код держави резиденції нерезидента;

10) код нерезидента, що присвоєно державою-резидента.

Податкова декларація підписується:

1) керівником платника податків, уповноваженою особою й особою, відповідальною з бухгалтерський облік і звітування перед контролюючим органом – оригінал підпису на документі (паперова форма) чи накладений кваліфікований електронний підпис / печатка (електронний документ);

2) фізичною особою-платником / його представником;

3) відповідальною особою за ведення бухгалтерського обліку та звітування в рамках договору про спільну діяльність / розподіл продукції.

Якщо звітує податковий агент – юридична особа, то звітність підписується керівником такого агента чи особою, відповідальною за ведення бухгалтерського обліку та звітування. Якщо податковим агентом є ФОП, то підписується платник.

Податкова звітність, яка не відповідає нормам і стандартам, не визнається податковою декларацією.

3.5.2. Подання податкової декларації до контролюючих органів

Податкова декларація подається до ДПІ, у якій перебуває на обліку, за звітний період:

1) календарний місяць (у тому числі в разі сплати місячних авансових внесків) – протягом 20 календарних днів, що настають за останнім календарним днем звітного місяця;

2) календарному кварталу або півріччю (у тому числі в разі сплати квартальних або піврічних авансових внесків) – протягом 40 календарних днів, що настають за останнім днем звітного кварталу (півріччя);

3) календарному року – протягом 60 календарних днів, що настають за останнім календарним днем звітного року;

4) календарному року для платників ПДФО, у тому числі самозайнятих осіб, – до 1 травня року, що настає за звітним;

5) календарному року для платників податку на прибуток, яка розраховується наростаючим підсумком за рік, – протягом 60 календарних днів, що настають за останнім календарним днем звітного року;

6) якщо платник ліквідується чи реорганізується, декларація з рентної плати, екологічного податку, місцевих податків і зборів може подаватися за податковий період, на який припадає дата ліквідації чи реорганізації, до закінчення звітного періоду.

Податкова звітність в сучасних умовах може подаватися:

а) самостійно платником чи уповноваженою ним особою;

б) поштовим листом (з повідомленням про вручення, описом вмісту);

в) в електронній формі при дотриманні законів України[45,46] через електронний кабінет платника.

Електронні документи повинні містити: достовірні обов'язкові реквізити, відповідати діючому формату (стандарту) та бути підписаною кваліфікованим електронним підписом.

Підставою відмови прийняття електронної податкової звітності є:

1) недійсність кваліфікованого електронного підпису/печатки платника;

2) закінчення терміну дії сертифіката відкритого ключа.

Електронний документообіг між платником та органом ДПС зупиняється у випадку:

1) отримання інформації від кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг про завершення строку чинності (скасування) кваліфікованого сертифіката відкритого ключа керівника платника;

2) отримання інформації з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань про зміну керівника платника податків;

3) отримання інформації з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців і громадських формувань про державну реєстрацію припинення юридичної особи;

4) наявності в Державному реєстрі фізичних осіб-платників податків інформації про припинення підприємницької діяльності ФОП чи незалежної професійної діяльності фізичної особи;

5) наявності в Державному реєстрі фізичних осіб-платників податків інформації про закриття реєстраційного номера облікової картки платника податків у зв'язку зі смертю[47].

Поштова доставка податкової звітності до ДПІ здійснюється не пізніше ніж за 5 днів до закінчення строку звітування (за відповідальності оператора поштового зв'язку), а в електронній формі – не пізніше останньої години дня – граничного строку.

У випадку втрати чи зіпсуття поштового відправлення платник повинен протягом 5 робочих днів з моменту повідомлення його оператором надіслати органу ДПС два примірники звітності, включаючи копію сповіщення про втрату/пошкодження зіпсуття відправлення, а також сплатити податкове зобов'язання у повній мірі та вчасно.

---

[45] Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22 трав. 2003 р. № 851-IV.

[46] Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 5 жовт. 2017 р. № 2155-VIII.

[47] Про затвердження Порядку обміну електронними документами з контролюючими органами : наказ Міністерства фінансів України від 6 черв. 2017 р. № 557.

При паперовому представленні податкової звітності працівник органу ДПС перевіряє присутність і достовірність заповнення обов'язкових реквізитів (камеральна перевірка) та реєструє таку звітність згідно з датою її отримання.

При електронному декларуванні визначальне значення мають перша і друга квитанції, які генеруються системою прийняття електронної звітності – є результатами перевірки.

Перша квитанція засвідчує контроль:

1) правового статусу кваліфікованого електронного підпису або печатки та послідовності їх накладання;

3) чинності електронного документа та наявності обов'язкових реквізитів;

4) права підпису електронного документа підписувачем.

Відсутність згенерованої першої квитанції свідчить про неотримання електронного документа органом ДПС.

Друга квитанція засвідчує прийом чи відмову органом ДПС у прийнятті електронного документа і містить:

1) реквізити прийнятого/неприйнятого (із зазначенням причини) електронного документа;

2) результати обробки звітності (дата, час прийняття / неприйняття, реєстраційний номер, дані відповідальної особи, автора квитанції).

Електронний документ вважається прийнятим за:

1) датою, часом прийняття, вказаних у першій квитанції.

2) за наявності відмітки (штампа) органу ДПС на кожній сторінці про її прийняття;

3) відсутності відмови органу ДПС про прийняття звітності.

У разі недотримання вимог заповнення та подання податкової звітності, орган ДПС надає платнику письмове повідомлення про відмову та вказує причин:

1) протягом 5 робочих днів з моменту отримання звітності – при поштовому чи електронному надсиланні;

2) протягом 3 робочих днів з моменту її отримання – особисте подання платником.

Законом визначається право платника податків подати звітність і сплатити штраф (при порушенні строку її подання) чи оскаржити рішення органу ДПС при відмові її прийняття. Якщо за результатами службового розслідування задоволено скаргу платника – така звітність вважається прийнятою на дату її отримання органом ДПС, винна посадова особа притягується до відповідальності.

3.5.3. Електронний кабінет платника податків

Згідно з ПКУ, ***електронний кабінет*** – це інформаційно-телекомунікаційний ресурс (система), завдяки якій відбувається реалізації платниками та державними органами їх гарантованих ПКУ прав та обов'язків в електронній формі.

Платник податків використовує у своїх податкових відносинах Електронний кабінет на основі взаємодії мережі Інтернет, персонального комп'ютера (ґаджета), стандартних програмно-технічних засобів (браузера, картрідера), при обов'язковій авторизації як платника податків на офіційному вебпорталі ДПС України[48].

Електронний кабінет функціонує на основі сучасних засобів захисту, персоналізації та безпеки електронних сервісів, забезпечуючи безконтактну взаємодію платника та ДПС на базі сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Електронний кабінет містить дві функціональні частини:

1. *Загальнодоступна* (відкрита) частина – вхід до неї здійснюється без ідентифікації користувача та визначає такі можливості:

- доступ до інформації з публічних реєстрів (дані про взяття на облік платників, реєстр страхувальників, дані реєстру платників ПДВ, реєстр платників єдиного податку, інформація про РРО, інформація про книги ОРО (обліку розрахункових операцій), дані реєстру платників акцизного податку з реалізації пального, реєстр осіб, які здійснюють операції з товарами);
- інформація про граничні терміни сплати податків, зборів, обов'язкових платежів та подання звітності;
- перегляд та друк бланків податкової звітності;
- заповнення декларації про майновий стан і доходи для громадян;
- контакти й адреси діючих центрів обслуговування платників[49].

2. *Приватної частини* (особистого кабінету) – можливості формування та надсилання до органів ДПС податкової звітності, різноманітних запитів на одержання інформації та заяв для реєстрації платниками окремих податків (вторинний податковий облік).

Також залежно від типу платника (юридична особа, ФОП, громадянин, посадова особа державного органу) здійснюється доступ до:

- перегляду облікових даних платника;
- подання звітності в електронному вигляді до органів ДПС, ПФУ та статистики (розділ «Введення звітності»);
- перегляду та друку раніше поданої звітності;

[48] Електронний кабінет. *Державна податкова служба України*. URL : https://cabinet.tax.gov.ua/login
[49] Там же.

- листування з органами ДПС, подання заяв, інформаційних запитів;
- інформації про стан розрахунків з бюджетом ;
- реєстрації податкових накладних та розрахунків коригування до них у Єдиному реєстрі податкових накладних;
- інформації з Єдиного реєстру податкових накладних;
- інформації з реєстрів операцій та транзакцій в системі Електронного адміністрування ПДВ;
- інформації з реєстрів операцій та транзакцій в системі Електронного адміністрування реалізації пального[50].

Електронний кабінет для громадян забезпечує формування запитів до ДПІ щодо отримання відомостей з ДРФО про суми виплачених доходів та утриманих податків в електронному вигляді (податкова декларація про доходи).

Найбільш важливими функціями Електронного кабінету є:

1. «Стан розрахунків з бюджетом» – доступ до особових рахунків платника із сплати податків, зборів (інших платежів) станом на дату звернення та містить інформацію про: орган ДПС; назву, код платежу), МФО банку, бюджетний рахунок, на поточну дату суми нарахованих/зменшених видів платежів, фактичних сплат до бюджету, повернень з нього, пеню, недоїмку, переплати та залишки несплаченої пені.

2. «Листування з ДПС» – можливості надсилання довільної кореспонденції до органу ДПС із вказанням вхідного реєстраційного номеру та дати реєстрації інформаційного запиту. Вкладка «Вхідні документи» – режим «Вхідні/вихідні документи» дозволяє переглянути . стан реєстрації листів в органі ДПС.

3. «Введення звітності» – можливості створювати, вносити зміни, підписувати і надсилати звітність (податкову, пенсійну та статистичну) до відповідних органів на базі двох квитанцій в режимі реального часу при будь якому акредитованому центрі сертифікації ключів.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Назвіть складові елементи процесу декларування?
2. Які документи податкової звітності передбачені ПКУ?
3. Охарактеризуйте обов’язкові реквізити податкової звітності.
4. Хто відповідає за підпис податкової звітності.
5. Обґрунтуйте основні етапи, терміни подання податкової звітності.
6. Охарактеризуйте економічне та функціональне значення Електронного кабінету платника податків.

[50] Електронний кабінет. *Державна податкова служба України*. URL : https://cabinet.tax.gov.ua/login

3.6. ПОДАТКОВИЙ КОНТРОЛЬ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА

3.6.1. Суть податкового контролю та види податкових перевірок.
3.6.2. Порядок проведення камеральної перевірки.
3.6.3. Порядок проведення документальних планових і позапланових перевірок.
3.6.4. Порядок проведення фактичної перевірки.
3.6.5. Суть податкових правопорушень і податкової відповідальності.
3.6.6. Штрафні (фінансові) санкції (штрафи).

3.6.1. Суть податкового контролю та види податкових перевірок

Від обсягу податкових надходжень залежить виконання державою своїх функцій. Багато в чому забезпечення податкових надходжень до бюджету залежить від податкових органів, які здійснюють контроль за дотриманням платниками податків і податковими агентами, податкового законодавства, виконання ними своїх конституційних обов'язків зі сплати податків і зборів.

Згідно з ПКУ, ***податковий контроль*** – система заходів, що вживаються контролюючими органами та координуються МФУ з метою контролю правильності нарахування, повноти і своєчасності сплати податків і зборів, дотримання законодавства з питань регулювання обігу готівки, проведення розрахункових і касових операцій, патентування, ліцензування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи.

Об'єктом податкового контролю є податкові правовідносини між контролюючими органами та платниками щодо правильності нарахування, повноти та своєчасності сплати податків і зборів, правильності складання та своєчасності подання податкових декларацій, а також дотримання законодавства з питань регулювання обігу готівки проведення розрахункових і касових операцій, патентування, ліцензування та іншого законодавства.

Предметом контролю є правильність визначення податкових зобов'язань, повнота і вчасність сплати податків і зборів, правильність складання та вчасність подання податкової звітності, дотримання платниками податків законодавства стосовно регулювання обігу готівки, здійснення розрахункових і касових операцій, патентування та ліцензування тощо.

Податковий контроль проводиться органами ДПС України та ДМС України. Безпосередню участь у податковому контролі органи СБУ, Національної поліції України, прокуратури чи інші правоохоронні органи брати не можуть.

Основними способами податкового контролю є:

1) облік платників податків;

2) інформаційно-аналітичного забезпечення органів ДПС;

3) системні чи разові перевірки та звірки в рамках дотримання законодавства, контроль за яким покладено на вказані органи;

4) фінансово-податковий моніторинг оподатковуваних операцій, опитування учасників податкових відносин.

Етапи податкового контролю:

1. Підготовчий – здійснюється відбір платників у ході аналізу податкової та фінансової звітності, масиву інформаційних даних підрозділів ДПІ чи інших органів контролю стосовно платників; даних попередніх перевірок платників, які раніше перевірялися.

Призначаються контрольні підрозділи ДПІ, формується план дій податкового інспектора, інформується платника про планову перевірку, видається документація (наказ, направлення на перевірку), здійснюється інструктаж інспекторів.

2. Податковий контроль – контроль-перевірочні заходи стосовно законності операцій та поведінки платника.

3. Оформлення результатів податкового контролю у формі: акту (довідки) про результати перевірки, протоколу про адміністративне правопорушення, фахового висновку експерта і протоколу комісії заперечень.

4. Обмін інформацією між органами контролю та іншими, діяльність яких відрізняється від компетенцій ДПІ. Так, ДПІ повідомляє їх про порушення законодавства.

Дозволеними видами податкових перевірок є:

1) камеральні,

2) документальні (планові/позапланові, виїзні/невиїзні);

3) фактичні перевірки.

Камеральні та документальні перевірки здійснюються органами ДПС у межах ПКУ, а фактичні перевірки – на основі іншого законодавства.

3.6.2. Порядок проведення камеральної перевірки

Камеральна перевірка є видом податкового контролю, що здійснюється у приміщенні органу ДПС на основі даних податкової звітності (деклараціях, розрахунках), комплексу даних системи електронного адміністрування ПДВ (даних ДКС України – за рахунками платників ПДВ, Єдиного реєстру податкових накладних, даних митних декларацій), даних Єдиного реєстру акцизних накладних і системи електронного адміністрування акцизного податку.

Предметом камеральної перевірки є:

1) своєчасність подання податкових декларацій та/або своєчасність реєстрації податкових накладних та/або розрахунків коригування до податкових накладних у Єдиному реєстрі податкових накладних, акцизних накладних та/або розрахунків коригування до акцизних накладних у Єдиному реєстрі акцизних накладних;

2) виправлення помилок у податкових накладних та/або своєчасність сплати узгодженої суми податкового зобов'язання винятково на підставі даних, що опрацьовуються у відповідних інформаційних базах;

3) повнота нарахування та своєчасність сплати ПДФО та ЄСВ у разі невідповідності резидента Дія Сіті вимогам;

4) своєчасність і повнота сплати узгодженої суми грошового зобов'язання у вигляді авансового внеску з податку на прибуток підприємств на підставі даних Реєстру пунктів обміну іноземної валюти.

Камеральна перевірка не передбачає спеціального рішення керівника податкового органу чи направлення на її здійснення, їй належить вся податкова звітність.

Згода платника на перевірку та його присутність під час проведення камеральної перевірки не обов'язкова.

У разі порушень законодавства оформлюється акт перевірки (2 примірника, підписаних особами та зареєстрованих у ДПІ) і вручається/ надсилається протягом 3 робочих днів платнику.

Терміни проведення камеральної перевірки – 30 календарних днів за останнім днем граничного строку подання звітності або за днем їх подання (якщо документи були надіслані із запізненням).

3.6.3. Порядок проведення документальних планових і позапланових перевірок

Згідно з ПКУ, ***документальною перевіркою*** вважається перевірка, предметом якої є своєчасність, достовірність, повнота нарахування та сплати усіх передбачених податків і зборів, а також дотримання валютного та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, дотримання роботодавцем законодавства щодо укладення трудового договору, оформлення трудових відносин з працівниками та яка проводиться на підставі податкових декларацій, фінансової, статистичної та іншої звітності, регістрів податкового та бухгалтерського обліку, ведення яких передбачено законом, первинних документів, які використовуються в бухгалтерському та податковому обліку та пов'язані з нарахуванням і сплатою податків та зборів, виконанням вимог іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, а також отриманих документів і податкової інформації, у тому числі за результатами перевірок інших платників.

Така перевірка проводиться згідно з планом-графіком перевірок.

Проведення ***позапланової документальної*** перевірки планом-графіком не передбачається, а здійснюється за визначених підстав.

Документальна виїзна перевірка проводиться за місцезнаходженням платника чи його об'єктів права власності, які перевіряються.

Документальною невиїзною є перевірка в приміщенні ДПІ.

План-графік документальних планових перевірок на кожний рік презентується на офіційному веб-сайті ДПСУ до 25 грудня року, що передує новому бюджетному. До плану-графіка відбираються платники, які характеризуються ризиком несплати податкових зобов'язань, порушення законодавства, яке контролюється органами ДПС.

Ступінь ризику визначає періодичність планових перевірок:

1) незначний ступінь – не частіше, ніж 1 на 3 календарних роки,
2) середній – не частіше ніж 1 на 2 календарних роки,
3) високий – не частіше 1 разу на календарний рік.

Основні критерії, порядок затвердження плану-графіка та механізм здійснення, встановлюються МФУ.

Зміни вносяться до плану-графіка перевірок поточного року 1 раз в I (перевірка проводиться після 1 липня) та у II кварталі року (проводиться після 1 жовтня). Виключення – зміна найменування платника, який був включений до плану-графіка. Оновлений план-графік представляється на офіційному веб-сайті ДПСУ до 30 числа місяця кварталу, що передує місяцю проведення перевірки.

Проведення документальної планової перевірки оформлюється наказом керівника органу ДПС (заступником). Не пізніше ніж за 10 календарних днів до проведення контролю платнику направляється копія наказу про її проведення, із зазначенням дати.

Працівники ДПІ приступають до проведення перевірки за наявності підстав та пред'явлення документів:

1) направлення на проведення перевірки із зазначенням дати видачі, найменування ДПІ, реквізитів наказу про перевірку, найменування та реквізити суб'єкта (ПІП фізичної особи), який перевіряється) або об'єкта, мети, виду (документальна планова/позапланова, фактична), підстави, дата початку та тривалість перевірки, посада та прізвище посадової особи, яка перевірятиме. Направлення дійсне за наявності підпису керівника (заступника) ДПІ, скріплений печаткою ДПІ;
2) копії наказу про проведення перевірки із зазначенням дати видачі, найменування ДПІ, найменування та реквізитів суб'єкта, який перевіряється, дата початку і тривалість перевірки, її період. Наказ дійсний за наявності підпису керівника та печатки ДПІ;

3) службового посвідчення осіб із зазначенням в направленні перевірки. Відсутність, ненаправлення платнику таких документів, наявність порушенням вимог є підставою для недопущення посадових осіб до перевірки.

Перевіряючі особи подають направлення платнику та розписуються із зазначенням свого ПІП, посади, дати і часу ознайомлення. Якщо платник відмовляється розписатися у направленні – складається акт, що засвідчує відмову, який є підставою початку проведення перевірки.

Якщо платник відмовляє у допуску осіб до проведення перевірки, ними складається і реєструється в ДПІ не пізніше наступного дня у 2 примірниках акт відмови та причин з письмовими поясненнями, 1 примірник подається на підпис платнику. Якщо платник відмовляється підписати акт, складається акт, що засвідчує відмову, і реєструється в ДПІ до кінця наступного робочого дня.

Якщо встановлено неможливість проведення документальної планової та позапланової виїзної або фактичної перевірки, особою ДПІ складається та підписується акт з підтвердженням обставин, який реєструється в ДПІ до кінця наступного робочого дня та надсилається платнику.

Керівники чи відповідні особи платників податків в ході перевірки повинні виконувати вимоги стосовно усунення порушень податкового законодавства та підписати акт (довідку) про проведення перевірки та, за потреби, надати заперечення на цей акт (довідку).

Документальна невиїзна перевірка здійснюється на основі прийнятого керівником ДПІ рішення, вручення платнику копії наказу про проведення перевірки, повідомлення про дату та місце проведення, наявності підстав і даних, представлених платником. Якщо платника сповіщається рекомендованим листом з повідомленням про вручення документальна, то перевірка розпочинається не раніше 30 календарного дня з моменту відправлення повідомлення та копії наказу.

Платник може і не бути присутнім під час здійснення такої перевірки. За клопотанням платника невиїзна перевірка може бути змінена на виїзну.

Терміни документальних планових перевірок – не більше:

1) 30 робочих днів – великі платники (продовження – не більше 15 днів),

2) 10 робочих днів – малий бізнес (продовження – не більше 5 днів);

3) 20 робочих днів – інші платники (продовження – не більше 10 днів).

Перевірка може бути продовжена на 3 дні, якщо платник надав документи пізніше ніж за 3 дні до її завершення.

ПКУ передбачено зупинку документальної планової та позапланової перевірки (крім малого підприємництва) за рішенням керівника ДПІ з повідомленням платника копією наказу не пізніше наступного дня.

Зупинення перевірки перериває строк її здійснення. Терміни – не більше 30 робочих днів (крім проведення експертизи, отримання інформації від іноземних держав стосовно платника, розгляд судом його позовів, відновлення втрачених документів – призупинення на необхідний строк).

Максимальний термін здійснення перевірок відшкодування ПДВ з урахуванням її призупинення не може перевищувати 60 календарних днів.

При здійсненні перевірок підставами для їх висновків є:

1) документи, визначені ПКУ та податкова інформація;

2) експертні висновки та судові рішення;

3) податкові консультації, інші матеріали;

4) мультимедійна інформація (фото, відео-, звукозапис).

Платник повинен подати працівникам ДПІ на їх вимогу всі документи, які стосуються контролю, з описом їх складу. Особливість перевірки великих платників, які повинні надати копії документів в електронній формі, які стосуються визначення об'єктів оподаткування, бухгалтерських документів, пов'язаних з розрахунком податкових зобов'язань, – протягом 2 робочих днів з моменту отримання запиту. Працівникам ДПІ надаються завірені копії документів (підпис, печатка), які свідчать про приховування заниження) об'єктів оподаткування, несплату зобов'язань. Запит на копії документів повинні бути подані в ДПІ за 5 робочих днів до закінчення перевірки.

Якщо платник відмовляється надати копії документів, працівник ДПІ формує акт відмови, підписує разом з платником, або із зазначенням про відмову від підпису.

Результати перевірок (крім камеральних/електронних) оформлюються у формі акта (виявлено порушення)/довідки (порушень не виявлено), підписуються працівниками ДПІ і платниками. Якщо платник не погоджується з висновками акта (довідки), він повинен підписати акт (довідку) із запереченнями.

Матеріалами перевірки визначено:

1) акт (довідка) з інформативними додатками;

2) заперечення платника;

3) пояснення платника та їх документальне підтвердження.

Акт (довідка) документальної виїзної / невиїзної (планової та позапланової) перевірки формується у 2 екземплярах, підписується представником ДПІ, реєструється у ДПІ не пізніше 5 робочих днів після закінчення перевірки (платники з філіями – протягом 10 робочих днів).

Якщо платник відмовляється від підписання акта (довідки), працівник ДПІ формує акт, який засвідчує відмову, у 2 екземплярах, один з яких надається платнику. Відмова платника від підписання/отримання акта не звільняє платника від обов'язку сплатити податкові зобов'язання.

Якщо платник не згодний з висновками перевірки чи даними її акта, (крім документальної позапланової перевірки), він може опротестувати його з поясненням і доказовими документами до ДПІ не пізніше 10 дня з моменту отримання акта (довідки). Указані документи розглядаються колегіальним контролюючим органом – спеціальною комісією з питань розгляду заперечень протягом 10 робочих днів з моменту отримання заперечень. Платник може бути присутнім при розгляді матеріалів.

Під час розгляду матеріалів перевірки комісія з питань розгляду заперечень:

1) установлює, чи вчинив платник порушення законодавства;

2) розглядає обставини вчинених правопорушень, які відображені в акті перевірки, а також установлені при розгляді наданих платником письмових пояснень та їх документального підтвердження;

3) досліджує питання наявності або відсутності обставин, що виключають вину у вчиненні правопорушення, пом'якшують або звільняють від відповідальності;

4) досліджує питання щодо необхідності проведення перевірки у порядку документальних позапланових;

5) визначає розмір грошових зобов'язань та/або суму зменшення бюджетного відшкодування та/або зменшення від'ємного значення об'єкта оподаткування ПНП або від'ємного значення суми ПДВ, та/або суму зменшення ПДФО, задекларованого до повернення з бюджету, зокрема при використанні права на податкову знижку, та/або заниження чи завищення суми податкових зобов'язань, заявленої у податковій декларації, або суми податкового кредиту, заявленої у податковій декларації з ПДВ, а також необхідність надсилання платнику ППР.

У підсумку, комісія формує висновок. Податкове повідомлення-рішення керівника ДПІ надсилається платнику не пізніше 15 робочих днів з дня отримання заперечень.

За результатами ***електронної перевірки*** формується довідка у 2 примірниках, підписується відповідальним ДПІ і реєструється не пізніше 3 робочих днів з дати її закінчення (філії – 5 робочих днів). Довідка електронної перевірки вручається платнику для вивчення та підписання ним протягом 5 робочих днів від вручення. Незгода платника з результатами перевірки подається у формі заперечень, які повинні бути розглянуті ДПІ протягом 5 робочих днів з надсиланням платнику відповіді у ППР.

3.6.4. Порядок проведення фактичної перевірки

Фактичною є перевірка, яка проводиться без попередження платника на місці фактичного його господарювання, місцем перебування його об'єктів і прав власності з питань дотримання законодавчих норм обігу

готівки, виконання розрахункових, касових операцій, отримання дозвільних документів (ліцензій, свідоцтв), у тому числі про виробництво та обіг підакцизних товарів, законності трудових відносин.

Така перевірка здійснюється за рішенням керівника ДПІ, його наказом, копія якого надається платнику до моменту здійснення перевірки та при наступних обставинах:

1) у разі, коли за результатами перевірок інших платників виявлено факти можливого порушення платником законодавства щодо виробництва й обігу підакцизних товарів, здійснення розрахункових операцій, ведення касових операцій, наявності патентів, ліцензій та інших документів, контроль за наявністю яких покладено на ДПІ, і виникає необхідність перевірки фактів;

2) у разі наявності та/або отримання інформації від державних органів або ОМС про можливі порушення платником законодавства, контроль за яким покладено на ДПІ;

3) письмового звернення споживача про порушення платником порядку проведення розрахункових операцій, у тому числі незабезпечення можливості проведення розрахунків за товари (послуги) з використанням електронних платіжних засобів, касових операцій, патентування або ліцензування;

4) неподання суб'єктом господарювання у строк обов'язкової звітності про використання РРО та/або програмних РРО, розрахункових книжок і книг обліку розрахункових операцій, подання їх із нульовими показниками;

5) у разі наявності та/або отримання інформації про порушення вимог у частині виробництва, обліку, зберігання та транспортування спирту, алкогольних напоїв, тютюнових виробів і рідин, що використовуються в електронних сигаретах, і пального, та цільового використання спирту платниками, обладнання акцизних складів витратомірами-лічильниками та/або рівномірами-лічильниками, та/або масовими витратомірами, здійснення функцій у сфері регулювання виробництва і обігу спирту, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, пального;

6) у разі порушення законодавства з питань регулювання обігу готівки, порядку здійснення платниками розрахункових операцій, ведення касових операцій, наявності ліцензій, свідоцтв, у тому числі про виробництво та обіг підакцизних товарів, дотримання роботодавцем законодавства щодо укладення трудового договору, оформлення трудових відносин з працівниками (найманими особами);

7) у разі наявності та/або отримання інформації про використання праці найманих осіб без належного оформлення трудових відносин і виплати роботодавцями доходів у вигляді заробітної плати без сплати

податків до бюджету, а також здійснення фізичною особою підприємницької діяльності без державної реєстрації.

Перед перевіркою законності розрахункових і касових операцій може здійснюватися контрольна розрахункова операція.

Під час перевірки з дотримання положень укладення трудового договору та законності трудових відносин з працівниками здійснюється перевірка належності оформлення таких відносин, ведення обліку робочого часу, витрат на оплату праці та відповідних відомостей.

Фактична перевірка здійснюється 2 і більше представниками ДПІ у присутності посадових осіб суб'єкта господарювання. Здійснюється хронометраж господарських операцій, у підсумку якого формується довідка (підписується представником ДПІ і посадовими особами платника).

Тривалість фактичних перевірок – не більше 10 діб. Продовження – не більше 5 діб на основі таких підстав (заява платника та змінний режим роботи платника чи його господарських об'єктів).

Порядок оформлення висновків фактичної перевірки такі ж, як і при здійсненні документальних перевірок.

3.6.5. Суть податкових правопорушень і податкової відповідальності

Згідно з податковим законодавством України, під ***податковим правопорушенням*** належить розуміти протизаконне, винне діяння (бездіяльність) платника податків, органів контролю та/або їх посадових осіб.

За наявності доведених ДПІ обставинами діяння платника, здійснюваних цілеспрямовано, завчасно продумано з погляду невиконання чи неналежного виконання вимог законодавства, вважаються умисними. Такі дії визначають відповідальність, установлену ПКУ та іншими законами України. Умовою притягнення винної особи до відповідальності є встановлення ДПІ її вини.

Притягаються до відповідальності за здійснення податкових правопорушень наступні особи:

1. Платники, податкові агенти, інші суб’єкти несуть фінансову відповідальність за вчинення податкових правопорушень.

2. Фізична особа – платник несе фінансову відповідальність за умови наявності на момент вчинення податкового правопорушення повної цивільної дієздатності.

3. ДПІ несуть відповідальність у вигляді відшкодування шкоди особі, стосовно якої було вчинено податкове правопорушення.

4. Законні представники платників – фізичних осіб у разі невиконання обов’язків несуть фінансову відповідальність, встановлену для платників.

5. Юридична особа – платник несе фінансову відповідальність за вчинення податкових правопорушень її відокремленими підрозділами.

Передбачено наступні ***види юридичної відповідальності*:**

1) фінансова;

2) адміністративна (застосування стягнення до винної особи у формі попередження, штрафу, оплатного вилучення предмета, конфіскація, позбавлення спеціальних прав, посвідчень і дозволів, позбавлення права працювати на певних посадах чи провадити діяльність, здійснювати громадські, суспільно корисні, виправні роботи, провадити адміністративний арешт тощо);

3) кримінальна.

Фінансова відповідальність визначена ПКУ у формі штрафних (фінансових) санкцій (штрафів) та/або пені. Притягнення платників податків до фінансової відповідальності за правопорушення податкового законодавства не звільняє їх від інших видів юридичної відповідальності.

Триваючим правопорушенням визнається безперервне порушення норм ПКУ платником без учинення жодних дій з їх усунення до моменту контролю та їх виявлення відповідним органом.

Винна особа не може притягуватися два рази до відповідальності за одним видом правопорушення податкового законодавства. Підставою для притягнення винної особи до фінансової відповідальності є ППР.

Основними обставинами, за яких відбувається звільнення від фінансової відповідальності винної особи за порушення податкових та інших норм, є:

1) сплив строків давності застосування штрафів за вчинення податкового правопорушення;

2) учинення діяння особою, яка діяла у відповідності до індивідуальної податкової консультації, наданої у паперовій або електронній формі, за умови, що консультація зареєстрована в єдиному реєстрі індивідуальних податкових консультацій, або до узагальнюючої податкової консультації та/або до висновку об'єднаної палати, Великої Палати Верховного Суду щодо застосування норми права, від якого в подальшому було відступлено;

3) учинення діяння особою, яка діяла у відповідності до правових висновків Верховного Суду, викладених у рішенні за результатами розгляду зразкової справи, які в подальшому було змінено за наслідками перегляду Великою Палатою Верховного Суду;

4) учинення діяння внаслідок незаконних рішень, дій або бездіяльності ДПІ;

5) учинення діяння з вини банку, органу ДКС, установи – учасника платіжної системи, еквайрія;

6) учинення діяння з вини оператора поштового зв'язку, інформація про якого міститься в Єдиному державному реєстрі операторів поштового зв'язку;

7) вчинення діяння внаслідок виявлення в роботі електронного кабінету технічної та/або методологічної помилки чи технічного збою в роботі електронного кабінету і визнання помилки/збою технічним адміністратором та/або методологом електронного кабінету або згідно з повідомленням на офіційному веб-сайті ДПСУ, або підтвердження її/його існування рішенням суду, якщо порушення були зумовлені винятково технічною та/або методологічною помилкою чи технічним збоєм у роботі електронного кабінету;

8) самостійне виправлення платником помилок поданих деклараціях і розрахунках, за умови сплати самостійно донарахованих податкових зобов'язань і штрафних (фінансових) санкцій (штрафів);

9) учинення діяння внаслідок обставин непереборної сили (форс-мажору);

10) учинення діяння особою, яка діяла відповідно до консультації з питань практичного застосування норм законодавства з питань митної справи, наданої в письмовій або електронній формі, а також до узагальнюючої консультації, на підставі того, що у подальшому такі консультації були змінені або скасовані;

11) учинення діяння особою, яка діяла відповідно до наданого попереднього рішення митного органу про застосування окремих положень законодавства з питань митної справи, у тому числі в разі, якщо таке рішення в подальшому було відкликано;

12) інші випадки звільнення від фінансової відповідальності, передбачені ПКУ або МКУ.

Законодавством визначено обставини, які пом'якшують відповідальність винної особи, зокрема:

1) учинення діяння в особливих умовах (погрози, примусу, матеріальна, службова залежність);

2) порушення при збігу тяжких особистих або сімейних обставин;

3) самостійне сповіщення платником стосовно вчиненого ним порушення.

3.6.6. Штрафні (фінансові) санкції (штрафи)

Граничні строки провадження штрафних санкцій до платників рівнозначні термінам давності відносно визначення грошових зобов'язань.

Якщо суб'єкт господарювання здійснив 2 чи більше порушень законодавства, то такі санкції провадяться за кожний випадок здійснення разового чи повторювального порушення окремо.

За наявності хоча б 1 обставини, яка зменшує відповідальність платника, величина штрафу складає *50% визначеного розміру*.

Застосування ДПІ штрафних санкцій зумовлює формування та направлення платнику індивідуального ППР.

Платники податків, права чи інтереси яких порушено, мають право на *відшкодування завданої шкоди* за рахунок коштів державного бюджету, величина якої складає 1 мінімальна заробітна плата, встановленої на дату правопорушення.

До *заподіяної шкоди* входять такі *складові:*

1) вартість утраченого, пошкодженого, знищеного майна платника;

2) додаткові витрати, понесені платником внаслідок протиправних рішень (штрафні санкції, сплачені контрагентам платника, вартість додаткових робіт, послуг, додатково витрачених матеріалів);

3) документально підтверджені витрати, пов’язані з адміністративним та/або судовим оскарженням незаконних рішень контролюючих органів. Сума відшкодування не повинна перевищувати 50 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня календарного року, в якому приймається відповідне судове рішення.

4) шкода, заподіяна платнику внаслідок податкового правопорушення контролюючого органу, відшкодовується за рішенням суду.

5) положення не застосовуються у разі, якщо шкода, заподіяна бездіяльністю контролюючих органів, зумовлена дією правового режиму воєнного, надзвичайного стану.

ПКУ визначено такі *штрафні (фінансові) санкції за встановлені порушення чинного податкового законодавства*:

1. Відчуження майна, що перебуває в податковій заставі, без згоди контролюючого органу (ст. 116 ПКУ) – у розмірі вартості майна.

2. Порушення, пов’язані з узяттям платника на облік у контролюючих органах (ст. 117) – 340 грн самозайняті особи (повторне порушення 680 грн.) та юридичні особи 1020 грн. (повторне порушення 2040 грн.).

3. Порушення строку та порядку подання інформації про відкриття або закриття банківських рахунків, звіту про підзвітні рахунки (ст. 118) – 680 грн (платник), 10% суми операції (банк), але не менше 1700 грн., 680 грн. (ФОП), 100% мінімальної заробітної плати (далі – МЗП) (фінансові агенти).

4. Порушення платником порядку подання інформації про фізичних осіб – платників (ст. 119) – 1020 грн. (повторне 2040 грн) (платники), 680 грн. (повторне 1360 грн.) (нотаріус).

5. Неподання або несвоєчасне подання податкової звітності або невиконання вимог щодо внесення змін до податкової звітності (ст. 120) – 340 грн. сплачує платник за кожне несвоєчасне неподання (1020 грн. повторно), особливі розміри для ПДВ і акцизного податку, самостійного внесення змін до звітності.

6. Порушення строків зберігання документів з питань обчислення і сплати податків та зборів, документів, пов'язаних із виконанням вимог іншого законодавства (ст. 121) – 120 грн. (2040 грн. повторне).

7. Порушення правил застосування спрощеної системи оподаткування ФОП (ст. 122) – 50% ставки єдиного податку.

8. Штрафні (фінансові) санкції (штрафи) у разі визначення органом ДПС суми податкового зобов'язання, зменшення бюджетного відшкодування або виявлення фактів використання податкових пільг не за цільовим призначенням чи всупереч умовам чи цілям їх надання (ст. 123) – 10% завищеної суми бюджетного відшкодування ПДВ, 25% (умисно), 50% (повторно протягом 1095 днів).

9. Порушення правил сплати грошового зобов'язання (ст. 124) – 5% суми погашеного податкового боргу терміном до 30 днів, 10% (більше 30 днів), 25% богу (умисні дії), 50% (повторно протягом 1095 днів).

10. Порушення порядку подання банками чи іншими фінансовими установами податкової інформації контролюючим органам (ст. 125) – 680 грн. (банк), 1360 грн. (повторно).

11. Порушення правил обліку, виробництва й обігу пального або спирту етилового на акцизних складах та/або місцях виробництва окремих видів продукції (ст. 128-1) – 20000 грн. (за необладнане вимірювальними пристроями місця зберігання), 50000 грн (повторно), 1 млн. грн або 2 млн. грн. повторно (за відсутність реєстрації акцизних складів у системі електронного адміністрування з вини платника), 1000 грн. (за кожне несвоєчасне подання до ДПСУ електронних документів щодо залишки пального та обсягу обігу пального або спирту етилового).

Пеня як вид штрафної (фінансової) санкції, що нараховується за кожний день прострочення податкового зобов'язання, включаючи день погашення у таких розмірах:

1) на суми грошового зобов'язання, що визначено ДПІ (з урахуванням сум штрафних санкцій при їх наявності, проте без пені) – у розмірі 120% річних облікової ставки НБУ, встановлений на кожний день протермінування зобов'язання. Пеня представляється у ППР;

2) на суми, занижені платником чи податковим агентом податкового зобов'язання, – у розмірі 120% річних облікової ставки НБУ, діючої на кожний такий день;

3) на суми податкового зобов'язання, визначеного як платником, так і податковим агентом, в умовах внесення змін до звітності при самостійному виявленні помилок (з урахуванням штрафних санкцій, якщо такі є, без пені) – нараховується, починаючи з 91 дня з моменту граничного строку виконання зобов'язання в розмірі 100% річних облікової ставки НБУ за кожний день;

4) на суми протермінованих платежів чи несплачених податковим агентом – у розмірі 120% річних облікової ставки НБУ за кожний день.

Наведені розміри пені використовуються для всіх платників, усіх податкових платежів.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає економічна суть податкового контролю?
2. Які форми податкового контролю Вам відомі?
3. Наведіть класифікацію податкових перевірок за основними класифікаційними ознаками.
4. Який зміст проведення камеральних перевірок?
5. Охарактеризуйте порядок проведення планових і позапланових податкових перевірок.
6. Розкрийте зміст фактичної податкової перевірки.
7. Дайте характеристику та вкажіть особливості застосування штрафних (фінансових) санкцій та пені.

3.7. АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКОВОГО БОРГУ

3.7.1. Суть адміністрування податкового боргу платника податку.
3.7.2. Розстрочення та відстрочення грошових зобов'язань або податкового боргу платника податків.
3.7.3. Джерела сплати грошових зобов'язань або погашення податкового боргу платника податків.
3.7.4. Податкова застава та процедура її застосування.
3.7.5. Адміністративний арешт майна.
3.7.6. Списання безнадійного податкового боргу та продаж майна у податковій заставі.

3.7.1. Суть адміністрування податкового боргу платника податку

З метою максимального наповнення бюджетів країни постійно здійснюються заходи мінімізації податкової заборгованості платників, які визначають особливості процесу адміністрування податкового боргу. Загалом, ***адміністрування податкового боргу*** – це управлінська сфера діяльності в рамках функціональних компетенцій органів ДПС відносно суб’єктів господарювання-платників податків, спрямована на погашення податкової заборгованості.

Згідно з ПКУ, ***податковий борг*** визначається як сума узгодженого грошового податкового зобов’язання, проте не сплаченого платником податків у визначений законодавством строк, а також непогашеної пені, яка нараховується згідно із засадами ПКУ.

У системі міжнародних податкових відносинах ***податковим боргом*** називається грошове зобов'язання, яке враховує штрафні санкції, пеню (якщо вони є), а також системи витрат, які визначаються процедурами його стягненням, на основі міжнародних документів(іноземної держави) та є предметом стягнення, згідно з міжнародним договором України.

У рамках управлінських дій податковий борг класифікують і поділяють *за статусами і типами*. Установлено 2 статуси:

1) інертний – ДПІ відносно боржника не здійснює жодних примусових заходів стягнення, окрім направлення податкової вимоги, здійснення процедури реєстрації податкової застави у відповідному *державному реєстрі застав нерухомого майна* з поточним його описом і адміністративного арешту активів;

2) дієвий – ДПІ вживає допустимі законом дії стосовно мінімізації податкового боргу в рамках виконання функціональних обов'язків ***податкового керуючого*** (працівника підрозділу, відповідального за стягнення податкового боргу) (ст. 91 ПКУ).

Податковий керуючий виконує такі функції:

1) описує майно платника в податкову заставу,

2) здійснює перевірку стану збереження майна у заставі,

3) проводить опис майна, на яке поширюється право застави, для його продажу,

4) одержує від боржника інформацію про операції із заставленим майном, а в разі його відчуження без згоди ДПІ вимагає пояснення платника,

5) здійснює підготовку документів для звернення до суду з поданням про встановлення тимчасового обмеження у праві виїзду керівника юридичної особи або постійного представництва нерезидента-боржника за межі України,

6) у разі продажу в рахунок погашення боргу майна платника, на яке поширюється право, податковий керуючий має право отримувати від платника документи, що засвідчують право власності на зазначене майно[51].

Податковий борг може набувати такого статусу:

1) інертний;

2) дієвий;

3) активний – ДПІ постійно співпрацює з боржником у напрямку погашення боргу;

4) пасивний – борг погашається у судовому порядку за його рішеннями;

5) безнадійний статус – законно визнає боржника банкрутом, а його майна недостатньо для покриття заборгованості, платник визнається банкрутом.

У рамках адміністрування податкового боргу ДПІ здійснюють процедури:

1) установлення загрози виникнення, накопичення або непогашення податкового боргу та його погашення;

2) розстрочення (відстрочення) грошових зобов'язань (податкового боргу) платників;

[51] Про затвердження Порядку призначення та звільнення податкового керуючого з визначенням його функцій та повноважень: наказ Міністерства фінансів України від 25 трав. 2017 р. № 529.

3) застосування податкової застави майна та майнових прав боржника як спосіб забезпечення погашення податкової заборгованості;

4) адміністративний арешт майна та його продаж;

5) списання безнадійного податкового боргу[52].

3.7.2. Розстрочення та відстрочення грошових зобов'язань або податкового боргу платника податків

Згідно зі ст. 100 ПКУ, ***розстрочення, відстрочення грошових зобов'язань чи податкового боргу*** визнається процесами змішення строків погашення платником визначених грошових зобов'язань чи наявного податкового боргу на умовах сплати процентів, величина яких складає 120% річних облікової ставки НБУ, що встановлена на день прийняття ДПІ рішення щодо розстрочення, відстрочення грошових зобов'язань/боргу. Якщо у складі розстрочених (відстрочених) сум є пеня, то в основу розрахунку процентів обирається сума за мінусом суми пені.

Процеси розстрочення, відстрочення грошових зобов'язань чи податкового боргу регламентуються Наказом МДЗУ «Про затвердження Порядку розстрочення (відстрочення) грошових зобов'язань (податкового боргу) платників податків» від 10.10.2013 № 574[53].

Платник може узгодити суму грошового зобов'язання/боргу, подавши до ДПІ *заяву про розстрочення та відстрочення грошових зобов'язань чи податкового боргу*, яка містить дані про суми податкових платежів, штрафних санкцій, пені, які платник просить розстрочити (відстрочити), із зазначенням термінів розстрочення (відстрочення) та дат їх сплати. Також додаєтсья економічне обґрунтування (обставини загрози виникнення чи збільшення боргу, їх докази, оцінку його фінансового стану, зручного графіка погашення та розрахунків очікуваних доходів платника, які забезпечать виконання ним узгодженого графіка сплати.

Підставою для розстрочення грошових зобов'язань або боргу платника є надання ним:

1) доказів існування обставин, що свідчать про наявність загрози виникнення або накопичення податкового боргу,

2) економічного обґрунтування, яке свідчить про можливість погашення грошових зобов'язань і боргу та/або збільшення податкових надходжень до бюджету внаслідок застосування режиму розстрочення, протягом якого відбудуться зміни політики управління виробництвом чи збутом платника.

---

[52] Податковий кодекс України : закон України від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI.

[53] Про затвердження Порядку розстрочення (відстрочення) грошових зобов'язань (податкового боргу) платників податків : Наказ МДЗУ від 10.10.2013 року № 574. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1853-13#Text.

Підставою для відстрочення податкових зобов'язань/боргу є:

1) докази дії та наслідків обставин непереборної сили, які визначили загрозу формування та зростання сум боргу;

2) економічне обґрунтування – можливості виконання зобов'язань у ході реалізації процедур відстрочення (коли плануються зміни в управлінні виробництвом чи збутом боржника).

Розстрочені суми грошових зобов'язань/боргу сплачуються рівними частинами з наступного місяця, який настає за місяцем прийняття рішення про таке розстрочення.

Відстрочені суми грошових зобов'язань/боргу сплачуються рівними частинами місяця, який визначений рішенням ДПІ про розстрочення/відстрочення податкових зобов'язань/боргу, проте не пізніше 12 календарних місяців з моменту виникнення податкового зобов'язання/боргу, чи одномоментно у повному обсязі.

Компетенція стосовно прийняття рішень розстрочення/відстрочення податкових зобов’язань чи боргу, зміщення строків їх сплати, така:

1) за загальнодержавними податковими платежами – керівник ДПІ;

2) за місцевими податковими платежами – керівник ДПІ і фінансовий підрозділ місцевого органу виконавчої влади, до бюджету якого зараховуються місцеві платежі;

3) за загальнодержавними платежами на термін понад 1 чи більше бюджетних років, а заявлена сума складає 10 млн грн і більше – керівник ДПСУ при погодженні з МФУ;

4) якщо попередньо узгоджена сума розстрочення, відстрочення чи боргу не сплачена – керівник МФУ на основі вмотивованого й обґрунтованого рішення.

Заяви про розстрочення/відстрочення грошових зобов’язань, податковий борг формуються за кожним платежем, реєструються й обліковуються у відкритому *Реєстрі заяв*, який ведеться ДПС України зі щоденним публікуванням на офіційному веб-сайті.

Розстрочення, відстрочення, податковий борг на суму 1 млн. грн. і більше, надається за умови податкової застави майна платника, вартість якого дорівнює чи перевищує заявлену.

Умови дострокового розірвання договорів про розстрочення/відстрочення:

1) за бажанням платника – достроково погашено узгоджені суми;

2) з бажанням ДПІ – недостовірність подання платником інформації, поява податкового боргу після укладення вказаних договорів та порушення платником умов виконання податкових зобов'язань.

3.7.3. Джерела сплати грошових зобов'язань або погашення податкового боргу платника податків

Основними заходами органів ДПС при невиконанні платником податків його податкових зобов’язань, які поділяються на попереджувальні та примусові, є:

1) джерела сплати грошових зобов’язань/погашення боргу;

2) податкова застава;

3) узгодження операцій із заставленим майном;

4) адміністративний арешт майна;

5) продаж майна, що перебуває в податковій заставі;

6) погашення податкового боргу державних підприємств, які не підлягають приватизації, та комунальних підприємств;

7) погашення грошових зобов’язань або боргу в разі ліквідації платника, не пов’язаної з банкрутством;

8) порядок погашення грошових зобов’язань або боргу в разі реорганізації платника чи передачі цілісного майнового комплексу державного або комунального підприємства в оренду чи концесію;

9) порядок погашення грошових зобов’язань фізичних осіб;

10) розстрочення та відстрочення грошових зобов’язань/боргу;

11) списання боргу[54].

Згідно зі ст. 87 ПКУ, джерелами сплати грошових зобов'язань/ боргу платника є:

1) будь-які власні кошти платника;

2) будь-яке майно (враховуючи обмеження: майно, яке вже перебуває у заставі, яке є власністю інших осіб та ним користується платника, майнові права інших суб’єктів, кредитні, позикові кошти, майно, яке належить до цілісних майнових комплексів державних підприємств, заборонене згідно із законодавством майно, майно, яке не підлягає заставі (згідно із Законом України «Про заставу»), кошти інших суб’єктів, надані платнику у депозит чи довірче управління.

Неможлива уступка грошового зобов'язання/боргу боржника третім особам.

При появі у платника податкового боргу ДПІ спрямовують сплачені платником кошти на погашення боргу за черговістю виникнення. Дозволеною є виплата заробітної плати та ЄСВ найманим працівникам.

Після винесення судом рішення про порушення провадження про банкрутство такого, заходи здійснюються у наступному порядку:

1) орган стягнення звертається до суду за рішенням про стягнення боргу державною виконавчою службою;

[54] Податковий кодекс України : закон України від 02 груд. 2010 р. № 2755-VI.

2) якщо за 240 календарних днів з надсилання боржнику податкової вимоги на суму більше 1 млн грн, ДПІ звертається до суду з метою встановлення тимчасового обмеження щодо виїзду керівника юридичної особи чи постійного представництва нерезидента-боржника з України – до моменту погашення боргу;

3) здійснюється інформування Державної митної служби України, МФУ, Адміністрації Державної прикордонної служби України (*далі* – АДПСУ);

4) вносяться дані до Реєстру керівників платників податків – боржників;

5) протягом наступного з моменту зарахування коштів ДКС України інформується про зазначене АДПСУ в цілях скасування обмеження виїзду.

3.7.4. Податкова застава та процедура її застосування

Згідно зі ст. 88, 89 ПКУ, в рамках виконання платником-боржником податкових обов'язків, його майно передається у *податкову заставу*.

Податкова застава виникає:

1) при несплаті у терміни самостійно розрахованого, задекларованого грошового зобов'язання – з дня після граничного його строку;

2) при несплаті у терміни розрахованого ДПІ грошового зобов'язання – з моменту виникнення боргу;

3) при розстроченні/відстроченні боргу – з моменту укладання відповідного договору.

Вживання заходів використання податкової застави встановлюється Наказом МФУ від 16.06.2017 № 586 «Про затвердження Порядку застосування податкової застави податковими органами».

Податкова застава поширюється на будь-яке майно у власності платника, балансова вартість якого дорівнює розміру боргу, та на майно, за яким у майбутньому буде набуто право власності. ДПІ за посередництва суду здійснює зупинку видаткових операцій з банківського рахунка платника, встановлює заборону відчуження майна, а платник допускає керуючого до опису майна у заставу. Податковим керуючим оформлюється *акт опису* за рішенням керівника ДПІ у присутності не менше 2 понятих, реєструється у державному реєстрі заставного майна й ознайомлюється платником, за яким зберігається право користування таким майном. Якщо платник не допускає керуючого до опису майна чи не подає потрібні документи, такий керуючий формує акт відмови платника.

Податкова застава не реалізовується у випадку суми податкового боргу *до 180 НМДГ* (3060 грн).

Платник має право реалізовувати заставне майно за погодженням з ДПІ або якщо протягом 10 днів після звернення платника до ДПІ останній не надав боржнику згоди.

Майно звільняється із застави з моменту:

1) отримання ДПІ підтвердження повного погашення суми боргу та/або розстрочених (відстрочених) грошових зобов'язань та процентів за користування розстроченням (відстроченням);

2) визнання боргу безнадійним;

3) набрання законної сили рішенням суду про припинення податкової застави у межах процедур, визначених законодавством з питань банкрутства;

4) отримання платником унаслідок проведення адміністративного або судового оскарження рішення відповідного органу про визнання протиправними та/або скасування раніше прийнятих рішень щодо нарахування суми грошового зобов'язання.

5) отримання платником згоди ДПІ на відчуження майна у податковій заставі[55].

3.7.5. Адміністративний арешт майна

Згідно зі ст. 94 ПКУ, ***адміністративний арешт*** майна платника визнається винятковим способом виконання платником своїх обов'язків.

Арешт забороняє платнику здійснювати відносно арештованого майна визначені дії.

Арешт майна може бути:

1) повним – платнику забороняється розпоряджатися чи користуватися майном;

2) умовним – обмеження платника стосовно продажу / передачі прав власності на майно, на операції за яким необхідно отримати дозвіл керівника ДПІ. Такий дозвіл видається, якщо за висновком керуючого виконання платником операції з таким майном не спричинить збільшення боргу чи знизить імовірність його погашення.

Арешт майна застосовують на підставі:

1) платник порушує правила відчуження майна у заставі;

2) фізична особа, яка має податковий борг, виїжджає за кордон;

3) платник відмовляється від проведення документальної або фактичної перевірки за наявності законних підстав для її проведення або від допуску посадових осіб ДПІ;

4) відсутні ліцензії на здійснення господарської діяльності, а у разі відсутності РРО та/або програмних РРО;

5) відсутня реєстрація особи як платника у ДПІ, якщо реєстрація є обов'язковою, або коли платник, що отримав ППР або має борг, вчиняє дії з переведення майна за межі України, його приховування або передачі іншим особам;

[55] Про затвердження Порядку застосування податкової застави податковими органами : наказ Міністерства фінансів України від 16 черв. 2017 р. № 586.

6) платник відмовляється від перевірки стану збереження майна;

7) платник не допускає керуючого до складення акта опису майна;

8) платник відмовляється від проведення інвентаризації основних засобів, товарно-матеріальних цінностей, коштів (зняття залишків товарно-матеріальних цінностей, готівки).

9) нерезидент розпочинає та/або здійснює господарську діяльність через постійне представництво на території України без узяття на податковий облік, що підтверджується актом перевірки[56].

Арешт коштів банківських рахунків платника відбувається на основі рішення суду при зверненні ДПІ до суду.

Прийняття рішення про арешту майна здійснюється до 24 години робочого дня після дня складення протоколу про тимчасове затримання майна. В іншому випадку – майно вважається звільненим від затримання.

Арешт накладається рішенням керівника ДПІ при його перевірці судом протягом 96 годин (крім вихідних і святкових днів). Може бути оскаржене платником.

Виконання рішення про арешт майна платника здійснює податковий керуючий та направляє платнику рішення про арешт майна, а також здійснює його опис у присутності представників платника чи понятих і за присутності фахового оцінювача.

Виконання зазначених дій заборонено з 20-ї години до 9-ї години наступного дня.

Адміністративний арешт скасовують у зв'язку з:

1) відсутністю протягом зазначеного строку рішення суду про визнання арешту обґрунтованим;

2) погашенням податкового боргу платника;

3) усуненням платником причин застосування арешту;

4) ліквідацією платника (у тому числі при процедурі банкрутства);

5) наданням ДПІ третьою особою належних доказів про належність арештованого майна до об'єктів права власності цієї третьої особи;

6) скасуванням судом або ДПІ рішення керівника про арешт;

7) прийняттям судом рішення про припинення арешту;

8) пред'явленням платником дозволів на провадження діяльності, а також документа, що підтверджує реєстрацію РРО та/або програмних РРО;

9) фактичним проведенням платником інвентаризації основних засобів, товарно-матеріальних цінностей, коштів, у тому числі зняття залишків товарно-матеріальних цінностей, готівки;

10) узяттям контролюючим органом на податковий облік нерезидента на підставі акта перевірки[57].

---

[56] Про затвердження Порядку застосування адміністративного арешту майна платника податків : наказ Міністерства фінансів України від 14 лип. 2017 р. № 632.

[57] Про затвердження Порядку застосування адміністративного арешту майна платника податків : наказ Міністерства фінансів України від 14 лип. 2017 р. № 632.

У випадках 2-4, 8-10 – рішення про припинення арешту приймається ДПІ протягом 2 робочих днів з дня, коли ДПІ з'ясувало підстави для припинення арешту.

3.7.6. Списання безнадійного податкового боргу та продаж майна у податковій заставі

Ст. 101 ПКУ визначає ***безнадійний податковий борг*** як:

1) борг платника, визнаного банкрутом, вимоги щодо якого не були задоволені у зв'язку з недостатністю майна банкрута;

2) борг фізичної особи, яка:

- визнана у судовому порядку недієздатною, безвісно відсутньою або оголошена померлою, у разі недостатності майна, на яке може бути звернено стягнення згідно із законом;
- померла, у разі недостатності майна, на яке може бути звернено стягнення згідно із законом;
- понад 720 днів перебуває у розшуку;

3) борг платника, у тому числі податкового агента, стосовно якого минув строк давності;

4) борг платника, що виник унаслідок обставин непереборної сили (форс-мажорних обставин);

5) борг платника, щодо якого до Державного реєстру внесено запис про його припинення на підставі рішення суду;

6) борг банку, щодо якого наявне рішення Фонду гарантування вкладів фізичних осіб про затвердження звіту про завершення ліквідації банку або рішення НБУ про затвердження ліквідаційного балансу, ухвалення остаточного звіту ліквідатора і завершення ліквідаційної процедури.

Фактичному списанню безнадійного боргу підлягає борг, а також пеня та штрафні санкції.

На основі наказу МФУ [58] ДПІ щокварталу списує безнадійний борг.

Стягнення коштів та продаж майна застави є способом та засобом остаточного погашення податкового боргу платника, що здійснюється через 30 календарних днів з моменту вручення платнику вимоги.

Стягнення коштів з банківських рахунків та електронних рахунків ПДВ у ДКС України відбувається за судовим рішенням суду та стягується за рахунок готівки.

Такі кошти сплачуються посадовою особою ДПІ у банк у день фактичного стягнення або не пізніше наступного при використанні єдиного рахунку – на його рахунок, а при сплаті боргу з ПДВ – вносяться на відповідний рахунок у системі електронного адміністрування ПДВ.

Якщо борг виник при несплаті зобов'язань чи пені, які платник задекларував, стягнення коштів відбувається за рішенням керівника ДПІ без суду,

[58] Про затвердження Порядку списання безнадійного податкового боргу платників податків : наказ Міністерства фінансів України від 28 лип. 2022 р. № 220.

якщо борг не сплачено протягом 90 календарних днів з моменту закінчення граничного строку. Якщо існує непогашене зобов'язання держави перед платником за сумою, яка менша за борг, то визначається різниця суми боргу та суми зобов'язання держави.

Реалізація заставного майна відбувається за підсумками експертної оцінки та через:

1) публічні торги;
2) спеціальні торгівельні організації;
3) фондові біржі (реалізуються цінні папери);
4) цільові аукціони;
5) організації торгівлі, визначені ДПІ за умов конкурсу та на комісійних умовах розрахунку (майно, яке швидко псується, або якого недостатньо для проведення прилюдних торгів).

ДПІ має право за посередництва суду здійснювати стягнення коштів з дебіторів платника-боржника в рахунок погашення боргу.

Якщо суми коштів за підсумками реалізації майна боржника недостатньо для сплати боргу, податковий керуючий проводить додатковий опис майна такого платника у заставу.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте економічну суть податкового боргу.
2. Які Вам відомі типи та статуси податкового боргу?
3. Охарактеризуйте функціональне призначення податкового керуючого.
4. Наведіть джерела погашення податкового боргу.
5. Який зміст податкової застави?
6. Охарактеризуйте механізм адміністративного арешту майна боржника.
7. Що собою являє безнадійний податковий борг?
8. Деталізуйте процедури реалізації заставного майна та стягнення коштів боржника.

3.8. УПРАВЛІНСЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ АДМІНІСТРУВАННЯ НЕПРЯМИХ ПОДАТКІВ

3.8.1. Управлінські технології електронного адміністрування ПДВ.
3.8.2. Формування та реєстрація в ЄРПН податкових накладних/розрахунків коригування.
3.8.3. Моніторинг податкових накладних і розрахунків коригування.

3.8.1. Управлінські технології електронного адміністрування ПДВ

Основні засади системи електронного адміністрування ПДВ визначено ст. 200-1 ПКУ, постановою КМУ[59] та наказом[60].

[59] Деякі питання електронного адміністрування ПДВ : постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовт. 2014 р. № 569.

[60] Про систему електронного адміністрування ПДВ : лист Державної фіскальної служби України від 19 січ. 2015 р. №1403/7/99-99-19-03-01-17. URL : https://www.tax.gov.ua/baneryi/elektronne-administruvannya-pdv/print-63481.html.

Система електронного адміністрування ПДВ забезпечує автоматичний облік у розрізі платників податку:

1) сум податку, що містяться у виданих і отриманих податкових накладних, зареєстрованих у Єдиному реєстрі податкових накладних (*далі* – ЄРПН) і розрахунках коригування до них;

2) сум податку, сплачених платниками при ввезенні товарів на митну територію України;

3) сум поповнення та залишку коштів на рахунках у системі електронного адміністрування ПДВ;

4) суми податку, на яку платники мають право зареєструвати податкові накладні в ЄРПН[61].

Виняткова підстава формування податкового кредиту – це податкові накладні, зареєстровані в ЄРПН.

Електронний рахунок у системі електронного адміністрування ПДВ – рахунок, відкритий платнику в ДКС України, на який платником перераховуються кошти з власного поточного рахунку в сумах, необхідних для збільшення розміру суми, на яку платник має право зареєструвати податкові накладні та/або розрахунки коригування кількісних і вартісних показників до податкової накладної (розрахунок коригування) в ЄРПН, а також у сумах, недостатніх для сплати до бюджету узгоджених податкових зобов'язань з ПДВ[62]. Такий рахунок відкривається ДКС безкоштовно, автоматично на основі реєстру платників ПДВ не пізніше наступного дня з моменту подання ДПС у ході присвоєння платнику індивідуального податкового номера платника ПДВ. Орган ДПС після повідомлення від ДКС оповіщає платника ПДВ про реквізити його електронного рахунка.

На відповідні електронні рахунки платники самостійно сплачують кошти винятково з власного банківського рахунку у сумах:

1) необхідних для збільшення розміру суми, що обчислюється відповідно до податкової накладної та дає право для реєстрації в ЄРПН податкових накладних/розрахунків коригування;

2) недостатніх для сплати до бюджету узгоджених податкових зобов'язань з ПДВ[63].

Кошти з електронного рахунка перераховуються ДКС в автоматичному режимі тільки до:

1) бюджету;

2) на рахунок у банку/органі ДКС с/г підприємствами (спеціальний режим оподаткування – для накопичення ПДВ, який нараховано на вартість поставлених с/г товарів/послуг.

---

[61] Там же.

[62] Деякі питання електронного адміністрування ПДВ : постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовт. 2014 р. № 569.

[63] Деякі питання електронного адміністрування ПДВ : постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовт. 2014 р. № 569.

Система електронного адміністрування ПДВ функціонує з метою доступу до такої інформації:

1. Реєстр операцій – календаризований перелік всіх операцій від новіших до старіших, зареєстрованих у Системі електронного адміністрування ПДВ (податкових накладних, розрахунків коригування до них, поповнення рахунку, овердрафту).

2. Реєстр транзакцій – календаризований перелік операцій операцій від новіших до старіших з ПДВ-рахунком з деталізацією типу транзакції (зарахування чи списання коштів), загальною сумою поповнення рахунку та списання коштів з нього, сумою оборотів за кредитом ПДВ-рахунку, заборгованістю, фактичним залишком коштів на ньому. Реєстр транзакцій будується за календарною черговістю реєстрації відповідних транзакцій від новіших до старіших.

3. Інформація про суму перевищення і підсумків порівняння даних звітності з ПДВ та ЄРПН.

3.8.2. Формування та реєстрація в ЄРПН податкових накладних/розрахунків коригування

Податкові накладні та розрахунки коригування *формуються тільки в електронній формі* та обов'язково реєструються у ЄРПН незалежно від розміру суми ПДВ з наступним їх повідомлення від ДПС про реєстрацію.

Податкові накладні/розрахунки коригування, складені в електронній формі, фіксуються електронними цифровими підписами[64].

Для безперешкодної реєстрації податкових накладних у ЄРПН, їх достовірності, платники повинні мати *посилені сертифікати для накладання електронного цифрового підпису*, які можна отримати в:

1) Акредитованих центрах сертифікації ключів (АЦСК) Інформаційно-довідкового департаменту ДФС;

2) будь-якому з його відокремлених пунктах реєстрації користувачів.

Терміни реєстрації податкових накладних у ЄРПН – не пізніше 15 календарних днів після дати їх складання. Для реєстрації податкових накладних/розрахунків коригування в ЄРПН розраховується сума ПДВ, на яку зареєструється податкові накладні/розрахунки коригування. Така сума не повинна перевищити суму, обчислену за формулою 2.4.

Розрахункова сума визначається автоматично на рівні ДПС кожного разу, коли відбувається зміна одного з показників формули, що розраховуються наростаючим підсумком усієї діяльності до анулювання платника ПДВ.

[64] Про затвердження Порядку ведення Єдиного реєстру податкових накладних : постанова Кабінету Міністрів України від 29 груд. 2010 р. № 1246; Про затвердження форми податкової накладної та Порядку заповнення податкової накладної : наказ Міністерства фінансів України від 31 груд. 2015 р. № 1307.

Формування та реєстрація в ЄРПН накладних здійснюється постачальником продукції/послуг, а також їх отримувачем від нерезидентів на території України.

Зменшити суму зобов'язань за розрахунком коригування постачальник здатний після реєстрації розрахунку в ЄРПН отримувачем. Розрахунки коригування, які формуються постачальником продукції/послуг відносно накладних, які не надаються отримувачу, підлягають реєстрації в ЄРПН постачальником.

Розрахунок коригування накладної, складеної отримувачем від нерезидента на території України, повинен зареєструвати в ЄРПН покупець послуг.

Реєстрація ПН/РК

Реєстрація податкових накладних в персональному електронному кабінеті передбачає можливості таких режимів:

1. Видані ПН/РК – перелік накладних і розрахунків коригування, надісланих через електронний кабінет за звітні період, та є можливість формувати, редагувати, накладати підпис і відправляти до ДПС. Надіслані від'ємні розрахунки коригування ПН в автоматичному порядку перенаправляються покупцю та будуть доступні для опрацювання в інших системах обробки податкової звітності.

2. Отримані ПН/РК – перелік і можливості опрацювання від'ємних розрахунків коригувань ПН, отриманих від контрагентів.

Квитанцію про реєстрацію або відмову від неї отримає продавець, проте покупець отримає інформацію про реєстрацію такого розрахунку в розділах ЄРПН, а також у Системі електронного адміністрування ПДВ, що розташована в електронному кабінеті.

3.8.3. Моніторинг податкових накладних і розрахунків коригування

Моніторинг ПН/РК – важлива складова системи адміністрування ПДВ; вона визначає показники, які застосовуються в умовах зупинення реєстрації ПН/РК в ЄРПН, зокрема:

1. Показники D та P – індикатори, що визначають здатність платника ПДВ розраховувати на «імунітет» від блокування ПН/розрахунків коригування (РК)[65]. Згідно з указаним Порядком не підлягають моніторингу, а підлягають реєстрації в ЄРПН, ті з них, в яких одночасно показники D і P характеризуються значеннями: D > 0,03, P< Рм х 1,4. Дані показники відображаються в електронному кабінеті платника.

2. Показники позитивної податкової історії (далі – ППІ) визначаються у відповідності одному з таких *критеріїв:*

[65] Про затвердження порядків з питань зупинення реєстрації податкової накладної/розрахунку коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних : постанова Кабінету Міністрів України від 11 груд. 2019 р. № 1165.

1) обсяг постачання в ПН/РК, що зареєстровані в ЄРПН у поточному місяці, не більші за 150 тис. грн. на одного покупця;

2) обсяг постачання в ПН/РК за останні 6 місяців, які не надаються покупцю, є більшими за 50% загального обсягу постачання, заявленого ПН/РК;

3) продукція/послуги, які постачаються платником (купівля і постачання у ПН/РК, зареєстрованих у Реєстрі), становлять понад 50% суми постачання за останні 6 місяців;

4) платник постійно, протягом 4 звітних місяців за останні 6, здійснює реєстрацію ПН/РК на доставку продукції/послуг з однаковим кодом товару/послуги за УКТ ЗЕД/ДКПП, обсяг постачання яких складає 20% загального обсягу реалізації;

5) залишкова вартість основних засобів при сплаті податку на прибуток у кінці податкового періоду становить понад 1 млн. грн. і представлена у звітності, граничні строки подання якої – перед днем розрахунку показника на умовах незмінності керівник та засновник;

6) існування власних, орендованих земельних ділянок складає більше 200 га чи є орендовані земельні ділянки (комунальної / державної власності), площа яких більше 0,5 га та задекларовані до 20.02.2018;

7) сплата ЄСВ на одного працівника в сумі, більшій за суму ЄСВ з мінімальної заробітної плати у 1,5 рази за останні 12 місяців при тому, що з 1 січня 2017 р. керівник чи засновник не змінювалися;

8) сума сплачених у попередньому податковому році ЄСВ і податкових платежів (крім експортного ПДВ) платником чи відокремленими підрозділами, які мають право на реєстрацію ПН/РК, складає понад 5 млн. грн.

Процедура моніторингу ризикових операцій з ПДВ передбачає зупинення ПН/РК у реєстрі[66] та виявлення ПН, за якими є:

1) ризик недотримання податкового законодавства;

2) підозра у фіктивності операцій з формування податкового кредиту.

Автоматизований моніторинг ПН/РК щодо критеріїв визначення ступеня ризиків – це система заходів, методів та інструментів, які здійснюються ДПІ задля з'ясування ознак ризиків недотримання податкового законодавства в ході здійснення автоматичного аналізу в інформаційних системах ДПІ податкової інформації.

Критерії ризиковості здійснення операцій:

І. Невідповідність обсягу постачання товару/послуг до залишку товару/послуги на складі та перевищення відсоткового рівня товару, визначеного ДПС відповідно зазначеного переліку кодів УКТ ЗЕД та ДКПП.

ІІ. Відсутність ліцензій на підакцизні товари, що зазначені у податковій накладній, яка реєструється.

[66] Про затвердження порядків з питань зупинення реєстрації податкової накладної/розрахунку коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних : постанова Кабінету Міністрів України від 11 груд. 2019 р. № 1165.

III. Відсутність актуального запису в Реєстрі платників акцизного податку по суб'єкту господарювання, який реалізує пальне.

IV. Реєстрація розрахунків коригування, якщо передбачається зміна номенклатури товару (послуги).

V. Реєстрація розрахунків коригування на повернення такого обсягу товару, що перевищує реальний обсяг у наявності.

VI. Реєстрація розрахунків коригування на повернення товару на неплатника ПДВ, складений та поданий на реєстрацію у термін, що перевищує 14 календарних днів з дня складання накладних[67].

Комісія регіонального рівня визначає відповідність/невідповідність платника критеріям ризиковості.

Управління ризиками у ПДВ передбачає застосування методики визначення ризикових платників, які застосовують схеми ухилення від оподаткування та систему внутрішніх документів, які визначають дослідження підприємств «групи ризику»:

1. Вигодоформуючий суб'єкт («податкова яма») – платник ПДВ, який не відображає або відображає і не сплачує податкові зобов'язання з ПДВ при декларуванні його контрагентом сум податкового кредиту без реальної господарської чи іншої економічної діяльності за операціями та формує податковий кредит з ознаками ризику.

2. Вигодотранспортуючий суб'єкт («транзитер») – платник ПДВ, що здійснює посередницьку функцію між вигодоформуючим суб'єктом та вигодонабувачем, у якого, за даними податкової звітності, сума податкових зобов'язань дорівнює сумі податкового кредиту за всіма / за окремими операціями, або різниця між сумами податкових зобов'язань та податкового кредиту не перевищує 0,5%, за умови відсутності реальної господарської чи іншої економічної діяльності.

3. Зустрічний транзит – різновид вигодотранспортуючого суб'єкта господарювання (транзитера), який надає послуги з підміни позицій товарних груп, що реалізуються на адресу інших суб'єктів.

4. Вигодонабувач – платник ПДВ, який за рахунок відображення у звітності недостовірних даних за операціями з використанням вигодоформуючих і вигодотранспортуючих суб'єктів (у т.ч. за ланцюгом постачання товарів) отримує необґрунтовану податкову вигоду[68].

Податковий контроль податкових ризиків з ПДВ передбачає такі етапи:

1. Рання податкова діагностика (до подання звітності) – виявляє факти реєстрації ПН в ЄРПН за податковим кредитом з ознаками ризику, маніпуляція даними звітності за попередні періоди. Результати направляються від

[67] Там же.

[68] Про забезпечення комплексного контролю податкових ризиків з ПДВ : наказ Державної податкової служби України від 28 лип. 2015 р. № 543.

Моніторингового центру для їх відпрацювання територіальним органам ДПС.

2. Електронний контроль ризиків (після подання звітності) – відібрані ризикові підприємства досліджуються за схемами ухилення від оподаткування та вживаються каральні заходи стосовно організаторів і виконавців.

3. Податковий контроль (після сплати зобов'язань) – координаційно-моніторингові підрозділи визначають кінцеві схеми ухилення (мінімізації) від вигодоформуючого суб'єкта до вигодонабувачів, установлюється місцезнаходження платників і вживаються такі заходи:

1) визначення процедур самостійного збору доказової бази, у разі необхідності – організації проведення зустрічних звірок або позапланових перевірок контрагентів за ланцюгом постачання;

2) отримання пояснень і документальних підтверджень щодо здійснення операцій з вигодоформуючим суб'єктом;

3) визначення кваліфікованого персоналу, власних або орендованих основних фондів для виробництва, перевезення, зберігання товарів, надання послуг. Аналізується наявність дозвільних документів для здійснення певного виду діяльності, сертифікатів відповідності;

4) проведення аналізу ціноутворення (рівня собівартості) придбаної (поставленої) продукції, надання послуг;

5) з'ясування фактичного руху товарів, опитування перевізників, матеріально відповідальних осіб;

6) доведення дефектності первинних документів, оформлених за операціями з придбання товарів/послуг, та організації перевірок вигодонабувачів, які добровільно не зменшили обсяги сумнівного кредиту;

7) доведення платнику за зібраними доказами доцільності самостійної відмови від декларування обсягів сумнівного кредиту з відповідним коригуванням розрахунків з бюджетом[69].

Провадження елементів управління ризиками визначає пріоритети управління ними, вживання заходів удосконалення ризикоорієнтованої системи адміністрування ПДВ, а також оптимізації оподаткування.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте основні засади системи електронного адміністрування ПДВ?
2. Що собою являє електронний рахунок у системі електронного адміністрування?
3. Обґрунтуйте порядок формування та реєстрації в ЄРПН податкових накладних/розрахунків коригування.
4. Як розраховується сума ПДВ, на яку зареєструється податкові накладні/розрахунки коригування?
5. Розрийте зміст і етапи моніторингу податкових накладних/розрахунків коригування.
6. Охарактеризуйте особливості податкового контролю податкових ризиків з ПДВ та його етапи.

[69] Про забезпечення комплексного контролю податкових ризиків з ПДВ : наказ Державної податкової служби України від 28 лип. 2015 р. № 543.

3.9. АДМІНІСТРУВАННЯ ІНШИХ ПОДАТКІВ І ЗБОРІВ

3.9.1. Адміністрування податку на прибуток підприємства.
3.9.2. Адміністрування оподаткування фізичних осіб-підприємців.

3.9.3. Адміністрування податку на прибуток підприємства

Адміністрування податку на прибуток передбачає комплекс дій, пов'язаних з управлінням надходженнями податку, – контроль, моніторинг декларування та сплати зобов'язання, організацію його контролю та застосування штрафних санкцій.

Декларування податку на прибуток здійснюється:

1) щокварталу – протягом 40 календарних днів, наростаючим підсумком (I квартал; I+II квартали; I+II+III квартали; I+II+III+IV квартали). Остання декларація подається протягом 60 календарних днів, після завершення року;

2) щороку – протягом 60 календарних днів після закінчення року.

Може виниками необхідність подання й інших звітів, крім декларації:

1. Звіт про контрольовані операції – подається платниками при операціях з нерезидентами і визначаються як «контрольовані». Звітується до 01 жовтня року, наступного за звітним та містить дані щодо обсягів контрольованих операцій, умови їх здійснення та про пов'язаних осіб.

2. Фінансова звітність – є додатками до основної декларації.

Документальна виїзна податкова перевірка з даного податку передбачає виявлення достовірності ведення податкового обліку платником за ключовими напрямками:

1. Облік доходів і визначення дати їх здійснення за методом нарахувань на підставі бухгалтерських первинних документів.

2. Облік витрат і визначення дати їх здійснення за методом нарахувань. Проте витрати виявляються під час визнання доходів від реалізації товарів (робіт, послуг) з поділом на ті, які належать до собівартості, адміністративні витрати, витрати на збут, інші.

3. Визнання витрат подвійного призначення.

4. Віднесення об'єктів основних засобів до однієї з 16 груп основних засобів.

5. Затвердження мінімально допустимого терміну корисного використання основних засобів, закріпленого в наказі про облікову політику платника.

6. Застосування дозволенних п'яти методів амортизації, з урахуванням обмежень.

7. Необов'язкове проведення індексації вартості амортизованих основних засобів.

8. Особливості оподаткування операцій особливого виду.

9. Облік звільнених від оподаткування операцій.

10. Облік безнадійної та сумнівної заборгованості платника.

11. Операції з нерезидентами.

12. Облік доходів, одержаних за кордоном.

3.9.2. Адміністрування оподаткування фізичних осіб-підприємців

Основні засадами та завдання адміністрування процесів оподаткування ФОП передбачають:

1. Забезпечення контролю за своєчасністю подання податкової звітності, нарахування та сплати податку на доходи фізичних осіб, військового збору, ПДВ платниками – ФОП, податків, зборів, внесків самозайнятими особами, податку на майно з фізичних осіб та місцевих зборів з фізичних осіб.

2. Контроль за дотриманням чинного законодавства при застосуванні спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності.

3. Організація роботи та контролю щодо своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати податкових зобов'язань.

4. Організація проведення камеральних перевірок.

5. Застосування штрафних (фінансових) санкцій за несвоєчасність подання звітності, встановленої законодавством, контроль за додержанням якого покладено на ДПС, і за результатами проведення перевірок платників податків, штрафних (фінансових) санкцій до платників ЄСВ за порушення законодавства з ЄСВ.

6. Аналіз ризиків у частині формування плану-графіка проведення планових документальних перевірок платників податків.

7. Проведення планових та позапланових документальних перевірок ФОП.

8. Організація проведення фактичних перевірок платників податків.

9. Надання консультацій з питань податкового законодавства, законодавства з питань сплати єдиного податку та іншого законодавства[70].

Облік доходів і витрат у системі електронного адміністрування податку на доходи ФОП і фізичних осіб, які провадять незалежну професійну діяльність, передбачає:

1. Облік доходів і витрат – здійснення щоденних записів про їх доходи і витрати зі збереженням даних протягом трьох років.

2. Облік амортизаційних відрахувань.

Облік здійснюється в електронному чи паперовому вигляді, у тому числі засобами електронного кабінету.

[70] Управління оподаткування фізичних осіб. URL : https://tr.tax.gov.ua/okremi-storinki/struktura/print-454926.html

Платник-фізична особа зобов'язаний самостійно сплатити суму податку, вказану у податковій декларації, не пізніше 10 календарних днів після граничного строку.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрите зміст адміністрування податку на прибуток підприємства
2. Які особливості документального контролю податку на прибуток підприємства?
3. Аргументуйте процес адміністрування результатів діяльності й оподаткування фізичних осіб-підприємців на загальній системі оподаткування.
4. Охарактеризуйте особливості адміністрування єдиного податку.

Рекомендовані джерела:

1. Адміністрування податків (вітчизняний і міжнародний контексти) : конспект лекцій. А.Т. Сафарова. Луцьк: ВНУ ім. Л. Українки, 2022. 97 с.
2. Адміністрування податків і платежів : навч. посіб. / за заг. ред. д.е.н., проф. В.Л. Андрущенка. Ірпінь : УДФСУ, 2018. 314 с.
3. Вдосконалення механізму адміністрування місцевих податків: тези з обговорення. URL: https://decentralization.gov.ua/news/16898.
4. Встановлення місцевих податків та зборів як вплив на місцевий економічний розвиток : методичні рекомендації у сфері місцевого економічного розвитку. 2023. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/848/mer_2023.pdf.
5. Державна митна служба України : *офіційний вебсайт*. URL: https://customs.gov.ua
6. Державна податкова служба України : *офіційний вебсайт*. URL: https://tax.gov.ua
7. Калінеску Т.В., Корецька-Гармаш В.О., Демидович В.В. Адміністрування податків : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 290 с.
8. Портал Дія : *офіційний вебсайт*. URL: https://guide.diia.gov.ua
9. Распопова Ю.О. Оподаткування підприємств. Частина 1. Основні засади оподаткування в Україні : навч. посіб. Дніпро : НМетАУ, 2018. 44 с.
10. Щодо особливостей податкового адміністрування податків, зборів та єдиного внеску під час дії воєнного, надзвичайного стану. URL: https://poltava.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/604287.html.
11. Хомутенко В.П. Адміністрування податків, зборів, платежів: навч. посіб. Одеса : «Атлант», 2015. 314 с.

РОЗДІЛ 4. ФІНАНСОВИЙ РИНОК

4.1. РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВОГО РИНКУ

4.1.1. Суть регулювання фінансового ринку.
4.1.2. Державне регулювання фінансового ринку України.
4.1.3. Внутрішнє регулювання фінансового ринку.

4.1.1. Суть регулювання фінансового ринку

Суть *регулювання фінансового ринку* полягає в установленні рамок для забезпечення стабільності, ефективності та цілісності відносин між учасниками. Процес може здійснюватися державними органами, а також може включати заходи саморегулювання, що вживаються учасниками фінансового ринку. У цьому контексті варто звернути увагу на основі рівні, що формують систему впливу на відносини на фінансовому рівні.

На базовому, *основному рівні* основний вплив чинить центральний банк, наприклад, Національний банк України. Крім цього, важливими суб'єктами є інші державні інституції. Відбувається формування законодавчих актів і нормативних документів, які встановлюють правила забезпечення фінансової стабільності та реалізації функції контролю і нагляду. Ці основоположні нормативні акти мають вирішальне значення для встановлення базових стандартів, відповідно до яких функціонують фінансові ринки, забезпечується загальносистемна стабільність і запобігається ризик утрати суттєвої частини капіталу інвесторами (рис. 4.1).

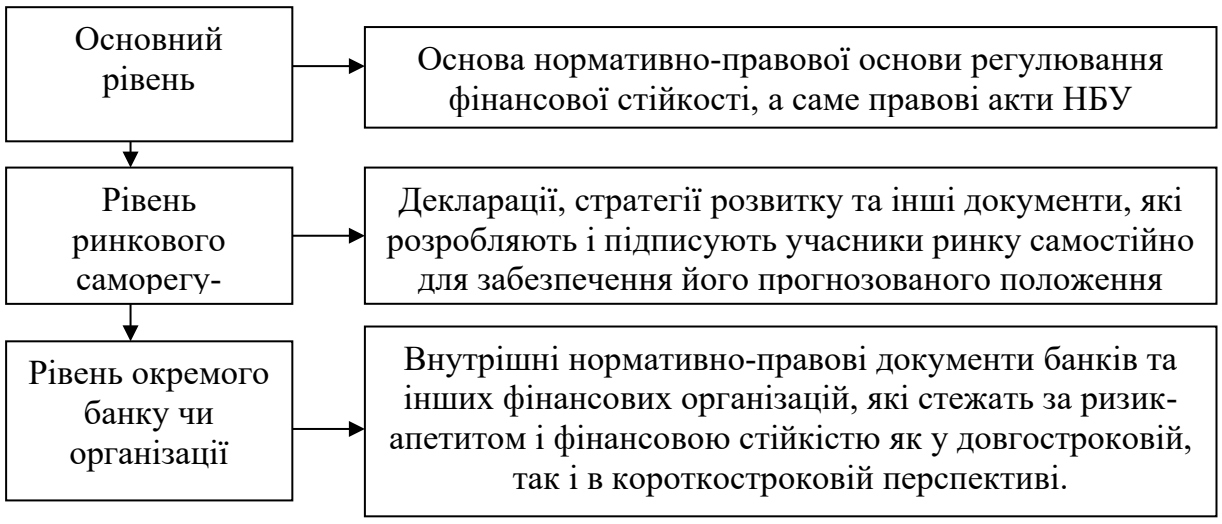

Рис. 4.1. Рівні регулювання фінансового ринку[71]

[71] Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-III; Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків : Закон України від 30 жовт. 1996 р. № 448/96-ВР; Про Національний банк України : Закон України від 20 трав. 1999 р. № 679-XIV.

Другий рівень такої системи передбачає саморегулювання ринку. Це декларації, стратегії розвитку та інші документи, самостійно розроблені й узгоджені учасниками ринку. Відповідні заходи спрямовані на підтримку передбачуваного та стабільного ринкового середовища. Вони відображають зобов'язання галузі дотримуватися певних стандартів і практик, підвищуючи довіру до ринку та його операційну ефективність.

Третій рівень стосується окремих банків або фінансових організацій. Ці установи розробляють власні внутрішні нормативні документи для управління «апетитом» до ризику та фінансовою стабільністю як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі. Такий рівень регулювання має вирішальне значення для приведення практики організації у відповідність до ширших ринкових норм і розв’язання проблем, пов'язаних з конкретними операційними ризиками.

Система регулювання фінансового ринку приносить численні вигоди суспільству, уряду, приватним особам, компаніям і фінансовим організаціям. Для суспільства вона забезпечує стабільність фінансової системи, захищаючи від економічних потрясінь, які можуть бути наслідком фінансових криз. Уряди отримують вигоду, оскільки стабільні фінансові ринки сприяють загальній економічній стабільності та зростанню, що є важливим для підвищення фіскального потенціалу. Приватні особи отримують вигоду від регульованого фінансового середовища через захист своїх інвестицій та заощаджень, а також через зменшення ризиків, пов'язаних з фінансовими операціями.

Компанії та фінансові організації працюють більш ефективно в регульованому середовищі. Воно забезпечує рівні умови, сприяючи чесній конкуренції та інноваціям, окрім цього, з’являється можливість залучити фінансування за ринковими цінами. Знижуючи системні ризики та сприяючи прозорості, регулювання допомагає підтримувати загальний прийнятний стан фінансової екосистеми, що має важливе значення для сталого економічного зростання та розвитку.

4.1.2. Державне регулювання фінансового ринку України

Державне регулювання фінансового ринку в Україні являє собою комплексну систему, що охоплює різні суб'єкти та використовує різні форми регулювання для забезпечення стабільності, прозорості та цілісності ринку. У рамках такої системи відбувається нагляд за різними сегментами фінансового ринку, включаючи банківський сектор, ринок цінних паперів та інші фінансові послуги (рис. 4.2).

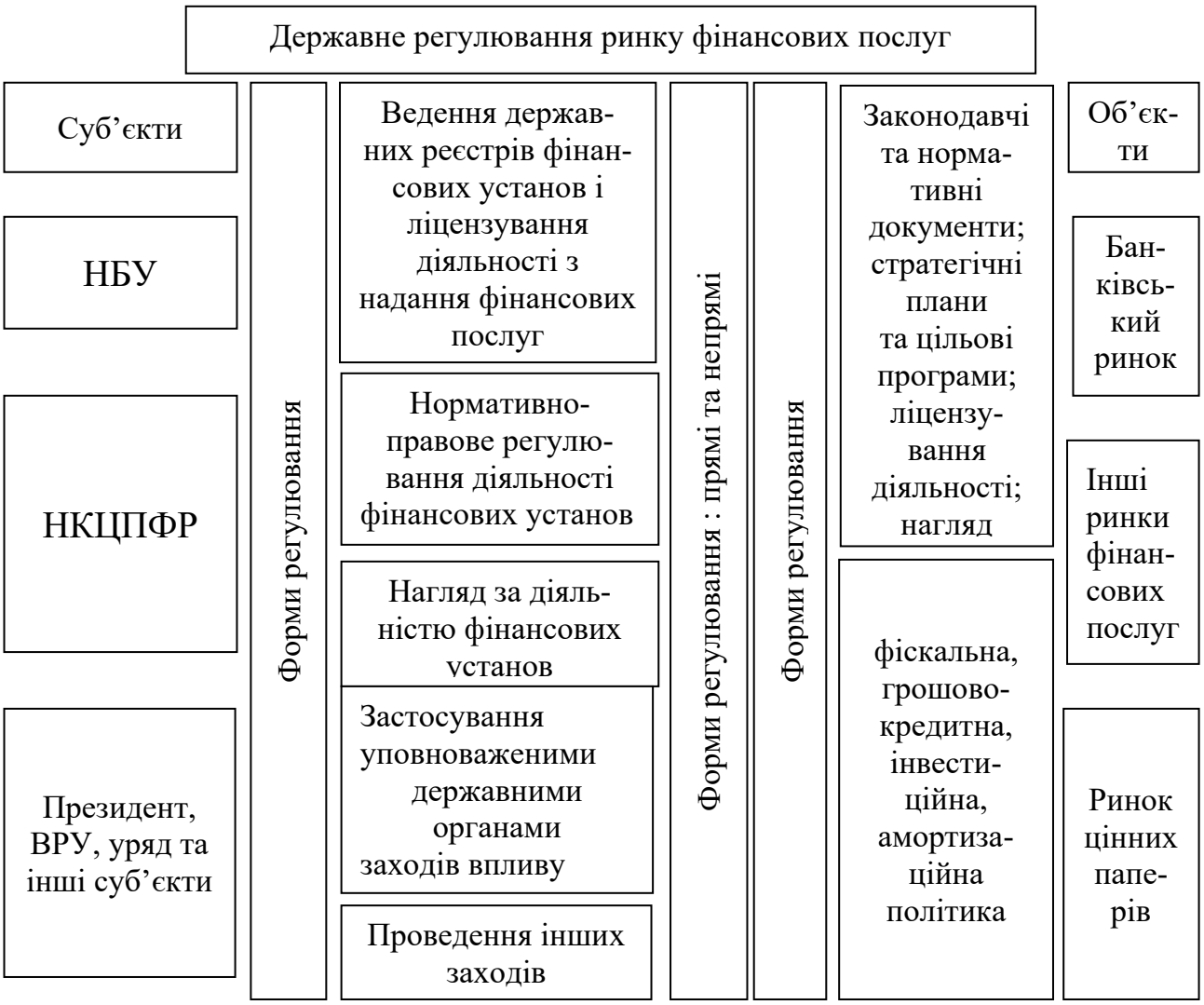

Рис. 4.2. Сучасна структура механізму державного регулювання фінансового ринку України[72]

НБУ відіграє центральну роль у регулюванні банківського сектору, нагляді за грошово-кредитною політикою та забезпеченні фінансової стабільності. *Національна комісія з цінних паперів і фондового ринку* (*далі* – НКЦПФР) покликана регулювати та розвивати ринок цінних паперів, забезпечувати його ефективність та прозорість. *Законодавча та виконавча гілки влади*, включаючи Президента, Парламент та Уряд, беруть участь у формуванні правових і стратегічних рамок функціонування фінансового ринку.

Форми регулювання на українському фінансовому ринку включають ведення державних реєстрів фінансових установ та ліцензування діяльності з надання фінансових послуг. Це допомагає гарантувати, що на ринку

[72] Чернишова О., Чорновол А., Мирончук В., Функціонування фінансового сектору України в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2022. № 38. URL: http://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1304; Блащук-Дев'яткіна Н., Фелісєєв В. Вплив грошово-кредитної політики на банківську систему України. *Молодий вчений*. 2020. № 5. С. 153-158; Варцаба В.І. Макропруденційне регулювання як напрям антикризової політики Національного банку України. *Приазовський економічний вісник*. 2020. № 1. С. 234-238.

можуть працювати лише суб'єкти, які відповідають певним критеріям і стандартам, так захищаючи інвесторів і підтримуючи цілісність ринку. Іншим важливим аспектом регулювання є нагляд за діяльністю фінансових установ. Він передбачає моніторинг дотримання встановлених норм і стандартів, оцінку фінансового стану установ і виявлення ризиків, які можуть вплинути на стабільність фінансової системи. Уповноважені державні органи також мають право вживати заходи впливу для забезпечення дотримання та виправлення будь-яких відхилень від регуляторних норм.

Крім того, інші заходи передбачають прямі та непрямі форми регулювання. Пряме регулювання охоплює законодавчі та нормативні документи, стратегічні плани, цільові програми, ліцензування діяльності та нагляд. Непряме регулювання включає фіскальну політику, грошово-кредитну політику, інвестиційну політику й амортизаційну політику. Ці інструменти використовуються для опосередкованого впливу на фінансовий ринок шляхом формування економічного середовища, в якому працюють фінансові установи.

Об'єктами регулювання у фінансовій системі України є банківський ринок, інші ринки фінансових послуг і ринок цінних паперів. Кожен з цих ринків має свої специфічні особливості та вимагає індивідуальних підходів до регулювання.

Прикладом впливу НБУ на фінансовий ринок є встановлення облікової ставки, що веде до зміни вартості грошей у всій фінансовій системі (рис. 4.3).

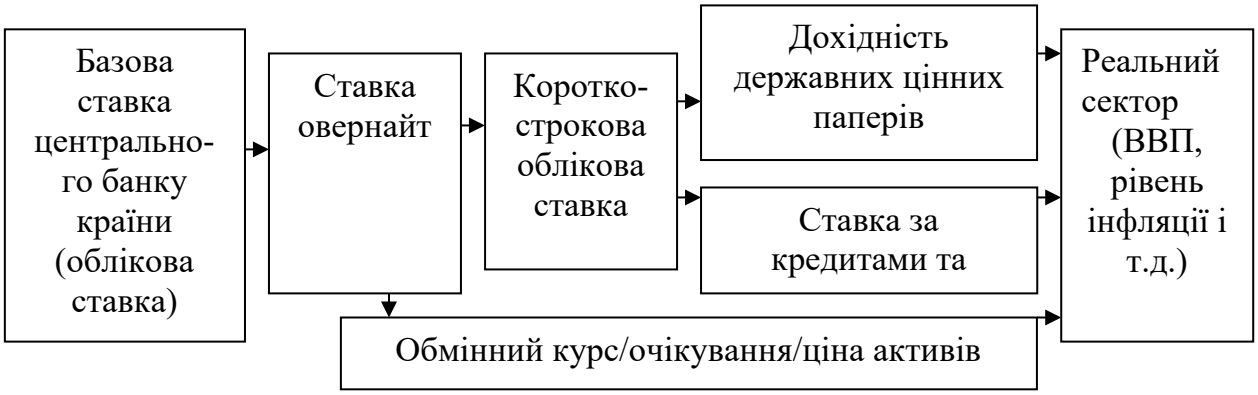

Рис. 4.3. Механізм реалізації грошово-кредитної політики[73]

Отже, державне регулювання фінансового ринку в Україні – багатогранна система, покликана забезпечити впорядковане функціонування фінансового сектору, захистити інтереси споживачів та інвесторів, сприяти стабільності та розвитку національної економіки.

[73] Юрчишена Л.В., Побережна А.Р. Інструменти монетарної політики в Україні в умовах воєнного часу. *Актуальні проблеми розвитку фінансів в умовах цифровізації економіки України*. 2023. С.29-31. URL: https://japfd.donnu.edu.ua/article/view/13823; Тетерчук А.В. Монетарна політика Національного банку України: сучасний стан та песпективи змін. *Підприємництво та торгівля: сучасний стан і перспективи розвитку*. 2023. №. 12. С.38-39.

4.1.3. Внутрішнє регулювання фінансового ринку

Внутрішнє регулювання фінансового ринку здійснюється недержавними регуляторними установами, відомими як *саморегулівні організації* (*далі* – СРО). Вони діють у різних секторах і видах професійної діяльності на фінансовому ринку, роблячи свій внесок у підтримку цілісності та ефективності ринку.

Саморегулівна організація – це неприбуткове об'єднання, що складається з представників певної професії або суб'єктів господарювання в межах певної галузі чи виду економічної діяльності. Ці учасники створюються з метою професійного або галузевого самоврядування. Вони розробляють і встановлюють єдині стандарти та правила, мають на меті захист прав і законних інтересів своїх членів, підвищення їх професійного рівня, поліпшення якості продукції, робіт чи послуг.

Саморегулювання на фінансовому ринку може мати кілька форм. Однією з основних є контроль і регулювання певного виду професійної або господарської діяльності відповідно до стандартів і правил, установлених самою СРО або відповідно до закону. Передбачається встановлення використання зарубіжних професійних стандартів або власних передових практик, яких зобов'язані дотримуватися всі члени СРО. Так СРО гарантують, що їхні члени дотримуються певного рівня професіоналізму й етичної поведінки, що життєво важливо для підтримання довіри до фінансового ринку.

До ключових завдань СРО належить розробка та впровадження правил, стандартів та вимог щодо здійснення операцій на фінансовому ринку, обов'язкових для всіх членів організації. Вони допомагають процесу створення нормативної бази, яка регулює дії учасників ринку, забезпечуючи їхню діяльність у чесний, прозорий та відповідальний спосіб.

СРО також здійснюють нагляд за діяльністю своїх членів та інших учасників ринку. Контролюючи своїх членів, СРО можуть виявити й усунути будь-які порушення або неетичні практики, захищаючи так інтереси інвесторів і підтримуючи цілісність ринку.

Організація професійного навчання та підвищення кваліфікації учасників ринку – ще одна важлива функція СРО. Процес охоплює сертифікацію професіоналів, гарантуючи, що особи, задіяні на фінансовому ринку, володіють необхідними навичками та знаннями для якісного виконання своїх ролей.

СРО також мають повноваження надавати дозволи особам, які здійснюють професійну діяльність на фінансовому ринку. Це гарантує, що лише кваліфіковані та спроможні особи можуть надавати фінансові послуги, що має вирішальне значення для підтримання високих стандартів на ринку.

Досудове вирішення спорів між учасниками ринку є ще однією важливою функцією. СРО допомагають підтримувати гармонійні відносини на ринку та гарантують, що конфлікти вирішуються у справедливий та ефективний спосіб.

В Україні прикладами СРО є фондові біржі, об'єднання дилерів і брокерів, інвестиційні фонди та інші. Помітним і стабільним прикладом СРО в Україні є Перша фондова торговельна система (ПФТС).

Отже, внутрішнє регулювання фінансового ринку СРО в Україні відіграє ключову роль у забезпеченні стабільності, справедливості та ефективності ринку. Встановлюючи стандарти, контролюючи їх дотримання, підвищуючи професійну кваліфікацію, надаючи дозволи та вирішуючи спори, СРО роблять значний внесок у забезпечення цілісності та належного функціонування фінансового ринку.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які основні принципи регулювання фінансового ринку?
2. Дайте характеристику державному регулюванню фінансового ринку.
3. Що являє собою законодавча база регулювання фінансового ринку в Україні?
4. Охарактеризуйте діяльність НКЦПФР.
5. Які основні завдання саморегулівних організацій на фінансовому ринку?

4.2. ФІНАНСОВІ ПОСЕРЕДНИКИ НА ФІНАНСОВОМУ РИНКУ

4.2.1. Поняття та суть посередницької діяльності на фінансовому ринку.
4.2.2. Суб’єкти банківської системи. Універсальні та спеціалізовані банківські структури.
4.2.3. Небанківські фінансові посередники.
4.2.4. Контрактні фінансові інститути.
4.2.5. Посередники депозитарно-клірингової системи.

4.2.1. Поняття та суть посередницької діяльності на фінансовому ринку

У фінансовій сфері *посередницька діяльність* або фінансове посередництво відіграє ключову роль в ефективному розподілі відповідних ресурсів. Мова йде про процеси, за допомогою яких кошти спрямовуються від агентів з надлишковим капіталом (тих, хто заощаджує, кредиторів) до тих, хто потребує коштів (позичальників). Фінансове посередництво можна умовно поділити на два типи: пряме та непряме.

Пряме посередництво відбувається тоді, коли агенти з надлишковим капіталом безпосередньо надають кошти агентам з дефіцитом. Формою

такої передачі вільних коштів може бути купівля облігацій або інших цінних паперів у емітентів, надання позик або інвестування в акціонерний капітал. Ця форма посередництва, як правило, характеризується прямими відносинами між постачальником і отримувачем коштів.

Перевагами для постачальника фінансових ресурсів є потенційно вищі прибутки та тісніша прив'язка до фінансового стану позичальника. Позичальник, з іншого боку, може отримати вигоду від більш гнучких умов і потенційно нижчої вартості капіталу, оскільки зменшується кількість посередників. Останні у цьому випадку відіграють роль інформаційного та технічного майданчика, який забезпечує взаємодію між різними учасниками процесу переміщення капіталу (рис. 4.4).

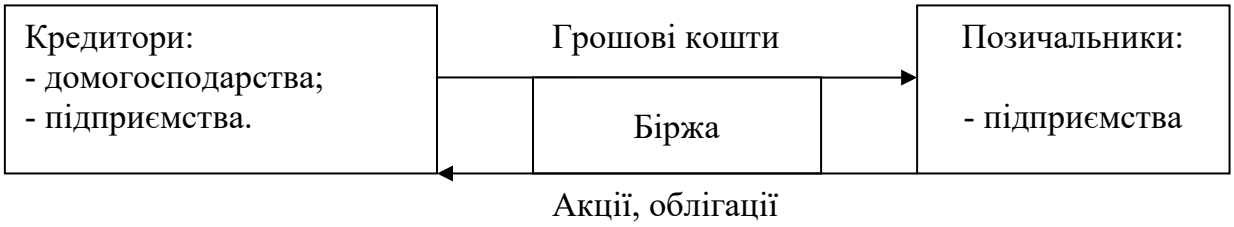

Рис. 4.4. Приклад прямого фінансування позичальників

Непряме посередництво, прикладом якого є діяльність банків та інших подібних фінансових установ, передбачає акумулювання коштів від багатьох вкладників, які потім перерозподіляються у вигляді кредитів або інших фінансових продуктів. Ця форма взаємодії створює прошарок між особами з вільним капіталом і позичальниками. Вкладники отримують вигоду від накопиченої фінансовим посередником інформації про кредитоспроможність позичальника, ліквідності та потенційних процентних доходів від своїх депозитів, тоді як позичальники отримують доступ до більшого пулу коштів, ніж зазвичай можна було б отримати від окремих прямих кредиторів.

Посередники, такі як банки, отримують прибуток від різниці у відсоткових ставках між тими, які вони сплачують вкладникам, і тими, які вони стягують з позичальників, компенсуючи ризик і послуги адміністрування, пов'язані з цим процесом (рис. 4.5).

Значення фінансового посередництва, прямого чи непрямого, полягає в його внеску в економічну ефективність країни загалом. Воно сприяє більш раціональному розподілу ресурсів, дозволяючи об'єднати ризики, знизити трансакційні витрати та забезпечити ліквідність. Вона також сприяє диверсифікації інвестицій і посилює здатність фінансових ринків підтримувати ріст ВВП.

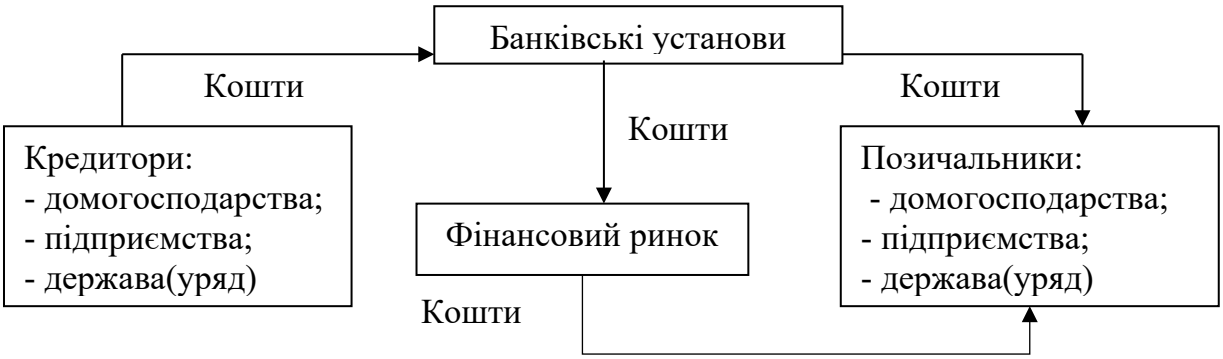

Рис. 4.5. Місце банків на фінансовому ринку при непрямому фінансуванні позичальників

4.2.2. Суб'єкти банківської системи. Універсальні та спеціалізовані банківські структури

У банківській системі установи можна умовно поділити на *універсальні* та *спеціалізовані* банки, які формують другий рівень банківської системи, та *Національний банк України* (НБУ), що виконує роль центрального банку та являє собою перший рівень банківської системи. Кожен суб'єкт відіграє певну роль у фінансовій екосистемі, задовольняючи різні потреби ринку.

Універсальні банки реалізують свою діяльність за такиими напрямками (рис. 4.6.):

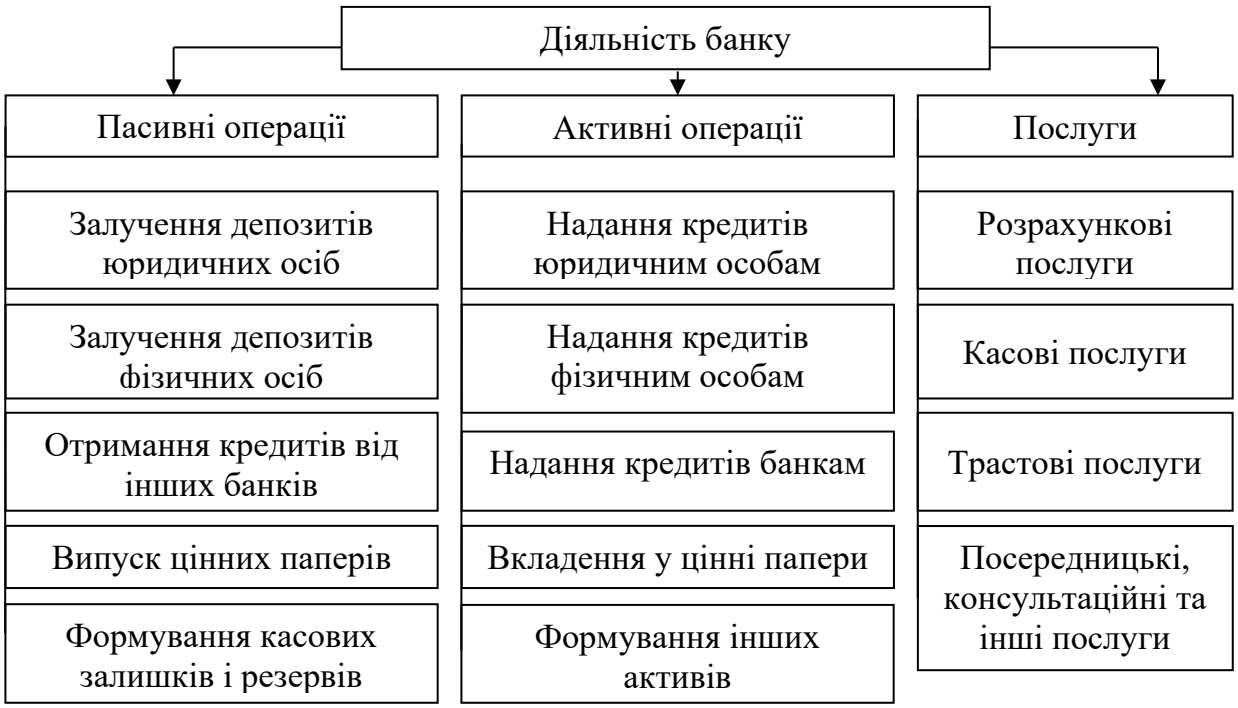

Рис. 4.6. Основні види та послуги універсальних банків на фінансовому ринку

Універсальні банки пропонують широкий спектр фінансових послуг, включаючи роздрібне банківське обслуговування, корпоративне банківське обслуговування, а іноді й інвестиційні послуги. Вони обслуговують широку

клієнтську базу, надаючи такі продукти, як кредити, депозити, обробка платежів, допомога в купівлі цінних паперів. Універсальність можливостей банків цієї групи дозволяє їм задовольняти широкий спектр фінансових потреб, що робить їх невід'ємною частиною повсякденної фінансової діяльності фізичних та юридичних осіб[74].

Спеціалізовані банки також зосереджуються на конкретних секторах або видах банківської діяльності. Перш за все, важливо зазначити, що наявність спеціалізованих банків є скоріше теоретичною умовою, аніж практичних фактом. В Україні усі банки надають перевагу отриманню ліцензії універсальної установи. Проте законодавчо передбачені та перелічені у науковій літературі певні види спеціалізованих організацій.

Іпотечні банки зосереджуються на наданні кредитів на купівлю нерухомості, часто пропонуючи довгострокові фінансові рішення. Вони могли б відігравати важливу роль на ринку житла, дозволяючи приватним особам і сім'ям купувати житло, а підприємствам - купувати нерухомість для здачі в оренду чи виконання інших ділових завдань.

Інноваційні банки займаються підтримкою технологічного розвитку та підприємництва. Вони часто надають фінансування стартапам і компаніям, що займаються дослідженнями та розробками, стимулюючи так інновації в економіці.

Інвестиційні банки спеціалізуються на послугах, пов'язаних з цінними паперами, таких як андеррайтинг боргових зобов'язань та акцій, допомога у злиттях і поглинаннях, а також надання фінансових консультацій. Їхній досвід застосовується в операціях на ринку капіталу, допомагаючи бізнесу залучати кошти та орієнтуватися в складних фінансових умовах.

Ощадні банки найперше зорієнтовані на роздрібних клієнтів, пропонуючи ощадні рахунки та інші депозитні продукти. Вони часто надають невеликі особисті кредити.

Національний банк України як центральний банк відіграє роль регулятора[75]. Він відповідає за реалізацію грошово-кредитної політики країни, емісію валюти, управління золотовалютними резервами, а також регулювання та нагляд за банківським сектором.

Забезпечуючи фінансову стабільність, НБУ створює основу для економічного зростання та стабільності[76]. Крім цього, він безпосередньо впливає на окремі процеси, адже видає та відкликає ліцензії банкам, слідкує за роботою менеджменту, дотриманням нормативів тощо.

---

[74] Благун І.І. Банкоцентричність фінансового ринку України. *Вчені записки ТНУ імені ВІ Вернадського. Серія: Економіка і управління*. 2020. № 1. С.202-209.

[75] Петрик О. Політика Національного банку України під час війни. *Socio-economic relations in the digital society*. 2022. № 4. С.15-23.

[76] Заруцька О.П., Павлов Р.А. Прозорість банківського нагляду, як необхідна умова незалежності Національного банку України. *Вісник Сумського державного університету*. 2020. № 3. С.54-62.

4.2.3. Небанківські фінансові посередники

Можна виділити велику кількість *небанківських фінансових посередників*, у тому числі до них належать: страхові компанії, пенсійні фонди, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, факторингові компанії, інвестиційні фонди та інші.

Вони забезпечують альтернативні шляхи переміщення фінансових ресурсів між різними економічними агентами з різними інтересами[77].

Страхові компанії акумулюють кошти переважно шляхом збору страхових внесків від фізичних і юридичних осіб, які шукають захисту від різноманітних ризиків. Потім ці фінансові ресурси інвестуються в диверсифікований портфель таких активів, як облігації, акції та нерухомість. Отриманий інвестиційний прибуток використовується страховими компаніями для виконання своїх майбутніх зобов'язань, а саме: виплат страхових відшкодувань страхувальникам. Проте не завжди страховий ризик реалізовано, тобто частина накопиченого капіталу залишається в розпорядженні страхової компанії.

Пенсійні фонди збирають фінансові ресурси за рахунок внесків працівників, роботодавців або тих і інших, як правило, в рамках структурованого плану пенсійних заощаджень. Ці накопичені кошти інвестуються в різноманітні фінансові інструменти, теж включаючи акції та облігації надійних компаній, з метою забезпечення зростання пенсійного капіталу в довгостроковій перспективі. Стратегічне значення пенсійних фондів зумовлене їхнім довгостроковим інвестиційним горизонтом, що дозволяє їм робити значний внесок у розвиток ринків капіталу та забезпечувати стабільне джерело пенсійного доходу для учасників.

Кредитні спілки – це фінансові кооперативи, що належать їхнім членам, які акумулюють кошти переважно за рахунок депозитів своїх членів. Ці вклади потім використовуються для надання кредитів, зазвичай за конкурентними або лояльними відсотковими ставками, своїм членам. Кредитні спілки вирізняються своєю філософією, зорієнтованою на учасників, що часто призводить до нижчих комісій та вигідніших відсоткових ставок порівняно з традиційними банками. Такий підхід, орієнтований на громаду, дозволяє їм задовольняти конкретні фінансові потреби своїх членів, сприяючи фінансовій інклюзивності та розвитку об’єднання громадян.

Ломбарди, надають короткострокові кредити, позичаючи гроші під заставу товарів. Вони акумулюють кошти переважно за рахунок капіталу власників та відсотків, що нараховуються на ці кредити. Сила ломбардів полягає в їхній здатності надавати негайну ліквідність особам, які можуть

[77] Татарин Н., Петрович А., Педченко І. Стан та перспективи розвитку фінансового ринку України. *Молодий вчений*. 2020. № 3. С.273-277.

не мати доступу до традиційних банківських послуг, часто без необхідності перевірки кредитоспроможності. Їхні послуги особливо цінні для тих, хто не має достатнього банківського капіталу або потребує термінового, короткострокового фінансування. Зазвичай ломбарди менше інвестують у фінансові інструменти, наприклад, акції, а більше зосереджені на інтенсифікації власної діяльності.

Лізингові компанії акумулюють фінансування за рахунок власного капіталу, позик та інвестицій від акціонерів. Вони використовують ці кошти для придбання активів, часто виробничого обладнання, які потім здають в оренду юридичним або фізичним особам. Перевага лізингових компаній – їхня здатність полегшити використання активів (наприклад, транспортних засобів, машин чи обладнання) без попередніх капітальних витрат для лізингоодержувача. Це дає змогу підприємствам і приватним особам отримати доступ до активів, які в іншому випадку були б недоступні, і використовувати їх для підтримки бізнес-операцій та особистих потреб.

Факторингові компанії спеціалізуються на придбанні дебіторської заборгованості, надаючи негайні грошові кошти підприємствам, купуючи їхні рахунки-фактури зі знижкою. Інвестиційні фонди, включаючи взаємні фонди, хедж-фонди та фонди прямих інвестицій, акумулюють капітал від групи інвесторів. Вони спрямовують ці кошти в диверсифікований портфель активів, таких як акції, облігації та інші фінансові інструменти.

Кожен з цих *небанківських фінансових посередників* відіграє унікальну роль у фінансовій екосистемі. Ломбарди надають негайну короткострокову ліквідність; лізингові компанії дозволяють використовувати капітальні активи без великих капітальних витрат; факторингові компанії пропонують швидкі рішення для надання ліквідності бізнесу; пенсійні фонди накопичують довгострокові ресурси в інтересах майбутніх пенсіонерів; страхові бізнеси отримують платежі як плату за страхові продукти, а інвестиційні фонди забезпечують доступ до диверсифікованих інвестиційних можливостей та професійного управління.

4.2.4. Контрактні фінансові інститути

Одними з важливих посередників на фінансовому ринку виступають контрактні фінансові інститути.

Контрактні фінансові інститути – це фінансові установи, які залучають довготермінові заощадження у вигляді періодичних внесків на контрактній основі. До складу контрактних фінансових інститутів входять інститути спільного інвестування, пенсійні фонди, страхові компанії тощо.

Інститут спільного інвестування (ІСІ) – корпоративний інвестиційний фонд або пайовий інвестиційний фонд, який провадить діяльність,

пов’язану з об’єднанням (залученням) грошових коштів інвесторів з метою отримання прибутку від вкладення їх у цінні папери інших емітентів, корпоративні права та нерухомість. Фінансові ресурси (пасиви) ІСІ формуються за рахунок розміщення на ринку власних цінних паперів – акцій корпоративного інвестиційного фонду та інвестиційних сертифікатів пайового інвестиційного фонду.

Недержавний пенсійний фонд – це юридична особа, яка має статус неприбуткової організації (непідприємницького товариства), функціонує та провадить діяльність винятково з метою накопичення пенсійних внесків на користь учасників пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами, а також здійснює пенсійні виплати учасникам фонду.

Відкриті пенсійні фонди засновуються будь-якими юридичними особами для широкого кола учасників, які залучаються через мережу відділень пенсійного фонду або агентів. Усі внески до фонду складаються у «спільний кошик» та інвестуються. На індивідуальному рахунку кожного учасника акумулюються внески і належні йому частки доходу на пенсійні активи фонду за мінусом адміністративних витрат.

Корпоративні пенсійні фонди створюються роботодавцями або групами роботодавців для своїх працівників. Як і у відкритих фондах, внески учасників спільно акумулюються й інвестуються. На пенсійному рахунку учасника відображається сума внесків і належна йому частка інвестиційного доходу. Адміністративні витрати корпоративних фондів можуть фінансуватися роботодавцями. У цьому разі вони не вираховуються з накопичень, належних учаснику.

Професійні пенсійні фонди аналогічні корпоративним, за винятком того, що вони засновуються не роботодавцями, а об’єднаннями громадян або юридичних осіб за професійною ознакою.

Пенсійні депозитні рахунки відкриваються у банківських установах з метою накопичення заощаджень на старість. Банк гарантує мінімальний процентний дохід і нараховуватиме його протягом усього періоду трудової діяльності вкладника.

Страхові компанії – це фінансові посередники, що спеціалізуються на наданні страхових послуг. Їх діяльність полягає у формуванні на підставі договорів з юридичними і фізичними особами (через продаж страхових полісів) спеціальних грошових фондів, з яких здійснюються виплати страхувальникам грошових коштів в обумовлених розмірах у разі настання певних подій (страхових випадків).

4.2.5. Посередники депозитарно-клірингової системи

Депозитарна система України – це сукупність учасників депозитарної системи та правовідносин між ними щодо ведення обліку цінних паперів, прав на цінні папери і прав за цінними паперами та їх обмежень, що

встановлюються в системі депозитарного обліку цінних паперів, у тому числі внаслідок проведення розрахунків за правочинами щодо цінних паперів.

Учасники депозитарної системи України: НБУ; професійні учасники депозитарної системи України; депозитарії-кореспонденти; фондові біржі; клірингові установи; Розрахунковий центр; емітенти; торговці цінними паперами; компанії з управління активами; депоненти.

Основними видами депозитарної діяльності є:

− зберігання й обслуговування обігу цінних паперів на рахунках у цінних паперах та операцій емітента щодо випущених ним цінних паперів;

− кліринг і розрахунки за угодами щодо цінних паперів;

− ведення реєстрів власників іменних цінних паперів;

− підтримка комп'ютеризованих систем виконання угод, які укладаються на фондовій біржі або в торговельно-інформаційній системі;

− надання консультаційних і інформаційних послуг своїм клієнтам.

Клірингові установи – це установи, які утворюються та функціонують у формі акціонерного товариства та набувають статусу клірингової установи з дня отримання ліцензії на провадження клірингової діяльності та ліцензії Національного банку України.

Клірингова діяльність – це діяльність з визначення зобов’язань, що підлягають виконанню за правочинами щодо цінних паперів та інших фінансових інструментів, підготовка документів (інформації) для проведення розрахунків, а також створення системи гарантій з виконання зобов’язань за правочинами щодо цінних паперів та інших фінансових інструментів. Провадять клірингову діяльність клірингові установи, Розрахунковий центр з обслуговування договорів на фінансових ринках, Центральний депозитарій цінних паперів і Національний банк України.

Емітент – це юридична особа, у тому числі Фонд гарантування вкладів фізичних осіб, а також держава в особі уповноважених нею органів державної влади чи міжнародна фінансова організація, які від свого імені розміщують емісійні цінні папери та беруть на себе зобов’язання за ними перед їх власниками.

Торговці цінними паперами створюються у формі господарського товариства, для яких операції з цінними паперами та іншими фінансовими інструментами є винятковим видом діяльності. Професійна діяльність з торгівлі цінними паперами охоплює брокерську, дилерську діяльність, андеррайтинг, діяльність з управління цінними паперами.

Компанія з управління активами здійснює діяльність з управління активами інституційних інвесторів за винагороду від свого імені або на підставі відповідного договору про управління активами інституційних інвесторів.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Яку роль і функції на фінансовому ринку виконують фінансові посередники?
2. Назвіть основні фінансові інститути, які виконують функції фінансових посередників на всіх сегментах фінансового ринку.
3. На які групи поділяють фінансових посередників залежно від обслуговування учасників ринку та від укладання і виконання угод з фінансовими інструментами?
4. Які основні форми діяльності небанківських кредитних інститутів на фінансовому ринку?
5. Охарактеризуйте учасників Національної депозитарної системи.

4.3. ПРОЦЕНТНІ СТАВКИ, РИЗИКИ ТА ДОХОДИ

4.3.1. Ціноутворення на фінансовому ринку.
4.3.2. Майбутня та поточна вартість фінансових інструментів.
4.3.3. Фінансові ризики.
4.3.4. Розвиток теорій ризику.

4.3.1. Ціноутворення на фінансовому ринку

Згідно з класичним визначенням, *ціна* – це грошовий вираз вартості того чи іншого товару. На фінансовому ринку мають місце дві категорії, що пов'язані з ціною: *ціна (курс) цінного папера*, що виражається у грошових одиницях; *ціна капіталу*, що виражається у процентах.

Основні завдання ціноутворення на фінансовому ринку:

− відображення реального співвідношення попиту і пропозиції;

− реалізація конкретних цілей ціноутворення;

− урахування різноманітних факторів, що впливають на формування ціни.

Основні принципи ціноутворення:

− науковий підхід – обґрунтованість цілей ціноутворення;

− цільове спрямування залежно від цінової політики та цінової стратегії;

− можливість зіставлення цін за різні періоди на різні фінансові інструменти;

− реальність або достовірність, тобто втілення в ціні паперів фактичних витрат на емісію;

− урахування рівня цін на аналогічні фінансові інструменти;

− відображення реального рівня витрат на фінансові операції;

− поєднання стратегії і тактики ціноутворення тощо.

На ціноутворення на фінансовому ринку впливають як *традиційні фактори* (попит, пропозиція, конкуренція), так і *специфічні* (тип, вид, різновид цінного паперу чи іншого активу, термін обігу, інвестиційні

властивості, управлінські можливості, рейтинг і ділова репутація емітента (позичальника), його галузева належність, територіальне місцезнаходження, інвестиційний клімат та інвестиційна місткість ринку).

На фінансовому ринку розрізняють такі види цін:

- *номінальна* – зазначена на бланку цінного папера, визначається в проспекті емісії при випуску в обіг цінних паперів і враховується при обчисленні дивідендів, часток у капіталі тощо.
- *емісійна* – ціна продажу цінних паперів при їх первинному розміщенні (може не збігатися з номінальною ціною на величину премії (надбавки) або дисконту (знижки));
- *балансова* – визначається на підставі фінансової звітності підприємства як вартість власного капіталу, поділена на кількість випущених акцій;
- *облікова* – за якою цінні папери обліковуються на балансі підприємства в певний момент;
- *біржова* – визначається на біржі у процесі торгів;
- *дисконтна (поточна*) – визначається з урахуванням дисконтних множників і норм інвестування;
- *ринкова* – складається під впливом попиту і пропозиції.

Ціноутворення на фінансовому ринку здійснюється кількома методами:

- *експертний* (ґрунтується на використанні аргументованих висновків експертів (визнаних спеціалістів) про рівень реальної вартості того чи іншого фінансового інструмента);
- *аналітичний* (передбачає, що рівень ціни визначається в результаті детального аналізу кон'юнктури ринку, виконання діагностичного факторного аналізу, моніторингу);
- *статистичний* (базується на статистичному аналізі з використанням середніх величин, індексів, дисперсії, варіації, із застосуванням кореляційного та регресійного аналізу);
- *балансовий* метод (вартість майна, зафіксована в офіційній звітності підприємства, ділиться на загальну кількість акцій)
- *економіко-математичне моделювання* як метод – це імітаційне або динамічне моделювання на основі графічних або логічних моделей з використанням комп'ютерної техніки, базується на побудові певних схем, які фіксують відповідну залежність і враховують конкретні фактори, що чинять як позитивний, так і негативний вплив.

У сучасних умовах у ціноутворенні на регіональних ринках цінних паперів найактивніше застосовуються *фондові індекси*, які дають змогу визначити загальну тенденцію зміни кон'юнктури ринку на певні види цінних паперів.

4.3.2. Майбутня та поточна вартість фінансових інструментів

Майбутня вартість грошей – це сума, в яку перетворюються через певний період часу з урахуванням певної ставки процента інвестовані сьогодні (у теперішній час) кошти.

Поняття майбутньої вартості грошей пов'язане з процесом нарощування цієї ж вартості. *Нарощування* – це метод зведення реальної вартості коштів до їх вартості в майбутньому періоді, що використовується для оцінки майбутньої вартості інвестицій. Ця сума розраховується за так званою процентною ставкою. В інвестиційних розрахунках процентна ставка застосовується не лише як інструмент нарощування вартості грошових коштів, а й у широкому сенсі – як вимірник ступеня дохідності інвестиційних операцій.

Майбутні грошові потоки можуть бути таких видів:

- *одиничний грошовий потік* – сума, що виплачується одноразово;
- *ануїтет* – рівномірні грошові потоки, що регулярно надходять (платежі за закладними, преміальні внески по страхуванню, купонні або процентні виплати по облігаціях, орендні платежі).

Теперішня (поточна, сучасна) вартість грошей – це сума майбутніх грошових надходжень, зведених з урахуванням певної процентної ставки (дисконтної ставки), до теперішнього (поточного) періоду. Визначення теперішньої вартості грошей пов'язане з процесом *дисконтування* цієї вартості, що є операцією, зворотною до нарощування при обумовленому кінцевому розмірі грошових коштів. У цьому разі сума процента відраховується від кінцевої суми (майбутньої вартості) грошових коштів. Така ситуація виникає в тих випадках, коли необхідно визначити, скільки коштів потрібно інвестувати сьогодні для того, щоб через певний проміжок часу отримати заздалегідь обумовлену їх суму.

Процентна ставка – це відносна величина доходу за фіксований відрізок часу, тобто відношення доходу (процентних грошей) до суми боргу за одиницю часу. А система процентних ставок охоплює облікову ставку центрального банку, номінальну і реальну ставки, ефективну ставку, ставки міжбанківського грошового ринку, депозитні та кредитні ставки, облігаційну ставку тощо.

Облікова ставка центрального банку – ціна за рефінансування комерційних банків, яке здійснюється шляхом купівлі векселів Центральним банком до настання строку платежу за ними й утримується з номінальної суми векселя.

Номінальна ставка – ставка, яка вказується в договорі й на базі якої нараховуються відсотки за користування позичкою.

Реальна відсоткова ставка – відображає очікувані темпи зростання економіки за визначений період часу, реальний дохід інвестора на вкладені

кошти і зміни купівельної спроможності грошей у зв'язку з інфляційними процесами. Реальна відсоткова ставка дорівнює номінальній відсотковій ставці за вирахуванням темпів інфляції.

При нарахуванні відсотків можна застосовувати метод простих або складних відсотків.

Прості відсотки – відсотки, що нараховуються на початкову суму інвестованих коштів протягом усього періоду нарахування.

Складні відсотки – відсотки, що нараховуються не тільки на початкову суму внеску, але також і на всю суму відсотків, накопичених за певний період. У цьому випадку відбувається капіталізація відсотків протягом періоду їх нарахування.

Механізм розрахунку майбутньої та теперішньої (поточної) вартості фінансових інструментів наведений у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Визначення майбутньої та теперішньої вартості фінансових інструментів

Показник	Формула розрахунку	Складові формули
Майбутня вартість одноразового вкладу при нарахуванні *простих* відсотків	$FV_n = PV + I = PV\ x\ (1 + n\ x\ i)$	PV – початкова сума одноразового вкладу; I – сума нарощеного відсотка; i – відсоткова ставка, виражена десятковим дробом; n – кількість інтервалів, по яких нараховується відсоток. m – кількість разів нарахування складного процента протягом року; FV – майбутня сума одноразового вкладу;
Майбутня вартість одноразового вкладу при нарахуванні за *складними* відсотками	$FV_c = PV + I = PV\ x\ (1 + i)^n$	
Майбутня вартість одноразового вкладу при нарахуванні % кілька разів у межах одного року	$FV = PV\left(1 + \frac{i}{m}\right)^{n \times m}$	
Теперішня вартість одноразового вкладу при нарахуванні *простих* відсотків	$PV_n = FV / (1 + n\ x\ i)$	
Теперішня вартість одноразового вкладу при нарахуванні за *складними* відсотками	$PV_c = FV / (1 + i)^n$	

4.3.3. Фінансові ризики

На сучасному етапі одним з першочергових завдань суспільства є забезпечення сталого розвитку національної економіки. У процесі своєї діяльності економічні суб'єкти функціонують в умовах мінливого ринкового середовища, де постійно стикаються з ризиками, зокрема фінансовими.

Фінансовий ризик – це економічна категорія, яка відображає характерні особливості сприйняття суб'єктами господарювання об'єктивно наявних невизначеностей та конфліктності, іманентно притаманних процесам ціле покладання, управління, прийняття рішень та оцінювання, обтяжених можливими загрозами фінансових втрат і невикористаними можливостями.

В економічній теорії фінансовий ризик визначається як ризик, який виникає в економічних суб'єктів у фінансовій сфері при здійсненні ними економічної діяльності і виражається у відхиленнях фінансових показниках унаслідок невизначеності умов діяльності.

Класифікація фінансових ризиків

1. За можливістю усунення фінансові ризики поділяють на:

− *систематичний (або ринковий) ризик*, характерний для всіх учасників фінансової діяльності і всіх видів фінансових операцій, виникає при зміні окремих стадій економічного розвитку країни, зміні кон'юнктури фінансового ринку (інфляційний ризик, процентний ризик, валютний ризик, податковий ризик);

− *несистематичний (або специфічний ризик)* притаманний окремим напрямам фінансової діяльності і певному характеру фінансових операцій конкретного підприємства.

2. За рівнем фінансових утрат фінансові ризики поділяють на:

− *допустимий фінансовий ризик* – це загроза повної або часткової втрати прибутку від реалізації того чи іншого фінансового проєкту або від фінансової діяльності підприємства в цілому;

− *критичний ризик* пов'язаний із загрозою втрат у розмірі здійснених витрат на конкретну фінансову угоду або вид фінансової діяльності;

− *катастрофічний ризик* характеризується тим, що фінансові втрати при ньому визначаються частковою або повною втратою майна підприємства, як правило, призводить до банкрутства підприємства.

3. За сферою виникнення фінансові ризики поділяються на:

− *зовнішні* – виникають при зміні окремих стадій економічною циклу, зміні кон'юнктури фінансового ринку, у результаті непередбаченої зміни законодавства у сфері фінансової діяльності підприємства, в результаті нестійкого політичною становища, на які підприємство в процесі своєї діяльності впливати не може;

− *внутрішні* – лежать від діяльності підприємства та можуть бути обумовлені декваліфікованим фінансовим менеджментом підприємства, неефективною структурою активів, нестабільним фінансовим становищем, неправильною оцінкою фінансово-економічного стану партнерів,

4. За можливостями передбачення фінансові ризики поділяються на дві групи:

− *прогнозовані,* поява яких є наслідком циклічного розвитку економіки, зміни кон'юнктури фінансового ринку, передбаченого розвитком конкуренції;

− *непрогнозовані* – ризики різних видів фінансової діяльності, які можуть виникнути в підприємства під час здійснення будь-якого виду фінансової діяльності.

5. За можливостями страхування фінансові ризики поділяються на:

– фінансовий ризик, що *підлягає страхуванню*;

– фінансовий ризик, що *не підлягає страхуванню*.

4.3.4. Розвиток теорій ризику

До теорій ризику відносять:

− модель ефективного (раціонального) портфеля Г.Марковіца;

− мдель оцінки капітальних активів У.Шарпа;

− модель арбітражного утворення Росса та ін.

1. Модель ефективного (раціонального) портфеля інвестицій розробив у 50-х роках ХХ ст. Г. Марковіц. Суть її полягає в тому, що інвестори здійснюють такий підбір цінних паперів за строками, фірмами, регіонами, галузями, який забезпечить отримання очікуваного прибутку за мінімального ризику. Такі портфелі цінних паперів називали ефективними

2. У 60-х роках американський вчений У. Шарп розробив свою теорію ризику, поділивши його на систематичний і несистематичний. *Систематичний або ринковий ризик* – це мінімальний рівень ризику за портфелем, який може бути досягнутий через диверсифікацію портфеля за допомогою великої кількості випадково підібраних цінних паперів. На думку В. Шарпа, систематичний ризик треба вивчати і бути готовому до змін, щоб встигнути пристосуватися до них. Щодо несистематичного ризику, то він долається шляхом диверсифікації, тобто побудови ефективного портфеля.

Також доробком В. Шарпа стала розроблена ним відома модель оцінки капітальних активів. У порівнянні з моделлю Г. Марковіца, яка передбачає для розрахунку велику кількість обчислень, модель В. Шарпа вимагає невелику їх кількість і передбачає розгляд взаємозв’язку двох основних характеристик фінансового активу – доходу та ризику і пов’язує очікувану дохідність акцій з безризиковою процентною ставкою та ризиком окремої акції. Перевагою модель оцінки капітальних активів є глибоке дослідження та послідовне використання ризику і його впливу на очікувану дохідність акцій. Недоліками методу є велика кількість припущень щодо поведінки інвесторів.

3. Модель арбітражного утворення була запропонована С. Росом з Єльського університету у 1976 р. Вона базується на припущенні, що

співвідношення між очікуваною дохідністю і ризиком має бути таке, щоб жодний індивідуальний інвестор не міг одержати необмежений дохід від суто арбітражної операції. На противагу цій моделі, модель В. Шарпа має тільки одне джерело систематичного ризику – ринковий дохід. Ця теорія припускає, що може існувати кілька джерел систематичного ризику в економіці, які не можна усунути шляхом диверсифікації. Про ці джерела ризику можна думати як про фактори, що стосуються таких обставин, як інфляція, сукупний обсяг виробництва, зміна цін на нафту, страхова премія у зв'язку з ризиком невиконання зобов'язань тощо.

Тому модель арбітражного ціноутворення – це визначення доходу по цінному паперу, як функції безризикової відсоткової ставки та інших факторів, найважливішими з яких є зміни рівня інфляції та ВВП при неможливості використовувати арбітраж.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Назвіть методи та принципи ціноутворення на фінансовому ринку.
2. Які суб'єкти фінансового ринку беруть безпосередню участь у формуванні ціни? У чому полягає їх роль?
3. У чому різниця між простими та складними відсотками?
4. Назвіть фінансові ризики, пов'язані з цінними паперами.
5. Охарактеризуйте моделі оцінки капітальних активів.

4.4. ГРОШОВИЙ РИНОК І РИНОК КАПІТАЛІВ

4.4.1. Суть і структура грошового ринку.
4.4.2. Обліковий ринок і його особливості.
4.4.3. Міжбанківський ринок та операції, які здійснюються на ньому.
4.4.4. Основи організації ринку капіталів.
4.4.5. Функціонування кредитного ринку.

4.4.1. Суть і структура грошового ринку

Грошовий ринок – частина фінансового ринку, де здійснюються переважно короткострокові (від одного дня до одного року) депозитно-позикові операції, що обслуговують головно рух оборотного капіталу фірм, короткострокових ресурсів банків, установ, держави та приватних осіб.

Основними характеристиками грошового ринку є:

- мінімальні фінансові ризики;
- висока ліквідність фінансових активів;
- проста система ціноутворення;
- ефективне здійснення, розподіл і перерозподіл,
- накопичення й оборот грошового капіталу;
- короткостроковий характер.

Основним товаром грошового ринку є гроші (готівкові, безготівкові, іноземна валюта) та короткострокові цінні папери (векселі, депозитні (ощадні) сертифікати).

Суб'єкти грошового ринку та ринку банківських позичок: держава (МФУ та центральний банк), комерційні банки та інші кредитні установи, депозитні небанківські інститути, господарські одиниці всіх форм власності, фінансові посередники – дилери по державних цінних паперах.

Обсяг грошового ринку визначається кількістю грошей в обігу, а його структура – співвідношенням різних *грошових агрегатів*:

- М0 – готівка;
- М1 – М0 + кошти на поточних рахунках і рахунках до запитання у національній валюті;
- М2 – М1 + строкові кошти в національній валюті та валютні кошти;
- М3 – М2 + кошти клієнтів за трастовими операціями банків та цінні папери власного боргу банків.

На грошовому ринку розрізняють кілька видів відсотків:

- *облігаційний відсоток* – норма доходу, встановлена за цінними паперами, забезпечує зацікавленість інвесторів у вкладанні грошей у цінні папери, а також має вищу ставку, ніж відсоток за банківськими депозитами, оскільки останні більш ліквідні, ніж цінні папери;
- *банківський відсоток* – узагальнена назва відсотків за операціями банків;
- *депозитний відсоток* – норма доходу, яку виплачують банки своїм клієнтам за їхніми депозитами;
- *позиковий відсоток* – норма доходу, яку стягує банк із позичальників за користування позиченими коштами, ставка якого вища за ставку депозитного відсотка, що дозволяє банкам одержувати дохід у вигляді маржі та формувати свій прибуток;
- *міжбанківський відсоток* – норма відсотків, яку встановлюють між собою банки при наданні кредитів.

Класифікація грошового ринку:

1. За видом фінансових інструментів: ринок позичкових зобов'язань; ринок цінних паперів; валютний ринок.

2. За інституційними ознаками: банківський ринок; ринок небанківських фінансово-кредитних установ.

3. За характером зв'язку між суб'єктами: сегмент прямого фінансування; сегмент опосередкованого фінансування.

4. За функціональними ознаками: обліковий ринок; міжбанківський ринок; відкритий ринок.

5. Відповідно до зарубіжної практики: короткостроковий кредитний ринок (банківські рахунки, строкові депозитні сертифікати; міжбанківські

кредити; комерційні папери; казначейські векселі); низько ризиковий ринок – (казначейські векселі – емітуються державними органами зі строком погашення менше року); дисфункціональні ринки – включають забезпечені активами комерційні папери.

4.4.2. Обліковий ринок і його особливості

Обліковий ринок – частина грошового ринку, де короткострокові грошові кошти перерозподіляються між кредитними інститутами шляхом купівлі-продажу векселів і цінних паперів з термінами погашення, як правило, до одного року.

Інституційна структура облікового ринку:

- центральний банк (в Україні – Національний банк України);
- комерційні банки;
- спеціальні кредитні інститути, кошти яких формуються за рахунок залучення онкольних кредитів і 7-денних позик банків (під цінні папери).

Онкольний кредит – короткостроковий кредит, який погашається на першу вимогу та видається під забезпечення комерційними, казначейськими й іншими векселями, цінними паперами, товарами; погашається позичальником звичайно з попередженням за 2-7 днів. Онкольний кредит вважається найліквіднішою статтею активу банку після касової готівки.

Вексельний кредит – це банківська операція з урахуванням дисконту векселів і видачі позик до запитання під забезпечення векселів. Дисконт векселів полягає в тому, що банк, придбавши вексель за іменним індосаментом, негайно його оплачує пред'явникові, а платіж отримує тільки з настанням зазначеного у векселі терміну.

Вексель – безумовне зобов’язання векселедавця виплатити зазначену у векселі суму у визначений строк або за пред’явленням. Передача векселів здійснюється за допомогою *індосаменту* – передатного напису.

Банківський акцепт – форма короткострокового банківського фінансування, при якому банк бере на себе відповідальність за своєчасну оплату переказного векселя, якщо у векселедавця будуть труднощі.

Казначейські зобов’язання – боргові цінні папери, що емітуються державою в особі уповноважених органів, розміщуються суто на добровільних засадах серед фізичних осіб, засвідчують внесення їх власниками грошових коштів до бюджету та надають право на отримання фінансового доходу або інші майнові права відповідно до умов їх випуску.

Казначейський вексель – короткостроковий дисконтний цінний папір держави, що випускається, як правило, для покриття касового дефіциту бюджету.

Найбільш поширеними банківськими операціями з векселями є:

− *видача кредиту за спеціальним позичковим рахунком* до запитання, забезпеченим векселем;

− *інкасування векселів* – виконання банком доручення векселетримача при отриманні платежу за векселем при настанні терміну оплати;

− *доміціляція* – призначення платником за векселем якоїсь третьої особи. Вексель, за яким призначено платника, називається *доміцільованим векселем* і підлягає оплаті третьою особою (*доміціліатом*) у місці проживання платника або в іншому місці;

− *акцепт векселя* – підтвердження платником згоди на оплату за переказним векселем;

− *авалювання векселя* – гарантування платежу авалістом за траттою або вексельне доручення, що забезпечує платіж за векселем. *Авалістами* є банки та кредитні установи. За видачу *аваля* (гарантії) стягується плата в процентах від суми векселя, яка називається надписним процентом.

Комерційні папери – за своєю суттю це прості векселі, що випускаються крупними трансконтинентальними корпораціями та банками строком до 270 днів.

Депозитний сертифікат – це письмове свідоцтво про депонування в банку певної досить великої суми грошей, у якому вказуються термін його обов'язкового зворотного викупу банком і розмір виплаченої надбавки.

Ощадні депозити – це нечекові вклади, що приносять відсоток і які можна терміново вилучати.

4.4.3. Міжбанківський ринок та операції, які здійснюються на ньому

Міжбанківський ринок – частина фінансового ринку, де тимчасово вільні грошові ресурси кредитних установ залучаються і розміщуються банками між собою переважно у формі міжбанківських депозитів на короткі терміни.

Міжбанківські депозити пов'язані з активними депозитними операціями банків, тобто вкладенням тимчасово вільних коштів одних банків у інші кредитні установи, у тому числі Центральний банк. Міжбанківські депозити, які надаються в межах кореспондентських відносин між банками, відіграють роль інструмента налагодження тісніших і довірливіших відносин між банками.

Міжбанківські кредити – одне з основних джерел формування банківських кредитів. Одержання кредитів в інших банках дає можливість банківським установам поповнювати власні кредитні ресурси.

Основні види міжбанківських кредитів:

− *овердрафт за кореспондентським рахунком* (на відповідному рахунку обліковуються суми дебетових (кредитових) залишків на кореспондентських рахунках банків на кінець операційного дня);

− *кредит овернайт* (overnight) – надається на один робочий день (на одну ніч або до наступного робочого дня);

− *кошти, надані іншим банкам за операціями РЕПО*, які пов'язані з купівлею цінних паперів на певний період з умовою зворотного їх викупу за заздалегідь обумовленою ціною або з умовою безвідкличної гарантії погашення у разі, якщо термін операції РЕПО збігається із терміном погашення цінних паперів.

Операції на відкритому ринку (Open Market Operations) – це депозитні та кредитні операції РЕПО, операції з купівлі-продажу активів (цінних паперів або валюти), які проводяться переважно із використанням державних цінних паперів. Поділяють на такі види:

− *регулярні* – найбільш поширені депозитні та кредитні операції центральних банків на відкритому ринку із 7 або 14 денною строковістю, процентна ставка за якими визнається базовою ставкою (обліковою ставкою) центрального банку та є орієнтиром вартості грошей для суб'єктів грошово-кредитного ринку;

− *операції з рефінансування чи депонування на триваліший термін*, за ставками за процедурою стандартного тендеру на зворотній основі із щомісячною регулярністю;

− *операції коригування* мають на меті швидке коригування несподіваного коливання ліквідності на ринку з метою згладжування впливу на відсоткові ставки, не мають стандартизованих термінів і регулярності та проводяться переважно у вигляді зворотних операцій;

− *структурні операції* – проводяться за ініціативою центрального банку для структурного регулювання фінансового ринку шляхом випуску боргових сертифікатів, зворотних і прямих операцій на регулярній або нерегулярній основі.

4.4.4. Основи організації ринку капіталів

Ринок капіталів – це частина фінансового ринку, де формується попит і пропозиція на середньостроковий та довгостроковий позиковий капітал.

Позиковий капітал – це кошти, віддані в позику під певний відсоток за умови повернення. Формою руху позикового капіталу є кредит, тому часто в економічній літературі ринок капіталів називають кредитним ринком. На ринку капіталів кредити надаються на термін понад рік.

Економічна роль ринку капіталів полягає в його спроможності об'єднати дрібні, розрізнені кошти і на основі цього активно впливати на концентрацію і централізацію виробництва та капіталу. З *функціональної*

точки зору ринок капіталів – це система, що забезпечує акумуляцію і перерозподіл грошових капіталів з метою забезпечення процесу відтворення; *з інституційної* – це сукупність кредитно-фінансових установ, фондових бірж, через які рухається позиковий капітал.

З точки зору джерел залучення коштів ринок капіталів включає:

− *боргові ринки або ринки кредиту* – за допомогою фінансових інструментів суб'єкти господарювання беруть гроші в борг і використовують їх на свої потреби. Основними фінансовими інструментами на цих ринках є облігації, закладні та векселі, термін обігу яких перевищує 1 рік;

− *ринки акціонерного капіталу* – за допомогою акцій інвестори мають можливість об'єднати гроші, вкласти їх у певний проєкт, а прибутки розподіляти пропорційно до вкладених коштів.

Ринок капіталів можна поділити:

− *первинний ринок* виникає при емісії та первинному розміщенні цінних паперів і на ньому мобілізуються фінансові ресурси;

− *вторинний ринок* – купівля та продаж, а значить перерозподіл фінансових ресурсів після їх розміщення на первинному ринку. Поділяється на *біржовий (*представлений фондовою біржею як особливим інституційно-організованим ринком, на якому обертаються цінні папери найвищого ґатунку і виконуються операції професійними учасниками) та *позабіржовий* – здійснюються операції з цінними паперами позабіржової торгівлі.

Основними учасниками ринку капіталів виступають:

− *первинні інвестори*, якими є власники вільних фінансових ресурсів, мобілізованих банками і перетворених у позиковий капітал;

− *спеціалізовані посередники* – кредитно-фінансові організації, що здійснюють безпосереднє залучення (акумуляцію) коштів, перетворення їх у позиковий капітал і подальшу передачу його позичальникам;

− *позичальники* – юридичні та фізичні особи, держава, які відчувають нестачу у фінансових ресурсах і готові заплатити спеціалізованому посереднику за право тимчасового користування ними.

4.4.5. Функціонування кредитного ринку

Кредитний ринок – це специфічна сфера економічних відносин, де об'єктом операцій виступає наданий на певних умовах у позику капітал, а також це механізм, за допомогою якого встановлюються взаємозв'язки між суб'єктами ринку, які потребують грошових коштів, та іншими суб'єктами ринку, що можуть їх позичити на певних умовах.

Необхідні умови функціонування кредитного ринку – наявність кредиторів, що мають тимчасово вільні кошти; позичальників, які можуть

вчасно і в повному обсязі виконати зобов'язання за кредитами; системи державного регулювання; законодавчого та нормативного забезпечення.

Кредитний ринок виконує такі функції:

− об'єднання грошових заощаджень населення, державних структур, приватного бізнесу, іноземних інвесторів та утворення великих грошових фондів;

− трансформація коштів у позиковий капітал;

− надання позики державним органам і населенню для вирішення таких важливих завдань, як покриття бюджетного дефіциту, фінансування частини житлового будівництва та інших соціальних програм.

Основними *учасниками кредитного ринку* виступають:

1. *Позичальники* – юридичні, фізичні особи і держава.

2. *Кредитори* – комерційні банки, інші фінансово-кредитні установи та іноземні кредитори – національні й міжнародні фінансові інститути.

3. *Кредитні посередники* – кредитні інститути, які беруть у борг і надають позики, а також інвестиційні або аналогічні організації, які забезпечують випуск і рух різних боргових зобов'язань, що реалізуються на ринку цінних паперів.

4. *Держава* як учасник кредитного ринку здійснює управління грошово-кредитним ринком, регулює його діяльність і виступає позичальником на національному та міжнародному ринках.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які об'єкти та суб'єкти формують грошовий ринок?
2. Які фактори впливають на кон'юнктуру грошового ринку?
3. У чому спільні та відмінні риси облікового, валютного та міжбанківського ринку?
4. Розкрийте суть онкольного та вексельного кредитів, спільні риси та відмінності між ними. Який із цим кредитів найбільш поширений в Україні?
5. Перелічіть особливості функціонування кредитного ринку.

4.5. ВАЛЮТНИЙ РИНОК

4.5.1. Створення національної та світової валютних систем.
4.5.2. Поняття, функції та суб'єкти валютного ринку.
4.5.3. Валютні операції на фінансовому ринку.
4.5.4. Валютне регулювання та курсова політика Центрального банку.

4.5.1. Створення національної та світової валютних систем

Валюта (від іт. "valuta" – ціна, вартість) – грошова одиниця, яка використовується для замірювання величини вартості товарів.

Світова валютна система є функціональною організацією валютних відносин на рівні міждержавних зв'язків. Її розвиток регулюється відповідними міждержавними угодами через створені на колективних засадах міждержавні валютно-фінансові та банківські установи й організації.

Національна валютна система – це складова грошових відносин окремої країни, функціонування якої регулюється національним законодавством з урахуванням норм міжнародного права. *Її складовими є:*

- національна валюта – грошова одиниця держави;
- валютний паритет як основа валютного курсу;
- режим курсу національної валюти;
- організація валютного ринку;
- національні органи, що регулюють валютні відносини країни;
- умови обміну національної валюти на золото та інші валюти – конвертованість валюти.

Історія створення основних світових валютних систем:

Перша стихійно склалась наприкінці XIX ст. на базі так званого *золотого стандарту*, при якому валюти окремих країн вільно перетворювались у золото на внутрішніх ринках цих країн і проіснувала до Другої світової війни. Дана система, так званого золотого стандарту, передбачала закріплення за золотом грошових функцій і офіційне встановлення фіксованого золотого вмісту (паритету) національної грошової одиниці. Встановлений золотий паритет є і офіційною ціною золота. Золоті монети знаходились в обігу і мали силу законного платіжного засобу. Центральні банки були зобов'язані паперові гроші обмінювати на золото по номіналу. Був дозволений вільний ввіз і вивіз золота в будь-якому вигляді. Обмінний валютний курс національних паперових грошей розраховувався за співвідношення їхнього золотого змісту (масштабу цін), який установлювався державою.

Принципи створення нової світової валютної системи закладені на конференції 44 держав у 1944 р. у Бреттон-Вудсі (штат Нью-Гемпшір, США). Були створені Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР). Золото відновилось у ролі вимірника міжнародної вартості грошових одиниць. Була встановлена офіційна ціна золота – 35 дол. за трійську унцію (31,1 г золота). Кожна країна – член системи повинна була встановити золотий або доларовий вміст своєї грошової одиниці. Усі держави взяли зобов'язання підтримувати твердий курс своєї валюти до долара. Бреттон-Вудська валютна система поставила долар США у привілейоване становище на основі його переважного використання в міжнародних розрахунках.

Контури третьої світової валютної системи, що функціонує і розвивається і в даний період у світовій економіці, визначені на конференції

представників країн-членів МВФ, що відбулася в м.Кінгстоні на Ямайці в 1976 р. Кінгстонська угода поклала початок утворенню Ямайської валютної системи. В її основу покладено здійснення за допомогою МВФ нових принципів у взаємних відносинах: по-перше, регулювання валютних курсів і підтримки сталості валютних паритетів; по-друге, усунення валютних обмежень, тобто системи економічних і організаційних заходів, які регламентували операції з національною й іноземною валютою; по-третє, надання кредитів країнам-членам МВФ; по-четверте, надання права вибору країнами будь-якого режиму валютного курсу і визнання системи плаваючих валютних курсів замість їх жорсткої фіксації.

У березні 1979 р. створено європейську валютну систему (ЄВС), щоб протистояти гегемонії долара у світовій валютній системі. У ній беруть участь країни-члени ЄС. Механізм ЄВС охоплює три основні елементи: європейська валютна одиниця; режим сумісного коливання валютних курсів; Європейський фонд валютного співробітництва.

Проте з 1 січня 1999 року для 11 країн - членів ЄВС - Австрії, Бельгії, Ірландії, Іспанії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Німеччини, Португалії, Фінляндії та Франції введена в обіг нова спільна грошова одиниця ЄВРО. На перехідний період з 1 січня 1999 року до 31 грудня 2001 року дана валюта використовувалась тільки для безготівкових взаємних розрахунків нарівні з національними валютами країн Європи, тобто зони функціонування нової валюти. У готівковий обіг нова валюта ЄВРО введена з 1 січня 2002 року. Нарівні з готівкою ЄВРО також передбачений обіг готівкових національних валют країн єврозони з подальшим їх обміном на ЄВРО і поступовим вилученням з обігу.

4.5.2. Поняття, функції та суб’єкти валютного ринку

Валютний ринок (Currency Market) – це система сталих і водночас різноманітних економічних та організаційних відносин між учасниками міжнародних розрахунків з приводу валютних операцій, зовнішньої торгівлі, надання фінансових послуг, здійснення інвестицій та інших операцій, які вимагають обміну і використання різних іноземних валют.

Основними учасниками (суб’єктами) валютних операцій:

− *продавці валюти*: держава, яка встановлює правила функціонування валютного ринку та реалізує на ринку через уповноважені органи частину валютних резервів; Центральні банки (здійснюють як комерційні операції з іноземною валютою, так і валютні інтервенції); комерційні банки (мають ліцензію на здійснення валютних операцій та здійснюють валютні операції як за дорученням клієнтів, так і з метою отримання доходів (валютні спекуляції)); підприємства, які ведуть зовнішньоекономічну діяльність;

фізичні особи (які реалізують наявну у них валюту через мережу обмінних валютних пунктів);

− *покупці валюти*: ті ж суб'єкти, що й її продавці;

− *посередники*: банки, валютні біржі, підприємницькі структури, міжнародні валютні, кредитні, брокерські та фінансові установи.

Валютний ринок виконує такі функції:

− реалізація валютної політики держави, для регулювання національної економіки та розширення зовнішньоекономічних зв'язків;

− сприяння поглибленню міжнародної торгівлі;

− формування попиту і пропозиції на іноземні валюти;

− забезпечення своєчасних міжнародних розрахунків;

− регулювання валютних курсів;

− хеджування валютних ризиків;

− диверсифікація валютних резервів;

− одержання прибутку від операцій з валютою та валютними цінностями.

До валютного ринку як системи входить дві основні підсистеми:

− *валютний механізм* – представлений правовими нормами й інститутами на національному та міжнародному ринках;

− *валютні відносини* – щоденні зв'язки, в які вступають фізичні та юридичні особи з метою здійснення міжнародних розрахунків, кредитних та інших грошових операцій, що спрямовані на придбання або продаж іноземної валюти.

Міжнародні валютні ринки – це купівля й продаж іноземної валюти або цінних паперів в іноземній валюті на основі попиту і пропозиції. Учасниками міжнародних валютних ринків є банки, банкірські будинки, брокерські фірми, транснаціональні корпорації. Інструментами валютних операцій є банківські перекази – поштові й особливо телеграфні, у тому числі з використанням електронної техніки (Рейтер-ділінг, Телерейт), телекса і телефону.

Глобалізація, нестримне зростання грошових ринків, загальна комп'ютеризація і розвиток IT-технологій спричинили появу в нашому суспільстві величезної кількості додаткових інститутів і фінансових інструментів. Одним з таких інститутів в сучасному світі виступають *електронні гроші, зокрема криптовалюта* .

Криптовалюта (cryptocurrency) – вид цифрової валюти, емісія та облік якої засновані на асиметричному шифруванні і застосуванні різних криптографічних методів захисту, таких як Proof-of-work та Proof-of-stake. Функціонування системи відбувається децентралізовано в розподіленій комп'ютерній мережі. *Криптовалюта* – це цифрові монети, захищені від підробки, які можна зберігати в електронних гаманцях і переводити між гаманцями. Криптовалюта нічим не забезпечена і існує чисто на довірі користувачів. Найвідомішою і найпоширенішою криптовалюта наразі є

Bitcoin, але вона далеко не єдина. Ринок криптовалют дуже насичений і цифрові валюти мають назву – Altcoins, що означає «Альтернатива Bitcoin». Нині у світі налічується більше 1,7 тис. віртуальних валют. Понад 600 серед них є активними, а ринкова вартість 30 валют більше $ 1 млрд. До таких криптоплатформ відносяться: BitShares, Mastercoin, Nxt; анонсуються й інші платформи.

На регіональних валютних ринках здійснюється торгівля вільно конвертованими валютами та валютами місцевих національних ринків. Сьогодні існують такі регіональні ринки: Європейський – з центрами в Лондоні, Цюріху, Франкфурті; Азіатський – з центрами в Токіо, Гонконзі, Сінгапурі; Американський – з центрами в Нью-Йорку, Чикаго, Лос-Анджелесі.

Інфраструктура сьогоднішнього вітчизняного валютного ринку представлена валютними біржами, брокерськими фірмами, дилерськими конторами, що поєднують посередницькі послуги з консультаційними, продажем інформації тощо. Головним валютним ринком вважається Українська міжбанківська валютна біржа (УМВБ) і її філії у Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Одесі та Львові. Система цифрового зв'язку, що об'єднує всі філії біржі, дозволяє вести у реальному часі швидкісний обмін інформацією під час торгів.

4.5.3. Валютні операції на фінансовому ринку

Валютні операції на фінансовому ринку охоплюють широкий спектр діяльності, що сприяє обміну, управлінню та використанню іноземних валют.

Конверсійні операції, або конвертація валют, є фундаментальними у сфері валютних операцій (рис. 4.7).

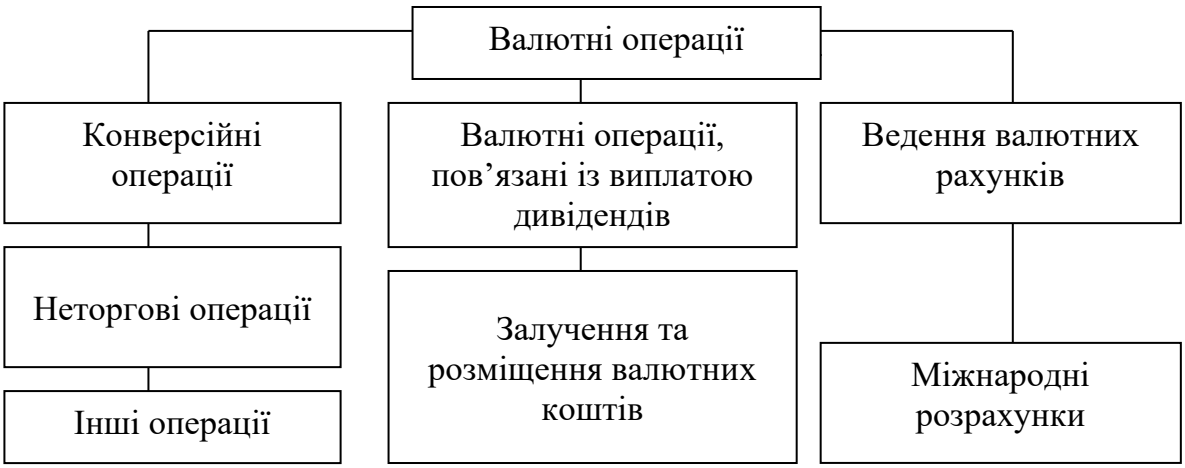

Рис. 4.7. Класифікація валютних операцій[78]

Вони охоплюють операції з негайною поставкою, такі як «сьогодні», «завтра» і «спот». У такому контексті передбачається обмін двох валют за

[78] Манжура О., Краус Н., Краус К. Інструменти та механізми регулювання валютного ринку в умовах інстиціональних змін національної економіки. *Європейський науковий журнал Економічних та Фінансових інновацій* 2010. №. 2022. С. 4-18.

поточним ринковим курсом з поставкою в той же день, на наступний день або протягом двох робочих днів для операцій "спот".

Форвардні операції передбачають домовленість про обмін валюти на майбутню дату за заздалегідь визначеним курсом, що захищає від коливань валютних курсів.

Ф'ючерси схожі на форварди, але є стандартизованими контрактами, що торгуються на біржах.

Опціони дають право, але не зобов'язання, обміняти валюту за визначеним курсом до певної дати.

Валютні свопи передбачають обмін основної суми боргу та/або процентних платежів в одній валюті на платежі в іншій валюті.

Валютний арбітраж, включаючи просторовий, часовий і конверсійний арбітраж, використовує різницю в цінах на різних ринках або в різний час для отримання прибутку.

Валютні операції, пов'язані з виплатою дивідендів, передбачають операції, коли інвестори отримують дивіденди в іноземній валюті. Ці операції вимагають конвертації іноземної валюти у національну валюту інвестора.

Ведення валютних рахунків надається для фізичних і юридичних осіб, які займаються міжнародною торгівлею або інвестуванням. Ці рахунки дозволяють зберігати іноземну валюту й управляти нею, сприяючи здійсненню міжнародних операцій.

Неторговельні операції охоплюють валютні операції, не пов'язані безпосередньо з торгівлею товарами та послугами. Це можуть бути грошові перекази, подарунки або транскордонні фінансові перекази для цілей, відмінних від торгівлі.

Залучення та розміщення коштів в іноземній валюті стосується таких видів діяльності, як *депозити та кредити в іноземній валюті*. Ці операції є важливими для міжнародних інвестицій та фінансування.

Міжнародні розрахунки включають операції з оплати міжнародної торгівлі та послуг. Ці операції забезпечують безперешкодний переказ валют через кордони, що є критично важливим для глобальної економічної діяльності.

Інші операції на валютних ринках можуть охоплювати спекулятивну торгівлю, хеджування та інші форми фінансових операцій з іноземною валютою.

Валютні операції на фінансовому ринку можна класифікувати також залежно від тривалості періоду, протягом якого вони здійснюються, поділяючи їх на поточні валютні операції та операції, пов'язані з рухом капіталу.

Поточні валютні операції, як правило, короткострокові за своєю природою і стосуються насамперед негайного обміну товарами, послугами та фінансовими активами. До цієї категорії належать платежі за імпорт і експорт товарів і послуг, що відображають повсякденні операції міжнародної торгівлі. Такі операції важливі для забезпечення потоку

матеріальних цінностей через кордони та підтримки глобальних торговельних відносин. Крім того, ця категорія охоплює короткострокові фінансові перекази, такі як грошові перекази та погашення короткострокових кредитів.

З іншого боку, *операції, пов'язані з рухом капіталу*, як правило, мають довгостроковий характер. До них належать *прямі інвестиції*, які передбачають внески в акціонерний капітал підприємств.

Портфельні інвестиції – ще один різновид операцій, пов'язаних з рухом капіталу, передбачають придбання цінних паперів, таких як акції та облігації. На відміну від прямих інвестицій, портфельні інвестиції зазвичай не дають інвестору контролю над діяльністю підприємства-емітента.

Валютні операції на фінансовому ринку, скласифіковані за тривалістю, охоплюють широкий спектр діяльності. Поточні валютні операції задовольняють нагальні потреби світової торгівлі та короткострокові фінансові потреби, тоді як операції, пов'язані з рухом капіталу, задовольняють довгострокові інвестиційні та фінансові потреби.

4.5.4. Валютне регулювання та курсова політика Центрального банку

Валютне регулювання та валютна політика Центрального банку – це заходи та стратегії, що застосовуються Центральним банком для контролю та впливу на вартість національної валюти по відношенню до інших валют. Така політика важлива в контексті підтримки економічної стабільності, контролю інфляції та забезпечення збалансованої зовнішньої торгівлі.

Валютне регулювання можна поділити на прямі та непрямі методи (рис. 4.8).

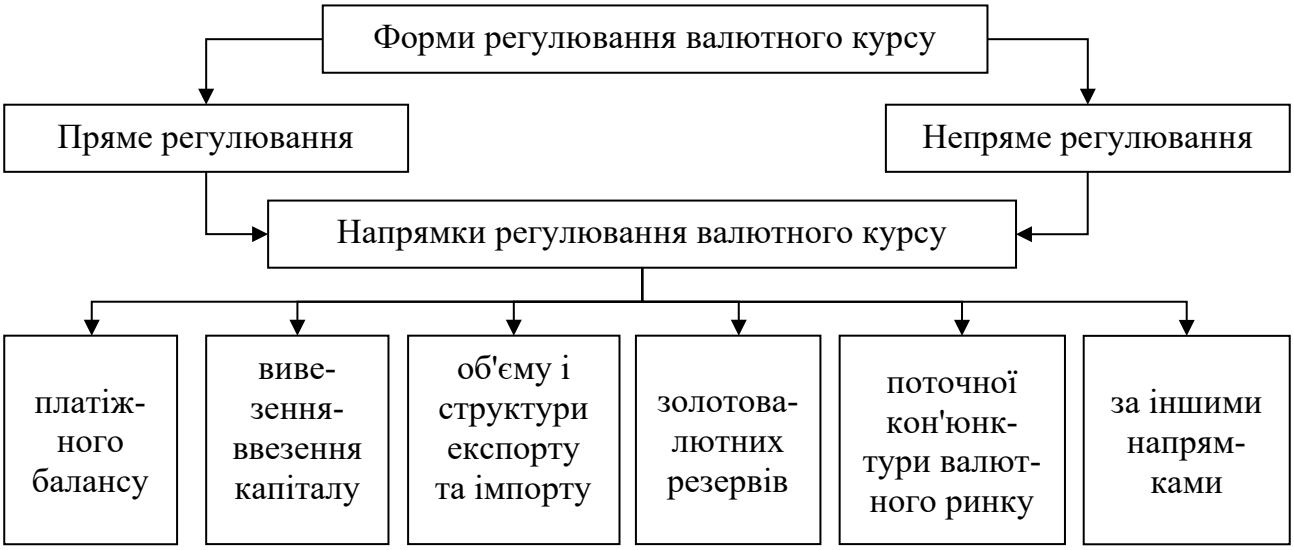

Рис. 4.8. Форми та напрямки регулювання валютного курсу

Пряме регулювання передбачає конкретні дії Центрального банку для коригування вартості національної валюти. Мова йде про інтервенції на валютному ринку, коли центральний банк купує або продає іноземну валюту з метою впливу на обмінний курс. Такі дії, як правило, спрямовані на стабілізацію або коригування вартості валюти відповідно до економічних цілей.

Непряме регулювання, з іншого боку, передбачає вплив на обмінний курс через ширшу економічну політику. Мова йде про коригування процентних ставок, які можуть впливати на попит на валюту, роблячи інвестиції в певну валюту більш або менш привабливими. Монетарна політика, фіскальна політика та інші макроекономічні стратегії також підпадають під цю категорію. Ці політики опосередковано впливають на вартість валюти, впливаючи на економічні чинники, які визначають попит і пропозицію на валюту.

Напрямки валютного регулювання охоплюють різні сфери. *Регулювання платіжного балансу* є одним з таких напрямків, де центральний банк прагне підтримувати здоровий баланс між міжнародними платежами країни та її надходженнями. Дисбаланс може призвести до тиску на вартість валюти, знецінюючи або зміцнюючи її в небажаний спосіб.

Контроль над припливом і відтоком капіталу – ще один напрямок. Відбувається управління рухом капіталу через кордони, що може суттєво вплинути на обмінний курс.

Обсяг і структура експорту та імпорту ретельно контролюються і регулюються.

Торговельний баланс країни безпосередньо впливає на вартість її валюти; профіцит зазвичай зміцнює валюту, тоді як дефіцит може її послабити.

Золотовалютні резерви також є важливим інструментом регулювання валютного курсу. Змінюючи рівень цих резервів, Центральний банк може безпосередньо впливати на динаміку попиту та пропозиції валюти.

Інші напрямки включають реагування на поточну кон'юнктуру валютного ринку. Мова йде про моніторинг та реагування на короткострокові коливання вартості валюти, спричинені ринковими спекуляціями, геополітичними подіями чи економічними новинами.

Мета валютного регулювання є багатогранною і полягає у створенні стабільного та збалансованого фінансового середовища, що підтримує національну та міжнародну економічну діяльність. Основними завданнями сучасної валютної політики є забезпечення збалансованості платіжного балансу, підтримання стабільного обмінного курсу та створення сприятливих умов для зовнішньоекономічної діяльності.

Валютне регулювання та валютна політика Центрального банку багатогранні і охоплюють як прямі інтервенції, так і ширші економічні політики. Ця діяльність спрямована на підтримку стабільності валюти, що є необхідною умовою для економічного зростання, контролю інфляції та забезпечення збалансованого зовнішньоторговельного середовища.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які функції виконує валютний ринок?
2. Які основні суб'єкти валютного ринку, їх функції? Які суб'єкти ринку відносять до активних та пасивних учасників?
2. На які типи поділяють валюту за ступенем конвертованості?
3. Які операції, що пов'язані з рухом іноземної валюти, відносять до поточних і які до операцій, що пов'язані з рухом капіталу?
4. Назвіть види валютних курсів, які використовують на валютному ринку при укладанні угод купівлі-продажу валюти.

4.6. ЦІННІ ПАПЕРИ ЯК ГОЛОВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ФІНАНСОВОГО РИНКУ

4.6.1. Суть цінних паперів, їх місце на фінансовому ринку.
4.6.2. Класифікація цінних паперів.
4.6.3. Характеристика пайових цінних паперів.
4.6.4. Механізм функціонування боргових цінних паперів.

4.6.1. Суть цінних паперів, їх місце на фінансовому ринку

Цінні папери являють собою фінансові інструменти, які представляють позицію власності в акціонерному товаристві (акції), кредиторські відносини з державним органом або корпорацією (облігації), або права на отримання коштів, представлені опціонами. *Цінні папери* відіграють важливу роль на фінансовому ринку, даючи підприємствам можливість залучати капітал, а інвесторам – отримувати дохід на свої інвестиції.

Цінні папери – документ установленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право, визначає взаємовідносини емітента цінного папера (особи, яка видала цінний папір) і особи, яка має права на цінний папір, і передбачає виконання зобов’язань за таким цінним папером, а також можливість передачі прав на цінний папір та прав за цінним папером іншим особам.

Цінні папери можуть існувати в *паперовій* або *електронній* формі. Однією з ключових характеристик цінних паперів є те, що реалізація права, закріпленого цінним папером, можлива лише за умови пред'явлення оригіналу документа. Це означає, що якщо особа бажає продати або

передати свою частку, вона повинна передати власне цінний папір (або його електронний еквівалент) новому власнику.

Отже, цінні папери є основними *фінансовими інструментами* на ринку, що представляють різні форми власності та кредиторські права. Їх цінність і можливість передачі роблять їх важливими інструментами для формування капіталу та інвестицій, відіграючи значну роль у функціонуванні сучасних фінансових систем. Їхній структурований та офіційний характер у поєднанні з вимогою, що права пов'язані з володінням документом, забезпечує безпечне та впорядковане середовище на фінансовому ринку.

На фінансовому ринку цінні папери виконують кілька важливих *функцій*, які сприяють ефективному розвитку економіки[79].

Мобілізаційна функція цінних паперів є ключовою у спрямуванні заощаджень в інвестиції. Випускаючи цінні папери, компанії та уряди можуть перетворити заощадження, що не використовуються, на продуктивні інвестиції. Процес дозволяє фінансувати нові проєкти, розширювати бізнес і реалізовувати державні проєкти[80].

Управлінська функція цінних паперів, зокрема акцій, ґрунтується на правах власності, які вони надають. Власники акцій беруть участь в управлінні компанією через право голосу. Реалізації цієї можливості демократизує контроль над компаніями, оскільки акціонери можуть впливати на корпоративні рішення, обирати директорів і висловлювати свою думку про важливу корпоративну політику та стратегію.

Функція позики проявляється у боргових цінних паперах, таких як облігації. Коли інвестори купують цей тип інструментів, вони, по суті, позичають гроші емітенту, будь-то корпорація чи уряд. Натомість емітент зобов'язується виплачувати відсотки та повернути основну суму боргу в майбутньому. Ця функція має фундаментальне значення для полегшення запозичень і кредитування на фінансовому ринку, забезпечуючи регульований спосіб доступу суб'єктів господарювання до коштів.

Розрахункова функція цінних паперів полягає у використанні їх як інструментів для здійснення платежів і розрахунків за операціями. У деяких фінансових операціях, зокрема в торгівлі самими цінними паперами або в похідних контрактах, цінні папери можуть використовуватися для погашення зобов'язань. Ця функція підвищує ліквідність і ефективність фінансового ринку, роблячи транзакції більш плавними та надійними.

---

[79] Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14 груд. 2021 р. № 1953-IX

[80] Коваленко В.В. Ринок цінних паперів в умовах структурних дисбалансів розвитку фінансового ринку України. *Приазовський економічний вісник*. №. 2019. С. 172-178.

Нарешті, *перерозподільна функція* цінних паперів передбачає перерозподіл фінансових ресурсів між різними секторами економіки. Також окремі вчені виділяють інноваційну функцію фондового ринку[81].

Цінні папери є фундаментальною основою функціонування фінансового ринку. Вони сприяють мобілізації заощаджень, дають можливість брати участь в управлінні корпораціями, забезпечують механізм запозичення та кредитування, допомагають у розрахунках за фінансовими операціями та сприяють ефективному перерозподілу фінансових ресурсів у економіці.

4.6.2. Класифікація цінних паперів

Цінні папери, невід'ємний компонент фінансового ринку, класифікуються за різними критеріями, в тому числі за порядком їх випуску. Одна з основних класифікацій поділяє цінні папери на *емісійні* та *неемісійні*.

Приклади емісійних цінних паперів охоплюють широкий спектр фінансових інструментів.

Акції, або *паї* – це частки власності в корпораціях, що дають право на частину прибутку компанії, а в деяких випадках і право голосу при прийнятті корпоративних рішень. Акції корпоративних інвестиційних фондів і корпоративні облігації також належать до емісійних цінних паперів.

Корпоративні облігації – це боргові інструменти, випущені компаніями, які зобов'язують їх повернути запозичену суму з відсотками.

Інші форми емісійних цінних паперів включають облігації місцевих позик, державні облігації України, облігації міжнародних фінансових організацій та банківські депозитні сертифікати[82].

Облігації місцевих позик – це боргові цінні папери, що випускаються місцевими органами влади, тоді як державні облігації випускаються на національному рівні. Банківські депозитні сертифікати випускаються банками і засвідчують вклад на певний строк і під певну процентну ставку.

Далі спектр емісійних цінних паперів розширюють: іпотечні облігації; сертифікати фондів операцій з нерухомістю; інвестиційні сертифікати; казначейські зобов'язання України; державні деривативи; опціонні сертифікати; варанти на акції; кредитні ноти; депозитарні розписки.

Іпотечні облігації забезпечені набором іпотечних кредитів, тоді як сертифікати фондів операцій з нерухомістю – це інвестиції в портфелі нерухомості.

---

[81] Кравченко А.С. Механізм функціонування фінансового ринку в умовах цифровізації суспільства. *Наукові горизонти*. 2020. № 3. С.54-58.

[82] Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-III.

Інвестиційні сертифікати та казначейські зобов'язання – це інвестиційні інструменти, що пропонують дохід протягом певного періоду.

Державні деривативи, опціонні сертифікати та варанти на акції є складнішими фінансовими інструментами, вартість яких залежить від базових активів.

Кредитні ноти та депозитарні розписки представляють собою боргові зобов'язання та право власності на іноземні акції відповідно.

Неемісійні цінні папери, з іншого боку, не засвідчують ідентичні права в межах одного випуску і часто є унікальними для конкретних фінансових операцій або угод. Це векселі, депозитні та ощадні сертифікати, коносаменти тощо.

За формою існування цінні папери поділяються на *електронні та паперові*.

Електронні цінні папери представлені у вигляді записів на рахунку в системі депозитарного обліку. Ця цифрова форма сприяє ефективному, швидкому та безпечному проведенню операцій на фінансовому ринку.

Паперові цінні папери, навпаки, є матеріальними документами, що містять основну інформацію, таку як тип цінного паперу та інші юридично необхідні реквізити. Вони є фізичним проявом інвестиційних прав і прав власності.

За формою випуску цінні папери поділяються на цінні папери на пред'явника, іменні та ордерні цінні папери.

Цінні папери на пред'явника, які можуть існувати як у паперовій, так і в електронній формі, характеризуються можливістю передачі шляхом простої доставки. Вони можуть бути переведені в бездокументарну форму шляхом зарахування на рахунки в Центральному депозитарії або Національному банку України відповідно до законодавства. Після переведення в бездокументарну форму цінні папери на пред'явника не можуть бути переведені в документарну форму.

Іменні цінні папери існують винятково в електронній формі. Вони реєструються на ім'я власника, що забезпечує чітке відстеження права власності та полегшує управління і передачу цих цінних паперів.

Ордерні цінні папери існують винятково в паперовій формі. Вони унікальні тим, що права, які вони представляють, можуть бути передані іншій стороні за допомогою індосаменту або наказу, зробленого особою, зазначеною в цінному папері.

4.6.3. Характеристика пайових цінних паперів

Пайові цінні папери, до категорії яких відносяться акції, надають їхнім власникам низку прав, що відображають їхню частку власності в компанії. Ці права включають фінансові вигоди, участь в управлінні та доступ до

інформації, що дозволяє акціонерам або учасникам брати активну участь у діяльності компанії та процесах прийняття рішень, а також отримувати прибуток від них[83].

Право на отримання дивідендів є однією з основних фінансових вигод від володіння пайовими цінними паперами. Дивіденди – це частина прибутку компанії, що розподіляється між акціонерами, як правило, на регулярній основі. Розмір та періодичність виплати дивідендів залежить від прибутковості компанії, її дивідендної політики та типу акції. Це право узгоджує інтереси акціонерів з результатами діяльності компанії, оскільки вищі прибутки можуть призвести до більших дивідендних виплат (рис. 4.9).

Акціонери також мають право на частку в ліквідаційній вартості компанії. У разі закінчення її роботи, після погашення всіх боргів і зобов'язань, активи, що залишилися, розподіляються між власниками. Це право підкреслює залишкові претензії акціонерів на активи компанії.

Право голосу на зборах акціонерів є важливим аспектом корпоративного управління. Учасники товариства фіксують свою думку щодо таких питань, як обрання членів правління, схвалення основних корпоративних дій та внесення змін до корпоративної політики. Це право гарантує, що акціонери мають можливість впливати на стратегічний напрямок розвитку компанії та управління нею.

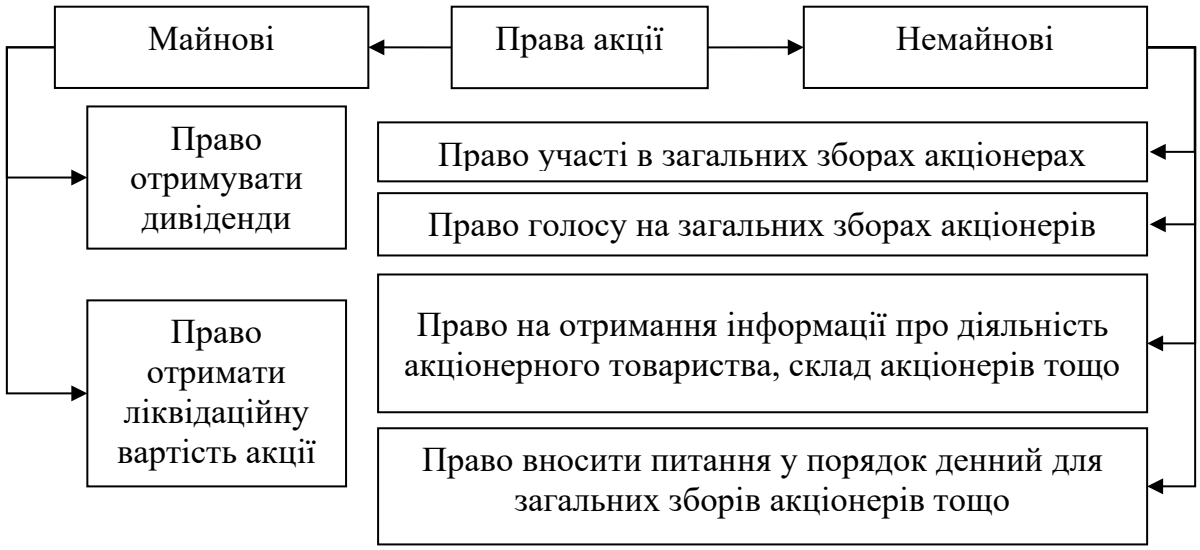

Рис. 4.9. Обсяг прав, що надаються власнику акції

Акціонери мають право отримувати інформацію про діяльність компанії, її фінансові показники та склад акціонерів. Мова йде про доступ до річних звітів, управлінської звітності та розкриття інформації про значні

[83] Рамський А.Ю., Жукова Ю.М., Обушний С.М. Ринок цінних паперів у питаннях та відповідях : навч. посіб. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2021. 228 с.

події. Прозорість і доступ до інформації важливі для прийняття акціонерами обґрунтованих рішень щодо своїх інвестицій.

Акціонери також мають право пропонувати питання для обговорення на зборах акціонерів. Це дозволяє їм висловлювати занепокоєння, пропонувати зміни або привертати увагу компанії до нових ідей, сприяючи активній участі в управлінні компанією.

Крім того, власники мають право брати участь у загальних зборах. Ця участь може відбуватися особисто або, в багатьох випадках, через голосування за дорученням. Присуть на цих зборах дозволяє акціонерам обговорювати справи компанії, голосувати за рішення та безпосередньо взаємодіяти з керівництвом і правлінням.

Прості та привілейовані акції – це два різні типи цінних паперів, які компанії використовують для фінансування своєї діяльності, кожен з яких має унікальні особливості та призначення[84].

Привілейовані акції, як правило, надають власникам фіксовані дивіденди, які мають перевагу над дивідендами для власників простих акцій. Однак привілейовані акції зазвичай не дають права голосу. У разі ліквідації компанії власники привілейованих акцій мають пріоритет перед власниками простих акцій при розподілі активів.

Пайові цінні папери дають власникам комплексний набір прав, які охоплюють фінансові вигоди, участь в управлінні та доступ до інформації бізнесу. Ці права є основоположними для забезпечення ефективного нагляду за своїми інвестиціями, участі у прийнятті рішень компанією й отримання прибутку від її фінансових успіхів у вигляді дивідендів.

4.6.4. Механізм функціонування боргових цінних паперів

Боргові цінні папери є важливим механізмом на фінансовому ринку, що функціонує як інструмент для залучення капіталу за рахунок боргових зобов'язань. Ці оборотні фінансові інструменти сприяють передачі права власності від однієї сторони до іншої, що робить їх невід'ємною частиною світової фінансової системи.

Найпоширенішою формою боргових цінних паперів є *облігації,* які, по суті, є договірною угодою між позичальником і кредитором. За цією угодою позичальник, який може бути як державною, так і недержавною організацією, зобов'язується сплачувати узгоджену процентну ставку на основну суму боргу протягом певного періоду. Після настання строку погашення облігації основна сума повертається кредитору або власнику облігації. Цей механізм виплати відсотків і погашення основної суми є фундаментальним.

[84] Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 23 лют. 2006 р. 3480-IV.

Облігації існують у різних формах, що відповідають різним інвестиційним стратегіям та схильності до ризику. Наприклад, емітент облігації з фіксованою ставкою виплачує встановлену процентну ставку протягом усього терміну обігу, пропонуючи передбачуваність і стабільність доходу. Облігації з нульовим купоном, з іншого боку, продаються зі знижкою від номінальної вартості і не виплачують періодичних відсотків. Натомість дохід отримують, коли облігація погашається за повною номінальною вартістю. Ця структура приваблює інвесторів, які шукають одноразову виплату в майбутньому.

Облігації з *плаваючою ставкою* – це ще один тип боргових цінних паперів, де відсоткова ставка прив'язана до базової, наприклад, ставки центрального банку, і змінюється відповідно до ринкових умов. Ця особливість забезпечує захист від коливань процентних ставок, що робить їх привабливими в умовах нестабільності і кризи.

Іпотечні цінні папери також належать до боргових цінних паперів. Іпотечні цінні папери забезпечені пулом іпотечних кредитів, що забезпечують дохідність за рахунок іпотечних платежів за базовими активами.

По суті, механізм боргових цінних паперів зосереджений на залученні капіталу через борг, пропонуючи різні схеми для задоволення різних потреб емітента й інвестора.

Боргові цінні папери спочатку випускаються з певною датою випуску та ціною випуску. Дата випуску знаменує початок життя цінного папера, тоді як ціна випуску – це вартість, за якою інвестори спочатку купують цінні папери. Ця ціна може відрізнятися від номінальної вартості залежно від ринкових умов і кредитоспроможності емітента.

Купонна ставка – це важливий аспект боргових цінних паперів, що стосується відсоткової ставки, яку емітент зобов'язаний виплачувати інвесторам.

Дата погашення боргового цінного папера – це дата, коли емітент зобов'язаний виплатити основну суму боргу за номінальною вартістю разом з будь-якими відсотками, що залишилися. Боргові цінні папери класифікуються залежно від строку до погашення. Короткострокові цінні папери погашаються менш ніж через рік, середньострокові - через 1-3 роки, а довгострокові – через три роки і більше. Тривалість терміну впливає як на ціну цінного паперу, так і на відсоткову ставку, оскільки інвестори, як правило, вимагають вищого доходу за довгострокові інвестиції.

Дохідність до погашення – це важливий показник, який вимірює річну норму прибутку, яку інвестор очікує отримати, якщо утримуватиме борговий цінний папір до його погашення. *Дохідність до погашення* враховує різні фактори, враховуючи купонні виплати за облігацією, ціну її

придбання та номінальну вартість, що робить її корисним інструментом для порівняння цінних паперів з однаковими термінами погашення.

Механізм боргових цінних паперів містить такі специфічні характеристики, як дата і ціна випуску, купонна ставка, дата погашення та строк до погашення, які впливають на їхню функцію на ринку.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Перелічіть основні види цінних паперів, які здійснюють свій обіг в Україні.
2. Охарактеризуйте спільні та відмінні риси акцій та облігацій.
3. У чому різниця між простими та привілейованими акціями?
4. Яка мета емісії пайових цінних паперів?
5. Яку роль на фінансовому ринку виконують боргові цінні папери?

4.7. ДЕРИВАТИВНІ ЦІННІ ПАПЕРИ ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА

4.7.1. Історія виникнення та розвитку деривативних цінних паперів.
4.7.2. Характеристика деривативних цінних паперів.
4.7.3. Підходи до формування портфеля цінних паперів.

4.7.1. Історія виникнення та розвитку деривативних цінних паперів

Похідні фінансові інструменти (деривативи) – це стандартні документи, що засвідчують право та/або зобов'язання придбати чи продати базовий актив на визначених умовах у майбутньому. Ціни на похідні фінансові інструменти встановлюються залежно від цін активів, які покладені в їх основу (базових активів).

Базовими активами можуть бути цінні папери, відсоткові ставки, фондові індекси, товарні ресурси, дорогоцінні метали, іноземна валюта тощо, які покладені в основу угоди.

Строкові контракти визначаються своїми специфікаціями – юридичними документами, в яких обов'язково обумовлюється обсяг базового активу в одному контракті, термін виконання, валюта розрахунку, спосіб виконання.

У міжнародній практиці найпоширенішими *видами деривативів* є форвардні та ф'ючерсні контракти, опціони і своп-контракти, а найпопулярнішими *видами базових фінансових інструментів* – валюта, грошові кошти у формі кредитів і депозитів, цінні папери, фондові індекси.

За економічним змістом *ринок похідних фінансових інструментів* – це сукупність економічних відносин з перерозподілу ризиків, які виникають у процесі обміну фінансовими інструментами чи товарами.

Основна функція та призначення ринку похідних цінних паперів полягає у формуванні механізмів хеджування (мінімізації) цінових ризиків:

− створюють механізм для проведення операцій хеджування;

− дозволяють біржовим спекулянтам здійснювати спекулятивні операції з метою отримання доходу від різниці в цінах.

Основні *причини появи та бурхливого розвитку* ринку похідних цінних паперів:

− можливість страхування (хеджування) спот-угод шляхом укладення строкових угод на цінні папери;

− потреба фінансового ринку в створенні нових фінансових інструментів;

− потреба спекулянтів у цінних паперах.

Ринок строкових угод є ефективним механізмом страхування від цінового, відсоткового, валютного та інших фінансових ризиків, а також високодохідним об’єктом інвестування вільних фінансових ресурсів.

Строкові ринки розвинених країн пройшли тривалий процес еволюційного розвитку. Історично зародження строкової торгівлі пов'язане з появою її позабіржової форми – форвардних контрактів, які ще близько 400 років тому укладались як угоди про продаж майбутнього врожаю, хоча деякі спеціалісти, які досліджують питання фондового ринку, вважають, що прообрази біржової форми торгівлі з поставкою товару в майбутньому були започатковані ще в Японії в І столітті до н.е.

У середні віки товарні біржі успішно функціонували в багатьох містах Європи: в Антверпені (1531 р.), Ліоні (1549 р.), Тулузі (1549 р.), Лондоні (1556 р.), Амстердамі (1608 р.), причому угоди часто укладалися за зразками товару, який мав згодом надійти. В момент укладання угоди на біржі визначалась і погоджувалася ціна товару, що дозволяло уникати можливих цінових змін на момент реальної поставки. Згодом на біржах була проведена стандартизація товарів, тобто впроваджено середні норми їх якості, що дало змогу не поставляти товарів на самі торги і сприяло запровадженню ф'ючерсних угод. В Україні перші біржі були організовані в Одесі (1796 р.) і Кременчуці (1834 р.), де набули значної популярності ф'ючерсні контракти, предметом яких були здебільшого с/г продукти, зокрема зерно. У формі, близькій до сучасної, вперше організована торгівля строковими контрактами відбулася в США в 1751 р. на Нью-Йоркській продовольчій біржі, а перша строкова біржа – Чиказька торгова палата, де проводились торги ф'ючерсними контрактами на с/г продукцію, – була відкрита в 1848 р. Поява цієї біржі сприяла формуванню інфраструктури ринку, в тому числі й строкового, і відіграла вирішальну роль у становленні ф'ючерсної торгівлі.

Понад 200 років строковий ринок розвивався як товарний, і тільки в 1972 р. у Чикаго була організована перша біржа фінансових ф'ючерсів. Із цього моменту світовий ринок фінансових деривативів почав стрімко і динамічно

розвиватися, пропонуючи нові види похідних інструментів і вдосконалюючи внутрішню інфраструктуру. Загальновизнано, що біржова торгівля ф'ючерсними контрактами стала одним з найуспішніших нововведень на фінансових ринках за останні десятиріччя. У 1979 р. виникла Нью-Йоркська ф'ючерсна біржа, а в 1982 р. – Лондонська міжнародна біржа фінансових ф'ючерсів. Згодом ці біржі перетворились на провідні центри строкової торгівлі світу. Так, наприкінці XX століття торгівля строковими фінансовими контрактами, перетворилася на явище міжнародного масштабу.

Строковий ринок є надбудовою над спотовим (ринком реального товару) і тому значно повторює його структуру, поділяючись за способом розміщення й обігу похідних інструментів на первинний і вторинний, а за формою організації – на біржовий і позабіржовий. Особливість строкової торгівлі полягає в тому, що біржі слугують одночасно і первинним, і вторинним ринком. За такого способу організації можливості швидкого розширення або зменшення обсягів торгівлі практично необмежені.

Структура строкового ринку за видами класу основних похідних фінансових інструментів представлена *форвардним, ф'ючерсним, опціонним ринками та ринком своп-контрактів*. Ринок ф'ючерсів і біржових опціонів нині є тим сегментом строкового ринку, який розвивається найбільш успішно й динамічно. На ньому виникають і поширюються нові типи контрактів, організуються нові біржі.

4.7.2. Характеристика деривативних цінних паперів

Похідні цінні папери є складними фінансовими інструментами, які мають відмінні характеристики і слугують різним цілям на фінансовому ринку. Їх вартість і пов'язаний з ними ризик є похідними від руху цін на базові активи, які можуть включати акції, облігації, товари, валюти, процентні ставки та ринкові індекси. Похідні фінансові інструменти – це, по суті, контракти між двома або більше сторонами, умови яких передбачають закінчення терміну дії чи здійснення розрахунків на певну дату в майбутньому.

Опціони – поширений тип деривативів, який дає власнику право, але не зобов'язання, купити (опціони на купівлю) або продати (опціони на продаж) базовий актив за заздалегідь визначеною ціною, відомою як ціна виконання, до або на дату закінчення терміну дії контракту. Вартість, сплачена за опціонний контракт, називається премією, на яку впливають такі фактори, як ціна виконання, час до закінчення терміну дії та волатильність базового активу. Опціонами можна торгувати на державних біржах або позабіржово, і вони часто використовуються для хеджування або спекуляцій на майбутніх змінах цін на цінні папери.

Ф'ючерсні контракти зобов'язують покупця придбати, а продавця продати певну кількість цінних паперів за заздалегідь визначеною ціною в майбутньому. Ці контракти стандартизовані та зазвичай торгуються на публічних біржах.

Форварди схожі на ф'ючерси, але не є стандартизованими і укладаються в приватному порядку на позабіржовому ринку. Вони передбачають угоду про купівлю або продаж активу за заздалегідь визначеною ціною на певну дату в майбутньому. На відміну від ф'ючерсів, форварди розраховуються лише після закінчення терміну дії і часто використовуються виробниками та споживачами фізичних товарів[85].

Свопи – ще один тип деривативів, що передбачає обмін грошовими потоками або платежами від двох різних фінансових інструментів між сторонами. Ці контракти є індивідуальними і зазвичай використовуються бізнесом та інституційними інвесторами. Свопи можуть охоплювати різні базові фактори, такі як процентні ставки, курси обміну валют або ціни на товари.

Варранти схожі на опціони, але випускаються безпосередньо компанією. Вони дають право купувати або продавати акції компанії за визначеною ціною до певної дати закінчення терміну дії. Виконання варрантів призводить до випуску компанією нових акцій, що може розмити вартість існуючих акцій.

Однією з основних переваг деривативів є їхня здатність фіксувати ціни, що допомагає хеджувати несприятливі зміни ставок і пом'якшувати різні фінансові ризики. Цей аспект деривативів особливо корисний для бізнесу та інвесторів, які хочуть стабілізувати свої фінансові плани в умовах волатильності ринку. Використовуючи деривативи, вони можуть забезпечити відому ціну на актив або ставку, зменшуючи невизначеність, пов'язану з коливаннями цін на ринку.

Іншою значною перевагою є можливість купувати *деривативи з маржею*. Трейдери можуть використовувати позикові кошти для купівлі цих інструментів, що робить їх дешевшими і доступнішими. Цей важіль дозволяє підвищити ефективність використання капіталу, оскільки трейдери можуть отримати більший ризик з меншою сумою інвестованого капіталу.

Однак *оцінка деривативів* становить значну проблему через їхню залежність від ціни базового активу. Ціну позабіржових деривативів, наприклад, пов'язані з ризиками контрагентів, важко передбачити або кількісно оцінити. Вартість деривативів також чутлива до змін у часі до закінчення терміну дії, вартості утримання базового активу та процентних ставок. Ці фактори можуть ускладнити точне зіставлення вартості

[85] Фондовий ринок: практикум : навч. посіб. / за ред. В.Д. Базилевича. Київ, 2017. 718 с.

деривативу з базовим активом, що призводить до потенційних розбіжностей і помилок в оцінці[86].

Ще один важливий аспект деривативів – відсутність у них внутрішньої вартості. Вона повністю залежить від результатів діяльності базового активу, що робить їх вразливими до ринкових настроїв та ринкових ризиків.

Нарешті, природа деривативів з кредитним плечем є палицею з двома кінцями. Хоча кредитне плече може збільшити прибутки, воно також збільшує збитки, дозволяючи інвесторам швидко зазнати значних утрат.

Похідні цінні папери у різних формах, таких як опціони, ф'ючерси, форварди, свопи та варанти, пропонують гнучкість і виконують багато функцій на фінансових ринках. Вони є інструментами управління ризиками, дозволяючи хеджувати від цінових коливань; вони також надають можливості для спекуляцій. Крім того, деривативи сприяють визначенню цін і підвищенню ефективності ринку, відображаючи очікування щодо майбутніх змін цін на базові активи. Однак їхня складність і кредитне плече пов'язані зі значними ризиками, що робить їх придатними переважно для досвідчених інвесторів та інституцій.

4.7.3. Підходи до формування портфеля цінних паперів

Управління портфелем являє собою процес побудови стратегії до інвестування, який відповідає цілям інвестора та його толерантності до ризику. Він передбачає ретельний відбір і моніторинг різних інвестицій, таких як акції, облігації та пайові інвестиційні фонди, з основною метою максимізації прибутковості при мінімізації ризиків для досягнення конкретних фінансових цілей.

У сфері управління портфелем можна застосувати кілька підходів, кожен з яких відрізняється стратегією, рівнем залучення та профілем ризику.

Активне управління портфелем – це один з таких підходів, мета якого перевищення ринкового бенчмарку. Відповідний метод характеризується динамічними, а іноді й агресивними стратегіями, які передбачають короткострокові інвестиції та часті купівлі-продажі. Він вимагає інтенсивних досліджень, постійного моніторингу ринку та глибокого розуміння цінних паперів і їхньої реакції за різних ринкових умов.

Пасивне управління портфелем має на меті відтворення показників ринкового індексу або бенчмарку. Цей підхід зазвичай передбачає інвестування в недорогі індексні фонди або пайові інвестиційні фонди, які переслі-

[86] Михальчинець Г. Фінансовий ринок як основа оцінки транформаційних процесів та прогнозування його ефективності через результативність: класифікація та форми. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія: економічні науки.* 2023. № 1. С. 89-93.

дують добре відомі бенчмарки. Пасивні стратегії зосереджені на довгострокових інвестиціях, забезпечуючи стабільний прибуток протягом тривалого часу з меншим ризиком порівняно з активними торговими стратегіями.

Дискреційне управління портфелем пропонує інвесторам зручність того, що їхніми інвестиціями керує професіонал без необхідності постійного схвалення кожного рішення. Цей підхід підходить для тих, хто вважає за ліпше делегувати управління своїм портфелем експерту, покладаючись на його знання та досвід у прийнятті інвестиційних рішень.

З іншого боку, *недискреційне управління* передбачає високий ступінь залучення інвестора. Тут інвестор зберігає повний контроль над своїм портфелем, приймаючи всі рішення про купівлю та продаж. Роль портфельного менеджера полягає в наданні порад і рекомендацій, але остаточне рішення залишається за власником капіталу.

З погляду політики купівлі цінних паперів також можна вказати на різні стратегії поведінки. *Розміщення активів* – це стратегія, яка передбачає стратегічне розміщення активів на різних типах рахунків, виходячи з їхніх податкових наслідків. Сюди входить вибір між рахунками з податковими пільгами та рахунками, що підлягають оподаткуванню. Мета полягає в тому, щоб максимізувати прибуток, мінімізуючи податковий вплив на інвестиції.

Диверсифікація – ще один фундаментальний підхід до управління портфелем. Ця стратегія передбачає розподіл інвестицій між різними класами активів або секторами економіки для зменшення ризику. Диверсифікація має на меті зменшити загальну волатильність портфеля без шкоди для очікуваної прибутковості. Диверсифікований портфель зазвичай складається з акцій, облігацій, золота, вільних коштів на рахунку та інших активів, оскільки ці категорії часто по-різному реагують на ринкові умови, забезпечуючи баланс, який може згладити коливання доходності.

Ребалансування – це важлива дія, яка передбачає періодичний перегляд і коригування розподілу активів у портфелі. Цей процес гарантує, що портфель залишається узгодженим з цілями інвестора, такими як зростання капіталу або отримання доходу. Ребалансування передбачає переміщення інвестицій зі сфер, які перевищили свій цільовий розподіл, назад у ті, які впали нижче від бажаної пропорції.

Управління портфелем – критично важливий аспект інвестування, що вимагає продуманого поєднання стратегії, оцінки ризиків і постійного нагляду.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Назвіть основні види похідних цінних паперів.
2. Які переваги та недоліки форвардних контрактів?
3. Чим відрізняється форвардна угода від фючерсної?
4. Порівняйте стратегії хеджування ф’ючерсними і форвардними контрактами.
5. Яку роль відіграє клірингова палата в торгівлі ф’ючерсними контрактами?

4.8. ФОНДОВА БІРЖА ТА БІРЖОВІ ОПЕРАЦІЇ

4.8.1. Суть фондової біржі, її види та функції.
4.8.2. Біржовий ринок.
4.8.3. Рейтинги фондового ринку. Біржові фондові індекси.
4.8.4. Фундаментальний аналіз ринку цінних паперів.
4.8.5. Методи та прийоми технічного аналізу ринку цінних паперів.

4.8.1. Суть фондової біржі, її види та функції

Фондова біржа є професійним учасником фондового ринку (організатором торгівлі), який забезпечує створення організаційних, технологічних, інформаційних, правових та інших умов для збирання й поширення інформації стосовно попиту та пропозицій, проведення регулярних торгів фінансовими інструментами за встановленими правилами, централізованого укладення і виконання договорів щодо фінансових інструментів, у тому числі здійснення клірингу та розрахунків за ними, та погашення спорів між членами організатора торгівлі тощо.

Фондова біржа утворюється та діє в організаційно-правовій формі акціонерного товариства або товариства з обмеженою відповідальністю.

Членами фондової біржі можуть бути:

– *маркет-мейкери* – члени фондової біржі, які, згідно з правилами фондової біржі, зобов'язуються підтримувати ліквідність ринку відповідних цінних паперів та інших фінансових інструментів, які допущені до біржових торгів;

– *учасники біржових торгів* – члени фондової біржі, а також інші особи та державні органи, які, згідно з правилами фондової біржі, отримали право оголошувати заявки та укладати біржові угоди;

– *уповноважені представники учасника біржових торгів* – фізичні особи, які від імені учасників торгів оголошують заявки та укладають біржові угоди;

– *брокерські компанії* – компанії, що здійснюють цивільно-правові угоди щодо цінних паперів, які передбачають оплату цінних паперів проти їх поставки новому власнику на підставі договорів доручення чи комісії за рахунок своїх клієнтів;

– *дилерські компанії* – компанії, що здійснюють цивільно-правові угоди щодо цінних паперів, які передбачають оплату цінних паперів проти їх поставки новому власнику від свого імені та за свій рахунок з метою перепродажу третім особам.

До функцій фондової біржі належать:

– установлення правил проведення біржових торгів цінними паперами та іншими фінансовими інструментами;

– організація та проведення регулярних біржових торгів;

– організаційне, технологічне та технічне забезпечення проведення біржових торгів;

– установлення процедур лістингу та делістингу, допуску до торгівлі на фондовій біржі;

– ведення переліку учасників торгів, фіксація поданих заявок, укладених біржових контрактів (договорів) та контроль за їх виконанням;

– ведення переліку цінних паперів та інших фінансових інструментів, унесених до біржового списку;

– обмін інформацією з особою, що провадить клірингову діяльність для забезпечення виконання біржових контрактів (договорів);

– зберігання паперових та/або в електронному вигляді документів щодо укладення та виконання біржових контрактів (договорів);

– здійснення діяльності з проведення клірингу та розрахунків за договорами щодо деривативів, які укладаються на фондовій біржі;

– здійснення контролю за дотриманням членами фондової біржі правил фондової біржі;

– відповідне реагування на виявлені порушення законодавства про цінні папери та правилами фондової біржі;

– здійснення фінансового моніторингу;

– надання інформаційних послуг.

Найбільшими фондовими біржами світу є біржі Нью-Йорка, Токіо та Лондона. Серед 14 найбільших ФБ світу 6 американських. Перша фондова біржа, яка з'явилась у незалежній Україні, – це Українська фондова біржа (УФБ). Вона створена 21 вересня 1991 р. Реєстрація УФБ КМУ відбулася 29 жовтня 1991 р. Торги почалися з січня (2 січня – початок роботи) 1992 р.

Перша Фондова Торговельна Система є найбільшим організатором торгівлі на ринку цінних паперів України та підтримує міжрегіональну систему електронних торгів цінними паперами в режимі реального часу («on line»). Вона функціонує з 1997 року, розроблена на базі правил і технологій американської фондової біржі NASDAQ. Технологічно вона складається з «Ринку котировок» та «Ринку заявок». Також у Першій Фондовій Торговельній Системі проводяться аукціони з продажу цінних паперів Фондом державного майна України, компаніями, які здійснюють первинне розміщення власних цінних паперів, або навпаки, розпродають власні активи в цінних паперах.

4.8.2. Біржовий ринок

Біржовий ринок – це форма організованого ринку, що діє за визначеними правилами. Характерними рисами біржової торгівлі є визначеність місця і часу, підпорядкованість встановленим правилам біржової торгівлі,

концентрація попиту і пропозиції, публічність, гласність, урегульованість з боку держави і громадськості.

Регулювання біржового ринку здійснюється з метою створення нормальних умов для діяльності всіх учасників ринку, захисту учасників ринку від недобросовісної конкуренції та шахрайства, забезпечення вільного і відкритого процесу ціноутворення на основі концентрації попиту та пропозиції, сприяння розвитку ринку, інноваційним процесам на ринку. Процес регулювання на біржовому ринку включає створення відповідної законодавчої та нормативної бази, відбір професійних учасників ринку, ліцензування їх діяльності, контроль за виконанням учасниками ринку норм і правил функціонування ринку, в тому числі систему санкцій за невиконання норм і правил поведінки на ринку.

Для допуску до обігу та котирування на фондовій біржі цінні папери мають пройти *процедуру лістингу* – внесення до списку цінних паперів, що вже котируються на біржі. Основними критеріями при прийнятті рішення про внесення акцій певної компанії до списку та допуску до котирування на біржі є ступінь інтересу інвесторів до цієї компанії, місце компанії в галузі та її стабільність, належність компанії до галузі, що розвивається, перспективи, які дають змогу і надалі зберігати свої позиції на ринку. Внесення цінних паперів до лістингу підвищує престиж корпорації та ступінь ліквідності її цінних паперів, допомагає корпорації зберігати на ринку достойну конкуренту позицію.

Котирування полягає у визначенні курсів цінних паперів через зосередження попиту та пропозиції, зіставлення лімітів цін замовлень на купівлю та продаж цінних паперів і встановленні оптимальної ціни, при якій виконується найбільша кількість замовлень, здійснюється найбільший обіг цінних паперів. Розрізняють *фіксингове котирування*, або простий аукціон, та *безперервне котирування*, або безперервний аукціон.

Переважна більшість угод на біржах здійснюється з *повними лотами*, де лот характеризує мінімальний стандартний обсяг біржового активу, який може бути куплений чи проданий на біржі. Лот може визначати мінімальну кількість цінних паперів, які можуть бути куплені (продані) на торгах, або мінімальний обсяг угоди в грошових коштах. У біржовій торгівлі допускаються операції з неповними лотами, проте вони, як правило, здійснюються через спеціалістів.

Основними параметрами угоди, що укладається на фондовій біржі, є назва, ціна та кількість активу, термін виконання, коли здійснюється передача цінних паперів, і термін розрахунків, коли відбувається передача грошових коштів.

4.8.3. Рейтинги фондового ринку. Біржові фондові індекси

Рейтинг фондового ринку – це оцінка позиції об'єкта аналізу за розробленою шкалою показників, яка дозволяє визначити на певну дату стан учасників фондового ринку та встановити їх місце серед інших учасників, відповідно враховуючи: їх потенціал, активність, ринкову позицію.

Під рейтинг попадають тільки ті цінні папери, за якими емітент несе фіксовані зобов'язання перед інвесторами, оскільки лише в даному випадку виникає необхідність в оцінці ризиків невиконання даних зобов'язань. Відповідно об'єктами рейтингу є облігації (підприємств і муніципальні), привілейовані акції, комерційні папери (незабезпечені цінні папери, серійні фінансові векселі), депозитні та ощадні сертифікати.

Виділяють дві основні групи об'єктів рейтингових оцінок фінансового ринка – рейтинги цінних паперів і фінансових позицій учасників ринку. А рейтинги цінних паперів диференціюються залежно під їх видів (дольові, боргові, похідні). Рейтинг не вимірює валютного та процентного ризику, ризику ліквідності, а також не дає оцінку майбутнім змінам курсу цінного паперу.

Індекс – це середня величина, виражена по відношенню до установленої раніше «базової» величини. На міжнародному фондовому ринку індекси мають реальну вартість, наприклад, NYSE INDEX, DOW JONES STOCK INDEX, FT-SE 100, BIOTEX, NIKKEY-225, індекси міжнародної фінансової компанії (IFC) та інші.

У світі використовуються *4 способи розрахунку індексів*:

1) розрахунок середньоарифметичної ціни акцій обмеженого числа відібраних корпорацій (індекс «Доу-Джонса»);

2) розрахунок середньозваженої (по кількості акцій, що обертаються) ціни всієї множини акцій корпорацій (індекси Standard & Poor's і «Wilshire 5000»);

3) розрахунок середньогеометричного значення темпів зміни цін акцій (індекс «Велью Лайн»);

4) розрахунок середньоарифметичного значення темпів приросту (зниження) цін акцій.

В Україні розраховуються індекси:

1) Індекс Wood – 15, обчислюється компанією «Wood&Company Ukraine» за методикою, розробленою для біржових індексів країн, що розвиваються (база індексу – 15 провідних компаній електроенергетичної, хімічної, машинобудівної, металургійої та нафтогазової промисловості України).

2) Індекс SPBU-30 розраховують за методикою АТ «Софія – Цінні папери» (база індексу – 30 найвідоміших підприємств, які котируються на фондовому ринку України).

3) Індекс InecoDex – перший галузевий український індекс, що відображає поточну ситуацію на ринку енергетичних компаній.

4.8.4. Фундаментальний аналіз ринку цінних паперів

Суть і зміст фундаментального аналізу на ринку цінних паперів полягає в усебічній оцінці фінансового стану компанії та її базової вартості, відображеної в її цінних паперах. Цей вид аналізу заглиблюється у фінансові дані звітності, супутні економічні показники та іншу відповідну інформацію, щоб оцінити внутрішню ціну цінного папера, як правило, з погляду довгострокової інвестиційної перспективи.

Джерела інформації для фундаментального аналізу широкі та різноманітні. Зазвичай вони охоплюють:

– *фінансову звітність*, таку як баланси, звіти про прибутки і збитки та звіти про рух грошових коштів, які дають уявлення про фінансові результати та стабільність компанії;

– *офіційні повідомлення компанії* для отримання інформації про бізнес-стратегію, ефективність управління та перспективи зростання в майбутньому;

– *економічні показники, галузеві тенденції, ринкова кон'юнктура і навіть геополітичні чинники*, оскільки вони можуть суттєво вплинути на результати діяльності компанії та її ринкову оцінку.

Методи та прийоми, що використовуються у фундаментальному аналізі, різноманітні. Вони часто охоплюють:

– *коефіцієнтний аналіз*, який означає вивчення індикаторів прибутковості, ліквідності, навантаження боргових зобов'язань і ефективності;

– *аналіз дисконтованих грошових потоків* – це ще один метод, який використовується для оцінки теперішньої вартості очікуваних майбутніх грошових потоків компанії;

– *порівняльний аналіз*, який проводять фундаментальні аналітики, співставляючи фінансові показники компанії з показниками її конкурентів, щоб оцінити її відносну позицію в галузі.

Фундаментальний аналіз має багато переваг. Він забезпечує глибоке розуміння внутрішньої вартості цінного папера, що дозволяє інвесторам приймати обґрунтовані рішення на основі фактичних результатів діяльності компанії та її потенціалу. Завдяки цьому можна виявити недооцінені або переоцінені цінні папери, допомагаючи у виборі інвестицій зі сприятливими довгостроковими перспективами. Такий аналіз сприяє глибшому розумінню бізнесу та його середовища, що призводить до більш обґрунтованого та менш спекулятивного інвестиційного вибору.

Однак у фундаментального аналізу є обмеження. Цей підхід може зайняти багато часу і вимагає збору та інтерпретації значної кількості даних. Точність аналізу значно залежить від їх якості, проте вона може бути скомпрометована такими факторами, як бухгалтерські аномалії або непрозора звітність. Крім того, фундаментальний аналіз не завжди підходить для

короткострокової торгівлі, оскільки він більше зосереджується на довгостроковій вартості, ніж на короткострокових ринкових рухах. Крім того, цей підхід може не повністю враховувати ринкові настрої, які часто впливають на ціни акцій незалежно від фундаментальних показників компанії, особливо в короткостроковій перспективі.

У межах фундаментального аналізу проводять кількісний та якісний. *Кількісний аналіз* ґрунтується на конкретних, об'єктивних даних, які можна порівняти і виміряти в часі, надаючи уявлення про фінансові результати та стабільність компанії. І навпаки, *якісний аналіз* зосереджується на нематеріальних аспектах діяльності компанії. Сюди входить якість управління компанією, сила її торгової марки, бізнес-модель, конкурентні переваги, запатентовані технології. Якісний аналіз заглиблюється у фактори, які мають вирішальне значення для розуміння потенціалу компанії для довгострокового успіху, але ці фактори нелегко піддаються кількісній оцінці.

Фундаментальний аналіз – це методичний підхід до оцінки цінних паперів шляхом вичерпного вивчення фінансових даних, економічних показників та іншої релевантної інформації. Хоча він дає детальне уявлення про внутрішню вартість компанії та її довгостроковий потенціал, він також вимагає значних зусиль і досвіду, і не завжди може відповідати короткостроковим ринковим тенденціям або настроям інвесторів.

4.8.5. Методи та прийоми технічного аналізу ринку цінних паперів

Технічний аналіз на ринку цінних паперів означає метод, спрямований на оцінку та прогнозування майбутніх цінових змін на основі історичних ринкових даних. Цей підхід ґрунтується на переконанні, що вся необхідна ринкова інформація, включаючи настрої інвесторів і майбутні тенденції, вже відображена в цінах на акції, і що ці ціни слідують визначеним і часто повторюваним моделям у часі[87].

В основі технічного аналізу лежить широке використання історичних ринкових даних, з особливим акцентом на ціні й обсязі. Аналітики вивчають минулі зміни цін, щоб виявити тенденції та закономірності, які можуть вказувати на майбутню активність. Ці дані часто представлені у вигляді графіків, що дозволяє візуально проаналізувати поведінку ринку в часі.

У технічному аналізі використовуються різноманітні методи і прийоми. До них належать:

– *трендовий аналіз*, який розглядає загальний напрямок, в якому рухається цінний папір або ринок;

[87] Лижник Ю.Б., Федотова Т.А. Особливості застосування технічного та фундаментального аналізу цінних паперів українських емітентів. *Торгівля і ринок України*. 2022. № 2. С.10-15.

– *моделі графіків*, такі як голова і плечі або чашка і ручка, аналізуються для виявлення сигналів про майбутній рух цін;

– *ковзні середні* – ще один ключовий інструмент, який використовується для згладжування цінових даних за певний період і визначення напрямку тренда;

– *індикатори імпульсу*, такі як Relative Strength Index (RSI) або Moving Average Convergence Divergence (MACD), використовуються для оцінки швидкості зміни цін і виявлення умов перекупленості або перепроданості;

– *аналіз обсягу* також важливий, оскільки він може підтвердити силу або слабкість тренду – наприклад, ціновий рух, що супроводжується великим обсягом, часто вважається більш значущим.

Переваги технічного аналізу численні. Він може бути застосований практично до будь-якого ринку і корисний на різних часових інтервалах, що робить його гнучким як для короткострокової торгівлі, так і для довгострокових інвестиційних стратегій. Крім того, багато методів відносно прості в розумінні та застосуванні, а необхідні дані легкодоступні.

Однак технічний аналіз не позбавлений своїх обмежень. Його прогностична природа базується на історичній поведінці ринку, яка не завжди може бути надійним індикатором майбутньої поведінки, оскільки на динаміку ринку впливає безліч непередбачуваних факторів. Суб'єктивний характер інтерпретації графіків також може призвести до суперечливих висновків, оскільки різні аналітики можуть по-різному інтерпретувати одні й ті ж графічні моделі.

По суті, технічний аналіз пропонує іншу лінзу, через яку можна побачити і передбачити рух ринку, зосереджуючись на цінових моделях і ринкових тенденціях. Надаючи корисні інструменти для трейдерів та інвесторів, він вимагає усвідомлення його обмежень, особливо з погляду його прогностичних можливостей і потенціалу суб'єктивної інтерпретації даних[88].

Основоположні припущення технічного аналізу мають глибоке коріння в роботах Чарльза Доу, одного з його перших теоретиків. Його ідеї формують основні принципи, якими сьогодні керуються технічні аналітики:

1) ринок усе дисконтує;

2) рух цін на ринку демонструє тенденції, незважаючи на їхню, здавалося б, випадкову природу. Технічні аналітики вважають, що ціни на акції мають тенденцію рухатися за певними закономірностями, які повторюються з часом;

[88] Ладижець В.І., Теренчук С.А. Моделі та методи технічного аналізу фінансових ринків. *Управління розвитком складних систем*. 2021. №4 8. С.47-52.

3) історія має тенденцію повторюватися. Це припущення ґрунтується на тому, що ринкова психологія, яка характеризується повторюваною людською поведінкою, наприклад, страхом або азартом, формує рух цін.

Технічні аналітики використовують графічні моделі для вивчення цих психологічних факторів і розуміння тенденцій, які вони створюють у русі цін.

Тому технічний аналіз являє собою унікальну методологію аналізу цінних паперів, відмінну від фундаментального аналізу. Він ґрунтується на вивченні ринкових тенденцій, цінових дій та обсягів, підкріплених основними переконаннями, що ринок враховує всю інформацію в ціни, рух цін слідує визначеним тенденціям, і ці тенденції повторюються через послідовну людську психологію.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття «фондова біржа», охарактеризуйте її види та функції.
2. Перечисліть основні правила фондової біржі.
3. Охарактеризуйте процедуру лістингу цінних паперів на фондовій біржі.
4. Які фондові індекси розраховуються в Україні?
5. Що собою являють фундаментальний і технічний аналіз цінних паперів?

4.9. МІЖНАРОДНИЙ ФІНАНСОВИЙ РИНОК

4.9.1. Поняття міжнародного фінансового ринку.
4.9.2. Учасники міжнародного фінансового ринку.
4.9.3. Міжнародні фінансові потоки та світові фінансові центри. Офшорні банківські центри.

4.9.1. Поняття міжнародного фінансового ринку

Поняття «*міжнародний фінансовий ринок*» означає систему економічних відносин, яка сприяє акумуляції та перерозподілу фінансових потоків між різними країнами. Це середовище виступає механізмом купівлі-продажу фінансових активів, задовольняючи попит і пропозицію грошового капіталу між учасниками міжнародних економічних відносин.

Міжнародний фінансовий ринок являє собою суму національних фінансових ринків, так і додаткове середовище над ними, яке забезпечує виконання різноманітних фінансових, політичних та інших завдань великої кількості учасників. У цьому середовищі відбувається переміщення значних обсягів капіталу, обмін валют, портфельні та прямі інвестиції, хеджування різноманітних ризиків. Як результат, ефективне функціонування міжнародних фінансових ринків забезпечує інтенсифікацію розвитку світової економіки.

На відміну від локальних фінансових ринків, міжнародний фінансовий ринок функціонує у глобальному масштабі, виходячи за межі національних кордонів і залучаючи широкий спектр учасників, включаючи уряди, міжнародні корпорації та глобальні фінансові інститути. У той час як

місцеві або внутрішні фінансові ринки, в першу чергу, стосуються фінансової діяльності в межах країни і підпадають під дію її специфічної нормативно-правової бази, міжнародний фінансовий ринок охоплює ширший спектр фінансових інструментів, валют і регуляторних середовищ, а також перебуває під впливом глобальних економічних умов.

Роль міжнародного фінансового ринку багатогранна. Він передбачає мобілізацію тимчасово вільних фінансових ресурсів на міжнародному рівні. Це означає, що надлишкові кошти з однієї частини світу, наприклад, від розвинених країн, можуть бути спрямовані туди, де вони потрібні та можуть принести більший процентний дохід, сприяючи ефективному розподілу та використанню глобальних фінансових ресурсів. Він також зосереджується на ефективному розподілі мобілізованих валютних ресурсів між учасниками міжнародного фінансового ринку. Відбувається збалансування глобальних фінансових потреб і можливостей, надаючи країнам і компаніям доступ до фінансування для інвестицій, зростання та розвитку.

Міжнародний фінансовий ринок відіграє важливу роль у формуванні рівноважних цін на валютні інструменти. Вони об'єктивно відображають ринкову динаміку попиту та пропозиції, забезпечуючи прозоре та справедливе ціноутворення на фінансові активи. Професійне посередництво між продавцями та покупцями фінансових ресурсів – ще одна функція цього ринку. Він сприяє укладанню угод між різними глобальними суб'єктами, долаючи такі бар'єри, як відстань, відмінності в регулюванні та різниця у валютних курсах.

Мінімізація фінансових ризиків є невід'ємною частиною функції міжнародного фінансового ринку. Надаючи платформу для хеджування та управління ризиками за допомогою різних фінансових інструментів, у тому числі опціонів, ф’ючерсів тощо, він допомагає учасникам управляти загрозами, пов'язаними з коливаннями валютних курсів, змінами процентних ставок та іншими фінансовими невизначеностями.

Нарешті, міжнародний фінансовий ринок відіграє важливу роль у сприянні глобальному розвитку. Прискорюючи обіг фінансових ресурсів, він дозволяє швидше й ефективніше фінансувати глобальну торгівлю та проєкти розвитку, сприяючи економічному зростанню та стабільності в усьому світі, у тому числі у країнах, що розвиваються.

Тому міжнародний фінансовий ринок – це динамічна і складна система, яка забезпечує рух фінансових ресурсів між урядами, корпораціями, міжнародними фінансовими організаціями, іншими юридичними та фізичними особами. Він сприяє руху й ефективному розподілу фінансових ресурсів через кордони, підтримує глобальну торгівлю та інвестиції, сприяє економічному розвитку та фінансовій стабільності у цілому світовому масштабі.

4.9.2. Учасники міжнародного фінансового ринку

На міжнародному фінансовому ринку учасники дуже різняться за своєю природою, цілями та поведінкою. Кожен з них надає перевагу різних інструментах виконання своїх завдань.

Прямими учасниками міжнародного фінансового ринку, як правило, є члени відповідних бірж фінансових інструментів. До них відносяться дилери, які торгують від власного імені, та брокери або агенти, які торгують від імені своїх клієнтів, які не є членами біржі.

Дилери займаються купівлею та продажем фінансових інструментів з метою отримання прибутку, використовуючи свої ринкові знання та становище.

Брокери, з іншого боку, діють як посередники, сприяючи укладанню угод для клієнтів за винагороду або комісію. Вони надають доступ до ринку і знання, яких індивідуальні клієнти можуть не мати.

Непрямі учасники – це суб'єкти, які не є членами фінансових бірж, тому покладаються на послуги прямих учасників для здійснення ринкової діяльності. Серед цих непрямих учасників ключову роль відіграють *маркет-мейкери*. Це, як правило, великі фінансові установи, які забезпечують ліквідність ринку, будучи готовими купувати і продавати фінансові інструменти за цінами котирування. Так маркет-мейкери сприяють більш плавному та ефективному функціонуванню ринку.

Хеджери – це учасники ринку, які здійснюють валютні операції з метою захисту від небажаних майбутніх змін валютних курсів. Вони використовують методи хеджування, такі як деривативи та ф'ючерсні контракти, щоб зменшити ризик, пов'язаний з коливаннями валютних курсів. Це особливо важливо для підприємств, які беруть участь у міжнародній торгівлі, де волатильність валютних курсів може суттєво вплинути на витрати та доходи.

Спекулянти, включаючи трейдерів і арбітражні компанії, прагнуть отримати прибуток від зміни вартості фінансових інструментів.

Трейдери займаються купівлею та продажем валют та інших фінансових активів, прагнучи отримати вигоду від короткострокових ринкових коливань.

Арбітражники, з іншого боку, прагнуть заробити на розбіжностях у цінах на один і той самий актив на різних ринках.

Приватні інвестори – це індивідуальні учасники, які беруть участь в операціях з валютними інструментами. Вони можуть займатися різними видами діяльності – від торгівлі валютою з метою отримання прибутку до інвестування в міжнародні активи для диверсифікації портфеля.

Інституційні інвестори охоплюють широке коло суб'єктів, включаючи банки, пенсійні фонди, страхові компанії, інвестиційні компанії та інші фінансові установи. Вони є важливими гравцями на міжнародному фінансовому ринку завдяки своїм значним інвестиційним можливостям і впливу.

Інституційні інвестори займаються широким спектром фінансової діяльності: від прямих інвестицій на іноземних ринках до управління портфелями та міжнародної диверсифікації.

Уряди країн відіграють важливу та багатогранну роль на міжнародному фінансовому ринку:

1. Виходять у міжнародне середовище через свої центральні банки та міністерства фінансів з метою управління та стабілізації національних валют.

2. Є важливими учасниками міжнародних ринків зобов'язань, де вони залучають кошти шляхом випуску суверенних облігацій. Останні продаються інвесторам по всьому світу і є ключовим інструментом фінансування державних витрат, включаючи інфраструктурні проєкти, соціальні програми та управління боргом.

3. Використовують міжнародний фінансовий ринок для управління своїми валютними резервами.

4. Можуть брати участь у діяльності з розвитку та стратегічного інвестування через суверенні інвестиційні фонди.

5. Через свою політику та дипломатичні канали уряди можуть впливати на умови міжнародних фінансових ринків у ширшому сенсі.

Кожен учасник, прямий чи опосередкований, хеджер, спекулянт, приватний чи інституційний інвестор, робить свій внесок у ліквідність та ефективність міжнародного фінансового ринку.

4.9.3. Міжнародні фінансові потоки та світові фінансові центри. Офшорні банківські центри

Міжнародні фінансові потоки означають ознаку руху капіталу через кордони, що охоплює різні форми активів, включаючи прямі інвестиції, портфельні інвестиції та інші фінансові операції. Ці потоки мають вирішальне значення для глобальної економічної інтеграції, дозволяючи країнам отримувати доступ до іноземного капіталу, інвестувати за кордон, збалансовувати платежі та підтримувати економічний розвиток.

Найактивніший рух фінансових ресурсів відбувається у світових фінансових центрах:

- Нью-Йорк і Чикаго в *Америці*;
- Лондон, Франкфурт, Париж, Цюріх, Женева і Люксембург у *Європі*;
- Токіо, Сінгапур, Гонконг і Бахрейн в *Азії*.

Світові фінансові центри слугують хабами для міжнародної фінансової діяльності. Їхні функції є багатогранними, зокрема:

- *агрегація та розподіл капіталу* – ці центри акумулюють глобальні заощадження і розподіляють їх між різними інвестиційними активами. Вони спрямовують кошти з регіонів з надлишком капіталу в регіони з його дефіцитом, сприяючи ефективному розподілу ресурсів на глобальному рівні;

- *глобальні фінансові послуги* – у цих центрах розташовані найбільші банки, інвестиційні компанії, страхові компанії та інші фінансові установи, які пропонують широкий спектр послуг, включаючи банківські послуги, управління активами, страхування та консалтингові послуги. Така концентрація послуг сприяє проведенню складних міжнародних фінансових операцій, а також знижує вартість транзакцій;

- *ринкова ліквідність і ціноутворення* – фінансові центри забезпечують ліквідність світових ринків, гарантуючи, що покупці та продавці можуть здійснювати великі транзакції, не спричиняючи значних цінових збоїв;

- *інновації у фінансових продуктах і послугах* – завдяки своїй конкурентній та різноманітній природі, ці центри часто є лідерами у розробці інноваційних фінансових продуктів і послуг, підвищуючи тим ефективність і стійкість світових фінансових ринків.

Географія цих фінансових центрів формується під впливом історичних, економічних і політичних чинників. Багато з цих центрів мають довгу історію як торгові та фінансові центри, що дозволило їм з часом розвинути складні сектори фінансових послуг.

Важливим фактором є *стабільність* – ключ до успіху фінансового центру. Інвестори й установи шукають середовище з надійною правовою системою, чіткою регуляторною базою та низьким політичним ризиком. Також *географічне розташування*, особливо щодо часових поясів, дозволяє цим центрам ефективно працювати на різних світових ринках. Наприклад, часовий пояс Лондона дозволяє йому в робочий час перетинатися з азійськими й американськими ринками. Окрім цього, важливим фактором є *мережеві ефекти*, тобто концентрація фінансових установ і професіоналів створює мережевий ефект, коли присуть ключових гравців приваблює більше організацій і талантів, зміцнюючи статус цих міст як фінансових центрів.

Офшорні банківські центри – це окремі регіони, де фінансові операції проводяться поза межами національних регуляторних заходів і не вважаються частиною основної діяльності місцевої економіки. Вони характеризуються сприятливими регуляторними та податковими режимами, що приваблює бізнес і приватних осіб, які шукають вигідні фінансові умови.

Одним з основних способів використання офшорних банківських центрів є *мінімізація податкових зобов'язань* за допомогою різних схем.

Метод «сходинок» передбачає розподіл активів між кількома юрисдикціями, надання кожному активу унікальних юридичних і фінансових властивостей або розмивання податкової бази шляхом здійснення платежів суб'єктам господарювання в юрисдикціях з податковими пільгами.

Іншою поширеною стратегією є *кредитна схема*, коли кошти переводяться в офшорні центри за допомогою кредитних угод. Обсяг переведених коштів можна регулювати, змінюючи суму кредиту та відсоткову ставку.

Трансфертне ціноутворення саме по собі є важливою стратегією, що використовується в офшорних фінансових центрах. Вона передбачає заниження вартості товарів, що продаються резидентам офшорних центрів для подальшого перепродажу з метою отримання прибутку, який декларується в офшорній юрисдикції. Цей підхід особливо актуальний для бізнесу, який прагне отримати прибуток за межами високоподаткових юрисдикцій.

Також використовуються *схеми виплати роялті*, що передбачають реєстрацію прав на об'єкти інтелектуальної власності та їх подальшу передачу резидентам у юрисдикціях з високим рівнем оподаткування в обмін на платежі.

У цих центрах поширене використання *податкових гібридів*. Тут компанії можуть бути зареєстровані в юрисдикціях з високими податками, але є податковими резидентами в юрисдикціях з низькими податками, декларуючи та сплачуючи податки відповідно.

Міжнародні фінансові потоки мають важливе значення для функціонування світової економіки, а світові фінансові центри сприяють цим потокам. Їх роль охоплює агрегацію капіталу, надання фінансових послуг, посилення ринкової ліквідності та реалізація фінансових інновацій. На географію цих центрів впливають історичний розвиток, економічна та політична стабільність, стратегічне розташування та мережеві ефекти, що робить їх невід'ємною частиною глобальної фінансової системи.

Офшорні банківські центри, які забезпечують вихід з-під національних юрисдикцій, часто критикують за сприяння ухиленню від сплати податків, відмиванню грошей та іншим незаконним фінансовим практикам.

Рекомендовані джерела:

1. Борисюк О. В. Фінансові інститути та фінансові ринки: конспект лекцій. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021. 105 с.
2. Ганзюк С.М. Фінансовий ринок : конспект лекцій. Кам’янське: ДДТУ, 2022 р. 64 с.
3. Клименко В.В. Фінансовий ринок : навч. посіб. Київ : ЦНЛ, 2019. 358 с.
4. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-III.
5. Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків : Закон України від 30 жовт. 1996 р. № 448/96-ВР.
6. Про Національний банк України : Закон України від 20 трав. 1999 р. № 679-XIV.
7. Про платіжні послуги : Закон України від 30 черв. 2021 р. № 1591-IX.
8. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 23 лют. 2006 р. 3480-IV.
9. Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14 груд. 2021 р. № 1953-IX.
10. Полчанов А.Ю., Довгалюк В.В. Фінансовий ринок : навч. посіб. Житомир : Державний університет «Житомирська політехніка», 2020. 120 с.
11. Рамський А.Ю., Жукова Ю.М., Обушний С.М. Ринок цінних паперів у питаннях та відповідях : навч. посіб. Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2021. 228 с.

РОЗДІЛ 5. БАНКІВСЬКІ ОПЕРАЦІЇ І ТЕХНОЛОГІЇ

5.1. СУТЬ І ОСНОВНІ ВИДИ ОПЕРАЦІЙ БАНКУ

5.1.1. Суть і класифікація банківських операцій.
5.1.2. Пасивні банківські операції.
5.1.3. Активні банківські операції.
5.1.4. Комісійно-посередницькі операції банків.

5.1.1. Суть і класифікація банківських операцій

Задля забезпечення можливості виконання власних функцій і досягнення цілей, як стратегічних, так і тактичних, банки виконують певні операції, постійно прагнучи збільшити їх кількість, а також підвищувати якість.

Банківські операції – це дії банківської установи, які спрямовуються на реалізацію її економічних завдань як суб'єкта ринкових взаємовідносин, предметом яких є рух грошових коштів, цінних паперів, дорогоцінних металів чи зобов'язання щодо їх переміщення, що відбувається на основі укладених із клієнтами договорів відповідно до законодавства[89].

Банки здійснюють банківські операції на підставі отриманої ними банківської ліцензії. Перелік банківських операцій і послуг, які мають право здійснювати банки зазначені у Законі України «Про банки та банківську діяльність»[90].

Базовими операціями будь-якого банку, згідно з його економічною природою є *депозитні, кредитні та розрахунково-касові операції* (рис. 5.1.)

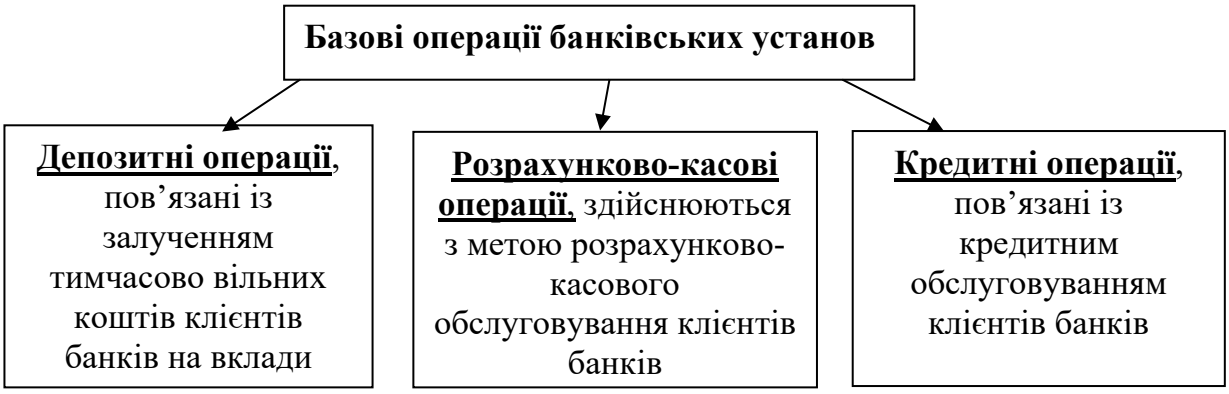

Рис. 5.1. Базові операції банків

Отож, згідно зі специфікою головних функцій банківських установ усі їх операції поділяють на базові й додаткові.

[89] Банківські операції : підручник / О.В. Дзюблюк та ін.; за ред. О.В. Дзюблюка. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 688 с.
[90] Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-III.

Базові операції банків пов'язані з виконанням їх основних функцій (платіжно-розрахункової, ощадно-капіталотворчої та кредитно-інвестиційної), що відображається у здійсненні депозитних, кредитних і розрахунково-касових операцій. У своїй сукупності вказані операції здійснюються винятково банками, визначаючи їх місце і роль в економіці, а тому і є базовими.

Усі ж інші операції банків, які здійснюються задля задоволення потреб клієнтів у різноманітних банківських послугах, проте не визначають фундаментальні аспекти суті банківської установи, вважають додатковими. Зокрема, до складу додаткових операцій банку належать: валютні, трастові, факторингові, лізингові, консультаційні операції, операції з цінними паперами тощо.

Доволі часто саме додаткові операції можуть приносити банкам переважну частку доходів, оскільки конкурента боротьба примушує зменшувати процентну маржу банків за їх базовими операціями.

За функціональною ознакою банківські операції поділяють на такі групи: кредитні; депозитні; розрахунково-касові; міжбанківські; інвестиційні; засновницькі; емісійні; комісійні; посередницькі.

За своєю економічною суттю усі операції банківських установ поділяють на: *активні, пасивні та комісійно-посередницькі*.

За суб'єктом (типом клієнтів) банківські операції розподіляють на: операції банків для юридичних осіб та операції банків для фізичних осіб. За своїм змістом ці операції майже не відрізняються, головною їх відмінністю є масштаби операцій (обсяг проведених розрахунків; величина коштів, яка розміщується на депозитах; сума наданих банківських кредитів).

Основною характеристикою банківських операцій є їх продуктивний характер, акумулюючи тимчасово вільні кошти своїх клієнтів, банки перетворюють їх на інвестиційний капітал, який спрямовується на користь як окремих економічних суб'єктів, так і економіки загалом.

5.1.2. Пасивні банківські операції

Пасивні банківські операції – це операції, за допомогою яких банківська установа формує грошові ресурси, щоб мати змогу проводити кредитні, інвестиційні та інші активні операції.

Пасивні операції відображаються на пасивних рахунках балансів банків. При здійсненні пасивних операцій банки залучають тимчасово вільні кошти економічних суб'єктів, позичають кошти в інших банків або випускають власні цінні папери задля формування ресурсної бази.

Банківські ресурси – це сукупність грошових коштів, які перебувають у розпорядженні банківської установи і використовуються нею при виконанні банківських операцій.

Джерелами формування банківських ресурсів є внутрішні, залучені та позичені.

Операції банків щодо формування власних ресурсів охоплюють операції з формування статутного, резервного та інших капіталів банку, а також операції пов'язані із формуванням і розподілом прибутку банків.

Пасивно-депозитні банківські операції полягають у залученні тимчасово вільних коштів фізичних і юридичних осіб на відповідні банківські рахунки. Вони можуть бути строковими або на вимогу.

Пасивно-кредитні банківські операції пов'язані із одержанням банком позичок на міжбанківському кредитному ринку.

Пасивно-інвестиційні банківські операції пов'язані із випуском і розміщенням власних боргових зобов'язань банку (банківських облігацій чи векселів).

Саме здійснення пасивних операцій у процесі формування ресурсної бази банку спричиняє необхідність здійснення ним процентних витрат, які і є відповідною ціною даних ресурсів банку.

5.1.3. Активні банківські операції

Активами банку є всі види цінностей, у які він укладає сформовані ресурси. Основними групами активів банку є: каса банку і кошти, які до неї прирівнюються, кредитний портфель банку, інвестиційний портфель банку, інші активи (обладнання, споруди, приміщення і т.ін.).

За рівнем ліквідності активи банку розподіляють на такі групи:

- первинні резерви (кошти у найбільш ліквідній формі, зокрема каса банку, кошти на кореспондентських рахунках);
- вторинні резерви (високоліквідні цінні папери, онкольні кредити до запитання, що можуть швидко поповнити первинні резерви);
- кредити, які надані банківською установою своїм клієнтам;
- цінні папери, як джерело одержання додаткового доходу чи підтримки належного рівня ліквідності, залежно від цілі та термінів укладення.

Активні банківські операції – це операції, при здійсненні яких банки розміщують сформовані ними власні, залучені та позичені ресурси у різні види активів з метою одержання прибутку чи забезпечення власної ліквідності. Основні активні операції банків:

1) кредитні операції (надання різних форм і видів кредитів своїм клієнтам – юридичним, фізичним особам і банкам);
2) інвестиційні операції (укладення ресурсів на тривалий строк у різноманітні цінні папери: акції, державні та корпоративні облігації, тощо);
3) операції із вкладення банківських ресурсів у грошові кошти у готівковій чи безготівковій формах для підтримки належного рівня ліквідності банку;

4) фондові операції із купівлі-продажу цінних паперів тощо.

При здійсненні активних операцій банк отримує процентні доходи зменшуючи сформовану ним ресурсну базу.

5.1.4. Комісійно-посередницькі операції банків

Комісійно-посередницькі банківські операції не супроводжуються формуванням або ж розміщенням банківських ресурсів, а характеризуються переміщенням коштів клієнта лише за його розпорядженням. Такі операції проводяться банком за певну плату – комісійну винагороду. Комісійна винагорода належить до непроцентних доходів банківських установ. Її розмір і порядок стягнення банки встановлюють самостійно із урахуванням діючого законодавства на основі тарифів, затверджених керівництвом банку та згідно із укладеними договорами з клієнтами. До комісійно-посередницьких операцій банків також відносять усі інші банківські операції для клієнтів, які не пов'язані із рухом грошей – забалансові послуги.

Головними видами комісійно-посередницьких операцій банку є розрахунково-касове обслуговування; клієнтські валютні операції; трастові послуги; консультаційні послуги; інформаційні послуги.

Посередницькі послуги банківської установи – це послуги, при наданні яких банк бере участь як третя сторона, тобто є посередником між замовником і виконавцем послуги.

Банк може бути посередником у таких операціях при отриманні клієнтом кредиту в інших фінансових установах, а також під час здійснення операцій із валютою, цінними паперами або майном.

Консультаційно-інформаційні банківські операції пов'язані із наданням банківськими установами своїм клієнтам консультацій стосовно різних банківських, фінансових та економічних питань, а також певної інформації, яка необхідна при здійсненні господарської діяльності клієнта.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Наведіть визначення суті категорії «банківські операції» і порівняйте її із категоріями «банківська послуга» та «банківський продукт».
2. Скласифікуйте банківські операції за різноманітними ознаками.
3. Охарактеризуйте базові операції банківських установ.
4. Які основні джерела формування ресурсів банку?
5. Опишіть суть і наведіть основні види пасивних операцій банку.
6. Охарактеризуйте класифікацію активних операцій банку.
7. Визначте особливі риси та види комісійно-посередницьких операцій банку.

5.2. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ФОРМУВАННЯ ВЛАСНОГО КАПІТАЛУ

5.2.1. Банківські ресурси.
5.2.2. Структура та функції власного капіталу банку.
5.2.3. Формування складових власного капіталу банківської установи.
5.2.4. Нормативи капіталу для українських банків.

5.2.1. Банківські ресурси

Здійснення банками своїх функцій передбачає наявність в їх розпорядженні відповідних ресурсів, які є грошовою основою для виконання банківських операцій. Саме обсяг і якість сформованих банками ресурсів, визначають основні сфери і напрямки їх діяльності, склад клієнтської бази та рівень отриманих доходів. *Ресурси банку* є сукупністю грошових коштів, які перебувають у розпорядженні банківської установи і використовуються нею при здійсненні кредитних, інвестиційних та інших активних операцій. Як показує світова банківська практика, щоб успішно працювати банки використовують не лише власний капітал, а тому переважну частку його ресурсів становлять залучені кошти (депозити). У різних країнах співвідношення між власним капіталом і залученими ресурсами банку може варіюватися від 1 : 10 до 1 : 100.

За джерелами формування класифікують ресурси банку на:

1) *власні* (статутний і резервний капітали, нерозподілений прибуток банку тощо);

2) *залучені* (вклади клієнтів банку, залишки на поточних рахунках клієнтів, кошти банку у міжбанківських розрахунках);

3) *позичені* (позики від інших банків, у т.ч. центрального банку й інших фінансових установ та випуск боргових цінних паперів)[91].

За місцем мобілізації банківських ресурсів виділяють ресурси, які мобілізує безпосередньо сам банк і ресурси, які позичені в інших банків.

За можливістю прогнозування банківських ресурсів виділяють ресурси, які піддаються прямому прогнозуванню або ж ні.

За терміном, який може використовувати банк ресурси, вони можуть бути постійні або тимчасові.

5.2.2. Структура та функції власного капіталу банку

Власний капітал банку – це грошові кошти, які внесені засновниками (акціонерами) банку задля забезпечення його економічної самостійності й фінансової стійкості під час його функціонування[92].

[91] Банківські операції : підручник / О.В. Дзюблюк та ін.; за ред. О.В . Дзюблюка. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 688 с.
[92] Банківська система : навч. посіб. / укл.: П.О. Нікіфоров, О.М. Гладчук, М.Г. Марич, М.П. Федишин. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. 2023. 224 с.

Складові елементи власного капіталу банку:

- статутний капітал (кошти вкладені акціонерами чи засновниками);
- резервний капітал (кошти, які резервуються банком задля фінансування непередбачених витрат або спеціальних потреб);
- нерозподілений прибуток (залишок прибутку банку після сплати всіх податків, зборів, відрахувань і дивідендів, що використовується як внутрішнє джерело для реінвестування і розвитку банку).

Функціями власного капіталу банківської установи є:

- оперативна (за рахунок власного капіталу банк має змогу розпочати діяльність, придбати основний капітал, орендувати приміщення тощо);
- захисна (гарантує захист інтересів вкладників, кредиторів банку на випадок його ймовірного банкрутства);
- регулююча (установлюючи пруденційні нормативи НБУ особливу увагу звертає на дотримання нормативів капіталу)[93].

З метою регулювання банківської діяльності НБУ встановлює пруденційні нормативи (згідно з Інструкцією НБУ «Про порядок регулювання діяльності банків в Україні» [94]) і використовують поняття регулятивний капітал банку. Основним призначенням регулятивного капіталу банку є можливість покриття негативних наслідків у діяльності банків через різноманітні ризики.

Регулятивний капітал банку складається із суми капіталу першого рівня та капіталу другого рівня. Капітал першого рівня – це сума основного капіталу першого рівня й додаткового капіталу першого рівня.

До основного капіталу першого рівня включають: прості акції/паї в зареєстрованому статутному капіталі банку; емісійні різниці (емісійний дохід), отримані за власними простими акціями; нерозподілений прибуток (минулого та звітного років, фінансова допомога); резервний та інші фонди, які формуються за рахунок чистого прибутку банку.

Вирахування з основного капіталу першого рівня – це непокриті збитки минулих і звітного років; активи, які не мають матеріальної форми; викуп власних простих акцій і вкладення в прості акції установ фінансового сектору; відстрочені податкові активи; від'ємне значення додаткового капіталу першого рівня; нараховані неотримані доходи; непокритий кредитний ризик; вартість непрофільних активів.

До додаткового капіталу першого рівня включать власні інструменти, до яких належить інструмент з умовами списання / конверсії.

Вирахування з додаткового капіталу першого рівня – це викуп власних інструментів з умовами списання / конверсії; вкладення в інструменти з

[93] Банківські операції : підручник / О.В. Дзюблюк та ін.; за ред. О.В. Дзюблюка. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 688 с..
[94] Про затвердження Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні : постанова Національного банку України від 28 серп. 2001 р. № 368.

умовами списання/конверсії установ фінансового сектору; від'ємне значення капіталу другого рівня.

До складових капіталу другого рівня банк включає власні інструменти, а саме: привілейовані акції, субординований борг (у формі іменних облігацій), емісійний дохід, отриманий за привілейованими акціями.

Вирахування з капіталу другого рівня – це викуп власних привілейованих акцій банку та субординованого боргу; вкладення в привілейовані акції та субординований борг інших установ фінансового сектору; величина перевищення нормативу Н9 у попередніх періодах.

5.2.3. Формування складових власного капіталу банківської установи

Статутний капітал банку складається із внесків засновників (акціонерного капіталу) під час формування нового банку шляхом акумулювання внесків чи випуску звичайних акцій. Збільшувати статутний капітал банку можна, випускаючи як звичайні, так і привілейовані акції.

Основні фактори, які впливають на розмір власного капіталу банку:

1) мінімальні вимоги НБУ щодо регулятивного капіталу банків;
2) особливості клієнтури банку (якщо багато «невеликих» клієнтів, то власного капіталу необхідно менше, проте якщо є «великі» клієнти, то і капіталу потрібно більше);
3) ризикованість активних операцій банку (при більшій ризикованості операцій потрібно більшого власного капіталу).

Особа, яка хоче стати істотним учасником банку (більше 10% акцій) спочатку має одержати письмовий дозвіл НБУ.

Резервний капітал банку – це фонд ресурсів банку, який акумулюється з метою фінансування непередбачених затрат і сплати дивідендів за привілейованими акціями, за умови недостатності прибутку. Він формується з чистого прибутку банку, зі щорічних відрахувань – 5% і має складати не менше як 25% регулятивного капіталу.

Спеціальні фонди банку мають цільове призначення - виробничий або соціальний розвитку банку, формуються вони теж із чистого прибутку.

Нерозподілений прибуток є залишком прибутку після сплати дивідендів, відрахувань до всіх фондів. Він є основним внутрішнім джерелом подальшого розвитку банку.

Субординований борг – це звичайні незабезпечені боргові капітальні інструменти, що за умовами контракту не можуть бути вилучені з банку раніше ніж 5 років, а при банкрутстві чи ліквідації банку повертаються інвестору лише після погашення усіх претензій інших кредиторів. Сума цих коштів, що включені у капітал, не має бути більше 50% основного капіталу

банку зі щорічним зменшенням на 20% від його первинної вартості за останні 5 років угоди.

Капітальний інструмент з умовами списання чи конверсії – капітальний інструмент, який має строк погашення не менше 50 років та містить умови стосовно припинення зобов'язань банку за таким інструментом при настанні тригерної події (зниження 5 чи більше разів за останні 30 днів поспіль показника достатності основного капіталу)[95].

5.2.4. Нормативи капіталу для українських банків

Мінімальний розмір регулятивного капіталу для діючих банків має становити не менше 200 млн. грн. Пруденційні нормативи банківської діяльності визначає Інструкція НБУ «Про порядок регулювання діяльності банків в Україні», до їх складу входять такі нормативи капіталу:

- *норматив достатності регулятивного капіталу (НРК)* – відношення розміру регулятивного капіталу до сукупної експозиції під ризиком; мінімальне значення – 10% від сукупної експозиції під ризиком;

- *норматив достатності капіталу 1 рівня (НК1)* – відношення розміру капіталу першого рівня до сукупної експозиції під ризиком; мінімальне значення – 7,5 % від сукупної експозиції під ризиком;

- *норматив достатності основного капіталу першого рівня (НОК1)* – відношення розміру основного капіталу першого рівня до сукупної експозиції під ризиком; мінімальне значення - 5,625%.

Сукупна експозиція під ризиком – це сума сукупного розміру активів, зважених за ступенем кредитного ризику, мінімального розміру операційного ризику помноженого на 10, мінімального розміру ринкового ризику помноженого на 10, сукупного розміру різниць, які виникають внаслідок переміщення інструментів до банківської/торгової книги мінус непокритий кредитний ризик.

Окремо від нормативів капіталу банки формують також і буфери капіталу (запасу капіталу, контрциклічний, системної важливості та системного ризику) згідно з чинними нормативними вимогами НБУ.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте класифікацію банківських ресурсів.
2. Які головні функції власного капіталу банків?
3. Опишіть порядок формування складових власного капіталу банку.
4. Яка методика розрахунку регулятивного капіталу банків?
5. Назвіть нормативи капіталу банків та їх нормативне значення.

[95] Про затвердження Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні : постанова Національного банку України від 28 серп. 2001 р. № 368.

5.3. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ ІЗ ЗАЛУЧЕННЯ КОШТІВ

5.3.1. Суть і структура залучених ресурсів банку.
5.3.2. Депозитні операції банків.
5.3.3. Фонд гарантування вкладів фізичних осіб.

5.3.1. Суть і структура залучених ресурсів банку

Залучені ресурси банку – це кошти, які акумулюються банком за певних умов на відповідних рахунках клієнтів.

Залучені ресурси банку складаються із:

- коштів на депозитних рахунках клієнтів банку;
- залишків коштів на поточних рахунках клієнтів;
- коштів на рахунках банків-кореспондентів.

Банки залучають вільні грошові кошти своїх клієнтів (юридичних і фізичних осіб) шляхом виконання депозитних операцій, у процесі яких використовують різні види банківських рахунків.

Саме залучені ресурси у вигляді депозитів є найбільш важливим джерелом формування ресурсів банку, які в подальшому використовуються ним при здійсненні різних типів активних операцій задля отримання доходу. Відповідно, терміни та обсяги залучених ресурсів банку безпосередньо впливають на характер його активних операцій та потенційну прибутковість.

5.3.2. Депозитні операції банків

Депозитні операції банку – операції банку із залучення грошових коштів або банківських металів від вкладників на їх банківські рахунки згідно з умовами договору[96]. При їх здійсненні формуються вклади клієнтів банку або випускаються ощадні (депозитні) сертифікати. За тимчасове користування коштами банки сплачують власникам вкладів відсотки.

Депозит – це грошові кошти, які внесені у банк клієнтами, зберігаються на їх рахунках і використовуються згідно з укладеною угодою та законодавством[97].

За типом вкладників виділяють депозити: фізичних осіб, юридичних осіб, інших банків.

За умовами і терміном зберігання та поповнення депозити бувають: термінові й до запитання.

[96] Банківські операції: в схемах, таблицях, коментарях : навч. пос. 2-ге вид., перероб. і доп. / укл. Гладчук О.М., Ткачук І.Я., Харабара В.М. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т, 2024. 221 с.
[97] Банківські операції : підручник / О.В. Дзюблюк та ін.; за ред. О.В. Дзюблюка. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 688 с.

Депозити до запитання розміщуються переважно на поточних рахунках клієнтів і використовуються ними для розрахунків, такі кошти, залучаються без визначеного строку погашення і можуть постійно поповнюватися і використовуватися власниками. Важливоюрисою депозитів до запитання є їхня нестабільність, а також відсутність або низькі ставки відсотків за ними. Задля покриття операційних витрат банку за такими депозитами може стягуватись комісійна винагорода.

Термінові депозити – кошти клієнтів, які зберігаються у банку на депозитних рахунках протягом визначеного часу, що зазначений у депозитній угоді. Відсоткова ставка за терміновими депозитами залежить від облікової ставки НБУ, валюти та терміну вкладу, динаміки ставок на грошовому ринку тощо.

За порядком сплати та нарахування відсотків вирізняють депозити з:

– постійною чи змінною відсотковою ставкою;

– простими чи складними відсотками;

– періодичним нарахуванням та виплатою відсотків чи вже після закінчення терміну вкладу.

Основними підпунктами депозитної угоди є:

- дата внесення депозиту;
- сума депозиту;
- форма зарахування коштів на депозитний рахунок;
- відсоткова ставка за користування депозитом, періодичність її сплати;
- порядок повернення депозиту і відсотків після закінчення строку зберігання коштів;
- права, зобов'язання й відповідальність сторін та інше[98].

Датою відкриття депозитного рахунку є дата фактичного надходження коштів на нього.

Виділяють такі методи визначення днів для розрахунку відсотків за депозитами:

1) *метод «факт/факт»* (враховується фактична кількість днів у місяці й році);

2) *метод «30/360»* (враховується умовна кількість днів у місяці – 30, а у році – 360 днів);

3) *метод «факт/360»* (враховується фактична кількість днів у місяці, а у році умовно – 360 днів).

При будь-якому з наведених методів ураховується перший день, проте не враховується останній день депозитної угоди.

[98] Ушакова О.А. Банківські операції : навч. посіб. Рівне : НУВГП, 2021. 226 с.

5.3.3. Фонд гарантування вкладів фізичних осіб

Фонд гарантування вкладів фізичних осіб (*далі* – ФГВФО) – державна спеціалізована установа, що виконує функції державного управління у сфері гарантування вкладів фізичних осіб. Фонд гарантує вкладникам банків відшкодування коштів у розмірі за їх вкладами, включно з відсотками на день настання недоступності вкладів, але не більше від визначеної суми[99].

Усі працюючі в Україні банки обов'язково є учасниками ФГВФО і сплачують до нього початкові збори (1% статутного капіталу банку) та регулярні збори (0,5% від загальної суми вкладів, разом з відсотками); спеціальні збори (за потреби).

Основними функціями ФГВФО є:

1) ведення реєстру учасників Фонду;

2) акумулювання коштів, отриманих з відповідних джерел;

3) інвестування коштів Фонду в державні цінні папери України;

4) вживання заходів щодо організації виплат відшкодувань за депозитами;

5) регулювання участі банків у системі гарантування вкладів;

6) проведення інспекційних перевірок проблемних банків за пропозицією НБУ;

7) застосування до банків та їх керівництва відповідних фінансових санкцій і адміністративні штрафи;

8) здійснення процедури виведення неплатоспроможних банків;

9) здійснення перевірки діяльності банків згідно із законодавством;

10) надання фінансової підтримки банкам згідно із законодавством;

11) аналіз фінансового стану банків з метою виявлення ризиків у їх діяльності[100].

Фонд відшкодовує лише вклади фізичних осіб та підприємців у межах граничного розміру обов'язкового відшкодування. Під час дії воєнного стану і трьох місяців з часу його припинення Фонд гарантує відшкодування усіх вкладів у повному розмірі, включно з відсотками.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які є різновиди залучених банківських ресурсів?
2. Визначте суть і класифікацію депозитів банку.
3. Опишіть методи визначення кількості днів для розрахунку відсотків за вкладами.
4. Назвіть і проаналізуйте головні функції ФГВФО.

[99] Про систему гарантування вкладів фізичних осіб : Закон України від 23 лют. 2012 р. № 4452-6.
[100] Там же.

5.4. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ ІЗ ЗАПОЗИЧАННЯ КОШТІВ

5.4.1. Суть і класифікація запозичених ресурсів банків.
5.4.2. Операції банків із міжбанківського запозичання коштів.
5.4.3. Кредити рефінансування банківських установ.
5.4.4. Емісія банківських боргових зобов'язань і забалансове фінансування банків.

5.4.1. Суть і класифікація запозичених ресурсів банків

Запозичені ресурси банків – це кошти, отримані банками на умовах кредитування з метою здійснення ефективної діяльності на базових принципах кредитування, а також задля підтримки поточної ліквідності банку[101]. Запозичені банківські ресурси проявляються у таких формах:

1. Міжбанківські кредити:

- кошти НБУ: кореспондентський рахунок НБУ у банку, короткострокові кредити, одержані від НБУ (за операціями овернайт, РЕПО, тендери, валютні свопи, стабілізаційні кредити); довготермінові кредити, отримані від НБУ (стабілізаційні кредити, тендери, кошти МФО, інші);
- кошти інших банківських установ: кошти до запитання (кореспондентські рахунки) інших банків; строкові депозити та кредити, отримані від інших банків;
- кредиторська заборгованість за операціями з готівкою і т.п. з іншими банками.

2. *Цінні папери субординованого боргу та власні боргові зобов'язання банку* (безстрокові або конверсійні банківські облігації і банківські векселі).

Операції банків із запозичання коштів украй важливі за умов необхідності швидкого поповнення ліквідних активів банку, коли власних і залучених ресурсів банку не вистачає, щоб підтримувати нормативи на відповідному рівні та вчасно відповідати за своїми зобов'язаннями.

5.4.2. Операції банків із міжбанківського запозичання коштів

Міжбанківський кредит – кредит, який наданий на міжбанківському ринку одним банком іншому. Зазвичай, він короткостроковий, для оперативного забезпечення банку ресурсами, дотримання вимог нормативів, підтримання ліквідності, платоспроможності та стабільності функціонування установи[102].

Перевагами міжбанківського кредитування є вища надійність банків як позичальників та нижча відсоткова ставка у порівнянні із кредитуванням інших економічних суб'єктів.

---

[101] Банківські операції: в схемах, таблицях, коментарях : навч. пос. 2-ге вид., перероб. і доп. / укл. Гладчук О.М., Ткачук І.Я., Харабара В.М. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т, 2024. 221 с.

[102] Банківські операції : підручник / О.В. Дзюблюк та ін.; за ред. О. . Дзюблюка. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 688 с.

Основною метою залучення міжбанківських кредитів є: розширення можливостей кредитної діяльності банків, а також підтримка і регулювання ліквідності банківських установ.

Формами міжбанківського кредитування є:

- міжбанківські кредити на основі кредитної угоди і генерального договору про співробітництво між банками;
- залишки коштів на кореспондентських рахунках, які бронюються на певний строк за погодженим відсотком;
- овердрафт за кореспондентським рахунком;
- кредити під заставу цінних паперів;
- різні види централізованих кредитів, які спрямовані на підтримку певних галузей народного господарства через банки.

За термінами міжбанківські кредити бувають: одноденні, або нічні; надкороткі (до 1 тижня); короткі (до 1 місяця); середньотермінові (до 1 року).

5.4.3. Кредити рефінансування банківських установ

Рефінансування банків – це операції з надання банкам кредитів від НБУ у встановленому порядку.

НБУ здійснює рефінансування банків за процентною ставкою, яка не нижча, ніж облікова ставка, в межах 50% регулятивного капіталу, під надійне забезпечення (державні і корпоративні цінні папери, гарантії іншого надійного банку, майнових прав, які виникли в результаті кредитної діяльності банку тощо).

Основні види операцій із рефінансування банків:

1. *Кредит овернайт* – це позичка, яка надається банку від НБУ за визначеною відсотковою ставкою через постійно діючу лінію рефінансування терміном на один робочий день, на умовах, які визначаються генеральним кредитним договором. Повернення банком такого кредиту здійснюється наступного робочого дня одночасно із сплатою процентів, а наступний кредит овернайт може надаватися лише при умові погашення попереднього.

2. *Процентний тендер* – тендер, під час проведення якого банки у своїх заявках указують відсоток (ціну), за яким вони погоджуються отримати кредит рефінансування чи розмістити кошти в НБУ. *Кількісний тендер* – тендер, на якому НБУ наперед визначає відсоток (ціну), за яким банки можуть одержати бажане рефінансування чи розмістити кошти в НБУ.

3. *Операція прямого РЕПО* – кредитна операція, при якій НБУ купує державні облігації у банку із одночасним зобов'язанням банку їх викупити в НБУ назад. *Операція зворотного РЕПО* – депозитна операція, при якій НБУ продає державні облігації банку із зобов'язанням їх викупити в банку.

4. *Стабілізаційний кредит* – позичка НБУ, яка надається банку з метою підтримки його ліквідності та фінансового оздоровлення. При неповерненні такого кредиту застосовується безспірне списання заборгованості.

5. *Операції з купівлі-продажу іноземної валюти на умовах своп* між банками і НБУ задля підтримання ліквідності банків.

5.4.4. Емісія банківських боргових зобов'язань і забалансове фінансування банків

Потенційно важливим джерелом запозичення коштів банків є випуск цінних паперів:

- облігацій (відсоткових, цільових, дисконтних; іменних і на пред'явника);
- векселів (за якими банківська установа є платником; вони можуть бути замінниками депозитів й використовуватись для з розрахунків).

Перевагами випуску банками облігацій задля запозичання коштів є:

1) облігація не призводить до втрати контролю над управлінням банком;
2) відсотки, які банк сплачує за облігаціями, зараховуються банком до його валових витрат;
3) при ліквідації банку власники облігацій мають переваги у задоволенні претензій;
4) за облігаціями сплачується фіксований відсоток;
5) строк погашення облігацій триваліший ніж у депозитів чи міжбанківських кредитів;
6) банк може запропонувати власникам облігацій можливість їх обміну на акції банку.

Недоліки випуску банками облігацій задля запозичання додаткових коштів такі:

1) банк-емітент, задля вдалого розміщення облігацій, повинен мати хороший рейтинг;
2) випуск облігацій пов'язаний зі значними витратами;
3) чинним законодавством банк не може випускати облігації для поповнення статутного капіталу або покриття своїх збитків тощо.

Банківський вексель може використовуватися для залучення вільних грошових коштів клієнтів. Однак, на відміну від комерційного векселя, він має депозитний характер, тобто є замінником банківського депозиту чи ощадного сертифіката. Проте його можна використовувати як платіжний засіб і обертати на ринку цінних паперів.

Операції забалансового фінансування банків: сек'юритизація активів, продаж позик, операції з надання кредитних гарантій.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які є різновиди запозичених банківських ресурсів?
2. Проаналізуйте головні форми міжбанківського кредитування.
3. Опишіть види рефінансування банків НБУ.
4. Визначте суть забалансового фінансування банків.

5.5. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ОБСЛУГОВУВАННЯ ПЛАТІЖНОГО ОБОРОТУ

5.5.1. Організація грошових розрахунків в Україні.
5.5.2. Банківські рахунки в системі організації грошових розрахунків.
5.5.3. Безготівкові банківські розрахунки.
5.5.4. Кореспондентські міжбанківські відносини та розрахунки.
5.5.5. Система електронних платежів Національного банку України.

5.5.1. Організація грошових розрахунків в Україні

Грошовий обіг є сукупністю всіх грошових платежів і розрахунків, які виконуються у країні, основною складовою загального грошового обороту є платіжний оборот, де гроші виступають в якості засобу платежу і використовуються, щоб погашати різні боргові зобов'язання.

Грошовий обіг може бути *готівковим* (платежі, які здійснюються із використанням готівки) *і безготівковим* (платежі, які здійснюються за допомогою перерахування коштів через банківські рахунки), проте весь безготівковий обіг є винятково платіжним.

Головну роль банків в організації грошового обігу визначає їх діяльність із здійснення різних грошових розрахунків і платежів. Банк є основним посередником у взаємовідносинах економічних суб'єктів, організовуючи рух грошових коштів між ними, виконує одну з найбільш важливих своїх функцій – платіжно-розрахункову.

5.5.2. Банківські рахунки в системі організації грошових розрахунків

Українські банки можуть відкривати для своїх клієнтів поточні, вкладні та рахунки умовного зберігання (ескроу).

Поточний рахунок відкривається банком клієнту задля зберігання коштів і виконання платіжних операцій відповідно до умов договору та вимог українського законодавства.

Рахунок умовного зберігання (ескроу) відкривається з метою зарахування на рахунок коштів і їх перерахування або видачі готівкою особі, яка зазначена клієнтом чи бенефіціаром, а також повернення цих коштів клієнту за умови настання підстав, зазначених у договорі.

Вкладний рахунок відкривається банком клієнту на основі договору для зберігання коштів, що передаються клієнтом банку на встановлений термін чи без фіксації такого терміну під зазначений процент і підлягають поверненню згідно з умовами договору.

Відкриття та ведення рахунків клієнтів є базовою операцією банків. Банки не можуть відкривати та вести анонімні рахунки, саме тому банки

завжди ідентифікують і верифікують своїх клієнтів. Договори на відкриття і ведення усіх типів рахунків укладаються у письмовій формі в двох примірниках.

Поточні рахунки клієнтів банки закривають на підставі: заяви клієнта, рішення ліквідаційної комісії чи управителя майна, смерті власника такого рахунку.

Вкладні рахунки банки закривають, якщо закінчився строк дії депозитного договору, кошти повернені вкладнику або при достроковому розірванні депозитного договору.

5.5.3. Безготівкові банківські розрахунки

Безготівкові розрахунки – перерахування коштів з рахунків платників на рахунки отримувачів, а також перерахування надавачами платіжних послуг коштів, внесених платниками готівкою, на рахунки отримувачів[103].

Система безготівкових розрахунків складається із: принципів безготівкових розрахунків, вимог до організації безготівкових розрахунків, способів платежу, форм розрахунків і розрахункових документів.

Класифікація безготівкових банківських розрахунків:

1. За формою організації: міжбанківські; міжгосподарські.

2. За сферою застосування: розрахунки, які застосовують при виконанні товарних чи нетоварних операцій.

3. За місцем проведення: внутрішньодержавні; міждержавні.

4. За гарантією платежу: гарантовані; негарантовані.

Основою для здійснення банками безготівкових розрахунків є певним чином організований документообіг (рух банківських розрахункових документів, паперових і електронних).

З метою списання коштів із рахунків платників банки платників використовують платіжні інструменти. Емісійними платіжними інструментами банків є електронні платіжні засоби (у т.ч. платіжні картки).

5.5.4. Кореспондентські міжбанківські відносини та розрахунки

Кореспондентські відносини – договірні відносини між банківськими установами, які складаються з метою здійснення платежів за відповідними дорученнями, щоб обслуговувати клієнтів і виконувати міжбанківські операції. Кореспондентські відносини можуть утворюватися між банками другого рівня, між банками і центральним банком, а також через клірингові установи.

Міжбанківські розрахунки – система банківських безготівкових розрахункових операцій щодо списання і зарахування коштів на відповідні банківські рахунки, згідно з грошовими вимогами і зобов'язаннями, що

[103] Про платіжні послуги : Закон України від 30 черв. 2021 р. № 1591-IX.

виникають між банками чи їх клієнтами. Міжбанківські розрахунки можуть здійснюватися через: СЕП НБУ, внутрішню платіжну систему банку або платіжну систему банків-кореспондентів.

Кореспондентський рахунок банку відкривається з метою здійснення розрахунків, що виконує один банк за дорученням і на кошти іншого банку згідно з умовами укладеного між ними договору. Розрізняють банківські кореспондентські рахунки лоро (рахунки інших банків у вітчизняному банку) та ностро (рахунки, які відкрив вітчизняний банк у закордонних банках). Вирішальними для забезпечення своєчасності платежів і нарахування відсотків є записи за рахунками лоро, а операції за рахунками ностро проводяться дзеркально.

Міжбанківський переказ коштів – це безготівковий переказ коштів між банківськими установами, який зумовлений потребою здійснення платежів клієнтів або власних зобов'язань банків із використанням електронних розрахункових банківських документів.

5.5.5. Система електронних платежів Національного банку України

Банки організовують і виконують розрахункові операції будучи членами певних платіжних систем. ***Платіжна система*** – сукупність платіжних організацій та відносин, які з'являються між ними при здійсненні переказу коштів[104].

Утворює, координує і контролює функціонування платіжних систем в Україні НБУ. Платіжні системи є *міжнародні* (у якій платіжна організація функціонує на території двох і більше країн і забезпечує можливість проведення переказу грошей із однієї країни в іншу; вона може бути як резидентом, так і нерезидентом) та *внутрішньодержавні* (у якій платіжна організація є резидентом і працює тільки в межах країни). До внутрішньодержавних платіжних систем відносять: внутрішньобанківські платіжні системи, системи масових платежів та системи міжбанківських розрахунків.

Система електронних платежів Національного банку – державна банківська платіжна система, що забезпечує проведення міжбанківського переказу через кореспондентські рахунки банків – резидентів у НБУ із використанням електронних засобів прийому, обробки, передачі та захисту інформації у режимі реального часу[105]. СЕП системно важлива і забезпечується відповідними програмно-технічними комплексами: ЦОСЕП у НБУ і АРМ-СЕП у банках другого рівня. СЕП забезпечує максимальну швидкість здійснення міжбанківських розрахунків, їх прозорість, безпечність і надійність. За допомогою СЕП здійснюються 98% усіх міжбанківських переказів в Україні.

---

[104] Про платіжні послуги : Закон України від 30 черв. 2021 р. № 1591-IX.

[105] Національний банк України : *офіційний вебсайт*. URL : https://bank.gov.ua.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте суть і структуру грошового обігу.
2. Дайте визначення різновидам банківських рахунків.
3. Охарактеризуйте суть і класифікацію банківських безготівкових розрахунків.
4. Опишіть суть і механізм здійснення міжбанківських розрахунків.
5. Які є види платіжних систем?

5.6. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ГОТІВКОЮ

5.6.1. Організація готівкових розрахунків банками.
5.6.2. Роль банків у здійсненні касових операцій підприємствами.
5.6.3. Касові операції банків.
5.6.4. Роль НБУ у готівкових операціях банків.

5.6.1. Організація готівкових розрахунків банками

Готівкові розрахунки – це платежі готівкою юридичних і фізичних осіб за реалізовану продукцію, а також за операціями, безпосередньо не пов'язаними з реалізацією продукції чи іншого майна.

НБУ в організації готівкового грошового обігу:

- організовує роботу з готівкового обігу так, щоб активно впливати на дотримання основних напрямів економічного й соціального розвитку;
- систематизує показники, які характеризують стан готівкового обігу, вивчає й активізує його та контролює виконання прогнозів касових оборотів;
- вивчає шляхи та причини міграції грошей;
- здійснює регулювання касових ресурсів, забезпечуючи своєчасність розрахунків готівкою в економіці;
- контролює роботу банків з готівкового обігу тощо.

Банки в організації готівкового грошового обігу:

- систематично аналізують надходження та видачу готівки, причини відхилень фактичних і прогнозних касових оборотів;
- залучають власні кошти населення на вклади, сприяють розвитку безготівкових розрахунків;
- установлюють підприємствам ліміт залишку готівки у касах, порядок і терміни здавання готівкової виручки;
- контролюють дотримання підприємствами касової дисципліни та вчасно задовольняють потреби економічних суб'єктів у готівці[106].

НБУ своїми законодавчими актами регламентує:

1. Вимоги до організації готівкових розрахунків.
2. Порядок оформлення касових операцій банків.
3. Порядок ведення касової книги й обов'язки касира.

[106] Банківські операції: в схемах, таблицях, коментарях : навч. пос. 2-ге вид., перероб. і доп. / укл. Гладчук О.М., Ткачук І.Я., Харабара В.М. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т, 2024. 221 с.

4. Порядок визначення термінів здачі готівкової виручки та ліміту каси.
5. Особливості організації банками роботи з готівкою.
6. Контроль за дотриманням порядку здійснення операцій із готівкою.

5.6.2. Роль банків у здійсненні касових операцій підприємствами

Підприємства повинні мати відкриті у банках поточні рахунки і здійснювати розрахунки за грошовими зобов'язаннями, переважно у безготівковій формі. Якщо вони хочуть здійснювати розрахунки готівкою, то повинні мати свою касу і вести касову книгу.

Касові операції підприємств – операції підприємств пов'язані із прийняттям і видачою готівки при здійсненні розрахунків через касу та відповідним відображенням таких операцій у книгах обліку підприємства.

Підприємства, які здійснюють операції із готівкою мають визначений їм у домовленості з банком ліміт каси та строки здачі готівкової виручки.

Ліміт залишку готівки в касі – це граничний розмір суми готівки, яка може зберігатися у касі підприємства в позаробочий час і забезпечувати його роботу наступного робочого дня.

Установлюють цей ліміт каси на основі визначення середньоденного надходження готівки до каси чи її середньоденної видачі із каси за рішенням керівництва.

5.6.3. Касові операції банків

Касові операції банків – це операції, які здійснюються банками, стосовно: видачі готівки клієнтам, прийняття готівки для здійснення переказу, обміну непридатних до обігу грошей на придатні, обміну банкнот і монет на інший номінал, вилучення з обігу сумнівних грошей, а також обміну валют. Із метою касового обслуговування клієнтів банки організовують роботу *операційних кас* – касових вузлів банківської установи, що виконує касові операції.

Касове обслуговування – послуги банків з прийняття, видачі й обміну готівкових коштів. Визначено порядок забезпечення банків готівковими коштами: підкріплення банків і їх філій готівкою від НБУ, на підставі укладених договорів щодо касового обслуговування, у яких визначено і порядок здачі готівки банками, через прибуткову касу НБУ.

Банки здійснюють готівкові операції для клієнтів на основі оформлення таких касових документів:

- прибутковий касовий ордер;
- заява на переказ готівки;
- прибутково-видатковий касовий ордер;
- грошовий чек;
- рахунки на сплату платежів;

- заява на видачу готівки;
- видатковий касовий ордер;
- інші документи, які визначені певною платіжною системою для готівкових операцій.

5.6.4. Роль НБУ у готівкових операціях банків

НБУ здійснює випуск грошей на основі прогнозу касових оборотів, у яких відображаються кількісні зміни грошової маси в обігу. *Касові обороти* – обороти готівки, яка надходить у каси банків і видається з них.

При здійсненні прогнозу касових оборотів передбачається надходження готівкових коштів у каси банків та їх видачі і в результаті визначається емісійний результат.

Джерела надходження готівкових коштів у каси банків – надходження від торгівельної виручки клієнтів; на депозитні рахунки клієнтів; виручки від усіх видів послуг; від продажу іноземної валюти; за платіжними картками; від підприємств поштового зв'язку та інші.

Напрямки видачі готівки з кас банку:

1) на виплати, пов'язані з оплатою праці;
2) на закупівлю с/г продукції;
3) на виплату допомоги, пенсій і страхових відшкодувань;
4) на купівлю товарів, оплату робіт і послуг;
5) з рахунків за вкладами фізичних осіб;
6) за придбану іноземну валюту;
7) за платіжними картками;
8) підкріплень підприємствам поштового зв'язку тощо.

З метою організації емісійно-касової роботи в НБУ сформовані: в центральному сховищі резервні фонди, в управліннях і підрозділах НБУ запаси готівки, готівка в оборотних касах, мобілізаційний фонд; а також функціонує банкнотно-монетний двір і фабрика банкнотного паперу НБУ.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які головні завдання НБУ у сфері організації готівкового обігу?
2. Які основні завдання банків при організації готівкового обігу?
3. Визначте роль банківських установ при здійсненні касових операцій підприємств.
4. Опишіть процес визначення та механізму здачі ліміту залишку готівки в касі для різних підприємств.
5. Охарактеризуйте суть касових операцій банків і їх різновидів.
6. Розкрийте суть і структуру касових оборотів банківських установ.

5.7. ЕЛЕКТРОННІ ПОСЛУГИ БАНКІВ З ВИКОРИСТАННЯМ ПЛАСТИКОВИХ КАРТОК

5.7.1. Платіжні картки банків, їх основні різновиди.
5.7.2. Емісія, еквайринг та операції із застосуванням платіжних карток.
5.7.3. Розрахунки з використанням платіжних карток банків.
5.7.4. Національна платіжна система «Український платіжний простір».

5.7.1. Платіжні картки банків, їх основні різновиди

Платіжна картка – це електронний платіжний засіб у вигляді емітованої в установленому законодавством порядку пластикової чи іншого виду картки, що використовується для ініціювання переказу коштів з рахунка платника або з відповідного рахунка банку з метою оплати вартості товарів і послуг, перерахування грошей зі своїх рахунків на рахунки інших осіб, отримання грошей у готівковій формі в касах банків через банківські автомати, а також здійснення інших операцій, передбачених відповідним договором[107].

Класифікація платіжних карток:

1. За механізмом розрахунків: двосторонні та багатосторонні карткові системи.
2. За функціональними характеристиками: дебетові й кредитні картки.
3. За технологічними особливостями: картки з магнітною смугою; смарт-картки з чіпом; віртуальні картки.
4. За кількістю власників і користувачів: індивідуальні та корпоративні картки.

Дебетові платіжні картки – це банківські картки, за допомогою яких здійснюються операції у межах залишку коштів, які знаходяться на відповідному рахунку власника картки.

Кредитні платіжні картки – це банківські картки, видача яких пов’язана із відкриттям їх власникам кредитних ліній, за рахунок і в межах яких виконуються операції за такими картками.

Картки з магнітною смугою мають розміщену на звороті магнітну смугу, на якій записані дані, потрібні для ідентифікації особи власників картки під час їх використання у банкоматах і/або електронних терміналах.

Картки з мікросхемою (смарт-картки) містять мікросхеми (чіпи), які зберігають інформацію і процесори, здатні обробляти інформацію, записану у запам'ятовувальних пристроях.

Нині активно розвивається випуск *віртуальних карток* банків, які існують лише у цифровій формі та використовуються для безготівкових розрахунків і є повноцінним еквівалентом фізичних пластикових карток.

[107] Чайковський Я.І. Організація платіжних операцій банків : навч. посібник. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. 232 с.

5.7.2. Емісія, еквайринг та операції із застосуванням платіжних карток

Емісія спеціальних платіжних засобів – операції пов'язані із випуском спеціальних платіжних засобів відповідної платіжної системи. В Україні випускати платіжні картки можуть тільки банки, які уклали договір із платіжною організацією відповідної платіжної системи й одержали необхідний дозвіл.

Еквайринг – технологічне, інформаційне обслуговування торговців і здійснення розрахунків із ними за операціями, які відбуваються із застосуванням спеціальних платіжних засобів (платіжних карток).

Фінансові операції з платіжними картками банків:

- зарахування коштів на картрахунки клієнтів;
- безготівкова оплата за товари і послуги;
- виплата заробітної плати працівникам;
- переказ коштів клієнтом зі своїх картрахунків на інші рахунки;
- отримання готівки в касах банків, інших фінансових установ, торговців та через банкомати.

Нефінансові операції з платіжними картками банків:

- зміна ПІН-коду для здійснення операцій;
- установлення й оновлення (зміна) терміну дії платіжної картки;
- установлення та зміна лімітів платіжної картки;
- одержання клієнтом додаткових карток довіреним особам;
- блокування операцій по картці внесенням її в СТОП-ЛИСТ;
- отримання виписки про залишок коштів на картрахунку, а також довідок, пов'язаних з операціями по картрахунку тощо[108].

5.7.3. Розрахунки з використанням платіжних карток банків

У системі карткових розрахунків беруть участь:

1) власники карток;
2) банки-емітенти;
3) торговельні установи та заклади сфери послуг;
4) банки-еквайри;
5) процесинговий центр.

Банківський автомат самообслуговування – програмно-технічний комплекс, який дає можливість держателю картки здійснювати самообслуговування за різними видами банківських операцій (одержання готівки, внесення коштів для їх зарахування на банківські рахунки, одержання інформації про стан рахунків власників карток, а також здійснювати інші операції відповідно до функціональних можливостей такого комплексу).

[108] Чайковський Я.І. Організація платіжних операцій банків : навч. посібник. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. 232 с.

Клієнти банків, які користуються платіжними картками, можуть виконувати майже всі банківські операції за допомогою сучасного банкомату, як і касир у відділенні банку.

5.7.4. Національна платіжна система «Український платіжний простір»

В Україні нині функціонує внутрішньодержавна банківська багатоемітентна платіжна система – ***Національна платіжна система «Український платіжний простір»***, у якій операції виконуються за допомогою випущених платіжних карток Простір із магнітною смугою і EMV-чіпом. Платіжні картки Простір можуть мати додаткові властивості й інформацію, яка дає можливість застосовувати їх для:

- ідентифікації держателя картки (посвідчення особи, пенсійне посвідчення і т.п.);
- обслуговування пільгових категорій населення;
- надання послуг у страховій медицині й інших видах страхування;
- одержання торгівельних чи інших пільг.

Учасниками Простір є банки та небанківські установи. Основним продуктом системи є платіжні картки Простір, що випускаються українськими банками до рахунку клієнта. З їх використанням можна здійснювати будь-які платіжні операції на території України – розрахунки в торговельній мережі та мережі інтернет, отримання готівки, перекази коштів з картки на картку та інші операції.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які є різновиди платіжних карток банків?
2. Проаналізуйте переваги та недоліки застосування платіжних карток банків.
3. Визначте суть еквайрингу платіжних карток.
4. Які типи операцій можна виконувати за допомогою платіжних карток банків?

5.8. КРЕДИТНІ ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ

5.8.1. Суть і класифікація кредитних операцій банківських установ.
5.8.2. Кредитний механізм і головні етапи кредитного процесу банків.
5.8.3. Кредитна політика банківської установи.
5.8.4. Кредитний ризик банку та методи управління ним.
5.8.5. Форми забезпечення повноти та своєчасності повернення банківських кредитів.

5.8.1. Суть і класифікація кредитних операцій банківських установ

Банківський кредит – будь-яке зобов'язання банку надати певну суму грошей, будь-яка гарантія, будь-яке зобов'язання придбати право вимоги боргу, будь-яке продовження строку погашення боргу, яке надано в обмін

на зобов'язання боржника щодо повернення заборгованої суми, а також на зобов'язання на сплату процентів та інших зборів з такої суми[109].

Кредити банків класифікують за різними ознаками.

1. За цільовим спрямуванням: виробничі та споживчі кредити.

2. За видом позичальника: кредити населенню; суб'єктам господарювання; державним органам.

3. За валютою кредиту: кредити в національній валюті; в іноземній валюті; мультивалютні кредити.

4. За терміном користування кредитом: короткострокові (до 1 року); середньострокові (від 1до 3 років); довгострокові (більше 3 років).

5. За формою забезпечення: гарантовані іншими фінансовими установами; забезпечені заставою; незабезпечені (бланкові); кредити з іншим забезпеченням (порука).

6. За кількістю кредиторів: консорціумні; двосторонні; кредити, які надаються одним банком.

7. За методами надання кредитів: разові, револьверні, контокорентні, сезонні, гарантійні кредити; овердрафти; кредитні лінії.

8. За термінами і умовами погашення: кредити, що погашаються водночас, у розстрочку, після закінчення зазначеного терміну (прострочені чи пролонговані); онкольні кредити, які погашаються за вимогою банку.

9. За характером процентної ставки за кредитом: кредити з фіксованою або плаваючою процентною ставкою.

5.8.2. Кредитний механізм і головні етапи кредитного процесу банків

Кредитний механізм є сукупністю взаємопов'язаних прийомів і способів, які реалізують об'єктивні функції кредиту та дотримання принципів кредитування. Елементами кредитного механізму є: суб'єкти, об'єкти й форми кредитування; система формування кредитних ресурсів банку; порядок надання і погашення кредитів; система оцінювання кредитного ризику та формування необхідних резервів; контроль і нагляд за кредитною діяльністю.

Основні етапи кредитного процесу в банку:

1. Одержання і розгляд кредитної заявки із основними характеристиками кредиту (ціль, сума, вид, валюта, строк і забезпечення позики) та пакетом супровідних документів.

2. Співбесіда працівника банку із потенційним позичальником. Основні питання співбесіди стосуються загальних відомостей про позичальника і зв'язків із іншими банками; кредиту, його забезпечення і погашення.

[109] Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-III.

3. Оцінка кредитоспроможності позичальника. Визначається наявність у позичальника передумов для одержання кредиту і здатність повернути кредит разом з відсотками у встановлені терміни.

Банки самостійно обирають способи визначення кредитоспроможності різних груп позичальників враховуючи при цьому як кількісні, так і якісні показники.

Для позичальників юридичних осіб розраховують інтегральний показник фінансового стану боржника, поділяючи їх на певні Класи «1-10»;

Для позичальників-фізичних осіб розраховують показники та їх оптимальні значення, які залежать від виду, суми, строку кредиту, виду застави. У результаті позичальників поділяють на Класи «А-Д».

4. Підготовка кредитної угоди. Структурування кредитної позики, остаточне визначення основних характеристик кредиту: виду, суми, терміну, способу погашення, забезпечення і ціни кредиту.

5. Підписання і реалізація кредитної угоди, надання клієнту кредиту.

6. Моніторинг і контроль якості виданих кредитів. Аналіз зміни кредитоспроможності боржника і визначення алгоритму дій при виникненні проблем із погашенням кредиту.

Відсоткова ставка за кредитом залежить від:

- облікової ставки НБУ;
- відсоткових ставок за депозитними операціями;
- характеру наданого забезпечення за кредитом;
- рівня кредитних ризиків;
- попиту і пропозиції на ринку кредитних ресурсів;
- строку користування позикою;
- об’єкта кредитування;
- валюти кредиту та інше[110].

5.8.3. Кредитна політика банківської установи

Кредитна політика банку – це сукупність заходів і дій банку стосовно формування складу його кредитного портфеля і контролю над ним, а також установлення стандартів при прийнятті конкретних рішень. Реалізує кредитну політику банку комітет з управління активами та правління банку.

Кредитна політика банку відображає:

- організацію кредитної діяльності банку;
- управління кредитним портфелем;
- контроль над кредитним процесом банку;
- ліміти з окремих напрямків кредитування;
- механізм супроводження кредитних угод (кредитний моніторинг);
- механізм формування резервів під можливі втрати за наданими кредитами.

[110] Банківські операції: в схемах, таблицях, коментарях : навч. пос. 2-ге вид., перероб. і доп. / укл. Гладчук О.М., Ткачук І.Я., Харабара В.М. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т, 2024. 221 с.

Тактика кредитної політики банку охоплює конкретні інструменти які використовуються конкретним банком для реалізації його стратегічних цілей при здійсненні кредитних операцій, напрямки їх удосконалення, порядок організації кредитного процесу.

Способи та методи реалізації кредитної політики відображаються у внутрішньобанківських документах, основними з яких є стандарти кредитування та кредитні інструкції.

5.8.4. Кредитний ризик банку та методи управління ним

Кредитний ризик банку – ризик, пов'язаний із можливістю невиконання позичальником власних фінансових зобов'язань і небезпека втрати банком суми наданого кредиту та відсотків за ним.

Головними причинами кредитного ризику банку є:

- нездатність позичальників створити адекватний грошовий потік;
- ризик ліквідності застави;
- морально-етичні характеристика позичальників.

Фактори збільшення кредитного ризику банку:

1) низький рівень кваліфікації персоналу;
2) валютний ризик кредитного портфеля;
3) надмірна диверсифікація кредитів;
4) надмірна концентрація позичок у одному із секторів економіки;
5) структурування кредитного портфеля лише за потребами клієнтів.

Серед переліку пруденційних нормативів НБУ виділяє наступні нормативи кредитного ризику, яких мають дотримуватись українські банки:

Норматив максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента (Н7) – співвідношення суми всіх вимог банку до контрагента або групи пов'язаних контрагентів і всіх фінансових зобов'язань, наданих банком щодо контрагента або групи пов'язаних контрагентів, до регулятивного капіталу банку. Не має перевищувати 25%.

Норматив великих кредитних ризиків (Н8) – співвідношення суми всіх великих кредитних ризиків щодо контрагентів, груп пов'язаних контрагентів, усіх пов'язаних з банком осіб до регулятивного капіталу банку. Не має перевищувати 8-кратний розмір регулятивного капіталу банку.

Норматив максимального розміру кредитного ризику за операціями з пов'язаними з банком особами (Н9) – співвідношення сукупної суми всіх вимог банку до пов'язаних з банком осіб та суми всіх фінансових зобов'язань, наданих банком щодо пов'язаних із банком осіб, до загального розміру регулятивного капіталу банку зменшеного на суму попереднього перевищення нормативного значення Н9. Не має перевищувати 25%[111].

[111] Про затвердження Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні : постанова Національного банку України від 28 серп. 2001 р. № 368.

Методи управління кредитним ризиком банку:

1. На рівні окремого кредиту банк аналізує кредитоспроможність позичальника, оцінює кредит, структурує позику, документує кредитні операції, контролює наданий кредит і стан застави.

2. На рівні всього кредитного портфеля банк здійснює його диверсифікацію і лімітування окремих напрямків кредитування, а також формує резерви під кредитні ризики.

5.8.5. Форми забезпечення повноти та своєчасності повернення банківських кредитів

Банки для гарантування повернення кредиту як його забезпечення мають право використовувати: заставу (майно та майнові права), гарантію чи поруку, а також страхування.

Застава є майновим забезпечення зобов'язань перед банком. У разі невиконання позичальником зобов'язання банк може погасити його із вартості заставленого майна. Заставою може виступати: рухоме і нерухоме майно, товари в обороті чи переробці, цінні папери тощо. Не можуть бути заставою: культурні цінності та пам'ятки культурної спадщини, а також об'єкти державної власності.

Гарантія – зобов’язання гаранта перед банком здійснити платіж у межах зазначеної суми, якщо позичальник не виконає свої зобов’язання перед банком. Гарант несе додаткову (субсидіарну) відповідальність перед банком.

Порука – обов'язок поручителя перед банком нести солідарну відповідальність за порушення позичальником зобов'язань. Порука обов’язково оформляється письмовим договором поруки.

Страхування також може бути формою забезпечення зобов’язань позичальника перед банком і здійснюватися у формі:

1. Страхування відповідальності позичальника (позичальник надає банку страховий поліс, який підтверджує факт страхування ним кредитного ризику за наданим кредитом).

2. Банк теж може застрахувати свій кредитний ризик за наданим кредитом у страховій компанії, при цьому сума страхових премій додається до вартості кредиту.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які є різновиди банківських кредитів?
2. Назвіть складові кредитного механізму банку.
3. Опишіть етапи кредитного процесу в банку.
4. Проаналізуйте методи управління кредитним ризиком в банку.

5.9. ОСОБЛИВОСТІ ОПЕРАЦІЙ З НАДАННЯ ТА ПОГАШЕННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ КРЕДИТУ

5.9.1. Бланковий кредит і кредит під заставу цінних паперів.
5.9.2. Контокорентний кредит і овердрафт.
5.9.3. Консорціумний та паралельний банківські кредити.
5.9.4. Іпотечний банківський кредит.
5.9.5. Лізинговий банківський кредит.
5.9.6. Банківське кредитування фізичних осіб, споживчий кредит.

5.9.1. Бланковий кредит і кредит під заставу цінних паперів

Бланковий кредит – різновид банківського кредиту, який надається без забезпечення реальними цінностями чи іншого конкретного забезпечення, як правило, першокласним і надійним клієнтам, з якими банк має давні ділові зв'язки, та хорошою кредитною історією.

Особливості бланкового кредиту:

- переважно короткий термін кредиту (1-3 місяці);
- відсоткова ставка дещо вища, ніж за іншими видами кредитів банку;
- кредит надається на основі довіри банку до клієнта;
- поява у боржника простроченої заборгованості за таким кредитом може призвести до відмови у наданні йому надалі подібних позик;
- причини появи потреби у такому кредиті банк не перевіряє, як і його цільове використання.

Кредит під заставу цінних паперів – ґрунтується на операції прийому у заставу будь-якого виду цінних паперів і визначенні їх вартості.

Чинники, які впливають на видачу банком такого кредиту та його вартість:

1) якість (справжність і платоспроможність) цінних паперів, які банк бере у заставу;
2) ліквідність (можливість продажу) цінних паперів на вторинному ринку цінних паперів;
3) платоспроможність емітента цінних паперів, які взяті у заставу;
4) котирування цінних паперів на біржі.

Обсяг кредиту під заставу цінних паперів визначається як відсоток від їх заставної вартості. Наприклад, обсяг кредиту під заставу державних цінних паперів, зазвичай, складає близько 90% їх заставної вартості; банківські акції, які зареєстровані на фондовій біржі, – 70-80%, а котировані цінні папери суб'єктів господарювання – 60-70%.

5.9.2. Контокорентний кредит і овердрафт

Контокорентний кредит – кредит банку, який надається у національній чи іноземній валюті, у залежності від потреб клієнта в обсязі, який не перевищує визначений ліміт (кредитну лінію).

Задля одержання клієнтом контокорентного кредиту банк відкриває йому контокорентний рахунок (єдиний активно-пасивний рахунок клієнта), на якому щоденно відображаються усі його надходження і платежі. У дебеті цього рахунка відображається оплата розрахункових документів клієнта. А у кредиті рахунку – дохід від реалізації продукції і надання послуг та інші надходження.

Особливості контокорентного кредиту банку:

- доволі ризиковий вид кредитування банку, може бути бланковий і забезпечений;
- відсоткова ставка встановлюється індивідуально і є договірною;
- у генеральному договорі визначається плата клієнта за кредитне сальдо на його контокорентному рахунку;
- окрім сплати відсотків за кредитом, нараховуються комісійні за обслуговування рахунку банком.

Одним із особливих різновидів контокорентного кредиту, який доволі часто надають банки своїм клієнтам, є овердрафт.

Оведрафт – короткостроковий кредит, надійному клієнту понад залишок коштів на його поточному рахунку в цьому банку у межах заздалегідь обумовленої суми шляхом дебетування його рахунка[112].

Переваги овердрафту для позичальника:

1. Клієнт одержує право на додаткову сплату розрахункових документів понад власні залишки і надходження коштів на свій поточний рахунок за рахунок кредитних ресурсів банку.
2. Економія витрат, пов’язаних із оформленням видачі кредиту.
3. Клієнт сплачує лише за фактичний термін користування позикою.
4. Овердрафт можуть оформити клієнти зі стійким фінансовим станом і які уклали з банком належний договір.
5. Зручність, оскільки не потребує відкриття додаткового рахунка і надається у комплексі з розрахунково-касовим обслуговуванням.

5.9.3. Консорціумний та паралельний банківські кредити

Банківський консорціум – об’єднання банків утворене з метою координації дій при здійсненні різного виду банківських операцій. Консорціуми можуть бути тимчасовими (створюються для фінансування однієї великої операції) та постійно діючими (переважно для здійснення операцій на ринках позичкових капіталів і валютних ринках).

[112] Банківські операції : підручник / О.В. Дзюблюк та ін.; за ред. О. . Дзюблюка. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 688 с.

Основними цілями створення банківських консорціумів є:

- об’єднання ресурсів банків для здійснення великих за масштабами операцій;
- диверсифікація кредитного ризику банків-учасників;
- підтримка ліквідності банків-учасників.

За консорціумним кредитом банки-учасники несуть кредитний ризик та одержують відсотки пропорційно до частки внесених у консорціум коштів. Банк, який керує консорціумним кредитом одержує ще й спеціальну винагороду за лідерство у консорціумі.

Паралельний кредит – це вид кредиту, який надають два чи більше банків, спочатку кожен із них самостійно веде переговори з позичальником, а потім банки між собою погоджують умови позички й укладають кредитну угоду за спільними для банків-учасників умовами.

При цьому банки-учасники самостійно надають позичальнику свою частину кредиту, однак дотримуються погоджених умов кредитної угоди.

Окремою формою консорціумного та паралельного кредиту виступають спільні гарантії та поручительства банків за зобов’язаннями клієнтів.

5.9.4. Іпотечний банківський кредит

Іпотечний банківський кредит – це надання банком позики під заставу нерухомого майна (іпотеки).

Іпотека виступає одним зі способів забезпечення іпотечного кредиту, тому заставодержатель має право при невиконанні заставодавцем зобов’язання одержати задоволення власних вимог за рахунок продажу заставленої нерухомості.

При іпотечному кредитуванні об’єктами застави може виступати таке нерухоме майно: житлові будинки, квартири, споруди, виробничі будівлі, склади, магазини та земельні ділянки.

Необхідна умова іпотечного кредитування - наявність у позичальника власності (нерухомого майна), яка не виступає об’єктом застави за іншим кредитом.

В іпотечному кредитуванні важливим є розуміння таких категорій: іпотека, іпотекодавець, майновий поручитель, боржник, заставна.

Іпотека – вид забезпечення виконання зобов’язання нерухомим майном (неподільним об’єктом незавершеного будівництва, майбутнім об’єктом нерухомості), що залишається у володінні та користуванні іпотекодавця, згідно з яким іпотекодержатель має право в разі невиконання боржником забезпеченого іпотекою зобов’язання задовольнити свої вимоги за рахунок предмета іпотеки переважно перед іншими кредиторами такого боржника.

Іпотекодавець – особа, яка передає в іпотеку нерухоме майно для забезпечення виконання свого зобов'язання або зобов'язання іншої особи перед іпотекодержателем. Іпотекодавцем може бути боржник або майновий поручитель.

Майновий поручитель – особа, яка передає в іпотеку нерухоме майно для забезпечення виконання зобов'язання іншої особи – боржника.

Боржник – іпотекодавець або інша особа, відповідальна перед іпотекодержателем за виконання основного зобов'язання.

Заставна – це іпотечний цінний папір, який засвідчує безумовне право його власника на отримання від боржника виконання за основним зобов'язанням, за умови, що воно підлягає виконанню у грошовій формі, а в разі невиконання основного зобов'язання – право звернути стягнення на предмет іпотеки[113].

5.9.5. Лізинговий банківський кредит

Лізинговий банківський кредит – економічні відносини між банком і позичальником щодо передачі в оренду засобів праці та фінансування купівлі рухомого чи нерухомого майна на зазначений строк.

Лізинг – це вид майнового кредиту. Предметом банківського лізингу переважно є: рухоме майно (обладнання, транспортні засоби, машини), нерухоме майно (споруди, будинки, інше).

Суб'єктами лізингового кредиту є: лізингодавець (банк), лізингоодержувач (позичальник) і продавець.

За строками експлуатації та періодом амортизації майна, взятого в лізинг, розрізняють:

1. *Оперативний лізинг* – перевідступлення майна на строк менший, ніж строк повної амортизації предмета лізингу.
2. *Фінансовий лізинг* – перевідступлення майна на строк його повної амортизації чи близький до нього.

За способами придбання майна, що надається у кредит, виділяють:

- *прямий лізинг* (банк-лізингодавець купує у виробника майно для подальшого його надання в лізинг);
- *лізинг виробника* (банк-лізингодавець фінансує виробника, який є продавцем предмета лізингу і водночас лізингодержувачем із правом сублізингу).

За користуванням лізинговим кредитом позичальник сплачує лізингові платежі, які враховують:

1) компенсацію відсотків за кредитом;
2) суму, яка відшкодовує частину основної вартості предмета лізингу;

[113] Про іпотеку : Закон України від 5 черв. 2003 р. № 898-IV.

3) платіж як винагороду лізингодавцю за одержане у лізинг майно;

4) інші затрати лізингодавця, що безпосередньо пов'язані з виконанням лізингового договору.

5.9.6. Банківське кредитування фізичних осіб, споживчий кредит

Споживчий кредит банку – надається банком фізичним особам для купівлі ними споживчих товарів тривалого використання, повертається він переважно у розстрочку.

Основними умовами кредитування фізичних осіб банками є:

- позики населенню видаються на забезпечення їх споживчих потреб;
- товари, які придбані позичальником на умовах споживчого кредитування, можуть бути заставою за таким кредитом;
- позики надаються платоспроможним позичальникам, які мають достатні доходи для їх повернення;
- кредитування здійснюється у межах вільних кредитних ресурсів банку та з дотриманням встановлених НБУ пруденційних нормативів.

Споживчий кредит банків класифікують за:

• формою видачі: товарні й грошові кредити;

• цільовим характером: для купівлі товарів і послуг, під кредитні картки, інвестиційні, чекові, на розвиток підсобного господарства тощо;

• суб'єктами кредитних відносин: банківські та небанківські;

• способом організації надання позичкових коштів: позички організовані й неорганізовані; прямі та непрямі;

• ступенем покриття кредитом вартості товарів чи послуг: позики на повну вартість або на часткову їх оплату;

• способом погашення кредиту: позички, які погашаються поступово (в розстрочку) або разовим платежем;

• строками надання: короткострокові, середньострокові та довгострокові.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Проаналізуйте суть, переваги і недоліки бланкового кредиту банків для економічних суб'єктів.
2. Які пріоритетні різновиди цінних паперів у цілях кредитування під їх заставу у банку?
3. Охарактеризуйте суть і роль контокорентного кредитування банками.
4. У чому суть і переваги овердрафтного кредитування?
5. Порівняйте паралельне та консорціумне кредитування.
6. Які особливості іпотечного кредитування банків?
7. Охарактеризуйте суть і різновиди лізингового кредиту банків.
8. Розкрийте суть споживчого кредитування та його головні умови.

5.10. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ВЕКСЕЛЯМИ

5.10.1. Векселі: поняття та види.
5.10.2. Класифікація банківських операцій з векселями.
5.10.3. Кредитні операції банків з векселями.
5.10.4. Гарантійні банківські операції з векселями.
5.10.5. Розрахункові та комісійні банківські операції із векселями.

5.10.1. Векселі: поняття та види

Вексель – це складений за встановленою законодавством формою документ, що є цінним папером і розрахунковим засобом, який засвідчує безумовне зобов'язання однієї особи сплатити іншій певну суму грошей у визначеному місці після настання встановленого строку.

Основні функції векселя: оформлення короткострокового кредиту; платежу; прискорення розрахунків і грошового обігу[114].

За економічною природою векселі поділяють на:

1. *Торгові (товарні) чи комерційні векселі*, які видаються на основі товарного боргу, виконаних робіт, наданих послуг та інше.

2. *Фінансові векселі*, джерелом яких є певні фінансові операції, а основою їх видачі є видача боргового зобов'язання, проти отримання грошової.

3. *Казначейські векселі* випускаються для покриття дефіциту державного бюджету державними органами управління.

За кількістю учасників угоди розрізняють *прості і переказні векселі*, а також вони бувають прості та на пред'явника.

В Україні особливості операцій банків із векселями визначаються Законом України «Про обіг векселів в Україні».

5.10.2. Класифікація банківських операцій з векселями

Основні групи операцій банків із векселями:

Кредитні операції банків з векселями – операції банків, які супроводжуються наданням чи залученням коштів проти векселів або під забезпечення векселями. Такі операції можуть бути як активні – врахування векселів і надання кредитів під заставу векселів, так і пасивні – переврахування куплених векселів, одержання банком кредитів під заставу векселів.

Торговельні операції банків з векселями – операції банків стосовно купівлі або продажу векселів за ціною, яку визначають у відсотках до суми векселя. Активними торговельними операціями банків є купівля векселів, а пасивними – продаж раніше куплених банком векселів.

[114] Банківські операції: в схемах, таблицях, коментарях : навч. пос. 2-ге вид., перероб. і доп. / укл. Гладчук О.М., Ткачук І.Я., Харабара В.М. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т, 2024. 221 с.

Гарантійні операції банків з векселями – взяття банком на себе зобов'язань щодо платежу за векселями при настанні певних обставин і в зазначений термін.

Розрахункові операції банків з векселями – операції з оформлення банком заборгованості векселями, а також розрахункові операції з використанням векселів.

Комісійні операції банків з векселями пов'язані із купівлею-продажем векселів та їх обміном за дорученням клієнтів, інкасуванням векселів, зберіганням векселів, оплатою векселів, у яких банк є доміциліатом (особливим платником).

5.10.3. Кредитні операції банків з векселями

До вексельних кредитів банківських установ належать операції із урахування та переврахування векселів, а також надання позик під забезпечення векселями.

Операції з урахування та переврахування векселів – купівля банком векселя за іменним індосаментом у векселедержателя до настання терміну платежу. Банк стає повноправним власником векселя, а векселедержатель отримує суму векселя, зменшену на величину банківської процентної ставки, яка називається дисконтом, і накладних витрат на здійснення операції[115].

Банківська операція з урахування та переврахування векселів по суті є трансформацією комерційного кредиту у банківський кредит. Такий кредит отримав назву *облікового кредиту*.

Клієнти банків не можуть використовувати випущені ними векселі, щоб погашати банківський кредит.

Банки здійснюють такі види врахування векселів:

1. Безоборотне врахування (пред'явник векселя вибуває з числа зобов'язаних за векселем осіб).

2. Урахування з реверсом (пред'явник векселя зобов'язується викупити враховані векселі ще до настання терміну їх оплати).

Перед здійснення операцій з урахування векселів банк перевіряє їх юридичну й економічну надійність.

Під час урахування векселів банки утримують дисконт.

$$D = \frac{S \cdot i \cdot t}{100 \cdot n} \qquad (5.2)$$

де D - сума дисконту за векселем;
S – номінальна сума векселя;
i – процентна ставка;
t – термін у днях від дня урахування векселя до дня платежу;
n – кількість днів у році.

[115] Банківські операції : підручник / О.В. Дзюблюк та ін.; за ред. О. . Дзюблюка. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 688 с.

Розрізняють також операції за розрахунками векселями щодо погашення кредиторської заборгованості банку та дебіторської заборгованості перед банком.

Надання позик банками під забезпечення векселями – термінові кредитні операції банків або кредити до запитання (онкольні), які передбачають надання клієнтам кредитів, заставою за якими є векселі.

5.10.4. Гарантійні банківські операції з векселями

Надання банком гарантії як забезпечення оплати векселя є особливою формою кредитування, яка здійснюється згідно із загальними принципами кредитування.

Гарантії банків за векселями можуть бути:

1) *явні* (аваль – вексельна гарантія при якій банк бере на себе відповідальність за зобов'язаннями якоїсь із зобов'язаних за векселем осіб);

2) *приховані* (гарантійні листи, написи банку на векселі як зобов'язаної за ним особи, проте не аваліста).

Відповідальність банку як аваліста припиняється у разі сплати векселя або закінченні терміну позовної давності проти банку-аваліста.

Гарантії на забезпечення оплати векселів складаються у письмовій формі та вважаються безвідкличними, якщо інше не зазначено. Конкретні обставини й умови виконання банком гарантій, а також термін і умови їх погашення та право банку на регрес указуються у змісті гарантії та визначаються законодавством.

5.10.5. Розрахункові та комісійні банківські операції з векселями

Розрахункові операції банків із векселями:

- *операції з оформлення заборгованості клієнта банку векселями* (акцептування переказних векселів банком; видача простих векселів банком кредиторові банку; видача банком переказних векселів на боржника банку; видача банку простих векселів боржником банку);

- *операціїіз розрахунків з використанням векселів* (вексельний платіж банку кредиторові; вексельний платіж боржника банку).

Суть *акцептних операцій банків з векселями* полягає у тому, що банк гарантує оплату поставленої продукції для свого клієнта шляхом акцептування замість клієнта переказного векселя. Щоб зменшити ризики акцептних операцій, банки переважно акцептують товарні векселі, дотримуються відповідності строків погашення векселя і строків виконання контракту, а також здійснюють контроль за рухом товарно-грошових потоків.

Комісійні операції банків із векселями:

1) інкасація векселів;
2) доміциляція векселів;
3) зберігання векселів.

Інкасація векселів – послуга банків, які виконують доручення своїх клієнтів-векселедержателів, беручи на себе відповідальність за подання векселів і супровідних комерційних документів у строк платнику та одержання належних платежів.

Доміциляція векселя – це доручення оплатити векселя в особливому місці платежу, яке відрізняється від місцезнаходження (доміциль) особи, зазначеної як платника за векселем. Вексель, що підлягає оплаті в місці доміциляції, називається доміцильованим.

Операції зберігання векселів клієнтів полягають у: схові, переданні оригіналу векселя чи його копії особам на умовах, указаних довірителем, тощо. Зберігання векселів може бути відкрите і закрите[116].

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Визначте суть векселя та його різновидів.
2. Які операції банків із урахування (дисконту) векселя?
3. Опишіть операції банків із видачі позик під забезпечення векселями.
4. Дайте визначення поняття «аваль векселя».
5. Що таке інкасування та доміциляція векселів банками?

5.11. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ЦІННИМИ ПАПЕРАМИ

5.11.1. Банківські операції з цінними паперами.
5.11.2. Формування портфеля цінних паперів банківськими установами.
5.11.3. Емісійна діяльність банківських установ на фондовому ринку.
5.11.4. Управління портфелем цінних паперів банківських установ.

5.11.1. Банківські операції з цінними паперами: суть і різновиди

Операція банку з цінними паперами – юридично оформлена, закінчена дія або ж послідовність дій банку на фондовому ринку, об'єктом здійснення яких є різні цінні папери та грошові засоби. Банки можуть здійснювати операції з усіма типами цінних паперів і повинні одержати ліцензію на здійснення таких операцій.

Основними цілями діяльності банків на ринку цінних паперів є:

1) залучення додаткових грошових засобів від емісії власних цінних паперів, інвестицій у цінні папери, надання клієнтських послуг з цінними паперами та спекуляцій з цінними паперами;

[116] Прасолова С.П., Вовченко О.С. Банківські операції : навч. посіб. Київ, 2017. 568 с.

2) залучення нових клієнтів за рахунок участі банку в капіталі інших підприємств сприяє конкурентному розширенню його сфери впливу;

3) доступ до дефіцитних ресурсів через ті цінні папери, які дають відповідне право і власником яких є банк;

4) одержання доходу при здійсненні операцій хеджування фінансових ризиків клієнтів.

Основними групами операцій банків із цінними паперами є:

1. *Емісійні* – пасивні операції, які здійснюються через випуск цінних паперів власного боргу.

2. *Інвестиційні* – активні операції, пов'язані із вкладенням фінансових ресурсів банку у фондові активи при купівлі цінних паперів на фондовому ринку від власного імені.

3. *Клієнтські* – посередницькі операції з цінними паперами, які реалізуються банками за рахунок, від імені та на користь клієнтів.

До клієнтських операцій банків із цінними паперами зараховують:

- андерайтинг - гарантоване розміщення банком на фондовому ринку випущених цінних паперів клієнтами-емітентами;
- брокерська діяльність банку – виконання договорів із цінними паперами як повірений або комісіонер, на основі договорів доручення чи комісії;
- діяльність із управління цінними паперами – довірче управління цінними паперами, які належать іншій особі, за винагороду протягом визначеного часу в інтересах цієї особи;
- клірингова діяльність банку – послуги банку щодо визначення взаємних зобов'язань (збір, звірка, підготовка бухгалтерських документів, коригування інформації стосовно угод із цінними паперами), а також заліку цінних паперів і розрахунків із ними;
- депозитарна діяльність банку – послуги банку щодо зберігання сертифікатів цінних паперів і (або) обліку переходу прав на цінні папери;
- реєстраторська діяльність банку – операції банку зі збору, фіксування, обробки, зберігання і надання інформації, що формує систему ведення реєстру власників цінних паперів;
- діяльність з обслуговування клієнтських операцій з цінними паперами: консультації та інформаційні послуги, які сприяють укладанню угод із цінними паперами між учасниками фондового ринку.

5.11.2.Формування портфеля цінних паперів банківськими установами

Портфель цінних паперів банку – сукупність усіх куплених чи отриманих банком цінних паперів, право на власність, користування і розпорядження якими належить банку[117].

[117] Банківські операції: в схемах, таблицях, коментарях : навч. пос. 2-ге вид., перероб. і доп. / укл. Гладчук О.М., Ткачук І.Я., Харабара В.М. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т, 2024. 221 с.

Функціями портфеля цінних паперів банку є:

1) отримання додаткового доходу банками;
2) зниження ризиків через диверсифікацію портфелю активів банку;
3) підвищення рівня ліквідності банку;
4) можливість використання цінних паперів у якості застави;
5) поліпшення фінансових показників діяльності банку;
6) підвищення гнучкості портфелю активів банку;
7) стабілізація доходів банку від негативного впливу фаз ділового циклу, до яких кредитні операції банку є більш чутливими.

Банки формують портфелі цінних паперів, до складу яких входять:

I. *Інвестиційні цінні папери за справедливою вартістю*, які оцінюються через: прибуток або збиток, інший сукупний дохід чи амортизовану собівартість.

II. *Інвестиції в дочірні та асоційовані компанії* вкладення у пайові (цінні папери, на основі яких банк має не менше, ніж 20% (вкладення в асоційовані компанії) або не менше, ніж 50% (вкладення в дочірні компанії) голосів об'єкта інвестування, і ці інструменти будуть утримуватись у портфелі цінних паперів банку більше від 1-го року).

III. Інвестиційна нерухомість.

Діяльність банків щодо купівлі, утримання та продажу цінних паперів складає інвестиційний процес.

Основні етапи інвестиційного процесу банку:

1. Розробка інвестиційної політики банківської установи.
2. Фундаментальний і технічний аналіз цінних паперів.
3. Формування портфеля цінних паперів банку.
4. Формування резервів під інвестиційні ризики та моніторинг портфеля цінних паперів банку.
5. Оцінка ефективності портфеля цінних паперів.

Основними рисами інвестиційної діяльності банківських установ є очікуваний дохід від інвестування, а також інвестиційний ризик, який пов'язаний із тим, що реально одержаний банком дохід може виявитись нижчим, ніж очікувалося. Для зменшення негативного впливу таких ризиків банки формують резерви за операціями з цінними паперами. Банк здійснює розрахунок розміру інвестиційного ризику за цінними паперами на індивідуальній основі.

НБУ визначає нормативи інвестування, дотримуватися яких зобов'язані українські банки, а саме:

Норматив інвестування в цінні папери окремо за кожною установою (Н 11) – співвідношення розміру коштів, які інвестуються на придбання акцій (паїв, часток) та інвестиційних сертифікатів окремо за кожною установою, до регулятивного капіталу банку. Не має перевищувати 15%.

Норматив загальної суми інвестування (Н12) – співвідношення суми коштів, що інвестуються на придбання акцій (паїв, часток) та інвестиційних сертифікатів будь-якої юридичної особи, до регулятивного капіталу банку. Не має перевищувати 60%[118].

5.11.3. Емісійна діяльність банківських установ на фондовому ринку

Емісійні операції банків – діяльність банків із випуску власних цінних паперів та їх розміщення на ринках капіталу.

Метою випуску цінних паперів банками є формування чи збільшення статутного капіталу банку (шляхом випуску акцій) і збільшення ресурсної бази банку (за допомогою випуску акцій, облігацій, векселів тощо).

Банк може випускати пайові цінні папери (акції – інструменти власності), боргові зобов'язання (облігації, депозитні сертифікати, ощадні сертифікати, векселі – інструменти позики), а також похідні цінні папери.

Нині всі українські банки створені у формі публічних акціонерних товариств. Банки розміщують свої акції відкрито на умовах їх вільного обігу серед широкого кола інвесторів, як на біржовому, так і на позабіржовому ринках.

Основним недоліком збільшення капіталу банку за допомогою додаткових емісій акцій є зменшення частки пакета акцій у діючих акціонерів.

Емісія акцій банків, створених у формі ПАТ, здійснюється в такі етапи:

1. Прийняття рішення про випуск акцій.
2. Державна реєстрація випуску акцій та реєстрація інформації про випуск акцій у НКЦПФР.
3. Реєстрація випуску цінних паперів і проспекту емісії в НБУ.
4. Опублікування відомостей про підписки на акції у ЗМІ.
5. Організація розміщення акцій на первинному ринку цінних паперів.
6. Звіт про результати випуску акцій у НКЦПФР і НБУ[119].

Банки випускають облігації з метою диверсифікації джерел залучених ресурсів, а також виконання інвестиційних програм і можливостей розширення асортименту активних операцій. В України банки мають право випускати облігації винятково у бездокументарній формі. Банківські облігації можуть бути: іменними чи на пред'явника; процентними, дисконтними або безпроцентними (цільовими); із вільним колом обігу та з обмеженим (закритий продаж). Облігації банки можуть розміщати тільки після повної сплати власного статутного капіталу, а їх обсяг не має перевищувати 25% статутного капіталу банку.

---

[118] Про затвердження Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні : постанова Національного банку України від 28 серп. 2001 р. № 368.

[119] Прасолова С.П., Вовченко О.С. Банківські операції : навч. посіб. Київ, 2017. 568 с.

5.11.4. Управління портфелем цінних паперів банківських установ

Під час здійснення операцій із цінними паперами банки приділяють значну увагу ефективному управлінню портфелем цінних паперів, щоб забезпечити його прибутковість і зменшити ризики. Формування структури портфеля цінних паперів банків залежить від цілей інвестиційної діяльності банку та його інвестиційної стратегії.

Інвестиційна стратегія банку може бути:

1. *Пасивна (консервативна, очікувальна)* – полягає у диверсифікації інвестицій у різні цінні папери на різних сегментах фондового ринку. Використовуючи таку стратегію, банк прагне одержати середньоринкові прибутки з незначним ступенем ризику.

2. *Активна (агресивна)* – банк прогнозує майбутні процентні ставки і цінову динаміку на ринку. Банк прагне отримати максимальний дохід від коливання курсів і відсотків, постійно перегруповуючи портфель цінних паперів з метою одержання дохідності вищої, ніж середньоринкова.

До пасивних стратегій управління портфелем акцій відносять стратегію «купи і тримай» та індексацію (імітація структури певного фондового індексу). До активних стратегій управління портфелем акцій відносять групову ротацію та визначення дійсної ціни на базі фундаментального аналізу.

При управлінні портфелем облігацій банки використовують пасивні стратегії індексації та імунізації. При активному управлінні портфелем облігацій використовують стратегії, побудовані на: прогнозуванні відсоткових ставок, зсуві кривої дохідності, спреді дохідності та стратегії індивідуального вибору облігацій. А також при управлінні портфелем облігацій використовують методи гібридного управління: активна індексація та умовна імунізація.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Опишіть суть і різновиди операцій банків з цінними паперами.
2. Які є різновиди клієнтських операцій банків з цінними паперами?
3. Визначте суть портфеля цінних паперів банків та його функцій.
4. Охарактеризуйте суть і головні етапи інвестиційного процесу банку.
5. Проаналізуйте інвестиційні ризики банків і пруденційні нормативи, які їх регулюють.
6. Розкрийте емісійну діяльність банків та її роль.
7. Які головні інвестиційні стратегії банків?

5.12. ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ Й ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ВИКОНАННЯ БАНКАМИ ОПЕРАЦІЙ В ІНОЗЕМНІЙ ВАЛЮТІ

5.12.1. Суть і різновиди валютних операцій банків.
5.12.2. Організаційно-правові передумови банківських валютних операцій.
5.12.3. Відкриття та ведення клієнтських рахунків банками в іноземній валюті.

5.12.1. Суть і різновиди валютних операцій банків

Валютні операції банків – операції банків, які пов'язані з використанням іноземної валюти чи платіжно-кредитних інструментів в іноземній валюті, торговельного, кредитного чи розрахункового характеру.

За цільовим призначенням валютні операції класифікують на операції:

- з метою одержання валюти для виконання платежів за міжнародними розрахунками;
- з хеджування валютного ризику;
- з метою одержання прибутку.

За формою здійснення вони можуть бути безготівкові та готівкові.

За механізмом здійснення операцій: спот, ф'ючерс, форвард, опціон.

За масштабами: гуртові та роздрібні.

За термінами платежу: касові та строкові.

Основними типами базових валютних операцій банків є:

1) конверсійні операції;
2) операції пов'язані з переміщенням валютних капіталів;
3) операції з організації міжнародних розрахунків.

Щоб мати змогу здійснювати базові валютні операцій, банки спочатку виконують допоміжні валютні операції, а саме:

- відкриття валютних рахунків клієнтів і їх ведення;
- установлення кореспондентських відносин із банками в інших країнах;
- інші неторгівельні валютні операції тощо.

Головними функціями банків на валютному ринку є посередництво у:

- валютних конверсіях (обмінах);
- русі валютних капіталів;
- міжнародних розрахунках.

Українські банки, які мають право виконувати валютні операції називають уповноваженими, девізними або валютними.

Відповідно до українського законодавства всі валютні банківські операції розподіляють на:

- поточні (торгівельні та неторгівельні);
- пов'язані з рухом капіталу;
- валютно-обмінні операції банків із іноземною валютою, дорожніми й іменними чеками.

5.12.2. Організаційно-правові передумови банківських валютних операцій

В Україні головною умовою для можливості здійснення банками валютних операцій є одержання відповідної ліцензії НБУ. ***Ліцензування валютних операцій банків*** – форма реалізації політики валютних обмежень, що передбачає надання центральним банком дозволу банкам на здійснення певних видів банківських операцій з валютними цінностями, передбачених законодавством[120].

Для здійснення валютних операцій НБУ видає: Е-ліміти та генеральні ліцензії. Генеральною ліцензією на здійснення валютних операцій є письмовий дозвіл на виконання банками операцій із валютними цінностями.

Банк може отримати ліцензію на виконання валютних операцій при дотриманні таких вимог:

- відповідність рівня та якості капіталу банку вимогам НБУ;
- наявність у банку фахівців відповідної кваліфікації;
- письмове підтвердження від банку-нерезидента із високим рейтингом, про згоду на відкриття кореспондентського рахунка;
- під'єднання до SWIFT та інших електронних міжнародних систем платежів в іноземній валюті;
- не менше ніж 2 роки строк роботи банку (для операцій із дорогоцінними металами).

Для одержання письмового дозволу банк подає до структурного підрозділу НБУ відповідний пакет документів, після його перевірки НБУ робить висновок про можливість надання письмового дозволу. Для здійснення разової валютної операції надаються Е-ліміти, їх час обмежений строком, потрібним для здійснення даної операції. Письмовий дозвіл на виконання валютних операцій може надаватися на один чи кілька напрямків валютної діяльності банків, а також на всі можливі типи валютних операцій:

1) неторговельні операції з валютними цінностями;
2) ведення рахунків клієнтів (резидентів і нерезидентів) в іноземній валюті та клієнтів-нерезидентів у гривні;
3) ведення коррахунків банків (резидентів і нерезидентів) в іноземній валюті;
4) ведення коррахунків банків (нерезидентів) у гривні;
5) відкриття коррахунків в уповноважених банках України в іноземній валюті та виконання операцій за ними;
6) відкриття коррахунків у банках (нерезидентах) в іноземній валюті й виконання операцій за ними;
7) залучення й розміщення іноземної валюти на валютному ринку України та на міжнародних ринках;

[120] Банківські операції : підручник / О.В. Дзюблюк та ін.; за ред. О. . Дзюблюка. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 688 с.

8) операції з банківськими металами на валютному ринку України та на міжнародних ринках;

9) інші операції із валютними цінностями[121].

5.12.3. Відкриття та ведення клієнтських рахунків банками в іноземній валюті

Девізні банки відкривають власним клієнтам фізичним і юридичним особам, резидентам і нерезидентам *поточні валютні рахунки* (для здійснення розрахунків, поточних валютних операцій тощо), *розподільчі чи транзитні валютні рахунки* (для зарахування валютної виручки підприємств-експортерів), *депозитні та кредитні валютні рахунки*.

Банківські процедури при відкритті й обслуговуванні валютних рахунків майже не відрізняються від таких же процедур для гривневих рахунків. Для відкриття поточних і депозитних валютних рахунків фізичних осіб немає значних обмежень, які існують для юридичних осіб.

Для відкриття валютного поточного рахунку юридична особа-резидент має подати в уповноважений банк такі ж документи, як і для відкриття поточних гривневих рахунків.

Для відкриття поточного валютного рахунку фізична особа-резидент має подати в уповноважений банк: заяву; документ, який засвідчує особу; договір щодо відкриття й обслуговування рахунку; картку зі зразком підпису. Окрім цього пакету документів фізична особа-нерезидент додатково має надати нотаріально засвідчену копію легалізованого дозволу центрального банку іншої держави на відкриття рахунку.

З валютних рахунків банків клієнти юридичні та фізичні особи мають змогу здійснювати комплекс операцій як в гривні, так в іноземній валюті згідно з чинним законодавством і рішеннями правління банку.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте суть і назвіть різновиди валютних операцій банківських установ.
2. Охарактеризуйте суть конверсійних операцій банків та їх класифікацію.
3. Які функції банківських установ на валютному ринку?
4. Назвіть види валютних операцій, які можуть виконувати банки згідно з українським законодавством.
5. Розкрийте суть ліцензування валютних операцій банків та необхідні вимоги, яких повинні дотримуватись для цього банки.
6. Опишіть різновиди валютних рахунків банків та операцій, які можна з них здійснювати резидентам і нерезидентам.

[121] Про валюту і валютні операції : Закон України від 21 червня 2018 року. № 2473-VIII/ ВРУ

5.13. ТОРГОВЕЛЬНІ ТА НЕТОРГОВЕЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ В ІНОЗЕМНІЙ ВАЛЮТІ

5.13.1. Основи, поняття та форми міжнародних розрахунків.
5.13.2. Конверсійні валютні операції.
5.13.3. Операції банків з готівковою іноземною валютою.
5.13.4. Операції банків з дорожніми чеками.
5.13.5. Міжнародні перекази коштів фізичних осіб.

5.13.1. Основи, поняття та форми міжнародних розрахунків

Міжнародні розрахунки – система організації і регулювання платежів у сфері міжнародних економічних відносин, суб'єктами яких є банки, експортери й імпортери[122]. У міжнародних розрахунках використовують такі способи платежу: платіж готівкою, авансові перерахунки та платіж у кредит.

Форми міжнародних розрахунків – визначені законодавством країн-учасниць і міжнародними документами, розробленими спеціально утвореними організаціями способи виконання грошових зобов'язань за зовнішньоекономічними контрактами.

Форми міжнародних розрахунків:

1. Документарні: акредитив, інкасо.

2. Недокументарні: банківський переказ, вексель, платіж на відкритий рахунок, авансовий платіж, чек, платіжна картка.

Акредитив – форма міжнародних документарних розрахунків, при якій, банк зобов'язується виконати за дорученням клієнта-імпортера та згідно з його вказівками розрахунок із експортером проти надання експортером необхідних фінансових чи комерційних документів.

Інкасо – форма міжнародних документарних розрахунків, при здійсненні яких банк за дорученням клієнта одержує платіж від імпортера за відвантажені товари або надані послуги з подальшим зарахуванням отриманих коштів на рахунок експортера у банку.

Розрахунки по відкритому рахунку – недокументарна форма розрахунків, при яких партнери ведуть один для одного відкриті рахунки, на яких обліковуються суми їх поточної заборгованості, тобто виконуються періодичні платежі імпортера експортеру після одержання продукції (у результаті експортер надає імпортеру комерційний кредит).

У міжнародних розрахунках доволі часто використовуються *переказні векселі*. Термін платежу в них указується у вигляді певної дати, періоду від дати випуску векселя або періоду після його пред'явлення. Виписуються векселі переважно в одному примірнику.

[122] Прасолова С.П., Вовченко О.С. Банківські операції : навч. посіб. Київ, 2017. 568 с.

Чек – безумовне письмове розпорядження чекодавця сплатити чекотримачу вказану в чеку суму. Використовуються у розрахунках фірмові та банківські чеки. Фірмові чеки не дають повної гарантії отримання коштів, хоч і виписуються на чекових бланках клієнтами банків. Банківські чеки дають повну гарантію оплати, вони виписуються і підписуються банком від імені клієнта.

Банківський переказ є найбільш поширеною формою розрахунків, яка здійснюється через подання телефаксного, телеграфного платіжного доручення або за допомогою системи SWIFT, тобто це наказ одного банку іншому банку-кореспонденту про виплату певної суми бенефіціару.

5.13.2. Конверсійні валютні операції

Конверсійні валютні операції – пов'язані із обміном однієї валюти на іншу шляхом її купівлі або продажу на валютних ринках.

Конверсійні валютні операції поділяють на:

- *поточні конверсійні операції* (негайна поставка валюти: розрахунки today «сьогодні на сьогодні», tomorrow «сьогодні на завтра») чи *операції «спот»* (купівля-продажу валюти за умови її поставки на другий робочий день із зафіксованим курсом);
- *поточні кредитно-депозитні валютні операції*;
- *строкові конверсійні операції* (поставка валюти відбувається у майбутньому із зафіксованим курсом).

Строкові конверсійні валютні операції є: форвардні, ф'ючерсні та опціонні.

Форвардні конверсійні валютні операції – угоди стосовно майбутньої поставки валюти за раніше узгодженим курсом, які укладаються поза біржею. Вони є «твердими» й обов'язковими для виконання, використовуються для хеджування валютних ризиків і валютних спекуляцій.

Ф'ючерсні конверсійні валютні операції – стандартизовані угоди щодо майбутньої купівлі-продажу валют за раніше обумовленим курсом, які укладаються на біржових ринках, щоб застрахувати валютні ризики чи здійснювати валютні спекуляції.

Опціонні конверсійні валютні операції – стандартизовані біржові угоди, які дають право (але не зобов'язання) одному з учасників угоди купити або продати певну кількість іноземної валюти за визначеним курсом протягом указаного часу, тоді як інший учасник за відповідну грошову премію зобов'язується забезпечити це право. Використовуються для валютних спекуляцій і / або страхування валютних ризиків.

Валютно-конверсійні операції своп – поєднання поточних і строкових валютних операцій, тобто відбувається купівля-продаж двох валют за

умовами негайної поставки з одночасною контругодою на визначений термін із тими ж валютами.

Валютний арбітраж – угода про купівлю валюти з одночасним її продажем, яка здійснюється переважно для одержання спекулятивного прибутку.

5.13.3. Операції банків з готівковою іноземною валютою

Операції банків з готівковою іноземною валютою – це різновид банківських конверсійних операцій, які стосуються купівлі, продажу й обміну готівкових валют інших країн.

Різновиди операцій банків з іноземною готівковою валютою:

1) купівля у населення (резидентів і нерезидентів) готівки іноземної валюти за готівку у гривні;

2) продаж для фізичних осіб (резидентів) готівки іноземної валюти за готівку у гривні;

3) зворотній обмін фізичним особам (нерезидентам) готівку гривні, яку вони не використали, на готівку іноземної валюти;

4) купівля й продаж дорожніх чеків за готівку іноземної валюти та гривні;

5) обмін готівки іноземної валюти однієї країни на готівку іноземної валюти іншої країни;

6) прийняття на інкасо банкнот інших країн[123].

Операції банків із готівковою іноземною валютою виконуються через обмінні пункти, які є основою функціонування готівкового валютного ринку в державі.

Пункт обміну іноземної валюти – структурна одиниця банку чи іншої фінансової установи, заснована на базі агентських договорів із юридичними особами-резидентами чи національним оператором поштового зв'язку, де здійснюються валютно-обмінні операції для фізичних осіб.

Банки можуть відкривати пункти обміну валют, тільки якщо вони отримали ліцензію і письмовий дозвіл НБУ на здійснення неторговельних операцій із валютними цінностями.

Характерні риси роботи пунктів обміну валют банків:

1. В одному пункті обміну валюти з кількома касирами,не може бути встановлено різні значення курсів купівлі та продажу валют.

2. У розташованих за різними адресами касах банку та його пунктах обміну валюти в один і той самий день можуть бути визначені різні курси валют.

[123] Банківські операції : підручник / О.В. Дзюблюк та ін.; за ред. О.В. Дзюблюка. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 688 с.

3. Щоденно до початку робочого дня курси купівлі та продажу іноземних валют установлюються згідно з наказом керівника банку.

4. Банк тільки один раз за робочий день може змінити курс валют, які були встановлені на його початку у власних пунктах обміну валюти, лише при зміні касирів і тільки до 20-ї години.

5.13.4. Операції банків з дорожніми чеками

Суть банківських операцій з дорожніми чеками полягає у купівлі чи продажі дорожніх чеків за готівкову іноземну та національну валюту.

Дорожній чек – паперовий розрахунковий документ, який виражений в іноземній валюті і використовується як засіб міжнародних розрахунків неторговельного характеру та є грошовим зобов'язанням чекодавця виплатити зазначену в чеку суму чекодержателю (власнику), підпис якого проставляється у зазначеному місці під час його продажу[124].

Банки, які мають дозвіл НБУ на ввезення в Україну бланків дорожніх чеків, можуть укладати договори з іншими українськими банками з метою їх продажу в Україні.

Основні переваги дорожніх чеків, випущених відомими емітентами:

- безпека коштів при ділових поїздках і подорожах та навіть їх зберіганні вдома;
- є гарантією грошового забезпечення при наданні віз посольствами багатьох держав;
- дорожні чеки приймаються до сплати у банках, представництвах компанії «American Express» і у найбільших туристичних агентствах світу;
- використовуються для оплати товарів і послуг у великих готелях, ресторанах, а також магазинах у розвинених країнах світу.

У країнах ЄС застосовують єврочеки. *Єврочек* – чек, який приймається до сплати у країнах, які є учасниками Європейської банківської системи «Єврочек», утвореної ще в 1968 році.

5.13.5. Міжнародні перекази коштів фізичних осіб

В Україні населення має можливість здійснювати міжнародні перекази коштів як із використанням поточних рахунків, так і без них.

Щоб здійснити (відправити) міжнародний переказ, фізична особа має подати в банк такі документи:

1. Платіжне доручення або заяву на переказ готівки чи документ відповідної платіжної системи, потрібний для відправлення переказу.
2. Паспорт або документ, який його заміняє.

[124] Прасолова С.П., Вовченко О.С. Банківські операції : навч. посіб. Київ, 2017. 568 с.

3. Підтверджуючі документи (підтверджують підстави для здійснення переказу за кордон).

Щоб одержати міжнародний переказ, фізична особа має подати у банк такі документи: заяву на видачу готівки чи документ відповідної платіжної системи для одержання переказу; паспорт або документ, який його заміняє.

Без обмежень фізичні особи можуть здійснювати міжнародні перекази при виїзді за кордон на постійне місце проживання або при зарахуванні міжнародних переказів на поточні рахунки в банках.

Особливостями сучасних міжнародних переказів є:

1. Перекази здійснюються в електронному вигляді, що збільшує їх швидкість (від кількох хвилин до 1 доби) та надійність.

2. Тарифи за переказ коливаються і залежать від системи переказу та суми (від 0,25%).

3. Законодавчо не встановлено мінімальної суми переказу, а от максимальна сума залежить від мети переказу.

В Україні більшість банків є учасниками найбільшої у світі міжнародної платіжної системи «Western Union», яка представлена у більш ніж 200 країнах світу, має 445 тис. пунктів обслуговування клієнтів. Перекази в ній здійснюються через інтернет і досить швидко, тарифи залежать від суми переказу та країни.

Українські банки теж здійснюють перекази через глобальну мережу «Money Gram», яка у 170 країнах світу об'єднує 125 тис. сервісних точок. Перекази у «Money Gram» можна одержати за 15 хвилин, а комісія залежить від суми переказу та визначених тарифів.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Опишіть суть і різновиди міжнародних розрахунків.
2. Які є документарні та недокументарні форми міжнародних розрахунків?
3. Проаналізуйте схему здійснення акредитивної форми розрахунків і роль у ній банків.
4. Розкрийте схему здійснення інкасової форми міжнародних розрахунків і роль у ній банківських установ.
5. Дайте визначення платежу за відкритим рахунком і схеми його здійснення.
6. Які особливості застосування векселів і чеків у міжнародних розрахунках?
7. Назвіть основні різновиди та характеристики строкових валютних операцій.
8. Визначте суть і види операцій банків із готівковою іноземною валютою.
9. Охарактеризуйте операції банків з дорожніми чеками.
10. Проаналізуйте схему здійснення міжнародних банківських переказів.

5.14. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ В ІНОЗЕМНІЙ ВАЛЮТІ НА МІЖБАНКІВСЬКОМУ РИНКУ

5.14.1. Торгівля іноземною валютою на міжбанківському ринку.
5.14.2. Кореспондентські відносини з іноземними банками.
5.14.3. Фундаментальний і технічний аналіз валютного ринку.
5.14.4. Управління валютним ризиком банку. Валютна позиція банку.

5.14.1. Торгівля іноземною валютою на міжбанківському ринку

В Україні торгувати іноземною валютою на міжбанківському та міжнародному валютному ринку може тільки НБУ й уповноважені банки та фінансові установи. Банки здійснюють торговельні операції з валютою у межах встановлених лімітів відкритої валютної позиції, як за дорученням клієнтів, так і за власні кошти.

Класифікатор іноземних валют і банківських металів групує валютні цінності за рівнем їх конвертованості на такі групи:

I. Вільно конвертовані валюти.

II. Вільно конвертовані валюти, які не продаються на головних валютних ринках світу і нешироко використовуються у міжнародних платежах.

III. Неконвертовані валюти.

Обмінювати валюту 1 групи на валюту 3 групи або навпаки на міжбанківському валютному ринку України заборонено. Торгівля іноземною валютою здійснюється на основі договорів, які підтверджені під час роботи спеціально створеної Системи підтвердження угод.

Система підтвердження угод на міжбанківському валютному ринку України НБУ – комплекс організаційно-технічних засобів, який забезпечує підтвердження договорів щодо купівлі-продажу іноземної валюти та банківських металів за безготівкові гривні за визначений НБУ термін[125].

5.14.2. Кореспондентські відносини з іноземними банками

Щоб мати можливість виконувати міжнародні розрахунки, банки можуть відкривати власні іноземні філії чи рахунки у банках-кореспондентах в інших країнах. Проте утримувати власні філії в інших країнах дорого, тому банки мають установлювати кореспондентські відносини з банками в інших країнах. ***Кореспондентські відносини банків*** – увесь комплекс можливих форм співпраці між надійними та платоспроможними банками-партнерами.

Перевагами широкої мережі кореспондентських рахунків банків є:

1) обмін інформацією про економічний і політичний стан певної країни;

[125] Національний банк України : *офіційний вебсайт*. URL : https://bank.gov.ua.

2) консультування стосовно торговельно-правових звичаїв у конкретній країні одразу у партнера;

3) отримання довідки про діяльність фірм-резидентів цих країни з метою консультування своїх клієнтів;

4) рекомендація іншій третій особі партнера задля потенційного співробітництва;

5) залучення банків-кореспондентів у ролі посередників при зовнішньоекономічному обслуговуванні клієнтів.

Міжнародний банківський кореспондентський рахунок – рахунок, на якому відображаються розрахунки, здійснені банком однієї країни за дорученням і за рахунок банку іншої країни на основі кореспондентського договору. Банки відкривають такі типи міжнародних кореспондентських рахунків:

1. «Ностро» – рахунок, відкритий для українського банку у закордонному банку-кореспонденті.

2. «Лоро» – рахунок закордонного банку-кореспондента, відкритий в українському банку.

3. «Востро» – рахунок закордонного банку-кореспондента, відкритий в іншій фінансовій установі.

Із використанням міжнародних кореспондентських рахунків банків здійснюються такі операції:

- платежі за дорученнями клієнтів банків з інших країн;
- власні операції банку-нерезидента (перерахунок валюти за обслуговування коррахунка чи на власний коррахунок в іншому банку України);
- перерахунок за власними чи клієнтськими неторговельними валютними операціями;
- міжбанківські операції: з іншими банками-нерезидентами через їх коррахунки чи з уповноваженими банками в Україні;
- продаж на міжбанківському валютному ринку України іноземної валюти тощо.

5.14.3. Фундаментальний і технічний аналіз валютного ринку

Виділяють два основні аналітичні напрямки прогнозування кон'юнктури валютних курсів: фундаментальний і технічний аналіз.

Фактори *фундаментального аналізу* – основні макроекономічні показники, які характеризують стан економіки, можуть впливати на динаміку валютного курсу та на діяльність учасників валютного ринку. При фундаментальному аналізі банки використовують, насамперед, фактори:

1. Валютний курс за паритетом купівельної спроможності.

2. Рівень безробіття (зворотний взаємозв'язок із валютним курсом).

3. Інфляція (зворотний взаємозв'язок із валютним курсом).

4. Валовий національний продукт (прямий взаємозв'язок із валютним курсом).

5. Платіжний баланс (пасивне сальдо балансу знижує валютний курс).

6. Рівень реальних процентних ставок у країні (прямий взаємозв'язок із валютним курсом).

Технічний аналіз прогнозує валютний курс на основі кількісного аналізу різних числових показників, які охоплюють обмежену базу даних про певні параметри економічного розвитку, які впливають на валютний курс. Технічний аналіз валютного курсу ґрунтується на наступних формах аналізу:

I. *Графічна форма* – використання різних таблиць, графіків, схем або діаграм, які відображають величину та стабільність валютного курсу протягом певного часу з можливістю його екстраполяції. Використовують: лінійний графік значення валютного курсу, графік відрізків (демонструє добові інтервали валютного курсу з найвищим і найнижчим його значенням за певну добу), графік «хрестиків і нулів» (хрестик – підвищення курсу, а нуль – зниження курсу валюти), графік «Японські свічки» (порожній циліндр – валютний курс на початок дня був нижчим, ніж у кінці дня, а зафарбований – навпаки) тощо.

II. *Статистична форма* – використання кількісних оцінок динаміки валютного курсу з урахуванням певних факторів, які на нього впливають за досліджений період. За допомогою статистичних методів обчислюють коефіцієнти, які відображають взаємозв'язок між обраними факторами та динамікою валютного курсу.

Тільки комплексне застосування технічного та фундаментального аналізу валютних курів поліпшить достовірність прогнозів майбутньої динаміки валютних курсів.

5.14.4. Управління валютним ризиком банку. Валютна позиція банку

Валютний ризик – різновид ринкового ризику, що відображає можливість грошових утрат суб'єктів валютного ринку внаслідок несприятливих змін валютного курсу.

Види валютного ризику: операційний валютний; трансляційний (бухгалтерський) валютний; валютно-депозитний; економічний валютний.

Основні методи зниження валютного ризику:

• метод «метчинг» – взаємний залік купівлі-продажу валютних цінностей за активом і пасивом банку;

• метод «нетинг» – максимальне зменшення кількості валютних операцій через їх укрупнення;

• купівля інформаційних продуктів про валютні курси у спеціалізованих фірм, які досліджують їх динаміку;

• детальне вивчення та аналіз валютних ринків тощо.

Хеджування (страхування) валютних ризиків – контрзаходи, спрямовані на випередження несприятливих тенденцій на валютному ринку.

Система управління валютним ризиком у банках містить такі блоки:

1. Розробка коротко-, середньо- та довготермінових прогнозів динаміки валютних курсів.
2. Аналіз валютного ризику, економічна оцінка його масштабів і можливих фінансових утрат.
3. Управління валютним ризиком (методи і механізми запобігання негативних наслідків валютних ризиків).
4. Моніторинг реалізації стратегії управління валютним ризиком банку.

Валютна позиція банку – співвідношення між сумою активів і позабалансових вимог банку в певній іноземній валюті та сумою балансових і позабалансових зобов'язань у цій же валюті. Валютна позиція банку може бути *закрита* (дорівнює нулю, банк не має різниці між сумами вимог і зобов'язань у певній валюті) та *відкрита* (не дорівнює нулю і несе за собою додатковий ризик при зміні валютного курсу)[126]. *Відкрита довга валютна позиція* банку виникає, коли вартість активів і позабалансових вимог банку перевищує вартість його пасивів і позабалансових зобов'язань в іноземній валюті. У такій ситуації банк може зазнати втрат при зростанні курсу національної валюти по відношенню до іноземної валюти. *Відкрита коротка валютна позиція* банку виникає, коли вартість пасивів і позабалансових зобов'язань банку перевищує вартість його активів і позабалансових вимог в іноземній валюті. У такій ситуації банк може зазнати втрат при зростанні курсу іноземної валюти по відношенню до національної валюти.

НБУ встановив такі ліміти відкритої валютної позиції для банків, які працюють в Україні:

• ліміт загальної довгої відкритої валютної позиції банку (Л13-1) – не більше 5%;

• ліміт загальної короткої відкритої валютної позиції банку (Л13-2) – не більше 5%.

Валютна позиція визначається щоденно по кожній іноземній валюті та банківському металу.

Л13-1 – розраховують як співвідношення загальної довгої відкритої валютної позиції банку до регулятивного капіталу:

[126] Банківські операції: в схемах, таблицях, коментарях : навч. пос. 2-ге вид., перероб. і доп. / укл. Гладчук О.М., Ткачук І.Я., Харабара В.М. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т, 2024. 221 с.

$$Л_{13-1} = \frac{\text{ДВП}}{\text{РК}} * 100\% \quad (5.3)$$

де ДВП – загальна довга відкрита позиція банку;
РК – регулятивний капітал банку.

Загальна довга відкрита позиція банку визначається як сума відкритих довгих валютних позицій банку за кожною іноземною валютою та банківським металом.

Л13-2 розраховують як співвідношення загальної короткої відкритої валютної позиції банку до регулятивного капіталу:

$$Л_{13-2} = \frac{\text{КВП}}{\text{РК}} * 100\% \quad (5.4)$$

де КВП – загальна коротка відкрита позиція банку;
РК – регулятивний капітал банку.

Загальна коротка відкрита позиція банку визначається як сума відкритих коротких валютних позицій банку за кожною іноземною валютою і банківським металом[127].

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Як організована торгівля іноземною валютою на міжбанківському валютному ринку в Україні?
2. Визначте суть і різновиди міжнародних кореспондентських рахунків банків.
3. Опишіть суть і головні фактори фундаментального аналізу.
4. Які є види технічного аналізу валютних курсів?
5. Проаналізуйте методи зниження валютного ризику банків.

5.15. ОПЕРАЦІЇ З НАДАННЯ БАНКІВСЬКИХ ПОСЛУГ

5.15.1. Узагальнена характеристика банківських послуг.
5.15.2. Гарантії та поручительства банків.
5.15.3. Інформаційні та посередницько-консультаційні послуги банків.
5.15.4. Трастові послуги банківських установ.
5.15.5. Банківські операції з дорогоцінними металами.
5.15.6. Факторингові та форфейтингові банківські послуги.
5.15.7. Мобільний банкінг та інтернет-банкінг.

5.15.1. Узагальнена характеристика банківських послуг

Банківська послуга – кінцевий результат діяльності банку, спрямований на оптимальне забезпечення потреб клієнтів і отримання прибутку банком. Специфічні ознаки банківських послуг:

[127] Національний банк України : *офіційний вебсайт*. URL : https://bank.gov.ua.

- для надання банківських послуг банкам не потрібні додаткові ресурси;

- доходи від надання послуг банки отримують у вигляді комісії;

- послуги абстрактні, невідчутні, а тому бувають складні для сприйняття;

- більшість банківських послуг тривалі при наданні[128].

Класифікація банківських послуг:

1. За суб'єктами-отримувачами: послуги для юридичних осіб і послуги для фізичних осіб.

2. За стягненням плати: платні послуги та безоплатні послуги.

3. За пов'язаністю із рухом матеріального продукту: «чисті» послуги, які не пов'язані безпосередньо із рухом матеріального продукту та послуги, які пов'язані з рухом матеріального продукту.

4. За суб'єктним складом зобов'язання про надання послуг і змістом: послуги фактичного характеру, які оформляються договором схову; послуги юридичного характеру, які оформляються договором доручення або комісії; послуги, в яких поєднуються юридичні та фактичні дії банку (договір на інкасацію готівки).

5. За обліком у банківському балансі: послуги, які обліковуються на балансових рахунках банку та послуги, які обліковуються на позабалансових рахунках банку.

5.15.2. Гарантії та поручительства банків

Гарантійні послуги банку – зобов'язання банку виплатити суму боргу власного клієнта, якщо клієнт не зможе виконати свої зобов'язання.

Гарантія – закріплене на письмі одностороннє зобов'язання, відповідно до якого гарант зобов'язується виконати бенефіціару – кредитору забезпечене банківською гарантією зобов'язання у разі його порушення принципалом-боржником. Може бути відзивною і невідзивною[129]. Зобов'язання гаранта перед кредитором обмежується винятково сплатою суми, на яку було видано гарантію. При наданні банківських гарантій формується субсидіарна відповідальність.

Види гарантій банківських установ: платіжні, тендерні, митні гарантії, гарантії повернення авансу, під проєкти, виконання контракту, виставлення резервних акредитивів.

Поручительство – договір із одностороннім зобов'язанням, відповідно до якого поручитель бере на себе відповідальність перед кредитором виконати зобов'язання боржника у повному обсязі або частково при настанні певних умов. Боржник і банк-поручитель (або кілька поручителів)

[128] Ушакова О.А. Банківські операції : навч. посіб. Рівне : НУВГП, 2021. 226 с.

[129] Банківські операції : підручник / О.В. Дзюблюк та ін.; за ред. О. . Дзюблюка. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 688 с.

відповідають за зобов'язаннями перед кредитором як солідарні боржники.
Різниця між гарантією та порукою:

1. Гарантія, на відміну від поруки, може бути односторонньою цивільно-правовою угодою, заснованою на волевиявленні гаранта.
2. Поручитель несе солідарну відповідальність, а гарант - субсидіарну (додаткову).
3. Гарантія не обов'язково має оформлюватися договором, а порука - обов'язково.
4. Гарант може обмежити у договорі власну відповідальність частиною зобов'язань боржника, а поручитель відповідає в таких же межах, що й боржник.

5.15.3. Інформаційні та посередницько-консультаційні послуги банків

Інформаційні послуги банків – діяльність банку, пов'язана з доведенням інформаційної продукції до клієнтів з метою задоволення їх інформаційних потреб.

Головні види операцій і послуг банків, пов'язаних із інформацією:

1. Одержання інформації – набуття, купівля, нагромадження згідно із законодавством документованої чи публічно оголошеної інформації.
2. Використання інформації – задоволення інформаційних потреб клієнтів банку.
3. Поширення інформації – оприлюднення, розповсюдження, продаж інформаційної продукції згідно із вимогами законодавства.
4. Зберігання інформації – забезпечення належного стану інформаційних баз даних та їх матеріальних носіїв.

Посередницькі послуги банку – послуги, під час надання яких банк бере участь як третя сторона - посередник між виконавцем і замовником.

Посередницькі операції банків поділяють на:

- посередництво в одержанні позики (якщо банк не може надати кредит клієнту самостійно через певні обставини, то він може сприяти отриманню такого кредиту в іншій фінансовій установі);
- посередництво у валютних операціях клієнтів (купівля-продаж, обмін валютних цінностей для клієнтів);
- посередництво в операціях клієнтів із цінними паперами.

Консультаційні послуги банку – інтелектуальна діяльність, працівників банку, пов'язана з аналізом, дослідженням і наданням інформації, а також рекомендацій щодо широкого кола. Особливістю інформаційних послуг банку є те, що клієнт може їх отримати чи й повинен їх одержати заздалегідь. Тобто виникає значний часовий лаг між купівлею консультаційних послуг банку й одержанням клієнтом очікуваного ефекту.

До консультаційних банківських послуг належать:

1) консультації клієнтів щодо питань, пов'язаних із проведенням валютних операцій, операцій із цінними паперами, а також застосування норм законодавства, яку регулюють господарську діяльність;

2) підготовка різноманітних господарських договорів і зовнішньоекономічних контрактів клієнтів;

3) консультація клієнтів щодо питань фінансового планування, контролю, організації і ведення бухгалтерського обліку;

4) консультація клієнтів щодо питань ведення бізнесу клієнтів (збільшення капіталу, злиття, реорганізації, купівлі інших компаній);

5) надання інформації стосовно поточної ринкової кон'юнктури, оцінки її майбутніх змін тощо.

5.15.4. Трастові послуги банківських установ

Трастові послуги банків – послуги банків, які здійснюються на основі довірчих правовідносинах, за умов коли одна особа надає власне майно у розпорядження іншій особі з метою професійного управління ним. У винагороду банк одержує комісійні або відсоток від вартості операцій або прибутку. Класифікація трастових банківських послуг:

1. За характером розпорядження майном:

- пасивні, майно передане у трастове управління не може використовуватись або змінювати форму довіреними особами без додаткової згоди довірителя;

- активні, банк може видозмінювати майно, яке перебуває у його розпорядженні (продаж, надання у позику або заставу) без додаткової згоди довірителя.

2. За спрямуванням і типом клієнта:

- послуги для юридичних осіб (обслуговування облігаційної позики, агентські послуги, формування фондів погашення заборгованості, тимчасове управління справами компанії клієнта у випадку її реорганізації або ліквідації, депозитарні послуги, розпорядження активами, інвестування коштів клієнта у визначені ним види активів тощо);

- послуги для фізичних осіб (управління майном, зберігання майна, опікунство, управління спадщиною, агентські послуги тощо).

Послуги банків зі зберігання цінностей – одна із трастових банківських послуг, яка зумовлена тим, що банки володіють спеціальними приміщеннями й обладнанням, яке виключає випадкову втрату чи пошкодження цінностей, прийнятих банком на зберігання. Банк може зберігати цінності клієнтів у сховищі або надавати їм сейфи для зберігання у приміщенні банку.

5.15.5. Банківські операції з дорогоцінними металами

Операції банків із дорогоцінними металами – дії банківських установ, які пов'язані із: появою і припиненням права власності й/або інших прав на дорогоцінні метали; зберіганням і відпуском дорогоцінних металів; надходженням дорогоцінних металів до певних місць зберігання; ввезенням з-за кордону дорогоцінних металів у країну або вивезенням їх за кордон; зміною вмісту або фізичного стану дорогоцінних металів у речовинах і матеріалах під час їх видобутку, виробництва та використання.

Операції пов'язані з купівлею і продажем банківських металів здійснюються на міжбанківському валютному ринку України чи міжнародних ринках.

Основні види операцій банків з банківськими металами:

1. Депозитні операції (залучення металу на рахунок або його розміщення на певний строк із використанням металевих рахунків).

2. Кредитні операції (фізичне постачання дорогоцінних металах чи їх зарахування на рахунки із зобов'язанням зворотної поставки в вказаний строк).

3. Операції із монетами з дорогоцінних металів (купівля-продаж монет з дорогоцінних металів).

4. Операції спот (купівля-продаж дорогоцінних металів і їх зарахування чи списання не пізніше 2-го робочого дня після дня укладання договору).

5. Операції своп – одночасна купівля дорогоцінного металу і його продаж на інших умовах.

6. Опціонні операції – право купити чи продати банківський метал за визначеною ціною у вказаний час.

7. Форвардні операції – купівля-продаж дорогоцінного металу на строк більш ніж 2 робочі дні після дня укладення відповідного договору.

5.15.6. Факторингові та форфейтингові банківські послуги

Факторинг – купівля банком (фактором) у постачальника (продавця) грошових прав вимоги на дебіторську заборгованість покупців за відвантажену продукцію із одночасним прийняттям ризику виконання цієї вимоги, а також прийняття платежів. Основна роль факторингу – зменшення неплатежів, прискорення товарообігу й утворення стабільної системи фінансового забезпечення виробництва. Факторинг перетворює дебіторську заборгованість у реальні кошти, які можна одразу використовувати для подальшого виробництва[130].

[130] Банківські операції: в схемах, таблицях, коментарях : навч. пос. 2-ге вид., перероб. і доп. / укл. Гладчук О.М., Ткачук І.Я., Харабара В.М. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т, 2024. 221 с.

Факторингові послуги банку охоплюють:

- фінансування – під переуступку прав вимог;
- адміністрування дебіторської заборгованості;
- надання консультацій;
- інформаційно-аналітичне забезпечення.

За факторингові послуги банк отримує плату, яка формується із відсотка за кредит, комісійної винагороди за послуги банку і підвищений ризик банку-фактора.

Форфейтинг – операція, пов'язана зі стягненням коштів клієнтів за допомогою перепродажу куплених прав на товари чи послуги.

Особливості банківського форфейтингу:

- переважно використовується у зовнішній торгівлі;
- здійснюється лише у вільноконвертованих валютах;
- документи, які переважно використовуються: прості і переказні векселі;
- кредитування експортера здійснюється при купівлі на дисконтній основі векселів або інших боргових вимог;
- переважно здійснюється на середній строк;
- дисконтування здійснюється на основі використання фіксованих відсотків;
- переважно пов'язаний із купівлею-продажем машин, обладнання та інших товарів інвестиційного призначення.

5.15.7. Мобільний банкінг та інтернет-банкінг

Мобільний банкінг – система цілодобового контролю за рухом коштів за картковим рахунком у вигляді SMS-повідомлень на мобільний телефон. Система інтернет-банкінг дає змогу здійснювати управління рахунками у національній та іноземній валютах і отримувати потрібну інформацію про рух коштів за цими рахунками через інтернет[131].

Дистанційний банкінг дає можливість клієнтам:

- одержувати дані про баланс банківського рахунку;
- отримувати інформацію про рух коштів;
- здійснювати переказ коштів з картки на картку;
- дізнатись історію здійснених операцій;
- дізнатись результат виконаних трансакцій;
- дізнатись про прострочення боргу;
- дізнатись про закінчення терміну дії картки;
- призупинити дію картки;
- заблокувати картку;
- відновити дію картки, яку було призупинено тощо.

[131] Прасолова С.П., Вовченко О.С. Банківські операції : навч. посіб. Київ, 2017. 568 с.

Основні переваги використання дистанційного банкінгу клієнтами:

1) швидкість і зручність здійснення платіжних операцій;
2) географічна «незалежність» від розміщення банку;
3) використання електронних підписів;
4) можливість обміну фінансовими документами з іншими програмами тощо.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте суть і перелічіть різновиди банківських послуг.
2. У чому суть банківської гарантії та поруки?
3. Які посередницькі послуги банків?
4. Охарактеризуйте консультаційні послуги банку.
5. Наведіть класифікацію довірчих послуг банків.
6. Які головні види операцій банків із дорогоцінними металами?
7. Проаналізуйте роль факторингу для всіх його учасників.
8. Визначте переваги та недоліки використання інтернет банкінгу.

5.16. БАНКІВСЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ В РОБОТІ БАНКІВ

5.16.1. Інформаційні системи банківської діяльності, їх класифікація.
5.16.2. Структура банківської автоматизованої інформаційної системи.
5.16.3. Автоматизація банківської діяльності в Україні.

5.16.1. Інформаційні системи банківської діяльності, їх класифікація

Інформаційні системи в банківській діяльності – сукупність інформації, засобів телекомунікації, банків і баз даних, технологічних та апаратно-програмних засобів, методів процедур обробки даних, а також персоналу управління банку, які виконують функції збору, передавання, обробки та нагромадження інформації із метою наступної підготовки та прийняття ефективних управлінських рішень менеджментом банку.

Основна мета використання інформаційних систем у банківській діяльності – підвищення якості управління, забезпечення даними різного роду банківських спеціалістів (бухгалтерів, фінансистів, економістів, менеджерів тощо) необхідною інформацією з метою виконання ними своїх функцій.

Автоматизована банківська система – система, яка працює на базі ЕОМ та інших технічних засобів, які забезпечують процеси збору, реєстрації, передачі, обробки, зберігання й актуалізації даних задля виконання різних завдань при управлінні банківською діяльністю[132].

[132] Мороз Т.О. Інформаційні системи і технології у банківській сфері : курс лекцій. Миколаїв : МНАУ, 2017. 52 с.

Класифікація автоматизованих інформаційних систем у банківській діяльності:

1. *Внутрішні інформаційні системи банку:*

– автоматизована банківська система;

– система внутрішніх нормативних документів банку;

– система звітності та бухгалтерського обліку банку;

– система управління банківськими ризиками (у т.ч. кредитними);

– система економічної безпеки банку;

– система оцінки діяльності банку;

– маркетингова інформаційна система банку тощо.

2. *Зовнішні інформаційні системи банку:*

– система нормативних і законодавчих актів;

– інформаційні системи, які функціонують на базі сучасних інформаційних технологій та використовуються банком у процесі здійснення своєї діяльності (інтернет, Рейтер, СВІФТ тощо).

5.16.2. Структура банківської автоматизованої інформаційної системи

Банківська автоматизована інформаційна система складається із забезпечуючих і функціональних підсистем. *Забезпечуючі підсистеми* поєднують усі види ресурсів, потрібні для функціонування системи. До їх складу відносять підсистеми: програмного, інформаційного, технічного, організаційного, математичного, методичного, лінгвістичного й ергономічного забезпечення. *Функціональні підсистеми* банківської автоматизованої інформаційної системи поєднують блоки, комплекси та окремі задачі, які виконують певні банківські функції[133]. Вони охоплюють таку сукупність функціонально-спеціалізованих автоматизованих робочих місць:

- комплекс оперативно-розрахункових операцій;

- автоматизовані робочі місця: працівників кредитного відділу банку, працівників депозитного відділу банку, для роботи з іншими філіями банку, для роботи з міжбанківських розрахунків, працівників фондового відділу банку, працівників відділу управління активами і пасивами банківської установи, працівників відділу маркетингу;

- блок із забезпечення інформацією менеджменту банку.

Головними підсистемами функціональної складової банківської автоматизованої інформаційної системи є:

1. *Підсистема управління розрахунками банку (головне ядро)*. Охоплює 6 блоків завдань, у т.ч. «Операційний день банку», «Щоденний оборотно-сальдовий баланс», «Клієнт-банк», «Бухгалтерська статистична звітність», «Облік міжбанківських електронних платежів» тощо.

[133] Банківські операції: в схемах, таблицях, коментарях : навч. пос. 2-ге вид., перероб. і доп. / укл. Гладчук О.М., Ткачук І.Я., Харабара В.М. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т, 2024. 221 с.

2. *Підсистема управління кредитними операціями банку*. Включає 8 комплексів завдань, у т.ч. облік кредитних договорів, аналіз показників за довгостроковим кредитуванням банку тощо.

3. *Підсистема управління валютними операціями банку* (з виходом на SWIFT). Охоплює 4 комплекси завдань. Основні з них – облік біржових операцій, а також статистична звітність за валютними операціями банку.

4. *Підсистема управління фінансами банку*. Охоплює 3 комплекси завдань, у т.ч. облік акцій, аналіз стану оплати за кредитними ресурсами банку.

5. *Підсистема внутрішньобанківського обліку банку*. Містить 6 комплексів завдань. Головними з яких є, розрахунок заробітної плати персоналу, облік кадрів, облік матеріалів, облік основного капіталу банку і швидкозношуваних предметів.

6. *Незалежна інформаційно-пошукова система*, яка стосується юридичних і текстових документів, документів управління безпекою банку, а також контролю виконавчих документів тощо[134].

Банківська інформаційна система має трирівневу структуру та складається з бази даних, сховища даних, а також системи оперативної обробки трансакцій та системи побудови сховища даних і проведення аналізу з метою прийняття ефективних управлінських рішень у банку.

База даних банківської установи призначена для допомоги користувачам (працівникам банку) виконувати свою повсякденну роботу, а сховище даних – для можливості прийняття управлінських рішень менеджментом банку.

5.16.3. Автоматизація банківської діяльності в Україні

Сучасні інформаційні технології у банківській діяльності запроваджуються на двох рівнях банківської системи України (НБУ і комерційних банків).

НБУ запровадив, регулює та вдосконалює роботу системи електронних міжбанківських розрахунків і платежів (*СЕП* – державної платіжної системи, яка об'єднує засобами електронної пошти у єдиний інформаційний простір усі комерційні банки, які працюють в Україні).

Комерційні банки теж використовують сучасні програмно-технологічні й інформаційні засоби з метою удосконалення власної діяльності. Зокрема, банки використовують систему «*Клієнт-банк*», яка дає можливість клієнтам бути на постійному зв'язку з банком, здійснювати платежі дистанційно та швидко.

[134] Мороз Т.О. Інформаційні системи і технології у банківській сфері : курс лекцій. Миколаїв : МНАУ, 2017. 52 с.

Система «Клієнт-банк» виконує такі функції:

1. Забезпечення взаємозв'язку віддаленого робочого місця клієнта з банком.

2. Формування баз даних нормативно-довідкової інформації для клієнтів.

3. Формування і друк платіжних документів із банку.

4. Приймання сформованих банком документів: квитанцій, виписок із розрахункових рахунків, файлів змін, сформованих у банку для клієнтів.

5. Формування пачки документів у вигляді файлів для подальшої їх передачі в банк.

6. Комплексний захист інформації від несанкціонованого доступу.

7. Формування протоколів, де фіксується інформація про одержання (підготовлення до передачі) файлів, результатів перевірки ключів захисту інформації, прийняття та передавання повідомлень між клієнтами і банком.

Банки є учасниками *SWIFT* (міжнародної фінансової телекомунікаційної мережі), яка забезпечує цілодобову передачу і доставку повідомлень іншим учасникам системи, однак при цьому не виконує жодних розрахункових операцій, пов'язаних з їх бухгалтерськими проведеннями. Усі дані в SWIFT передаються у вигляді структурованих повідомлень, призначених для здійснення певної фінансової операції. Дана система індивідуально підтверджує прийом повідомлення та його обробку кожним під'єднаним вузлом банку.

Структуровані повідомлення у SWIFT включають наступні сфери: міжбанківські платежі, торгівлю грошима та валютою, платежі клієнтів, виписки з поточних рахунків банків тощо. Під'єднатися до SWIFT може будь-який банк, що має валютну ліцензію та готовий здійснити одноразові, щорічні та поточні фінансові витрати.

Важливим завданням банківських систем нового покоління є забезпечення введення максимального числа первинних документів і випуск такого ж числа звітів різного характеру.

Головним напрямом удосконалення інформаційних технологій в банках є перехід від «файл/серверних» систем до систем типу «клієнт/сервер» із використанням сучасних професійних розподілених реляційних систем управління базами даних, зокрема, таких як Sybase, Oracle, Informix та інші.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Опишіть суть і різновиди інформаційних систем банківської діяльності.
2. Яка структура банківської автоматизованої інформаційної системи?
3. Проаналізуйте архітектуру та роль СЕП у банківській діяльності.
4. Які основні функції системи «Клієнт-банк»?

5.17. ВИКОРИСТАННЯ INTERNET-ТЕХНОЛОГІЙ У ДІЯЛЬНОСТІ БАНКІВ

5.17.1. Платіжна система інтернет.
5.17.2. Кредитні інтернет-системи.
5.17.3. Захист електронних документів і електронних платежів.

5.17.1. Платіжна система інтернет

Сьогодні інтернет широко використовується у діяльності банків. Клієнти банку через інтернет мають доступ до певної фінансової інформації. Банки через інтернет отримують оперативну фінансову, законодавчу, комерційну й іншу інформацію, новини, формують інформаційні архіви тощо. Банки можуть застосовувати Web-сервери для одержання клієнтами інформації про власні рахунки і банк.

Платіжна система інтернет – система здійснення розрахунків між фінансовими установами, компаніями та інтернет-користувачами під час купівлі-продажу товарів і послуг через інтернет. Саме вона перетворює службу з обробки замовлень або електронну вітрину у повноцінну електронну крамницю із усіма її стандартними атрибутами.

Умови здійснення платежів у системі електронної комерції: аутентифікація, конфіденційність, авторизація, збереження цілісності інформації, багатоваріантність засобів оплати, гарантії ризиків продавця, платність трансакції.

Усі платіжні інтернет-системи за наявною схемою платежів розподіляють на: дебетові (які працюють з електронними чеками і цифровою готівкою) та кредитні (які працюють з кредитними картками).

В Україні при здійсненні платежів через інтернет застосовують системи на основі кредитних карток, смарт-карток і системи інтернет-банкінгу.

5.17.2. Кредитні інтернет-системи

Кредитні інтернет-системи є аналогами звичайних систем, які працюють із кредитними картками банків. У здійсненні платежів через інтернет за допомогою кредитних карток беруть участь:

1. Покупець (клієнт, який має комп'ютер доступом в інтернет).
2. Банк-емітент, у якому знаходиться розрахунковий рахунок покупця. Банк-емітент емітує картки і виконує фінансові зобов'язання свого клієнта.
3. Продавець (сервер електронної комерції, на якому розміщені каталоги товарів і послуг і приймаються замовлення від клієнтів на їх купівлю).

4. Банки-еквайєри (банки, які ведуть розрахункові рахунки продавців і обслуговують їх).

5. Платіжна система інтернет (електронні компоненти, що є посередниками між учасниками платіжної системи).

6. Традиційна платіжна система (комплекс фінансово-технологічних засобів для обслуговування банківських карток певного типу).

7. Процесинговий центр платіжної системи (забезпечує інформаційно-технологічну взаємодію між учасниками традиційної платіжної системи).

8. Розрахунковий банк платіжної системи (банк, який за дорученням процесингового центру виконує взаємозаліки між учасниками платіжної системи).

5.17.3. Захист електронних документів і електронних платежів

Основними видами загроз в інформаційній діяльності банків є: несанкціонований доступ до інформації, маніпуляція даними, некоректне розмежування прав доступу до інформації тощо.

Кожен із користувачів системи повинен мати чіткі і обмежені його посадовими функціями права доступу до інформаційних ресурсів системи. Набори прав доступу мають охоронятися системою захисту від несанкціонованого їх захоплення.

Головні засоби захисту інформації в банках:

1. *Фізичні* (створюють фізичні перешкоди на можливих шляхах проникнення і доступу порушників до інформаційних систем банків).

2. *Апаратні* (різноманітні пристрої, які вмонтовуються для внутрішнього захисту технічних засобів). Вони забороняють несанкціонований доступ і захищають цілісність програмного забезпечення, шляхом: ідентифікації суб'єктів (користувачів, обслуговуючого персоналу) і об'єктів (ресурсів) системи; аутентифікації суб'єкта за наданим ідентифікатором; перевірки повноважень і дозволу на відповідні види робіт; реєстрації (протоколювання) при звертанні до заборонених ресурсів; реєстрації спроб несанкціонованого доступу.

3. *Програмні* потрібні для виконання логічних і інтелектуальних функцій захисту, які вмонтовані до складу програмного забезпечення системи. Вони контролюють завантаження і вхід в систему через систему паролів, розмежовують і контролюють права доступу, захищають файли від вірусів, автоматично контролюють роботу користувачів через протоколювання їх дій.

4. *Апаратно-програмні* використовуються при аутентифікації користувачів і накладанні електронно-цифрових підписів. Найпоширенішим є використання смарт-карт, із паролями та ключами користувачів.

5. *Криптографічні* базуються на шифруванні, тобто криптографічному перетворенні даних. В автоматизованих банківських системах, вони реалізуються у вигляді апаратних, програмних чи програмно-апаратних методів захисту.

6. *Адміністративні* (організаційні заходи, які регламентують роботу автоматизованих банківських систем, діяльність персоналу, використання її ресурсів і т. д.). До них відносять: ретельний відбір персоналу, захист від установлення прослуховуючої апаратури, розробка чіткої технології обробки інформації та контроль за її дотриманням.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте суть платіжної системи інтернет і систем платежів, які використовуються українськими банками.
2. Назвіть учасників кредитних інтернет-систем та їх завдання.
3. Визначте основні загрози автоматизованим банківським системам.
4. Проаналізуйте основні засоби захисту інформаційних систем банків.

5.18. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ СТІЙКОСТІ БАНКУ

5.18.1. Фінансова стійкість банку та фактори впливу на неї.
5.18.2. Фінансова звітність банку й оцінка його прибутковості.
5.18.3. Методи оцінки фінансової стійкості банків.
5.18.4. Ліквідність банківської установи як основа забезпечення її фінансової стійкості.
5.18.5. Регулювання діяльності банків.
5.18.6. Обов’язкове резервування як метод підтримки фінансової стійкості банків.

5.18.1. Фінансова стійкість банку та фактори впливу на неї

Фінансова стійкість банку – спроможність банківської установи з максимальною ефективністю і мінімальним ризиком виконувати власні функції на ринку незалежно від впливу внутрішніх і зовнішніх чинників.

Внутрішня стійкість банку забезпечується належним рівнем банківського менеджменту і професійності персоналу, достатністю і якістю капіталу, а також якісною стратегією банку.

На фінансову стійкість банків впливають як внутрішні, так і зовнішні групи факторів: економічні, соціальні, політичні, правові, техніко-технологічні.

Принципи роботи фінансово стабільного банку:

- задовільність фінансового стану;
- наявність мети, політики та стратегії, для прогресивного розвитку банку;
- правової досконалості;

- технічної озброєності;
- сприятливості зовнішнього середовища;
- виваженості соціально-кадрової політики;
- структурної та функціональної мобільності.

Якісними критеріями фінансово стабільного банку є: відмінна ділова репутація керівництва банку, характер наданих і одержаних міжбанківських кредитів, а також характер аудиторського висновку.

Кількісними критеріями фінансово стабільного банку є: дотримання пруденційних нормативів, прибутковість діяльності, достатність величини капіталу, відповідна структура активів і пасивів, достатні банківські резерви.

6.18.2. Фінансова звітність банку й оцінка його прибутковості

Фінансова звітність банку – система взаємопов'язаних узагальнених показників, що відображають фінансовий стан та результати діяльності банку за звітний період. Метою звітності банку є забезпечення інформацією користувачів про фінансовий стан банку, його діяльність на грошовому, валютному та фондовому ринках і стати своєрідною рекламою банку[135].

Періодичність звітності банку, залежно від її виду, може бути різною: рік, квартал, місяць, декада чи день.

Основні форми фінансової звітності банків:

1. Звіт про фінансовий стан (баланс).
2. Звіт про прибутки і збитки й інший сукупний дохід.
3. Звіт про рух грошових коштів.
4. Звіт про зміни у власному капіталі.
5. Примітки.

Види доходів банку:

- процентний дохід;
- комісійний дохід;
- дохід від торговельних операцій банку із валютою, цінними паперами та іншими фінансовими інструментами;
- інші банківські операційні доходи: дохід від оперативного лізингу, дивідендний дохід, штрафи і пені, отримані за банківськими операціями;
- інші небанківські операційні доходи від здійснення господарських операцій;
- зменшення резервів;
- непередбачувані доходи.

Витрати банку (теж бувають процентними, комісійними, торговельними, іншими операційними, непередбачуваними тощо).

[135] Банківські операції : підручник / О.В. Дзюблюк та ін.; за ред. О. . Дзюблюка. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 688 с.

Відносно постійні витрати банку:

1) заробітна плата персоналу;
2) купівля чи виготовлення бланків і канцелярських товарів;
3) утримання приміщень, охорони та протипожежної сигналізації;
4) амортизаційні відрахування та інше.

Змінні витрати банку:

1) виплата відсотків за депозитами і міжбанківськими кредитами;
2) плата за послуги регіональної розрахункової палати і центру;
3) витрати на рекламу;
4) витрати на відрядження;
5) поштово-телеграфні витрати та інше.

Прибуток банку залежить від різниці обсягів доходів і витрат банку та є результатом його роботи, а також елементом стабільної діяльності.

Етапами оцінки прибутковості банку є:

1. Визначення розміру фактичного прибутку банку на основі звітності.
2. Порівняння розміру отриманого прибутку із його значенням у попередніх періодах.
3. Аналіз тенденцій у динаміці показників прибутковості банку.
4. Виявлення основних факторів впливу на показники прибутковості.
5. Оцінка цих факторів із позиції ризиків банку та ліквідності його балансу.
6. Розробка рекомендацій щодо підвищення рівня прибутковості.

Показники прибутковості банку:

Прибутковість банківських активів – співвідношення чистого прибутку банку та суми його активів.

Прибутковість робочих активів банку – співвідношення чистого прибутку банку і суми його робочих активів.

Прибутковість капіталу банку – співвідношення чистого прибутку й акціонерного капіталу банку.

Рівень прибутковості видатків банку – співвідношення прибутку і видатків банку.

Процентна маржа банку – різниця між співвідношенням процентних доходів і доходних активів банку та співвідношенням процентних витрат і процентних пасивів банку.

Чиста процентна маржа – співвідношення процентної маржі до активів банку.

5.18.3. Методи оцінки фінансової стійкості банків

Основними методами оцінки фінансової стійкості банків є: коефіцієнтний аналіз, інтегральний аналіз, бально-рейтинговий аналіз та факторний аналіз.

Коефіцієнтний аналіз фінансової стійкості банку – розрахунок фінансових коефіцієнтів, які описують фінансовий стан банку і порівняння одержаних результатів із нормативними або рекомендованими значеннями. До фінансових коефіцієнтів, які використовують під час аналізу фінансової стійкості банку, відносять показники: структури активів, кредитної діяльності, капіталу, структури зобов'язань і прибутковості банку.

Інтегральний аналіз фінансової стійкості банку – розрахунок базових коефіцієнтів, які найліпше описують поточний стан банку, зважування їх на вагові коефіцієнти значущості та визначення узагальнюючої оцінки додаванням або множенням одержаних компонентів.

Факторний аналіз ґрунтується на тому, що фінансова стійкість банку є прихованою величиною і не піддається безпосередньому виміру, проте проявляється через інші пов'язані показники роботи банків (прибутковість, адекватність капіталу, ліквідність), які можна розрахувати. Під час факторного аналізу збирається основна інформація про банк, яка характеризує його фінансовий стан меншою кількістю параметрів, які дають змогу визначити не лише фінансовий стан банку, а й фактори, які на нього впливають.

Бально-рейтинговий аналіз дає змогу банкам здійснювати порівняльну оцінку своєї діяльності. Рейтинг характеризує діяльність банків комплексно, встановлює загальні оцінки їх фінансового стану за стандартними показниками. Рейтингова оцінка банку визначає його належність до класу, розряду або категорії, а остаточним результатом рейтингування банків є список, у якому банки класифікують за певними ознаками. Методики, які використовуються при бально-рейтинговій оцінці діяльності банків: номерні, бальні (наприклад, CAMELSO), регресійні, індексні.

5.18.4. Ліквідність банківської установи як основа забезпечення її фінансової стійкості

Ліквідність банківської діяльності визначається на таких рівнях:

I рівень – ліквідність активів і пасивів окремого банку;

II рівень – ліквідність банку та його балансу;

III рівень – ліквідність усієї банківської системи країни.

Загалом ліквідність банку є його здатністю забезпечувати повне та своєчасне виконання ним своїх фінансових зобов'язань, здійснювати активні операції та забезпечувати необхідне поповнення ліквідних коштів. Задля цього банк має підтримувати баланс між термінами відповідних груп активів і пасивів банку (особливо кредитами і депозитами). Банкам необхідно щоденно за результатами здійснених операцій і з урахуванням ситуації на фінансовому ринку складати таблицю розриву активів і пасивів

банку за строками погашення, розраховуючи показники локального та загального розриву ліквідності банку.

Функціональні завдання стратегії управління ліквідністю банку: 1) задоволення попиту клієнтів на кредитні ресурси банку; 2) обмеження неприбуткового чи низькоприбуткового продажу активів банку; 3) оптимізація вартості депозитів банку; 4) виконання вимог банку за залученими депозитами; 5) оптимізація дохідності банку.

Нормативи ліквідності для українських банків:

Коефіцієнт покриття ліквідністю (LCR) – співвідношення високоякісних ліквідних активів до чистого очікуваного відпливу грошових коштів протягом 30 календарних днів. Нормативне значення – не менш ніж 100%.

Коефіцієнт чистого стабільного фінансування (NSFR) – співвідношення обсягу наявного стабільного фінансування (ASF) до обсягу необхідного стабільного фінансування (RSF) на горизонті один рік. Нормативне значення – не менш ніж 100%[136].

Управління ліквідністю банку передбачає цілий спектр заходів:

- розробка фінансової політики банку із врахуванням потреб його ліквідності;
- вибір методів оцінки та аналізу регулювання ліквідності;
- порядок прийняття поточних і стратегічних рішень у процесі управління ліквідністю банку;
- формування інформаційних баз даних та інше.

5.18.5. Регулювання діяльності банків

Регулювання діяльності банків – система заходів, які держава вживає через центральний банк, щоб забезпечити стабільну та безпечну роботу банків, запобігти дестабілізуючим процесам у банківській системі.

Напрямками державного регулювання діяльності банків є: банківський нагляд, монетарне (грошово-кредитне), валютне та податково-правове регулювання.

Заходи державного регулювання банківських установ:

- *превентивні* (обмеження доступу до банківської діяльності, недопущення можливих негативних наслідків ризиків у роботі банків, установлення пруденційних нормативів);
- *протекційні* (захист від уже існуючої загрози: створення та діяльність фондів державного страхування; формування резервів для відшкодування можливих утрат за активними операціями, рефінансування банків тощо).

Методи регулювання банківської діяльності поділяються на економічні (нормативні, коригуючі) та адміністративні.

[136] Про затвердження Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні : постанова Національного банку України від 28 серп. 2001 р. № 368..

У статті 66 Закону України «Про банки і банківську діяльність», визначено наступні *форми регулювання банків*, які використовує НБУ:

Адміністративне регулювання:

1) реєстрація банків і ліцензування їх діяльності;

2) установлення вимог та обмежень щодо діяльності банків;

3) застосування санкцій адміністративного чи фінансового характеру;

4) нагляд за діяльністю банків;

5) надання рекомендацій щодо діяльності банків.

Індикативне регулювання:

1) встановлення обов'язкових придунційних нормативів;

2) визначення для банків норм обов'язкових резервів;

3) установлення норм відрахувань до резервів на покриття ризиків;

4) визначення процентної політики;

5) рефінансування банків;

6) кореспондентські відносини;

7) управління золотовалютними резервами, включаючи валютні інтервенції;

8) операцій з цінними паперами на відкритому ринку;

9) імпорту та експорту капіталу[137].

Задля попередження існуючих ризиків у діяльності банків НБУ встановлює пруденційні нормативи (капіталу, ліквідності, кредитного ризику та інвестування) та контролює стан їх виконання банками.

5.18.6. Обов'язкове резервування як метод підтримки фінансової стійкості банків

Обов'язкові резерви банків – частка банківських депозитів у відсотках та інших ресурсів, які одержали банки з інших джерел, що, відповідно до законодавства, мають зберігатись у формі готівки у касі банків або їх депозитів у центральному банку.

Система банківського резервування складається із:

- резервів, які сформовані під кредитні ризики за активними операціями банків (надання кредитів, дебіторської заборгованості, вкладень у цінні папери тощо);

- обов'язкових резервів банків, які забезпечують можливість виконувати центральним банком монетарну політику й регулювати загальну ліквідність банківської системи;

- загальні резерви банківських установ для покриття непередбачених збитків;

- відрахування у державні фонди гарантування депозитів (ФГВФО).

[137] Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 грудня 2000 року № 2121-3 / ВРУ

Головною метою банківського резервування є:

1) утворення фондів на покриття непередбачених втрат;
2) регулювання кількості грошей в обігу;
3) забезпечення платоспроможності й кредитоспроможності банків;
4) підтримка ліквідності банків.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Проаналізуйте взаємозв'язок термінів «ліквідність банку», «платоспроможність банку», «надійність банку», «стабільність банку» та «фінансова стійкість банку».
2. З'ясуйте основні фактори впливу на фінансову стійкість банків.
3. Назвіть основні форми фінансової звітності банківських установ.
4. Опишіть структуру доходів і видатків банків.
5. Які основні методи оцінки фінансової стійкості банків?
6. Проаналізуйте роль ліквідності банку в його фінансовій стійкості.
7. Які складові системи банківського резервування?

Рекомендовані джерела:

1. Банківська система: навчальний посібник / укл.: П.О. Нікіфоров, О.М. Гладчук, М.Г. Марич, М.П. Федишин. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. 2023. 224 с.
2. Банківські операції: в схемах, таблицях, коментарях : навч. пос. 2-ге вид., перероб. і доп. / укл. Гладчук О.М., Ткачук І.Я., Харабара В.М. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т, 2024. 221 с.
3. Банківські операції : підручник / О.В. Дзюблюк та ін.; за ред. О. Дзюблюка. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 688 с.
4. Мороз Т.О. Інформаційні системи і технології у банківській сфері : курс лекцій. Миколаїв : МНАУ, 2017. 52 с.
5. Національний банк України : *офіційний вебсайт*. URL: https://bank.gov.ua
6. Прасолова С.П., Вовченко О. С. Банківські операції : навч. посіб. Київ, 2017. 568 с.
7. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-III.
8. Про валюту і валютні операції : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2473-VIII.
9. Про затвердження Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні : постанова Національного банку України від 28 серп. 2001 р. № 368.
10. Про іпотеку : Закон України від 5 черв. 2003 р. №898-IV.
11. Про Національний банк України : Закон України від 20 трав. 1999 р. № 679-XIV.
12. Про платіжні послуги : Закон України від 30 черв. 2021 р. № 1591-IX.
13. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб : Закон України від 23 лют. 2012 р. № 4452-6.
14. Ушакова О.А. Банківські операції : навч. посіб. Рівне : НУВГП, 2021. 226 с.
15. Чайковський Я.І. Організація платіжних операцій банків : навч. посіб. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. 232 с.

РОЗДІЛ 6. СТРАХУВАННЯ

ТЕМА 6.1. СТРАХУВАННЯ ЯК ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ

6.1.1. Необхідність і основи виникнення страхового захисту.
6.1.2. Страховий фонд: теорії та форми його організації.
6.1.3. Суть страхування, його функції та роль.

6.1.1. Необхідність і основи виникнення страхового захисту

У своєму житті людина, проводячи певну діяльність, володіючи благами, наражається на певні ризики. Вони можуть бути фінансові, матеріальні, особисті, передбачувані, непередбачувані, які підлягають страхуванню або ні, взаємопов'язані тощо.

Відколи існує людство, воно намагається себе убезпечити від можливих негараздів, надзвичайних подій, що можуть вплинути на життя або окремої людини або всього населення країни. Створюючи матеріальні запаси у сприятливі роки, громади мали підтримку у важкі часи, при настанні стихійних лих чи непередбачуваних подій. З розвитком суспільних відносин і ускладненням економічних процесів зростає і необхідність забезпечення стабільності відтворювальних процесів і обмеження чи усунення наслідків ризикових обставин.

Саме відчуття і страх додаткових утрат, збитків, біди, нещасних випадків застерігали від невиважених дій, спонукали до пошуку засобів захисту, фіксування причин і факторів надзвичайних подій, створення різних запасів, за рахунок яких можна було б підтримати життя, діяльність. Так, щоб захистити себе від певних ризиків і легше подолати негативні наслідки їх настання, людина зверталася по допомогу чи підтримку до родичів, друзів, мешканців громади. Пізніше, з метою убезпечення себе на випадок різних подій, люди вже об'єднувалися і могли отримати допомогу через об'єднання, гільдії, союзи, цехи. Тобто в силу ускладнень ризиків складнішими стають і відносини між людьми, людиною і товариствами, людиною і державою.

За допомогою спершу страхового захисту, а потім і страхування людина/господарство отримує підтримку/кошти ззовні й так відновлює/підтримує досягнутий рівень життя чи виробничу діяльність. Ці відносини набувають систематичного організованого порядку, а серед несприятливих подій виділяють найбільш характерні і часті – стихійне лихо і нещасний випадок.

Стихійне лихо – подія, спричинена руйнівною дією сил природи, охоплює здебільшого немалу територію і призводить до значних матеріальних збитків і людських утрат.

Нещасний випадок – подія, яка через несприятливий збіг обставин призводить до загибелі або втрати здоров'я окремих людей.

За умов науково-технічного прогресу ускладнення технологій людина, з одного боку, навчилася передбачати і контролювати певні ризикові події, а з іншого – спричинила виникнення ще більшої кількості та видів ризиків, небезпек, а також збільшила масштабність їхніх наслідків. У зв'язку з цим зростає і нагальна потреба попередження і відшкодування збитків, завданих небезпеками. Відносини, що складаються з цього приводу, мають об'єктивний характер і у своїй сукупності складають категорію «страховий захист».

Суть ***страхового захисту*** полягає у нагромадженні та витрачанні грошових та інших ресурсів для здійснення заходів, пов'язаних з попередженням, подоланням або зменшенням негативного впливу ризиків і відшкодування пов'язаних з ними витрат.

Ознаки страхового захисту:

1. Випадковий характер настання несприятливої події.
2. Надзвичайність завданих збитків, що визначається у грошових чи натуральних вимірниках.
3. Необхідність попередження ризикових ситуацій та відшкодування завданих збитків.

Фактично страховий захист і страхування є методом підготовки до ризику. Первинними формами страхового захисту були самострахування та взаємодопомога. І тільки з розвитком економічних відносин страхування набуває організованої форми, економічного явища (рис. 6.1.).

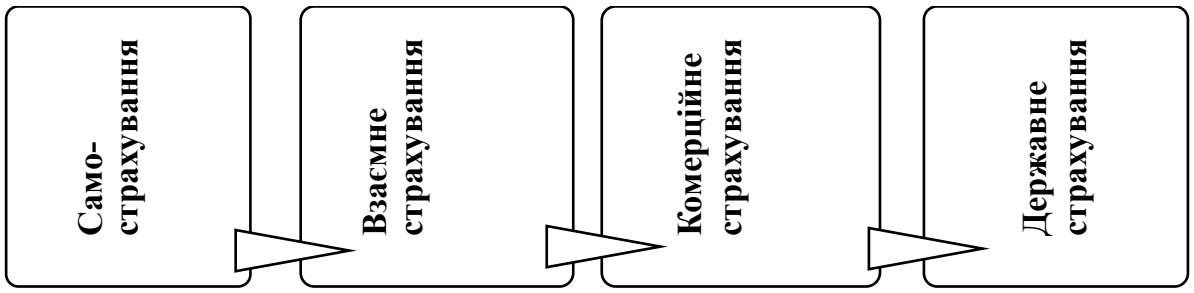

Рис. 6.1. Послідовність розвитку способів забезпечення страхового захисту

Матеріальною основою реалізації страхового захисту служить страховий фонд.

6.1.2. Страховий фонд: теорії та форми його організації

Страховий фонд – це уособлена частина ВВП і НД, що призначена для покриття надзвичайної шкоди та можливого запобігання їй. Розмір

страхового фонду вказує на розмір втрат, які зазнає суспільство у результаті ризиків, що покриваються страхуванням.

Загалом виокремлюють *Марксову й амортизаційну теорії* формування страхового фонду. Їх основу складає розуміння необхідності мати фонд на випадок різних несприятливих обставин, однак підхід до формування такого фонду в цих теоріях – різний.

Згідно з теорією, сформованою К. Марксом (1818-1883) у праці «Капітал», витрати на страхування повинні здійснюватися за рахунок прибутку, тобто додаткової вартості.

Положення амортизаційної теорії сформовані представником школи державного соціалізму Адольфом Вагнером (1835-1917) та математиком Ернстом Шредером (1841-1902). Вони визначають, що витрати на страхування повинні зараховуватися до собівартості продукції певними частинами, аналогічно амортизаційному фонду.

Організаційні форми страхового фонду:

1. Державний страховий (резервний) фонд (ДСФ). Утворюється за рахунок загальнодержавних ресурсів і призначений для відшкодування збитків і подолання наслідків стихійних лих у межах всієї країни. Формується як у натуральній, так і грошовій формах.

Мету і порядок формування, управління та використання фондів визначають на законодавчому рівні. Державні фонди, як правило, групують за такими цілями: стабілізаційні фонди; заощаджувальні; резервно-інвестиційні; фонди розвитку; пенсійні резервні фонди.

В Україні порядок використання коштів державного страхового (резервного) фонду визначається КМУ, розпорядження коштів здійснюється за рішенням ВРУ.

2. Фонд самострахування (фонд ризику товаровиробника). Підлягає формуванню юридичними або фізичними особами у децентралізованому порядку, як правило, у вигляді натуральних запасів і грошових коштів. За його допомогою проводять оперативне подолання тимчасових труднощів у діяльності юридичних чи фізичних осіб.

Порядок формування фондів самострахування юридичними особами залежить від виробничого процесу, налагодженості зв'язків постачання, галузі функціонування суб'єкта, його розмірів. Фізичні особи формують свої страхові фонди на власний розсуд і потреби.

3. Страховий фонд страхової компанії має лише грошову форму, створюють його у таких двох частинах:

- перша частина – за рахунок страхових внесків клієнтів компанії. Ці страхові фонди мають назву страхові резерви, і мають суто цільове використання – відшкодування збитків постраждалих клієнтів.

- друга частина – за рахунок частини прибутку страхової компанії, внесків її засновників та акціонерів. Використовується на потреби компанії аналогічно фонду ризику товаровиробника.

Отже, акумульовані у страхових фондах значні матеріальні та грошові ресурси поряд із цільовим призначенням на відшкодування збитків служать дієвим внутрішнім джерелом інвестицій в економіку країни.

6.1.3. Суть страхування, його функції та роль

Страхування – це система економічних відносин, що полягають у передачі ризику матеріальних або грошових втрат фізичними та юридичними особами за певну плату спеціалізованій організації, яка зобов'язується виплатити відшкодування збитків при настанні страхового випадку за рахунок сформованих нею резервів (рис. 6.2.).

Рис. 6.2. Підходи до визначення та сприйняття страхування

Американський економіст, головний оглядач Financial Times Тім Гарфорд зараховує страхування *до 50 винаходів, що змінили світ*, відносячи його до категорії «Колесо» – ідей, які завжди можна пробувати вдосконалювати, але в усіх випадках та базова концепція, що в їхній основі, надзвичайно ефективна[138].

Ознаки страхування:

1. При страхуванні виникають грошові розподільчі та перерозподільчі відносини, зумовлені наявністю грошового ризику.

2. Для страхування характерні замкнуті перерозподільчі відносини між його учасниками, що пов'язане із солідарним розподілом збитків одного чи кількох господарств між усіма застрахованими господарствами.

3. Страхування передбачає перерозподіл збитків, як у просторі, так і у часі.

[138] Гарфорд Т. Речі, що змінили світ. Історія економіки в 50 винаходах / пер. з англ. Р. Скакун. Київ : Наш формат. 2018. С. 288.

4. Поворотність мобілізованих у страховий фонд коштів.

Науковці виділяють різну кількість функцій страхування – деталізуючи або об'єднуючи характерні процеси. У загальному можна виділити такі: ризикова; запобігаюча (превентивна); зберігаюча (заощаджувальна); контролююча; інвестиційна.

Загалом страхування забезпечує страховий захист і безперервність суспільного виробництва, допомагає державі виконувати соціальну функцію, акумулює значні фінансові ресурси, які можуть інвестуватися в економіку країни.

Принципи страхування: вільний вибір страхувальником страховика, а страховиком – виду/класу страхування (при добровільній формі); страховий ризик; страховий інтерес; максимальна сумлінність сторін договору страхування; відшкодування в межах реально завданих збитків; франшиза; суброгація; контрибуція; співстрахування та перестрахування; диверсифікація.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому суть страхового захисту та які його основні ознаки?
2. Які причини виникнення страхування?
3. У чому полягає основне призначення страхових фондів?
4. Поясніть особливості Марксової та амортизаційної теорії формування страхових фондів.
5. Що таке страхування? Яка його економічна природа, суть і функції?
6. Охарактеризуйте основні принципи страхування.
7. Визначте місце страхування серед економічних категорій.
8. Що спільного між страхуванням, кредитом і фінансами?

ТЕМА 6.2. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СТРАХУВАННЯ

6.2.1. Історія розвитку страхування у світі.
6.2.2. Історія виникнення страхування в Україні.
6.2.3. Страхова справа в Україні від 90-х років XX ст. до сьогодення.

6.2.1. Історія розвитку страхування у світі

Страхування у своєму розвитку пройшло складний шлях, зумовлений протиріччями політичних, економічних, соціальних перетворень і виникло насамперед завдяки розвитку торгівлі. Зародження страхових відносин відбулося ще за тисячі років до нашої ери.

Перші методи зменшення ризику передбачали або об'єднання ризику, або передачу ризику лихварям чи інвесторам подорожі. Ще в 3000 році до нашої ери *китайські купці* об'єднували ризики втрати, перевозячи вантаж

стрімкими китайськими річками. Купці в *Шумерії та Стародавньому Вавилоні* об'єднували свої ризики, щоб запобігти втратам вантажу від крадіжок чи нападу піратів.

Іншим засобом зниження ризику була передача, принаймні частини цього ризику, лихварям. Великий кодекс Хаммурапі дозволяв передачу ризику від купців до лихварів, тож, якщо їхній товар був утрачений або покинутий, їхні позики у лихварів прощалися.

У *1200 р. до н. е.* фінікійські купці почали перекладати частину свого ризику на спонсорів певних подорожей. Для опису цих позик використовувалася спеціальна термінологія: *донна позика* (якщо корабель використовувався як застава), *позика-респонденція* (заставою був вантаж).

Римляни вперше структурували страхування як *фінансовий контракт* кілька тисяч років потому. Стародавні греки та римляни започаткували страхування здоров'я та життя, створивши гільдії або «доброзичливі товариства» для догляду за сім'ями померлих членів. Найпоширенішою формою страхового захисту на той момент було взаємне страхування.

У XIII ст. воно набуло поширення в Італії, Німеччині, Англії, де активно розвивалися торгівля, морське судноплавство, грошові розрахунки. Зокрема, *римські колегії* – страхування на випадок смерті, *німецькі купецькі гільдії (пізніше цехи)* – страхування від нещасних випадків, страхування до старості.

Договори страхування як окреме явище, тобто не пов'язане з позиками чи іншими контрактами, були винайдені в *Генуї в 14 столітті*. Страхування починає набувати рис комерційної операції (страхового бізнесу). Цей процес особливо поширився у морському страхуванні в Італії. *Перші зразки сучасних страхових угод*, як вважають дослідники, виникли у *XIV ст.* одночасно в Італії та Нідерландах. Тоді ж з'являються перші комерційні страхові компанії у морському страхуванні. Найдавнішу з відомих історикам угод з морського страхування укладено в Генуї 1347 року. Відповідно до угоди між страховиком і страхувальником (купцем, господарем судна), страховик передавав певну суму купцю у вигляді позики, з умовою, що він її втрачає, якщо виникне аварія. В іншому випадку купець повертає страховику суму разом з винагородою.

На основі дієвої практики був сформований *Венеціанський кодекс морського страхування*. Далі ініціатива в морському страховому законодавстві переходить до Англії.

У XVII-XVIII ст. виникають товариства страхування життя, що вже базувалося на строгій математичній організації (теорія ймовірності, таблиці тривалості життя). Найраніший відомий поліс страхування життя був укладений на Королівській біржі в Лондоні 18 червня 1583 року.

Офіційно створена компанія зі страхування від пожеж у світі і *найстаріша страхова компанія,* яка діє й нині, – Hamburg Fire Office – заснована в 1676 році.

У XVIII ст. почало формуватися страхування тварин, урожаїв. Розвиток капіталістичних відносин, поширення машин сприяли виникненню страхування майна, страхування від вогню, страхування на випадок хвороби, інвалідності. На ринок усе частіше виходять акціонерні страхові компанії[139].

З другої половини XIX ст. до страхування долучається держава. Уряди багатьох країн починають впроваджувати *обов'язкові види страхування* від хвороби та старості. У 1880-х роках канцлер Німеччини Отто фон Бісмарк запровадив пенсії за віком, страхування від нещасних випадків і медичне обслуговування, що лягло в основу соціальної держави. Згодом держави впроваджують й інші види обов'язкового страхування щодо ризиків, які мають вагоме загальнолюдське значення.

Початок XXI століття ознаменувався переплетенням і поглибленням взаємодії страхових компаній, банками, брокерами, інвестиційними компаніями, і надання комбінованих фінансових послуг. Усе більше відбувається застосування *InsurTech та FinTech.*

6.2.2. Історія виникнення страхування в Україні

Найдавнішим способом страхового захисту на українських землях було *взаємодопомога*. У вітчизняній літературі виникнення первинних форм страхування у Київській Русі пов'язують із визначною пам'яткою − Руською правдою, де зазначалося про підтримку сиріт, інвалідів, удів, пристарілих. Починаючи з XIII століття і до появи залізниці особливу роль на теренах сучасної України відігравало чумацтво. Якщо під час подорожі з чумаком ставалася якась біда, то зусиллями всього гурту потерпілому (або родичам) виділялася грошова допомога або частина товару. При цьому попередньо фонд допомоги не формували, а вносили свої частки лише при настанні певного випадку.

Дослідник національного страхування М.С. Клапків у своїй праці «Витоки національного страхового ринку» визначав засади суспільної солідарності серед козацтва та чумаків. У XV столітті в містах почали з'являтися так звані *загальні фонди, братства*, функціонували так звані *«дворища»,* що сприяло згуртованості та підготовці до ризиків. Синевидські (прикарпатські) бойки створювали братські «компанії». Пов'язані лише моральним авторитетом спільної клятви-присяги» вони підтримували один одного при нещасних випадках у дорозі, захищали вдів і сиріт, що залишалися вдома[140].

---

[139] Реверчук С.К., Сива Т.В., Кубів С.І, Вовчак О.Д. Історія страхування. Київ : Знання. 2005. С. 101.

[140] Клапків М.С., Клапків Ю.М. Витоки національного страхового ринку України. Тернопіль : Карт-бланш, 2003. С. 9.

Перша страхова компанія на теренах Східної України була створена в *1863 р. у Полтаві*. Це було товариство взаємного страхування від вогню. Першими українськими товариствами на території Західної України були страхове товариство страхування від вогню *«Дністер» (1891 р., м. Львів)* і товариство взаємного страхуванні життя і пенсій *«Карпатія» (1911 р., м. Чернівці).*

Страхування в Українській РСР розвивалося в умовах державної монополії в галузі страхування та командно-адміністративних методів управління народним господарством.

6.2.3. Страхова справа в Україні від 90-х років XX ст. до сьогодення

Етап *становлення* страхового ринку в Україні розпочався разом з розбудовою незалежної економіки, 1991-1996 рр. Це період невикористаних можливостей і помилок: зміна форм господарювання, відсутність спеціалізованого законодавства, скасування монополії держави на страхування, лібералізація економіки, функціонування псевдостраховиків, зниження платоспроможності населення, втрата довіри до страховиків.

Другий етап (1996-2010 рр.) етап *розбудови* – законодавче регулювання діяльності страховиків, впровадження нових видів страхування, поширення інституту страхових брокерів; створення державного наглядового органу; створення професійних об'єднань страховиків; зростає частка страхування у ВВП.

Третій етап (з 2010 р. до сьогодення) – страхування в Україні *розвивається* під впливом різноманітних як сприятливих так і негативних факторів національної та міжнародної економік. Законодавство України все більше спрямоване на наближення до європейських стандартів, роль уповноваженого наглядового органу у сфері страхування передано НБУ. Карантинні обмеження 2020-2021 рр. підштовхнули онлайн-канал реалізації страхових послуг, активізувалося медичне страхування. Після початку війни росії проти України багато серйозних, відповідальних страховиків продовжували виплачувати відшкодування потерпілим клієнтам за майновими договорами. У той же час значно скоротилася кількість страховиків на ринку (за станом на 30 вересня 2023 року – 111 (дев'ять місяців 2022 року – 139, 2021 року – 169) компаній)[141].

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає зміст поняття «бодмерея»?
2. Коли і де було засноване перше страхове товариство у світі?
3. Якими нормативними документами регулювалась страхова діяльність в Царській Росії?
4. Коли та де виникли перші зразки сучасних страхових угод?
5. Поясніть, використовуючи історичний досвід, причину недовіри населення до страхування в України.
6. Що впливає на рівень розвитку страхування в Україні та світі?

[141] Асоціація Страховий бізнес : *офіційний вебсайт*. URL: https://insurancebiz.org/index.php.

ТЕМА 6.3. РИЗИК І РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТ

6.3.1. Поняття ризику в страхуванні. Класифікація страхових ризиків.
6.3.2. Управління ризиками.
6.3.3. Контроль над ризиками.

6.3.1. Поняття ризику в страхуванні. Класифікація страхових ризиків

Згідно із Законом України «Про страхування», ***страховий ризик*** – певна подія, на випадок якої проводиться страхування і яка має ознаки ймовірності та випадковості настання[142].

Загалом ***економічний ризик*** – можливість непередбачуваного виникнення небажаних збитків у грошовому вираженні (рис. 6.3.).

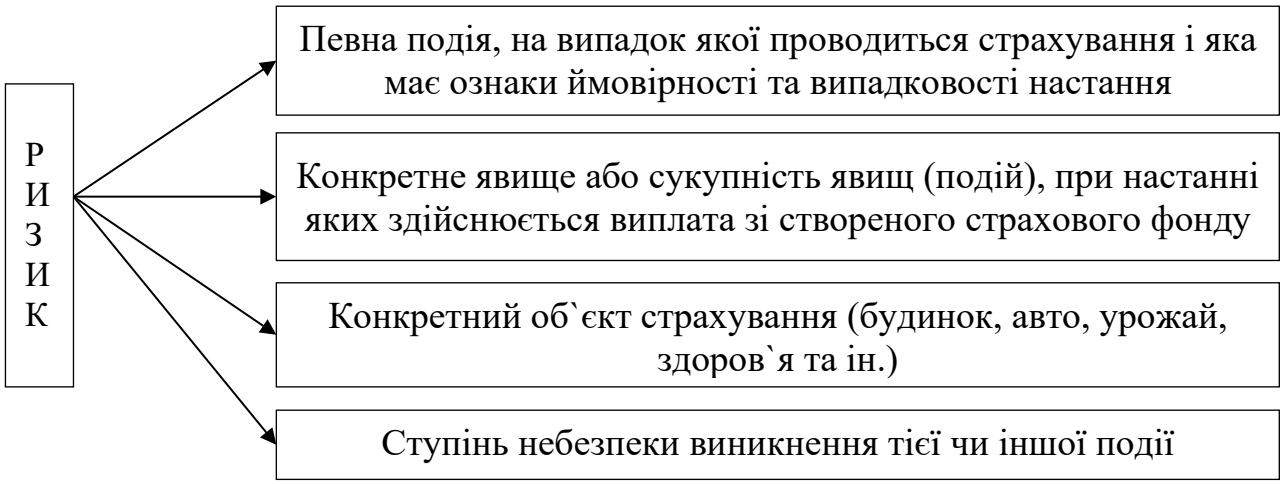

Рис. 6.3. Трактування поняття «ризик» у страхуванні

При цьому важливими моментами є:

- невизначеність, непередбачуваність ризикової ситуації;
- можливість виникнення збитку, але не в результаті усвідомлених, навмисних дій суб'єкта;
- наявність небажаності виникнення збитку для суб'єкта та його інтересу у відновленні об'єкта;
- математичний вимір імовірності ризику та розмірів збитків;
- можливість застосування превентивних заходів до настання ризику.

Класифікацію ризиків здійснюють за:

1) об'єктом;
2) характером і механізмом виникнення;
3) частотою настання;

[142] Про страхування : Закон України від 18 лист. 2021 р. № 1909-IX.

4) специфікою результатів;
5) місцем виникнення ризиків;
6) ступенем залежності збитку від вихідної події;
7) рівнем економічного суб'єкта;
8) критерієм ступеня врахування часового фактору;
9) терміном виявлення та ліквідації негативних наслідків;
10) ступенем поширеності конкретного ризику;
11) ступенем передбачуваності, або прогнозованості;
12) частотою виникнення збитку;
13) розміром збитку.

Ситуацію, за якої одна подія може спричинити збитки на різних об'єктах, але відповідальність за покриття цієї події повністю або частково лежить на одній організації або особі, називають ***кумуляцією ризиків***.

Синергія ризику – сумарний ефект взаємодії двох або більше факторів, дія яких переважає ефект кожного окремого компонента.

При цьому варто враховувати, що частота виникнення ризику і розмір збитку не виявляються незалежно. Тобто збитки певної величини відбуваються із певною частотою виникнення. Такий взаємозв'язок має назву ***розподіл збитку.***

Диверсифікація ризиків – спосіб зменшення рівня концентрації ризиків та перерозподіл їх за обсягами, часом та у просторі. З метою збалансування страхового портфеля та забезпечення фінансової стійкості страховик не повинен брати на відповідальність ризики лише одного типу або перестраховувати ризики лише в одній компанії.

При роботі з ризиками важливим питанням є ступінь їх передбачуваності (прогнозованості) та готовності до покриття їхніх наслідків. Відповідно до цього визначають апетит суб'єкта до тих чи інших ризиків.

6.3.2. Управління ризиками

Основними методами кількісної оцінки ризиків є: статистичні (метод індивідуальних оцінок; метод середніх величин; метод відсотків); експертних оцінок; використання аналогів; критичних значень; аналіз чутливості, імітаційне моделювання. Вибір певного методу буде залежати від наявності відповідної кількості спостережень, бази даних, часових термінів проведення аналізу тощо.

Управління ризиком (ризик-менеджмент) – процес прийняття та виконання управлінських рішень, які мінімізують несприятливий вплив на організацію або облік збитків, спричинених випадковими подіями.

Ризик-менеджмент охоплює такі послідовні етапи:

1 – аналіз ризику;

2 – контроль за ризиком;

3 – фінансування ризику.

Кожний із цих етапів передбачає вживання великої кількості різних організаційно-фінансових заходів.

У процесі аналізу ризику проводять:

- діагностику (ідентифікацію) ризиків – ***кваліфікація;***
- оцінювання ризиків кількісними методами – ***квантифікація;***
- визначення послідовності подальших дій на підставі загальної оцінки ризику в конкретній ситуації.

6.3.3. Контроль над ризиками

Важливим етапом ризик-менеджменту є контроль над ризиками, який має на меті повне або часткове їх усунення. Контроль над ризиками здійснюється різними способами:

- *ухилення від ризику* (Riskelimination) – заходи, які дають можливість повністю уникнути несприятливих подій;

- *скорочення ризику* (Riskreduction або Riskmitigation) **–** набір дій, що сприяють зменшенню несприятливих наслідків певного органу державного управління, фірми або фізичної особи. Ця процедура припускає, що ризики залишаються на власній відповідальності носія. Тому її іноді називають узяттям ризиків на себе (Risk retention або Risk assumption);

- *передача ризику* (Risktransfer) – сукупність заходів, які дають можливість перекласти відповідальність за зниження можливості виникнення несприятливих подій та за відшкодування пов'язаних із ними втрат на інший суб'єкт. Трансфер ризиків може відбуватися під гарантію іншого суб'єкта або професійного страховика на підставі договору страхування за відповідну плату.

Виокремлюють інші процедури управління ризиком, які базуються на врахуванні співвідношення між моментом здійснення певних заходів і моментом виникнення несприятливої події.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Який взаємозв'язок між страховим ризиком і страховим випадком?
2. Які ризики найбільш небажані для страховиків і чому?
3. За якими критеріями можна оцінити ефективність управління ризиком у страхуванні?
4. Розкрийте особливості катастрофічних ризиків.
5. Які основні етапи охоплює ризик-менеджмент?
6. За допомогою яких способів може здійснюватися контроль над ризиками?

ТЕМА 6.4. ТЕРМІНОЛОГІЯ СТРАХОВОЇ СПРАВИ

6.4.1. Терміни загальних умов страхування.
6.4.2. Терміни умов формування страхового фонду.
6.4.3. Терміни умов використання коштів страхового фонду.
6.4.4. Міжнародні страхові терміни.

6.4.1. Терміни загальних умов страхування

Страховик – фінансова установа, приватної або державної форми власності, що має статус юридичної особи та володіє ліцензією на право здійснювати діяльність із страхування.

Страхувальник – юридична або дієздатна фізична особа, яка уклала договір на страхування, сплатила належні внески і має право в разі настання страхового випадку отримати відшкодування в межах застрахованої відповідальності або страхової суми, обумовленої в полісі.

Застрахований – особа, життя, здоров'я, працездатність якої є об'єктом страхового захисту. Стосується продуктів страхування рівня життя громадян. Якщо клієнт звернувся по страхування свого життя, то він одночасно є і страхувальником і застрахованою особою.

Одержувач страхового відшкодування (вигодонабувач) – фізична або юридична особа, якій за умовами договору страхування надано право на отримання страхового відшкодування. Ним може бути страхувальник, застрахований або третя особа згідно з договором або законом.

Об'єкт страхування – конкретний майновий інтерес страхувальника, якому може бути завдано шкоди в разі стихійного лиха, нещасного випадку або іншої страхової події.

Страховий захист – економічна категорія, що відображає сукупність специфічних відносин, які пов'язані з передбаченням, подоланням та відшкодуванням збитків, які можуть бути заподіяні виробництву та життєвому рівню населення.

Страховий інтерес – матеріальна заінтересованість у захисті об'єктів страхування, до яких страхувальник має стосунок як власник, орендатор, перевізник, тощо, та забезпечення їх відновлення або компенсації можливих збитків.

Страховий поліс (сертифікат, свідоцтво) – документ, який підтверджує факт страхування. Видається страховиком страхувальнику після сплати разового або першого внеску. Містить основні умови договору.

6.4.2. Терміни умов формування страхового фонду

Страхова відповідальність (обсяг страхового забезпечення, страхове покриття) – сукупність умов страхування, що стосуються об'єкта

страхування, страхових ризиків, винятків, що визначають зобов'язання страховика сплатити страхове відшкодування або страхову суму при обумовлених наслідках страхових випадків. Основою страхової відповідальності є встановлений умовами страхування перелік страхових випадків.

Страхова оцінка – визначення вартості майна для певної мети страхування. Вимагається, щоб застрахованою була дійсно залишкова вартість майна. Залежно від умов страхування, страхова оцінка може бути нижчою за дійсну вартість майна, рівною, але не вищою за первісну.

Страхова сума – грошова сума, на яку фактично застрахований об'єкт, і в межах якої страховик буде виконувати зобов'язання з виплати страхового відшкодування.

Страхове забезпечення – рівень страхової оцінки відносно вартості майна, яке прийняте на страхування. Виражається у відсотках до вказаної суми, або нормується у грошових одиницях на один об'єкт страхування. Основними системами страхового забезпечення є пропорційна система, система першого ризику, система граничних величин. У межах окремих страхових продуктів та певних об'єктів, страховики можуть застосовувати системи: *повної (дійсної) вартості; відбудовної вартості; «дробової» частини ризику; «нове за старе».*

Страховий тариф – виражена у грошах плата з одиниці страхової суми, або процентна ставка від сукупної суми. Залежить від ймовірності настання страхового випадку.

Страховий платіж (внесок, премія) – плата страхувальника за отримані від страховика послуги страхування. Визначається з урахуванням страхової суми і тарифної ставки за договором.

Строк страхування – період часу, протягом якого об'єкт вважається застрахованим. Від строку страхування слід відрізняти строк дії договору страхування. Строк дії договору страхування починається лише після сплати разового та першого внеску і закінчується разом із строком страхування.

Страхове поле – максимальна кількість об'єктів, які потенційно можуть бути застраховані. Наприклад, загальна кількість авто, зареєстрованих на певній території. Загальна кількість населення області, країни.

Страховий портфель – фактична кількість застрахованих об'єктів або кількість укладених договорів страхування.

6.4.3. Терміни умов використання коштів страхового фонду

Страховий ризик – це ймовірність нанесення збитку в результаті страхового випадку, розрахована математично. Ця ймовірність є основою для розрахунку страхових тарифів. Ще страховий ризик визначають як: а) певну небезпеку, страховий випадок, від якого проводиться страхування;

б) частину вартості майна, яка не охоплена страхуванням, і тому залишається на власному ризику страховика; в) певні об'єкти страхування за їх страховою оцінкою та ступенем ймовірності нанесення збитків.

Страховий випадок – подія, яка фактично відбулася і, у зв'язку з її негативними чи іншими наслідками, що обумовлені у договорі, може бути сплачене страхове відшкодування.

Територія страхового покриття – територіальне розташування / перебування об'єкта страхування, в умовах якого об'єкт був застрахований. Якщо страховий ризик відбувся за межами території страхового покриття, то це не є страховим випадком.

Страховий акт – документ, укладений в певному порядку, і який підтверджує факт і причини настання страхового випадку.

Аварійний комісар – уповноважена страховою компанією особа, яка з'ясовує факт, причини настання страхового випадку та оцінює розмір збитків. За результатами роботи складає аварійний сертифікат (страховий акт).

Страховий збиток – вартість повністю загиблого, чи втраченої частини пошкодженого майна за страховою оцінкою. При страхуванні від нещасних випадків страховий збиток визначається як рівень втрати працездатності особою та кількість днів перебування в лікарні. Порядок розрахунку страхового збитку обов'язково прописують у правилах і договорі страхування.

Страхове відшкодування (страхова виплата) – частина або повна сума збитку, що належить до сплати страховиком страхувальнику згідно з договором страхування.

Франшиза – частина збитків, яка не відшкодовується страховиком страхувальнику згідно з договором страхування. Є умовна і безумовна франшиза.

Суброгація – це передбачений договором страхування перехід від страхувальника до страховика права вимоги до винуватця шкоди у межах фактично виплаченого страхового відшкодування. Суброгація відмінна від регресу за правовими ознаками.

6.4.4. Міжнародні страхові терміни

Абандон – відмова страхувальника судна або вантажу від усіх прав власності на застрахований об'єкт на користь страховика, якщо той виплатить усе належне страхове відшкодування. Застосовується тоді, коли об'єкт страхування зникає безвісти або усувати пошкодження економічно недоцільно.

Аджастер – фізична або юридична особа, яка виступає від імені страхової компанії для вирішення питань щодо претензій страхувальника

за страховим випадком. Аджастер фактично виконує функції аварійного комісара за певними видами страхування, тобто оцінює факт страхової події, складає експертний висновок. У морському страхуванні аджастера інколи називають диспашер.

Аквізитор – працівник страхової компанії, який здійснює розробку та впровадження нових видів договорів і правил страхування та аналіз існуючих.

Актуарій – фахівець у страховій справі, який здійснює оцінку та аналіз страхових ризиків, розрахунок тарифних ставок і формування страхових резервів страховика. Може відповідати також за інвестиційну діяльність.

Андеррайтер – відповідальна особа страховика, уповноважена виконати необхідні процедури з розгляду пропозицій і прийняття ризиків на страхування (перестрахування).

Ануїтет – визначені в договорі страхування регулярні послідовні страхові виплати. Фінансові продукти, які пропонують гарантований потік доходу, як правило, для пенсіонерів. У страхових продуктах виділяють гарантовані, умовні, фіксовані, змінні ануїтети.

Асистанс – перелік послуг (у рамках договору страхування), які надаються в потрібний момент через медичну, технічну і фінансову допомогу здебільшого туристам (у разі хвороби, нещасного випадку, ДТП).

Бордеро – перелік ризиків, що передається цедентом на перестрахування. Буває попереднім і остаточним.

Брокеридж – винагорода, яку страховий брокер отримує від клієнта, зокрема за посередницькі послуги щодо врегулювання претензій стосовно страхового випадку.

Дисклоуз – норма страхового права, згідно з якою страхувальник зобов'язаний негайно сповістити страховика про будь-які чинники, що можуть мати істотне значення стосовно застрахованого ризику.

Диспаша – документ у морському страхуванні, в якому зазначені розрахунки з розподілу витрат за загальною аварією між судном, вантажем і фрахтом.

Клаузула – застереження, що вносяться в договір страхування.

Комплаєнс – регламентований внутрішніми документами надавача фінансових послуг, або законодавством, постійний процес виявлення та запобігання ризикам, що можуть негативно відобразитися на діяльності, через недотримання чи невідповідність вимогам законодавства та/або правилам, стандартам, принципам.

Риторно – частина страхової премії, утримувана страховиком у разі розірвання страхувальником договору страхування.

Сюрвейєр – експерт, інспектор, агент страховика, який оглядає судна,

вантажі та інше майно, що приймається на страхування. На підставі висновку сюрвеєра страховик розраховує тарифну ставку, приймає рішення про укладання договору страхування.

Фрахт – плата власникові транспортного засобу за перевезення вантажів та пасажирів по будь-яких шляхах сполучення. Особливо часто термін застосовується на морському і річковому транспорті.

Шедула – основний розділ полісу страхування повітряних суден. Містить інформацію про учасників договору страхування, експлуатантів, вигодонабувачів, екіпаж, повітряні судна, страхові суми, терміни страхування, франшизи тощо.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Поясніть системи страхування «Відбудовної вартості» та «Нове за старе», наведіть приклади застосування цих систем страхування.
2. Яка різниця між умовною та безумовною франшизою?
3. У яких випадках страхувальник може бути застрахованою особою, а в яких ні?
4. Поясніть застосування системи страхування за пропорційною відповідальністю.
5. У чому проявляється страховий інтерес і як він співвідноситься з фінансовою вигодою страхування?

ТЕМА 6.5. КЛАСИ ТА ФОРМИ СТРАХУВАННЯ

6.5.1. Класифікація страхових продуктів.
6.5.2. Принципи обов’язкового страхування.
6.5.3. Добровільна форма проведення страхування.

6.5.1. Класифікація страхових продуктів

Класифікація (категоризація) – система групування об’єктів, процесів, явищ за класами, галузями, групами, категоріями, тощо відповідно до визначених ознак (табл. 6.1).

Класифікаційні ознаки страхових продуктів:

1. За історичною ознакою: класичні, нові, новітні.

2. За категорією страховика: взаємне, державне, акціонерне, перестрахування.

3. За категорією страхувальника: страхування фізичних осіб та страхування юридичних осіб.

4. За формою проведення: обов’язкове та добровільне.

5. За різницею в об’єктах страхування і обсягах страхової відповідальності виділяють галузі, підгалузі та класи.

Таблиця 6.1

Галузі, підгалузі та класи страхування

Галузі	Підгалузі	Класи / страхові продукти (як приклад)
Страхування рівня життя громадян	Довгострокове страхування життя	Інвестиційне страхування життя. Пенсійне страхування. Страхування життя до шлюбу
	Особисте страхування	Страхування від нещасних випадків. Страхування на випадок конкретної хвороби
Майнове страхування	Страхування майна юридичних осіб	Страхування морських суден. Страхування природно-заповідного фонду
	Страхування майна фізичних осіб	Страхування житла. Страхування домашнього майна громадян. Страхування авто
	Страхування ризиків	Страхування фінансово-кредитних ризиків. Страхування будівельно-монтажних ризиків
Страхування відповідальності	Страхування цивільної відповідальності	«Автоцивілка». Страхування цивільної відповідальності власників зброї
	Страхування інших видів відповідальності	Екологічне страхування. Страхування професійної відповідальності

6.5.2. Принципи обов'язкового страхування

Цивільним кодексом України, ст. 979, визначено що законом може бути встановлено обов'язок фізичної або юридичної особи укласти договір страхування (обов'язкове страхування)[143]. Такі договори можуть бути укладені за окремими класами страхування чи категоріями страхових ризиків.

Зокрема ЗУ «Про страхування» визначено обов'язок укладання договорів з відповідних класів страхування (відповідальності, ризиків, майнових об'єктів) для таких категорій фізичних і юридичних осіб:

1. Судновласник (перевізник, фрахтівник) при здійсненні морських перевезень;
2. Суб'єкти авіаційної діяльності;
3. Суб'єкти господарювання, інші юридичні особи, у користуванні яких є об'єкти підвищеної небезпеки;
4. Суб'єкти господарювання, інші юридичні особи (крім суб'єктів господарювання, інших юридичних осіб, у користуванні яких є об'єкти підвищеної небезпеки) за шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок надзвичайних ситуацій, небезпечних подій;

[143] Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2001 р. № 435-IV.

5. Суб’єкти господарювання-дружини добровільної пожежної охорони;

6. Приватні нотаріуси;

7. Суб’єкти господарювання, діяльність яких пов’язана із зберіганням, застосуванням пестицидів і агрохімікатів та торгівлею ними;

8. Спонсори клінічного випробування лікарського засобу чи уповноважена спонсором особа;

9. Перевізники залізничним транспортом;

10. Перевізники небезпечних відходів;

11. Підприємства, що здійснюють видобування і переробку уранових руд;

12. Власники спеціального дозволу на користування нафтогазоносними надрами

13. Оператор ядерної установки;

14. Суб’єкти туристичної діяльності або особисто туристи;

15. Власники наземних транспортних засобів;

16. Суб’єкти господарювання – теплогенеруючі енергетичні установки;

17. Суб’єкти господарювання (перевізники), що здійснюють перевезення пасажирів та/або вантажів

18. Оператори протимінної діяльності;

19. Страхові посередники;

Підлягають страхуванню за рахунок коштів державного бюджету або коштів роботодавця життя, здоров’я, працездатність: працівників, які беруть участь у наданні психіатричної допомоги, здійснюють догляд за особами, які страждають на психічні розлади; медичних та інших працівників, що пов’язані з виконанням професійних обов’язків в умовах підвищеного ризику зараження збудниками інфекційних хвороб; членів збірних команд України з олімпійських та паралімпійських видів спорту; персоналу теплогенеруючих енергетичних установок; спеціалістів ветеринарної медицини; фахівців у сфері протимінної діяльності; персоналу уранових об’єктів.

Принципи обов’язкового страхування:

1. Здійснюється згідно із законом, за яким страховик зобов’язується взяти до страхування певні об’єкти, а страхувальник – сплачувати відповідні страхові платежі.

2. Суцільне охоплення страхуванням указаних у законі об’єктів.

3. Автоматичність розповсюдження обов’язкового страхування на об’єкти, вказані в законі.

4. Необмежене у часі і діє протягом усього періоду, протягом якого об’єкт підпадає під умови страхування.

5. Передбачає відповідальність страхувальника за своєчасність і повноту сплати страхових внесків. У разі порушення цих вимог, страхові

платежі стягуються за рішенням суду, нараховується пеня, винуватці сплачують штраф.

6. Нормування страхового забезпечення з метою спрощення страхової оцінки та порядку сплати страхового відшкодування.

6.5.3. Добровільна форма проведення страхування

Добровільне страхування – це страхування, яке здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Загальні умови і порядок здійснення добровільного страхування визначаються правилами страхування, що встановлюються страховиком самостійно відповідно до законодавства.

Класи добровільного страхування, на які видається ліцензія, визначаються згідно з прийнятими страховиком правилами (умовами) страхування, зареєстрованими Уповноваженим органом.

Закон України «Про страхування» (ст. 4) визначає такі класи страхування:

Класи страхування іншого, ніж страхування життя:

клас 1 – страхування від нещасного випадку (у тому числі на випадок виробничої травми та професійного захворювання);

клас 2 – страхування на випадок хвороби (у тому числі медичне страхування);

клас 3 – страхування наземних транспортних засобів (крім залізничного рухомого складу);

клас 4 – страхування залізничного рухомого складу;

клас 5 – страхування повітряних суден;

клас 6 – страхування водних суден (морських суден, суден внутрішнього плавання та інших самохідних чи несамохідних плавучих споруд);

клас 7 – страхування майна, що перевозиться (включаючи вантаж, багаж (вантажобагаж);

клас 8 – страхування майна від вогню та небезпечного впливу природних явищ;

клас 9 – страхування майна від шкоди, заподіяної градом, морозом, іншими подіями (включаючи крадіжку, розбій, грабіж, умисне пошкодження/знищення майна), крім подій, визначених у класі 8;

клас 10 – страхування відповідальності, яка виникає внаслідок використання наземного транспортного засобу (у тому числі відповідальності перевізника);

клас 11 – страхування відповідальності, яка виникає внаслідок використання повітряного судна (у тому числі відповідальності перевізника);

клас 12 – страхування відповідальності, яка виникає внаслідок використання водного судна (у тому числі відповідальності перевізника);

клас 13 – страхування іншої відповідальності (крім визначеної у класах 10, 11, 12);

клас 14 – страхування кредитів;

клас 15 – страхування поруки (гарантії);

клас 16 – страхування інших фінансових ризиків (крім визначених класами 14, 15);

клас 17 – страхування судових витрат;

клас 18 – страхування витрат, пов'язаних з наданням допомоги (асистанс) особам, які потрапили у скрутне становище під час здійснення подорожі[144].

До класів страхування життя належать:

клас 19 – страхування життя (інше, ніж передбачено класами 20, 21, 22, 23);

клас 20 – страхування життя до шлюбу та до народження дитини;

клас 21 – інвестиційне страхування життя;

клас 22 – безперервне страхування здоров'я;

клас 23 – пенсійне страхування[145].

Принципи добровільного страхування:

1. Загальні умови та порядок проведення страхування встановлюються страховиком самостійно відповідно до вимог страхового законодавства, а конкретні умови страхування визначаються при укладанні договору страхування.

2. Вибіркове охоплення добровільним страхуванням. Однак страховик не має права відмовити у страхуванні об'єкта, якщо це не суперечить умовам страхування.

3. Добровільна участь у страхуванні притаманна лише страхувальникам і пов'язана з бажанням і фінансовими можливостями клієнтів.

4. Обмеження строком. При цьому початок і закінчення строку страхування обов'язково обумовлюється у договорі.

5. Діє лише після сплати першого або разового внеску. Несплата чергового внеску тягне за собою розірвання дії договору страхування.

6. Страхове забезпечення залежить лише від бажання і можливостей страхувальника. У видах майнового страхування воно обмежується ще й страховою оцінкою.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Що є причиною появи нових страхових продуктів?
2. Дайте характеристику підходів у класифікації страхування.
3. Порівняйте галузі страхування: страхування рівня життя громадян, майнового страхування та страхування відповідальності з точки зору об'єктів страхування і визначення страхової суми.
4. У чому полягає зміст спеціалізації страховиків?
5. Які переваги та недоліки обов'язкової форми страхування.
6. Порівняйте принципи обов'язкового та добровільного страхування.

[144] Про страхування : Закон України від 18 лист. 2021 р. № 1909-IX.
[145] Там же.

ТЕМА 6.6. ОРГАНІЗАЦІЯ СТРАХОВОЇ СПРАВИ

6.6.1. Загальна характеристика страхового ринку.
6.6.2. Порядок створення та діяльності страхових компаній в Україні.
6.6.3. Державне страхування та інші організаційні форми страхування.
6.6.4. Державний нагляд за страховою діяльністю.
6.6.5. Маркетинг у страхуванні.

6.6.1. Загальна характеристика страхового ринку

Страховий ринок – це сфера економічних відносин, де об'єктом купівлі-продажу є страховий захист, формується попит і пропозиція на нього. Основні учасники страхового ринку:

- державний наглядовий орган (регулятор);
- страховики – АСК, ТВС, ДСК, перестраховики, страхові об'єднання, союзи тощо;
- страхувальники;
- страхові посередники – первинні (страховий агент, страховий брокер) і вторинні (аджастер, сюрвеєр, актуарій тощо).

Класифікація страхового ринку:

1. За інституційною ознакою страховий ринок поділяють на ринок комерційного, взаємного, державного страхування; перестрахування; ринок посередницьких послуг.
2. За територіальною ознакою: місцевий (регіональний); внутрішній (національний); зовнішній (іншої держави); світовий.
3. За галузевою ознакою: ринок довгострокового страхування життя; особистого, майнового страхування; страхування відповідальності.
4. За типом державного регулювання: авторитарний (жорсткий); ліберальний (м'який); змішаний.

Функції страхового ринку:

1. Організація страхового захисту, за допомогою продажу страхових послуг.
2. Акумулювання значних фінансових ресурсів з їх подальшим інвестуванням за різними напрямами.
3. Забезпечення зустрічі страхувальника і страховика.

На ринку страхування в Україні передбачається діяльність із страхування та діяльність з надання супровідних послуг.

Діяльність із страхування полягає у здійсненні прямого страхування за класами страхування; перестрахування; управління активами страховика; реалізації страхових продуктів страховика; іншої діяльності, пов'язаної зі здійсненням прямого страхування та/або перестрахування.

Супровідними послугами на ринку страхування є посередницькі (діяльність з реалізації страхових і перестрахових продуктів) та допоміжні послуги (актуарні послуги, послуги з визначення розмірів збитків, асистуючі послуги).

6.6.2. Порядок створення та діяльності страхових компаній в Україні

Страхова компанія (страховик) – це фінансова установа, яка здійснює трансформацію внесків страхувальників у капітал, за тимчасове користування котрим і можливе його відчуження пропонує останнім компенсацію збитків за умови настання страхового випадку, розмір якої у кілька разів може перевищувати початкові внески.

Етапи створення страхових компаній в Україні:

I. Створення юридичної особи

II. Надання юридичній особі статусу страховика шляхом внесення до державного реєстру фінансових установ та отримання ліцензії.

Для реєстрації страховика та отримання ліцензії усі необхідні документи подають до Регулятора – Національного банку України.

Документи розглядаються впродовж встановленого терміну, після чого видається або ліцензія, або відмова у ліцензуванні з поясненням причин. Ліцензія може бути видана на здійснення:

1) прямого страхування життя;

2) прямого страхування, іншого, ніж страхування життя;

3) вхідного перестрахування за обраними класами страхування.

Страховики не можуть одночасно здійснювати страхування життя та класи страхування інші, ніж страхування життя.

На страховому ринку України мають право проводити діяльність зі страхування винятково:

1) страховики-резиденти, що отримали відповідну ліцензію;

2) філії страховиків-нерезидентів, що отримали відповідну ліцензію;

3) страховики-нерезиденти за умови дотримання законодавчих вимог.

Страховики в Україні можуть бути створені лише у формі *акціонерного товариства та товариства з додатковою відповідальністю*. У своїй назві страховики можуть використовувати слова «страховик» «страхова компанія». Компанії, які здійснюють страхування життя, повинні містити у назві слово «життя». А слова «національний», «державний» або похідні від них можуть використовувати лише страховики, 100% статутного капіталу якого належить державі.

Світова практика страхування виокремлює такі види страховиків за:

1) належністю (державні, муніципальні і приватні);

2) організаційно-правовою формою (одноосібні; товариства взаємного страхування; акціонерні товариства, повні товариства, командитні товариства, товариства з додатковою відповідальністю);

3) методом ведення страхового бізнесу (класичні, схемні, фронтуючі, кептивні);

4) напрямком роботи (страховики і перестраховики);

5) класами страхування (ті, що здійснюють ризикові класи страхування та ті, що здійснюють страхування життя);

6) національною ознакою (національні, іноземні, транснаціональні);

7) територією дії (місцеві, регіональні, державні, світові);

8) місцем на ринку (лідери, послідовники, аутсайдери);

9) обсягами та показниками діяльності (великі, середні, малі);

10) та інші ознаки і види.

6.6.3. Державне страхування та інші організаційні форми страхування

Державне страхування **–** форма страхового захисту, за якою страховиком виступає державна організація.

Може здійснюватись:

1. В умовах абсолютної монополії держави на усі страхові продукти (універсальне державне страхування).
2. В умовах монополії держави лише на окремі класи страхування (часткове державне страхування).
3. За відсутності будь-якої державної монополії.

Державною (національною) вважається страхова компанія, 100% статутного капіталу якої належить державі. У своїй назві така компанія має слово «Державна» чи «Національна» або їх відповідники .

Взаємне страхування – це така організаційна форма страхування, за якою кожен учасник товариства одночасно виступає і страховиком, і страхувальником з метою надання взаємодопомоги. Це первинна форма функціонування страховиків.

Основна місія компанії взаємного страхування полягає в тому, щоб запропонувати страхові послуги за розумну ціну своїм членам-страхувальникам, а не максимізувати прибуток для акціонерів.

Прикладом функціонування товариств взаємного страхування є лікарняні каси, які функціонують у Німеччині.

У США за станом на 2018 рік діяло 109 товариств взаємного страхування. В Україні не передбачене створення та функціонування таких страховиків.

Страховий союз – це об'єднання страховиків для спільного страхування певних ризиків.

Кожна компанія передає до союзу застраховані ризики, отримує певну частку зібраних союзом внесків, і у тому ж розмірі несе відповідальність із відшкодування збитків.

Прикладом є Морське бюро України, МТСБУ, Ядерний пул тощо. На міжнародному рівні – синдикат Ллойд.

Потрібно розрізняти страховий союз і співстрахування.

6.6.4. Державний нагляд за страховою діяльністю

Метою державного нагляду є забезпечення відповідності діяльності із страхування законодавству України в цілях захисту прав та законних інтересів клієнтів[146].

Державний нагляд за страховою діяльністю в Україні здійснює Регулятор, функції якого, на сьогодні, виконує ***Національний банк України.***

Функції наглядового органу:

1. Розроблення, впровадження та контроль за виконанням нормативно-правових актів.
2. Ведення державних реєстрів учасників ринку страхування.
3. Здійснення ліцензування страховиків та авторизації страхових посередників.
4. Забезпечення захисту прав споживачів страхових послуг.
5. Установлення пруденційних вимог, правил формування, розміщення й обліку страхових резервів.
6. Проведення безвиїзного нагляду та інспекційних перевірок, контроль достовірності та повноти звітної інформації.
7. Установлення порядку складання і подання звітів, звітності та іншої інформації страховиками та їх отримання.
8. Перевірка та оцінювання внутрішніх положень, політик діяльності страховиків, порядок виконання відповідних операцій та процесів.
9. Визначення кваліфікаційних вимог до осіб, відповідальних за виконання ключових функцій страховика.
10. Участь у міжнародному співробітництві у сфері страхування поширення світового досвіду, виконання міжнародних договорів у сфері страхування.
11. Інші функції, необхідні для виконання покладених на нього завдань.

Регулятор має право:

1. Визначати величину ризиків у діяльності страховика та застосовувати заходи впливу.

[146] Про страхування : Закон України від 18 лист. 2021 р. № 1909-IX.

2. Створювати регуляторну платформу для тестування інноваційних послуг, технологій та/або інструментів на ринку страхування з використанням інноваційних технологій.

3. Екстраполювати результати аналізу даних, отриманих під час здійснення нагляду або при проведенні зовнішнього аудиту.

4. Звертатися до суду з позовом про ліквідацію страховика, чи у зв'язку з порушенням страховиком / страховим посередником страхового законодавства тощо.

6.6.5. Маркетинг у страхуванні

Маркетинг – це комплекс заходів, що мають на меті формування та постійне вдосконалення діяльності страховика завдяки розробці конкурентоспроможних страхових продуктів (послуг) для конкретних категорій споживачів, а також упровадженню раціональних форм реалізації цих продуктів і збору й аналізу інформації про ефективність діяльності страховика.

Практичний маркетинг у страхуванні спрямований на:

- обґрунтування необхідності та цілеспрямованості надання певного виду страхових послуг;
- формування попиту на страхові послуги;
- задоволення страхових інтересів клієнтів;
- ціноутворення;
- регламентацію страхової діяльності;
- організацію мережі руху страхової послуги;
- координацію та планування усіх заходів зі створення страхової послуги, збутової та фінансової діяльності страховика;
- поточне оперативне управління реалізацією страхової послуги.

На сьогодні страховики активно використовують у своїй діяльності сучасні методи виявлення потреб клієнтів і просування страхових послуг.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте структуру страхового ринку та його основних учасників.
2. Опишіть основні закономірності функціонування страхової компанії.
3. Назвіть і дайте характеристику діючих об'єднань страховиків, страхових посередників і страхувальників в Україні.
4. Що складає інфраструктуру страхового ринку?
5. У чому полягає суть маркетингу у страхуванні та на що він спрямований?
6. Процес страхування – це послуга, чи продукт?
7. Які особливості діяльності товариства взаємного страхування?

ТЕМА 6.7. ВИЗНАЧЕННЯ ТАРИФНИХ СТАВОК

6.7.1. Тариф і тарифна політика.
6.7.2. Порядок розрахунку тарифної ставки.
6.7.3. Актуарні розрахунки: поняття, принципи, завдання.
6.7.4. Основні показники страхової статистики.

6.7.1. Тариф і тарифна політика

Тарифна ставка (страховий тариф) – виражена у грошах плата з одиниці страхової суми. Страховий тариф, який ще називають ***брутто-ставкою,*** складається з нетто-ставки і навантаження. Правильно розрахована тарифна ставка значно полегшує усю подальшу роботу страхової компанії, від укладання договорів до інвестиційної діяльності.

Розрахунок тарифних ставок здійснюється за допомогою математичних, статистичних та економічних методів з урахуванням статистики ймовірності настання ризиків, розмірів збитків, особливостей об'єктів страхування.

Порядок розрахунку страхових тарифів прописується у внутрішній політиці з андеррайтингу та/або тарифної політики, яку страховик розробляє та затверджує відповідно до нормативних вимог НБУ.

Тарифна політика – цілеспрямована діяльність страховика зі встановлення, уточнення і впорядкування страхових тарифів з метою успішного і беззбиткового розвитку діяльності.

Принципи тарифної політики:

1. Доступність і справедливість страхових тарифів.

2. Стабільність розмірів страхових платежів впродовж дії договору страхування, однак їх постійний перегляд з урахуванням економічних змін.

3. Забезпечення самоокупності та рентабельності страхових операцій.

Величина страхового внеску повинна бути достатньою, для того щоб страховик міг:

• створити страхові резерви;

• покрити в разі необхідності претензії страхувальника протягом страхового періоду;

• покрити свої витрати на ведення справ;

• забезпечити отримання певного розміру прибутку.

Основні елементи страхового тарифу та напрями їх використання наведені в таблиці 6.2.

Таблиця 6.2

Складові страхового тарифу

Елемент брутто-ставки	Призначення
Тариф нетто основний	Фінансування виплат при настанні страхових випадків
Ризикована надбавка	Формування страхових резервів
Надбавка на покриття витрат страхової компанії	Оплата витрат, включаючи зарплату персоналу, витрати з змісту офісу, рекламу, комісійні страховим агентам
Надбавка на прибуток	Формування прибутку

6.7.2. Порядок розрахунку тарифної ставки

За основу побудови тарифної нетто-ставки взято ймовірність настання страхового випадку Р(А), яка знаходиться в межах від нуля до одиниці.

$$Т_{нс}=Р(А)*К*100 \qquad (6.1)$$

де: $Т_{нс}$ – тарифна нетто-ставка;

К – корегуючий коефіцієнт.

Нетто-ставку розраховують у грошових одиницях із 100 грошових одиниць страхової суми.

До навантаження страхового тарифу входять витрати страховика, які можуть бути визначені у грошових одиницях (аналогічно нетто-ставці) та у відсотках до брутто-ставки.

$$Б_с=\frac{Тнс+Нгр}{1-Н\%} \qquad (6.2)$$

де: $Б_с$ – брутто-ставка,

$Т_{нс}$ – тарифна нетто-ставка,

$Н_{гр}$ – статті навантаження у грошових оиницях,

$Н_{\%}$ – статті навантаження у відсотках до брутто-ставки.

Конкретні класи страхування можуть передбачати свої особливості в розрахунку тарифної ставки.

6.7.3. Актуарні розрахунки: поняття, принципи, завдання

Актуарні розрахунки **–** це система математичних і статистичних закономірностей, яка регламентує взаємовідносини між страховиком і страхувальником. Під час актуарних розрахунків визначають витрати, необхідні на страхування певного об’єкта, та собівартість і вартість послуги, яку надає страховик страхувальникові. За допомогою актуарних

розрахунків визначають частку участі кожного страхувальника у створенні страхового фонду, тобто визначають розміри тарифних ставок.

Засновниками теорії актуарних розрахунків вважають Граунта, Петті, Галлея.

Актуарні розрахунки ґрунтуються на таких засадах:

- страхові події мають імовірнісний характер, що мусить впливати на величину страхових платежів;
- загальна закономірність тут проявляється через сукупність відокремлених страхових випадків, що зумовлює необхідність розрахунку собівартості страхової послуги стосовно своєї страхової сукупності;
- нерівномірність і рівномірний характер подій, які підлягають страхуванню, зумовлюють необхідність формування спеціальних резервів, які перебувають в розпорядженні страховика, а також визначання їх оптимального розміру;
- необхідність прогнозування сторнування (зменшення страхового портфеля) договорів та експертного оцінювання їхньої величини;
- необхідність дослідження норми позичкового процента впродовж певного проміжку часу та виявлення тенденції його руху;
- наявність повного або часткового збитку, пов'язаним із страховим випадком, зумовлює необхідність вимірювання його величини та здійснення його розподілу в просторі та в часі за допомогою спеціальних таблиць;
- необхідність дотримання еквівалентності між страховими внесками страхувальника та страховим забезпеченням з боку страховика;
- потреба у виділенні групи ризику в межах даної страхової сукупності.

Основними завданнями актуарних розрахунків є:

- дослідження та групування ризиків у межах страхової сукупності, тобто дотримання вимоги наукової класифікації ризиків з метою створення гомогенної підсукупності в межах загальної страхової сукупності;
- обчислення математичної ймовірності настання страхового випадку, визначення частоти та ступеня тяжкості наслідків нанесення збитку як в окремих ризикових групах, так і в цілому по страховій сукупності;
- математичне обґрунтування необхідних витрат на ведення справи страховиком і прогнозування тенденцій їхнього розвитку;
- математичне обґрунтування необхідних резервних фондів страховика, пропозиція конкретних методів і джерел їхнього формування.

Професія актуарія потребує спеціальної підготовки і в багатьох країнах підлягає ліцензуванню.

6.7.4. Основні показники страхової статистики

Страхова статистика – систематизоване вивчення та узагальнення найбільш масових і типових страхових операцій на основі вироблених статистичною наукою методів обробки узагальнених підсумкових натуральних і вартісних показників, які характеризують страхову справу. Усі показники, які підлягають статистичному вивченню, поділяються на дві групи. Перша група відображає процес формування страхового фонду, друга – його використання.

Основні показники страхової статистики розраховують на основі таких величин:

m – кількість постраждалих об'єктів страхової сукупності

n – кількість застрахованих об'єктів

L – кількість страхових випадків

P – сума зібраних страхових внесків

B – сума виплаченого страхового відшкодування

C – страхова сума для всієї страхової сукупності

$\mathbf{C_m}$ – страхова сума, що припадає на пошкоджений об'єкт страхової сукупності

До основних показників страхової статистики належать:

- частота страхових подій;
- коефіцієнт кумуляції ризику (спустошуваність страхової події);
- коефіцієнт збитковості;
- середня страхова сума;
- важкість ризику;
- збитковість страхової суми;
- норма збитковості (коефіцієнт виплат);
- частота шкоди;
- важкість збитку.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які нормативні вимоги до тарифної політики страховиків передбачені Регулятором?
2. Які фактори впливають на розмір тарифної ставки в страхуванні майна?
3. Що, крім особистих характеристик застрахованого, враховують при розрахунку тарифних ставок у страхуванні життя?
4. Охарактеризуйте основні функції актуарія в страховій компанії.
5. Які показники визначають ефективність діяльності страхової компанії за класами страхування?
6. Які фактори та тенденції враховує актуарій при визначенні страхових тарифів?

ТЕМА 6.8. ФІНАНСОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ СТРАХОВИХ КОМПАНІЙ

6.8.1. Доходи страховика.
6.8.2. Витрати страхової компанії.
6.8.3. Інвестиційна діяльність страховика.
6.8.4. Фінансова стійкість страховика та страхової операції.

6.8.1. Доходи страховика

Страхова компанія отримує такі види доходів:
1) від страхування і перестрахування;
2) від розміщення тимчасово вільних коштів;
3) інші.

Перші доходи страхова компанія отримує у вигляді страхових внесків страхувальників.

Внесок = Страхова сума х Тарифна ставка (6.3)

Однак страхові внески в момент їх надходження ще не є доходом страховика, такими вони стають лише з перебігом часу за умов ненастання страхових випадків під час дії договору страхування. Страхові внески при надходженні є незаробленими і є складовою страхових резервів страховика, порядок формування яких визначається законодавством.

Доходи від перестрахування отримуються:

- страховиком (цедентом) у вигляді комісійної винагороди за передачу ризику, що залишає йому перестраховик;
- перестраховиком (цесіонером) у вигляді зароблених перестрахових внесків, за договором перестрахування, аналогічно доходам від операцій страхування.

Доходи від розміщення тимчасово вільних коштів (інвестиційної діяльності) страховик отримує у вигляді відсотків за депозитами, дивідендів, відсотків за облігаціями, курсових різниць, тощо. Тимчасово вільні кошти страховика – це власні кошти страхової компанії та кошти страхових резервів, які формує компанія з кожного класу страхування. Тобто доходи від розміщення тимчасово вільних коштів – це доходи, які страховик отримує від інвестиційної діяльності.

Інші доходи – це доходи від надання консультацій, пов’язаних із оцінкою ризику, вартості майна, інвестиційної привабливості активів тощо. До них входять також доходи від здачі в оренду майна; доходи, характерні і для будь-якого товаровиробника.

6.8.2. Витрати страхової компанії

Витрати страхової компанії визначаються:

- по-перше, обов'язком виплачувати страхові відшкодування за укладеним договором.
- по-друге, фінансовою діяльністю страховика.

Законодавство України загалом визначає внутрішні (виникають у межах компанії) та зовнішні (пов'язані із зовнішніми надавачами послуг, робіт) витрати страхової компанії, які стосуються таких груп:

1. *Аквізиційні витрати* – витрати страховика, пов'язані з укладенням і пролонгацією договорів страхування.
2. *Витрати на ведення й обслуговування страхової діяльності* – адміністративні витрати страховика.
3. *Витрати на врегулювання збитків* – витрати страховика, пов'язані із заявленими страхувальниками збитками (вимогами) при настанні страхового випадку.
4. *Витрати на отримання регресів* – витрати, пов'язані з реалізацією регресних вимог і суброгацій за страховими випадками.
5. *Витрати на управління інвестиціями* – витрати, пов'язані з інвестиційною діяльністю (управлінням активами) страховика, у тому числі розміщення активів, якими представлені страхові резерви.

6.8.3. Інвестиційна діяльність страховика

Інвестиційна діяльність страхової компанії визначається кон'юнктурою фінансового ринку та мобільністю наявних у неї коштів.

Згідно із законодавчо-нормативними актами у сфері страхування, страхові компанії можуть вкладати тимчасово вільні кошти в активи таких категорій:

- кошти на розрахунковому рахунку;
- банківські вклади (депозити);
- нерухомість;
- державні цінні папери;
- корпоративні цінні папери;
- права вимоги до перестраховиків;
- банківські метали, у тому числі рахунки в банківських металах;
- довгострокові кредити (тільки лайфові страховики);
- інвестиції в економіку України, за напрямами, встановленими КМУ;
- готівка в касі, у межах лімітів, визначених НБУ;
- залишок коштів у централізованих страхових фондах
- непрострочена дебіторська заборгованість за укладеними договорами страхування;
- інші активи.

Останніми роками, найбільш популярними категоріями серед вітчизняних страховиків для інвестування є ОВДП та депозити, дещо менше – права вимоги до перестраховиків.

Залежно від ринку функціонування іноземні страхові компанії можуть надавати перевагу нерухомості, корпоративним цінним паперам.

6.8.4. Фінансова стійкість страховика та страхової операції

Фінансова стійкість страховика – це здатність реагувати на змінні умови зовнішнього і внутрішнього середовища і, як мінімум, повернення у попередній стан, без припинення виконання взятих зобов'язань, шляхом посилення управління якісним і кількісним складом активів і пасивів компанії та найбільш ефективного використання знань працівників.

Фінансова стійкість страхової компанії залежить від багатьох вихідних умов і різних чинників. Це показник, який визначає майбутні функціонування, життєздатність страхової компанії, базуючись на фінансовому потенціалі минулого та теперішнього періодів, а також можливостях і загрозах, які можуть виникнути в майбутньому.

Треба розрізняти фінансову стійкість страховика, його платоспроможність і прибутковість. Платоспроможність є частковим проявом фінансової стійкості страховика, оскільки відображає його здатність виконувати свої зобов'язання за нормальних, звичних умов.

Стійкість страхових операцій визначають за допомогою:

1) коефіцієнта Коньшина – ймовірність дефіциту страхового фонду:

$$Kk = \sqrt{\frac{1-q}{n*q}} \tag{6.4}$$

де: q – середня тарифна ставка, розрахована по всьому страховому портфелю;
n – кількість застрахованих об'єктів.

2) коефіцієнта фінансової стійкості страхового фонду:

$$Kффс = \frac{\sum D + З}{\sum B} \tag{6.5}$$

де: $\sum D$ – сума доходів страхової компанії за звітний період;
З – залишок коштів у страховому фонді на кінець звітного періоду;
$\sum B$ – сума витрат страховика за звітний період.

3) рентабельності страхових операцій:

КР = балансовий прибуток /чисті зароблені страхові премії (6.6)

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. З яких джерел страховик може одержувати доходи?
2. Які законодавчі вимоги регламентують інвестиційну діяльність страховика?
3. Як визначається прибуток страхової компанії?
4. За допомогою яких умов можливо забезпечити фінансову стійкість страховика?
5. Назвіть основні умови забезпечення платоспроможності страхової компанії.

ТЕМА 6.9. СТРАХУВАННЯ РІВНЯ ЖИТТЯ ГРОМАДЯН

6.9.1. Загальні принципи страхування рівня життя громадян.
6.9.2. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування в Україні.
6.9.3. Медичне страхування.
6.9.4. Страхування від нещасних випадків.
6.9.5. Довгострокове страхування життя.

6.9.1. Загальні принципи страхування рівня життя громадян

Страхування рівня життя – це галузь страхування, при якій здійснюється страховий захист досягнутого рівня життя, здоров'я, добробуту громадян.

Об'єктами страхування є життя, здоров'я, працездатність людини.

Конкретними подіями, на випадок яких воно проводиться, є дожиття до певного віку, дати чи події; настання смерті страхувальника чи застрахованого або втрата ними здоров'я.

Страхові продукти класів страхування рівня життя громадян характеризують такі ознаки:

1) кількість осіб, указаних у договорі;
2) тривалість страхового забезпечення;
3) порядок сплати страхової премії;
4) форма виплати страхового відшкодування;

Не підлягають страхуванню, як правило, особи недієздатні та непрацюючі інваліди I-II груп.

Страховими випадками не будуть випадки втрати здоров'я чи життя, які сталися в результаті:

1) участі застрахованого у заколотах чи страйках;
2) наслідків радіоактивного опромінення тощо;
3) учинення вигодонабувачем дій, у яких слідчими органами чи судом виявлені ознаки умисного злочину;
4) транспортування чи керування транспортним засобом у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння.

Для отримання страхового відшкодування вигодонабувач у письмовій формі повинен повідомити страхову компанію про настання страхового випадку, як тільки це стане можливим, але не пізніше 1 року з дня настання

страхового випадку. Крім того, ще подають страховий поліс чи договір, паспорт або інші документи, що засвідчують особу, і акт про настання нещасного випадку чи інший документ, що підтверджує настання страхового випадку.

При страхуванні від нещасних випадків, у випадку смерті від нещасного випадку, вигодонабувачу виплачують 100% страхової суми, а при настанні випадків меншої важкості – відсоток від суми залежно від важкості травми і кількості днів перебування у лікарні. Загальна сума виплат за договором не може перевищити страхової суми.

Однак у договорі довгострокового змішаного страхування життя поточні виплати не впливають на суми виплат при закінченні дії договору страхування.

У міжнародній практиці для договорів страхування життя характерна ***конверсія*** – переведення полісу з одного класу страхування життя в інший.

6.9.2. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування в Україні

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування (*далі* – ЗДСС) – це система прав, обов'язків та гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової чи тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок фінансових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків та інших джерел.

До видів ЗДСС в Україні належать:

1. Пенсійне страхування.
2. Страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням.
3. Страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, що спричинили постійну втрату працездатності.
4. Страхування на випадок безробіття.
5. Медичне страхування.
6. Інші, визначені законодавством.

Страховиками в системі ЗДСС є цільові фонди з відповідного виду страхування. На сьогодні ці функції виконують ПФУ (відповідає за перший, другий, третій вид ЗДСС згідно з переліком вище) та центр зайнятості (відповідає за четвертий вид ЗДСС). Обов'язкове медичне страхування поки що не діє.

Страхувальниками тут є роботодавці та застраховані особи, якщо інше не передбачене законодавством із ЗДСС. Вони є платниками ЄСВ.

Застраховані особи – фізичні особи, на користь яких здійснюється ЗДСС.

За кожного застрахованого страхувальники сплачують єдиний внесок на ЗДСС. На сьогодні він складає 22% від нарахованої заробітної плати, доходу або мінімальної зарплати. Страхові послуги та допомоги за кожним видом ЗДСС визначається відповідним законом.

6.9.3. Медичне страхування

Моделі фінансування медичного страхування:

- за рахунок приватного сектора;
- за рахунок держави;
- одночасно за рахунок державного і приватного сектору.

Медичне страхування – це вид страхування, при якому відбувається страховий захист здоров'я та працездатності людини. Страховим випадком тут є будь-яке звернення до лікаря.

Особливостями медичного страхування є:

1) Необхідність медичного обстеження застрахованого.

2) Не можуть бути застраховані особи, хворі на онкологічні хвороби, складні психічно-неврологічні захворювання, венеричні, СНІД, діабет.

3) Страхові відшкодування виплачуються не застрахованій особі, а медичній установі у вигляді оплати виставлених рахунків за надані послуги.

4) Тарифні ставки залежать від стану здоров'я, вартості медичних послуг, віку, професії тощо.

В Україні виділяють *два класи добровільного медичного страхування*:

1) Безперервне страхування здоров'я, яке є класом довгострокового страхування життя.

2) Страхування на випадок конкретної хвороби (у тому числі медичне страхування), що належить до ризикових класів страхування.

Поштовхом до відновлення інтересу до медичного страхування, зокрема страхування на випадок конкретної хвороби, в Україні став період пандемії COVID-19. Страховики пропонували або окремі програми страхування на випадок даного захворювання, або вводили додаткові опції в довгострокові програми медичного страхування працівників.

6.9.4. Страхування від нещасних випадків

Страхувальники можуть укладати договори страхування від нещасних випадків себе або третіх осіб. Це може відбуватися в обов'язковій (працівників відповідних підприємств/установ) і добровільній формах (за бажанням громадянина).

При добровільному страхуванні від нещасних випадків застрахованими особами можуть бути громадяни України, іноземні громадяни й особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, як правило, віком від 3 до 70 років. На день закінчення строку страхування вік застрахованого не повинен перевищувати 70 років.

Договір страхування від нещасного випадку укладають на ту страхову суму, яку встановлюють шляхом домовленості між страховиком і страхувальником.

Під нещасним випадком розуміють раптову, незалежну від волі застрахованого подію, що зумовила розлад здоров'я або смерть застрахованої особи.

Страховими випадками є:

1. Тимчасова втрата застрахованим загальної працездатності внаслідок нещасного випадку;

2. Постійна втрата застрахованим загальної працездатності внаслідок нещасного випадку;

3. Смерть застрахованого внаслідок нещасного випадку.

Це може бути у результаті: гострого отруєння; протиправних дій третіх осіб; утоплення; укусів тварин, комах; опіків; переохолодження, обмороження; ураження блискавкою.

Тарифні ставки при добровільному страхуванні від нещасних випадків залежать від віку застрахованої особи, її статі, професії, хоббі, стану здоров'я, місця проживання.

Загальна сума виплат страхової суми по одному чи декількох страхових випадках, які виникли в період дії страхування, не може перевищувати страхової суми по даному договору страхування, якщо інше не обумовлено договором страхування.

При настанні страхового випадку, якщо інше не зазначено у договорі страхування, розмір виплат визначають так:

У випадку тимчасового розладу здоров'я – визначений у правилах страхування процент від страхової суми, залежно від характеру розладу здоров´я відповідно до Таблиці страхових виплат;

У випадку тимчасової втрати працездатності внаслідок травми застрахованому за кожну добу лікування проводять виплату встановленої договором частини страхової суми, але не більше 50% страхової суми за договором страхування;

У випадку встановлення застрахованому інвалідності:

І групи — 100% від страхової суми за договором страхування;

ІІ групи — 70% від страхової суми за договором страхування;

ІІІ групи — 50% від страхової суми за договором страхування;

Законом України «Про страхування» передбачено ряд класів страхування від нещасного випадку, у тому числі на випадок виробничої травми та професійного захворювання, договори з яких укладаються відповідними юридичними особами за власні кошти. Умови і порядок такого страхування повинні бути визначені центральним органом виконавчої влади з питань у відповідній сфері економіки.

6.9.5. Довгострокове страхування життя

Батьківщиною страхування життя вважають Англію, де в 1699 році вперше з'явилася професійна організація, що займалася страхуванням життя вдів. Згодом організація перетворилася в страхову компанію і стала родоначальником історії лайфового страхування.

На сьогодні страхові продукти зі страхування життя поєднують захист у випадку дожиття до певного віку, захист на випадок смерті і захист при нещасному випадку, що призвів до постійної втрати працездатності. Тобто виплата страхової суми буде здійснена за будь-яких ризиків, які найбільш характерні для життя людини.

Відповідно до законодавчих вимог, перед укладенням договору страхування життя страховик зобов'язаний отримати від клієнта *підтвердження у письмовій формі про ознайомлення з інформацією про страховий продукт і про те, що наданої інформації достатньо для усвідомленого прийняття ним рішення про укладення договору*.

Страхові продукти даного типу довгострокові, тобто термін дії договорів – *5 років і більше.*

Страхова сума визначається при домовленості між страховиком і страхувальником.

Тарифні ставки залежать від віку людини, її статі, професії, звичок, у деяких випадках – стану здоров'я.

При достроковому розірванні договору страхувальник отримує викупну суму, розмір якої залежить від величини сплачених страхових внесків, строку дії договору та норми дохідності. Здебільшого право страхувальника на отримання викупної суми реалізується через певний час після укладання договору (як мінімум через 2 роки).

Досить популярним у країнах зі стабільною економікою є *інвестиційне страхування життя (unit-linked)*. Даний страховий продукт передбачає поєднання страхового захисту життя та можливість інвестувати кошти в активи, обрані страхувальником, або запропоновані страховиком. Програми можуть передбачати різні гарантії: гарантований мінімум викупної суми (найбільш популярний), гарантований мінімум виплати по доходах, гарантований мінімум виплати по заощадженням, гарантований мінімум посмертної виплати.

Пенсійне страхування (страхування ануїтетів) у багатьох країнах визначається як вагоме джерело підтримки громадян при досягненні пенсійного віку.

Період пандемії, проблеми класичного забезпечення в старості, поширення Fintech та Insurtech процесів у XXI ст. спричинило чергову активізацію продуктів довгострокового страхування життя в усьому світі.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Чим відрізняється страхування від нещасних випадків від медичного страхування й обов'язкового страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності?
2. Договори з яких продуктів особистого страхування повинні бути укладені в обов'язковому порядку в Україні?
3. Від чого залежать тарифні ставки у класах страхування рівня життя громадян?
4. Що виступає об'єктом медичного страхування?
5. Назвіть різновиди особистого страхування, які використовуються у сфері туризму.
6. Які дії повинен здійснити застрахований при настанні страхового випадку за кордоном?

ТЕМА 6.10. МАЙНОВЕ СТРАХУВАННЯ

6.10.1. Загальні принципи та види майнового страхування.
6.10.2. Особливості страхування в сільському господарстві.
6.10.3. Страхування наземного транспорту.
6.10.4. Страхування домашнього майна громадян.
6.10.5. Особливості страхування ризиків.

6.10.1. Загальні принципи та види майнового страхування

Майнове страхування – це галузь страхування, де об'єктом страхового захисту виступають майно та майнові інтереси, пов'язані з володінням, користуванням і правами володіння, а також ризики в діяльності страхувальника, які впливають на його фінансовий і майновий стан. Об'єктом страхування можуть бути основні та оборотні засоби, незавершене виробництво, колекції, антикваріат, інвестиції, ризики недоотримання прибутку тощо.

Не підлягає страхуванню майно в аварійному стані. Є обмеження і за конкретними видами майна.

Особливості майнового страхування:

- необхідність проведення страхової оцінки майна;
- термін дії страхування складає до 1 року;
- тарифні ставки залежать від імовірності настання страхового випадку, зумовленої станом об'єкта страхування, умовами його зберігання, віком тощо;

- зазначення у договорі території страхового покриття, якою є адреса розташування застрахованого об’єкта;

- установлення франшизи;

- про настання страхового випадку необхідно повідомити одразу після його виявлення;

- суброгація.

Серед класів страхування, визначених Законом України «Про страхування», 12 стосується майнового страхування.

При наданні страхових продуктів майнового страхування страховики активно застосовують сучасні технології, які дають можливість віддалено оцінювати об’єкт, фіксувати факт настання страхового випадку, розмір збитків, тощо. Це, наприклад, страхова телематика, агрегатори страхових послуг і пропозицій, цифрові виплати.

6.10.2. Особливості страхування в сільському господарстві

Страхування в сільському господарстві має свою специфіку, яка проявляється в особливостях вирощування та зберігання продукції рослинництва і тваринництва.

Страхування в рослинництві пов’язане з ризиком неотримання або недоотримання врожаю с/г культур і багаторічних насаджень с/г підприємствами усіх форм власності. Тарифні ставки залежать від сорту (виду) культур, природно-кліматичних умов регіону, страхового ризику, іміджу страхувальника. Розмір збитків визначається з урахуванням площі посівів (посадки), які постраждали; ринкових або державних закупівельних цін; вартості пересіву (досіву) культур.

При страхуванні у тваринництві об’єктом страхування можуть бути с/г тварини, птиця, кролі, хутрові звірі, бджолосім’ї, риби та інші водні живі ресурси. Страхування тварин здійснюється на випадок загибелі, знищення, вимушеного забою тварин унаслідок інфекційних хвороб, пожежі, вибуху, урагану, блискавки, дії електричного струму, сонячного або теплового удару, землетрусу, повені, обвалу, бурі, бурану, граду, замерзання, задушення, отруєння травами або речовинами, укусу змії або отруйних комах, утоплення, падіння в ущелину, потрапляння під транспортні засоби та інших травматичних ушкоджень. Тарифні ставки залежать від віку тварини, породи, виду, умов перебування. Договором страхування тварин може бути встановлений ліміт відповідальності страховика (60-90%) або франшиза (від 0 до 50%). Розмір збитків визначається зі страхової вартості тварин. При цьому збиток зменшується на вартість придатної до використання або реалізації продукції (м’ясо, шкура, шерсть, субпродукти тощо).

У багатьох країнах сільгоспвиробники отримують державну підтримку шляхом страхування в приватних або державних страхових компаніях, надання дотацій, субсидіюваня страхових платежів, пільгового кредитування, участь у фінансуванні агропулів.

6.10.3. Страхування наземного транспорту

При страхуванні наземного транспорту об'єктом страхування виступають усі механізовані транспортні засоби та причіпи, а також залізничні транспортні засоби.

Випадки: угон, крадіжка, протиправні дії третіх осіб, стихійні лиха, ДТП, вибух чи самозагорання.

Тарифна ставка залежить від віку транспортного засобу, марки, об'єму двигуна, умов зберігання, досвіду водія.

Страхова сума визначається в межах страхової оцінки транспортного засобу.

Страхове відшкодування залежить від суми страхових збитків та умов договору.

Страхування транспортного засобу від усіх ризиків, які безпосередньо пов'язані з авто, називається ***авто-каско.***

Сукупність усіх страхових продуктів, які стосуються наземного транспорту, зокрема страхування цивільної відповідальності автовласника, безпосередньо авто-каско, страхування життя і здоров'я автомобіліста і пасажирів, страхування особливих деталей транспортного засобу та ряд інших, на практиці об'єднують у категорію *автотранспортного страхування.*

Із залізничного транспорту страхуванню підлягають: тяговий рухомий склад (локомотиви, дизель-поїзди, автодрезини) та вагони (пасажирські, поштові, вантажні). Мінімальна страхова сума не може бути нижчою за 40% вартості одиниці залізничного транспорту, а максимальна – не більша від страхової справжньої вартості застрахованої одиниці.

6.10.4. Страхування домашнього майна громадян

Об'єктом страхування є майнові інтереси, пов'язані зі збитками, що виникли внаслідок страхового випадку з майном, яке належить громадянам.

За договором страхування домашнього майна може бути застраховане:

- усе домашнє майно, що є у даному господарстві;
- окремі групи речей або всі речі домашнього майна в даному господарстві, які розподіляються на групи відповідно з поданою заявою.

При страхуванні домашнього майна страховий захист за основним договором не поширюється на документи, цінні папери, грошові знаки,

рукописи, слайди та фотознімки, вироби з дорогоцінних металів, коштовних, напівкоштовних каменів, колекції, картини, унікальні й антикварні речі, елементи оздоблення й обладнання квартири, - для цього укладається або договір страхування конкретного майна, або додатковий договір.

Як правило, не підлягає страхування майно в аварійному стані, інші обмеження передбачають у правилах страхування.

Майно підлягає страхуванню в межах страхової оцінки. Це може бути первісна вартість, справжня, або певна частка від справжньої вартості. Може бути страхування і без проведення страхової оцінки – на певну середню суму для конкретного майна. При цьому варто пам’ятати, що і відшкодування буде в межах цієї середньої суми, що не завжди відповідає справжнім збиткам.

Колекції, картини, унікальні й антикварні предмети приймають на страхування за спеціальним договором у розмірі їх повної вартості, вказаної у відповідному документі компетентної організації, або згідно з експертною оцінкою.

Страхування майна (на вибір страхувальника) проводять на випадок знищення або пошкодження його внаслідок:

- вогневих ризиків пожежі, удару блискавки, вибуху газу, який використовується для побутових потреб;
- стихійних лих: землетрусу, зсуву, обвалу, бурі, урагану, паводку, граду, зливи, осідання ґрунту, виверження вулкану, дії підземного вогню, каменепаду, смерчу, цунамі, затоплення, незвичайних для даної місцевості довготривалих дощів і сильного снігопаду та інших стихійних лих;
- знищення або пошкодження внаслідок раптової аварії опалювальної, водопровідної та каналізаційної системи;
- крадіжки майна і знищення його або пошкодження, пов’язаного з крадіжкою або спробою крадіжки.

Майно вважають застрахованим на території України за постійним місцем перебування в усіх житлових і підсобних приміщеннях за адресою, вказаною в страховому полісі.

Договори укладаються терміном на один рік або інший строк за згодою сторін.

Тарифні ставки залежать від імовірності настання страхового випадку, що залежить від виду майна, його вартості, фізичного стану, розташування, умов зберігання, тощо.

Про настання страхового випадку страхувальник зобов’язаний одразу повідомити про це страховика, як тільки йому стане про це відомо. та представити пошкоджене майно до ремонту.

6.10.5. Особливості страхування ризиків

Страхування ризиків – це підгалузь майнового страхування, в якому об'єктом виступають ризики в діяльності страхувальників, які впливають на їхній фінансовий та майновий стан.

Страхування підприємницьких ризиків поділяють на страхування:

- комерційних ризиків, пов'язаних із перервами в технологічному процесі, господарській діяльності, з невиконанням договірних зобов'язань; страхування судових витрат; тощо.
- фінансових ризиків – страхування кредитів; страхування інвестицій; біржових ризиків, валютних ризиків, страхування поруки (гарантії) тощо.

У міжнародній страховій практиці ще називають бізнес-страхуванням – «business interruption».

Страхування комерційних ризиків полягає у відшкодуванні можливих втрат у разі, коли через певний період застраховані операції не дадуть очікуваної віддачі. Страхове відшкодування в такому разі встановлюють як різницю між страховою сумою й одержаним результатом від комерційної операції. Тарифні ставки зі страхування комерційних ризиків визначаються з урахуванням багатьох чинників, зокрема:

- рівня стабільності ринкових відносин і прогнозу перспектив їхньої динаміки;
- особливостей діяльності, співпраці з постачальниками, виробничого процесу, розмірів страхувальника тощо;
- строку страхування;
- виду діяльності тощо.

Обсяг відповідальності за договором страхування від перерв у виробництві ширший, ніж у страхуванні майна від вогню. Об'єктом страхування є фінансові втрати від перерви у виробництві (внаслідок матеріальних збитків від страхової події зі застрахованим майном страхувальника), які охоплюють:

- поточні витрати страхувальника із продовження господарської діяльності в період вимушеної перерви у виробництві;
- втрати прибутку від вимушеної перерви у виробництві;
- додаткові витрати на ліквідацію наслідків страхового випадку.

У договорах страхування збитків на випадок простою встановлюють певну межу, з якої виникає відповідальність страховика.

Страхування фінансових, як і комерційних ризиків передбачає наявність у страхувальника дозволу, ліцензії чи патенту на ведення відповідної діяльності; обов'язок страхувальника інформувати страхову

компанію про передбачувані операції, очікувані витрати і доходи, інші обставини, які дозволяють страховикові оцінити ступінь ризику.

Одним із методів ефективного управління дебіторською заборгованістю підприємства є страхування від несплати (інколи, страхування ризиків неповернення кредитів).

Тарифні ставки зі страхування фінансових ризиків визначають з урахуванням рівня стабільності ринкових економічних відносин, перспектив їх динаміки, строку страхування, виду діяльності страхувальника тощо.

Світовими страховиками та міжнародними фінансовими організаціями розроблені спеціальні карти інвестиційних ризиків країн, відповідно до яких установлюються страхові тарифи та ліміти відповідальності страховика.

Поширення інформаційно-комунікаційних технологій спричинило активізацію одних із найбільш небезпечних економічних ризиків XXI століття – ІТ-ризиків[147]. Юридичні особи отримують захист і підтримку при навмисних, несанкціонованих кібер-втручаннях, знищенні інформації, шпіонажу. Громадянам страховики пропонують захист від кібер-знущань, відновлення ґаджетів після атаки вірусами, тощо.

Тарифні ставки у страхуванні кібер (інформаційних) ризиків залежать від величини компанії, сфери функціонування, обсягів і характеру конфіденційної інформації, рівня захисту баз даних, рівня технічного забезпечення страхувальника, території функціонування клієнта, рівня законодавчого контролю. Страхове відшкодування компенсує витрати на відновлення баз даних; сплату штрафів та покриття компенсацій; втрату доходу у зв’язку з інцидентом; експертну підтримку.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Що є об’єктом страхування за договором майнового страхування?
2. У чому полягає суть страхування від вогневих ризиків?
3. Дайте визначення поняттю комплексного,або комбінованого страхування.
4. У чому відмінність між поняттями «страхове відшкодування» та «шкода в разі настання страхового випадку»?
5. За яких умов може бути застрахованим особливо цінне домашнє майно?
6. Охарактеризуйте новітні класи страхування ризиків.
7. На Вашу думку, чи доцільно включати класи страхування ризиків до галузі майнового страхування?

[147] Кучерівська С.С. Особливості страхування кібер-ризиків. *Фінансові інструменти сталого розвитку економіки* : матеріали ІІ міжнар. наук.-практ. конф. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2019. С. 89.

ТЕМА 6.11. СТРАХУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

6.11.1. Загальні принципи страхування відповідальності.
6.11.2. Страхування відповідальності у фінансово-кредитній сфері.
6.11.3. Страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів.
6.11.4. Страхування професійної відповідальності.

6.11.1. Загальні принципи страхування відповідальності

Страхування відповідальності – це галузь страхування, де об'єктом страхового захисту виступає відповідальність страхувальника перед третіми особами за шкоду, завдану в результаті якої-небудь діяльності чи бездіяльності. Мета страхування відповідальності – захист майнових інтересів з одного боку постраждалих осіб, а з іншого – можливих винуватців шкоди.

Підлягають страхуванню цивільна, матеріальна, адміністративна види відповідальності. *Не підлягає* страхуванню – кримінальна.

Розрізняють два типи договорів страхування відповідальності.

Якщо період між можливою необережністю страхувальника та фактом шкоди незначний, то договір укладається на основі принципу «прояву».

Якщо такий період може бути надто тривалим, то доцільніше укласти договір на основі «заявлених позовів».

Особливостями страхування відповідальності є:

1. Страхове відшкодування виплачують постраждалій третій особі.
2. Особа застрахованого наперед не відома.
3. Договором може бути передбачений ліміт відповідальності страховика в межах 70-90% страхової суми.

До галузі страхування відповідальності належать: страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів; страхування професійної відповідальності; страхування відповідальності позичальника за неповернення кредиту; екологічне страхування; страхування відповідальності товаровиробника тощо.

6.11.2. Страхування відповідальності у фінансово-кредитній сфері

При страхуванні депозитів об'єктом страхування є відповідальність банку перед вкладниками з виплати суми вкладу і відсотків по ньому.

Страхова сума за договором страхування дорівнює сумі вкладу страхувальника на момент настання страхового випадку. Якщо банк застраховує усі, відкриті у ньому вклади, тоді сума договору зазначена згідно з балансом банку.

Тарифні ставки залежать від фінансового стану банку, термінів і розмірів вкладів, економічної кон'юнктури ринку.

Поліс видається кожному вкладнику або один для банку.

Обов'язковий захист вкладників у багатьох державах відбувається через спеціальні фонди. В Україні Фонд гарантування вкладів фізичних осіб створений ще в 1998 році. У 2002 році Фонд став одним зі співзасновників Міжнародної асоціації страховиків депозитів (International Association of Deposit Insurers). У 2012 та 2015 роках діяльність фонду була реформована і розширена.

На період дії воєнного стану НБУ та Фонд гарантування вкладів фізичних осіб підтримали ініціативу Президента України щодо запровадження 100% гарантії держави на депозити населення.

Надаючи кредити, банківські установи або підприємства також хочуть бути убезпечені на випадок, якщо позичальник не виконає свої кредитні зобов'язання. У зв'язку з цим поширене страхування відповідальності позичальника за неповернення кредиту.

Страхувальником є позичальник. Інколи страхові компанії можуть визначати характеристики категорій позичальників (вік, працевлаштування, рівень доходу – для фізичних осіб; термін функціонування, регулярність і налагодженість виробничого процесу, мета отримання кредиту – для юридичних осіб).

Страхові компанії здійснюють власне оцінювання умов надання кредиту, платоспроможності позичальника, його діяльності. Результати будуть впливати на тарифні ставки, умови страхування, ліміт відповідальності страховика. Можуть бути застосовані понижуючі або збільшуючи коефіцієнти.

Страхова сума дорівнює сумі виданого кредиту та відсотків по ньому.

Як запобіжний захід страховики встановлюють ліміт відповідальності на рівні 80-90% страхової суми.

У багатьох країнах, банки більше зобов'язують позичальників страхувати життя, як фактор повернення кредиту у випадку смерті або зменшенні платоспроможності позичальника через інвалідність.

6.11.3. Страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів

При страхуванні цивільної відповідальності власників транспортних засобів (*далі* – СЦВВТЗ) страховик бере на себе зобов'язання відшкодувати майновий збиток третім особам з числа учасників дорожнього руху, який виник у результаті експлуатації транспортного засобу. Страхувальниками тут виступають юридичні або фізичні особи-власники транспортних засобів, або такі, що їх експлуатують.

Договори СЦВВТЗ можуть бути укладені як в обов'язковій, так і в добровільній формі. В обов'язковому порядку даний страховий продукт, а саме ОСЦПВВТЗ, можуть пропонувати лише ті страховики, які мають відповідну ліцензію і є учасниками Моторно-транспортного страхового бюро України (МТСБУ).

Система міжнародних угод про обов'язкове СЦВВТЗ називається ***«Зелена картка»***.

Об'єктом є майнові інтереси, що не суперечать законодавству України, пов'язані з відшкодуванням особою, цивільно-правова відповідальність якої застрахована, шкоди, заподіяної життю, здоров'ю, майну потерпілих внаслідок експлуатації забезпеченого транспортного засобу[148].

Страховим випадком є дорожньо-транспортна пригода, що сталася за участю забезпеченого транспортного засобу. При цьому настає цивільно-правова відповідальність особи, відповідальність якої застрахована, за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю та/або майну потерпілого.

При обов'язковій формі СЦВВТЗ страховики встановлюють розміри страхових премій самостійно шляхом добутку розміру базового страхового платежу та значень відповідних коригуючих коефіцієнтів, визначених МТСБУ. Страховикам забороняється встановлювати або пропонувати встановити розмір страхового платежу, розрахований в інший спосіб.

Для заохочення безаварійної експлуатації транспортних засобів, при укладанні договорів обов'язкового СЦВВТЗ більше ніж на півроку, страховики можуть застосовувати коригуючі коефіцієнти залежно від наявності чи відсутності страхових випадків з вини страхувальника в період дії попередніх договорів (бонус-малус), які розраховуються кожним із страховиків з урахуванням положень закону. При укладанні договору обов'язкового СЦВВТЗ вперше страхувальнику присвоюється клас 3.

Укладаються такі типи договорів обов'язкового СЦВВТЗ:

- внутрішній договір обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності;
- договір міжнародного обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності.

Страхова сума за внутрішніми договорами страхування з 2022 р. дорівнює: *160 тис. грн*. на одного потерпілого, але не більше 800 тис. грн. на одну страхову подію – за шкоду, заподіяну майну третіх осіб; *320 тис. грн.* на одного потерпілого незалежно від кількості потерпілих – за шкоду, заподіяну життю і здоров'ю.

Розмір франшизи при укладанні договору ОСЦПВВТЗ не може перевищувати 2% від страхової суми.

---

[148] Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів : Закон України від 1 лип. 2004 р. № 1961-IV.

Звільняються від обов'язкового СЦВВТЗ на території України учасники бойових дій, постраждалі учасники Революції Гідності та особи з інвалідністю внаслідок війни, особи з інвалідністю I групи, які особисто керують належними їм транспортними засобами, а також особи, що керують транспортним засобом, який належить особі з інвалідністю I групи, у її присутності.

Якщо винуватцями ДТП є зазначені особи та якщо ДТП спричинена невідомим транспортним засобом, відшкодування збитків проводить МТСБУ.

6.11.4. Страхування професійної відповідальності

При страхуванні професійної відповідальності об'єктом страхування є майнові інтереси страхувальника, пов'язані з відповідальністю за шкоду, завдану третім особам у результаті помилки або упущення, здійснені при виконанні професійних обов'язків.

Страхувальники - фізичні особи, які здійснюють приватну професійну діяльність. Свою професійну відповідальність можуть страхувати лікарі, фармацевти, технологи приготування їжі, архітектори, будівельники, нотаріуси, юристи, бухгалтери, аудитори.

Страховими випадками тут можуть бути:

- помилки, упущення та недбалі дії в наданих послугах;
- ненадані послуги;
- пропущені терміни;
- недбалість або недотримання стандартів;
- порушення умов договору.

Тарифні ставки залежать від професії, досвіду роботи, стажу, величини та кількості попередніх позовів, штрафів.

Факт настання страхового випадку визнається після вступу в дію рішення суду або при досудовому урегулюванні претензій при наявності безспірних доказів нанесення шкоди страхувальником.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає зміст страхування відповідальності?
2. Назвіть суб'єкти й об'єкти договору обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників автотранспортних засобів.
3. Яка мета створення Моторного (транспортного) страхового бюро України?
4. Що являє собою Міжнародна система автострахування «Зелена картка»?
5. Які особливості об'єктів страхування при укладанні договору професійної відповідальності?
6. У чому полягає необхідність запровадження страхування відповідальності виробника за якість продукції (робіт, послуг)?

ТЕМА 6.12. ПЕРЕСТРАХУВАННЯ ТА СПІВСТРАХУВАННЯ

6.12.1. Необхідність перестрахування, його суть і функції.
6.12.2. Методи перестрахування.
6.12.3. Види договорів перестрахування.
6.12.4. Співстрахування: суть і механізм дії.

6.12.1. Необхідність перестрахування, його суть і функції

Перестрахування **(цесія) –** це система економічних відносин, при яких страховик, беручи до страхування ризики, частину відповідальності по них передає на певних умовах іншим страховикам з метою створення збалансованого портфеля страхування, забезпечення фінансової стійкості страхової операції.

Перестрахування **–** це страхування ризику, взятого на себе страховиком (Німецький торговий статут).

Учасниками перестрахування є:

- первинна страхова компанія, яка застраховує ризик страхувальника і передає частину або весь ризик іншому страховикові. Така компанія ще називається ***перестрахувальником або цедентом;***

- страхова компанія, яка бере до перестрахування частину або увесь ризик, називається ***перестраховиком або цесіонером.***

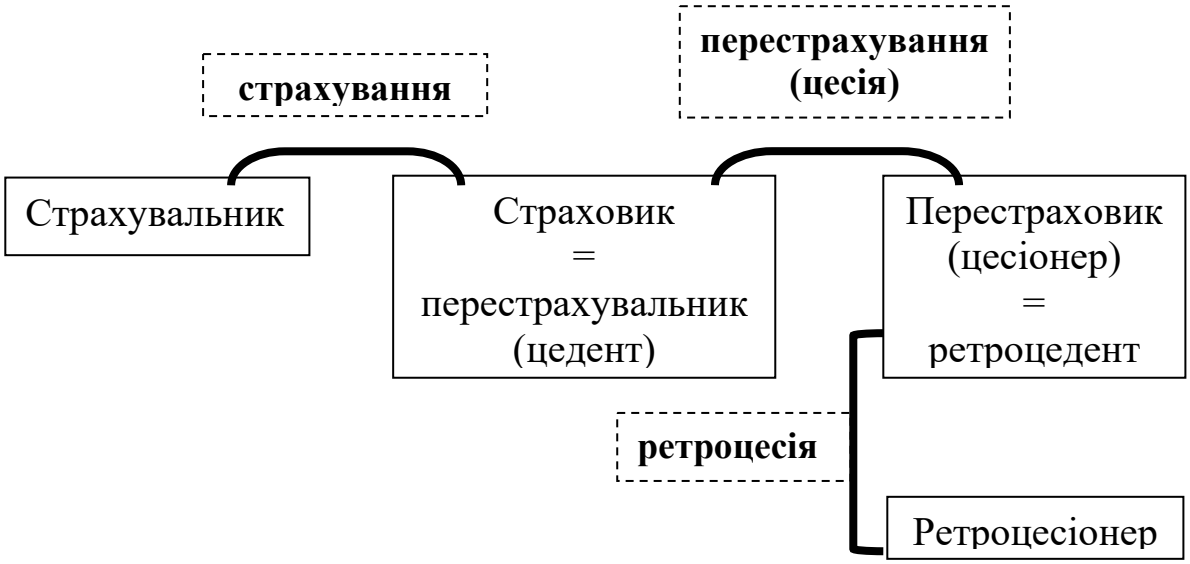

Рис. 6.4. Розподіл ризику в межах страхування, цесії та ретроцесії

Найважливішою функцією перестрахування є вторинний розподіл ризику, в результаті чого досягається подрібнення ризиків, розподіл відповідальності серед великої кількості страхових компаній як на внутрішньому, так і зовнішньому страхових ринках.

Якщо страхова компанія передає певні ризики (всі або частину) іншому страховикові, то це є ***операцією вихідного перестрахування.***

Якщо страхова компанія (спеціалізований перестраховик) бере на відповідальність частину або увесь переданий у перестрахування ризик, то це є операцією ***вхідного перестрахування.***

Сучасна практика також виділяє ***фінансове перестрахування.*** Завдяки таким продуктам первинні страхові компанії мають змогу оптимізувати баланс і знизити вартість капіталу. Це ще один інструмент, доступний страховій галузі для досягнення конкретних цілей, таких як відповідність законодавчим нормам щодо капіталу, придбання пакетів бізнесу або досягнення ефективності капіталу. Як і всі договори перестрахування, він передбачає передачу ризику, однак визначальним параметром у цьому випадку є досягнення конкретної бізнес-мети, а не передача конкретного ризику.

Варіантами участі перестраховика можуть бути:

- забезпечення резервної допомоги на термін дії договору;
- забезпечення резервної допомоги на універсальний термін служби з вторинними гарантіями;
- готівкове та безготівкове фінансування для зниження витрат на придбання чи злиття компаній;
- монетизація вбудованої вартості для діючих блоків;
- постійне співстрахування діючих блоків.

Відмінності між фінансовим та традиційним перестрахуванням зводяться до часу, масштабу та мотивації. Фінансове перестрахування прагне отримати більш негайний вимірюваний ефект, при цьому передача ризику є необхідною додатковою характеристикою. У традиційному перестрахуванні, навпаки, мотивацією є передача одного або кількох типів ризиків, а вплив на фінансову звітність компанії – вторинний.

6.12.2. Методи перестрахування

<u>За методом</u> передачі ризику операції традиційного перестрахування поділяються на:

- факультативні;
- облігаторні (договірні);
- факультативно-облігаторні; облігаторно-факультативні (змішані).

При факультативному методі перестрахування кожен ризик розглядається окремо і може перестраховуватися повністю або частково.

Договір факультативного перестрахування – це індивідуальна угода, що стосується одного ризику.

Цесіонер і цедент вільні у виборі умов і розмірів передачі (взяття) ризиків у перестрахування.

Попередньою умовою для укладання договору в перестрахуванні на факультативній основі є ***сліп*** – документ-пропозиція, що пересилається перестраховикам цедентом і містить основні характеристики ризику. Сліп охоплює таку інформацію: найменування та адресу страхувальника; тип договору; об'єкт страхування; страхову суму; ставку премії; власне утримання тощо.

Отримуючи сліп, перестраховик може прийняти пропозицію або відмовитися від неї, звернутися до страховика за додатковою інформацією щодо ризику. Якщо перестраховик погоджується прийняти ризик, він указує у сліпі частку ризику, яку зможе взяти на свою відповідальність.

Переваги факультативного договору:

- можливість вибору для компанії-цедента якомога сприятливіших умов перестрахування (розміщення ризику в кількох перестрахових компаніях, вибір найкращих пропозицій);
- використання цедентом перестрахування в тих випадках, коли відповідальність справді може зашкодити фінансовій стійкості страховика або коли він має розширити свою діяльність у сфері несприятливих для нього класах страхування.

Недоліками методу є:

- ситуація, коли на момент настання страхового випадку ризик ще не перестрахований або перестрахований частково;
- великі витрати з оформлення факультативного перестрахування, особливо в разі неодноразової факультативної пропозиції;
- вивчення кожного ризику та часте проведення перестрахувань дає певну інформацію конкурентам про політику андеррайтингу компанії-цедента;
- неможливість автоматичного поновлення факультативного покриття.

Облігаторне перестрахування передбачає обов'язкову передачу перестрахувальником раніше узгодженої частки ризику за всіма покриттями. Перестраховик також обов'язково має приймати ці частки ризиків згідно з умовами договору. У договорі облігаторного перестрахування обов'язково визначаються ліміти відповідальності, перестрахова комісія, обмеження щодо покриття.

Перестрахування на облігаторній основі мас універсальний характер, тобто використовується в усіх видах/класах страхування.

Переваги облігаторного перестрахування:

- дає можливість збільшити обсяги страхових операцій;
- забезпечує рівномірний розподіл ризиків;
- автоматичне перестрахування ризиків, що потребує значно менших витрат, пов'язаних з обробкою;
- дозволяє розвивати довгострокові відносини між сторонами.

В облігаторному перестрахуванні перестрахувальник має систематично надсилати перестраховику перелік ризиків, що підлягають перестрахуванню. Такий перелік у перестрахуванні називають бордеро. Коли діють облігаторні договори перестрахування, бордеро премій і бордеро збитків складаються регулярно.

Основний недолік облігаторного перестрахування: коли ризик, що підлягає перестрахуванню, не підпадає під умови облігаторного договору або страхова сума за ризиком перевищує ліміт відповідальності за договором, тоді може виникнути потреба в додатковому договорі факультативного перестрахування.

При факультативно-облігаторному перестрахуванні факультативність передбачається для страховика (цедента), а облігаторність – для перестраховика. Цедент передає чи залишає в себе ризики або їх частину. Перестраховик, згідно з таким методом перестрахування, зобов'язаний прийняти обумовлені договором ризики.

Даний метод використовується лише при довготривалій співпраці і повній взаємодовірі страхових компаній.

6.12.3. Види договорів перестрахування

Перерозподіл ризику в операціях перестрахування відбувається за двома *формами:*

- пропорційною: квотні договори і договори ексцедента суми;
- непропорційною: договори ексцедента збитку і договори ексцедента збитковості.

Квотний договір перестрахування передбачає передачу цесіонеру частки в усіх ризиках певного виду. Перестраховик може встановлювати ліміт відповідальності за договором. Розподіл премій і збитків тут здійснюється пропорційно участі сторін.

Договір ексцедентного перестрахування ґрунтується на тому, що перестраховик бере на себе зобов'язання за ризиками, які перевищують ліміти власної участі страховика в покритті ризику. Визначена у договорі перестрахування величина, кратна власному утриманню цедента, називається *ексцедентом.* Кратність власного утримання цедента називають *лінією (часткою).* Сума власного утримання страховика і величина покриття перестраховика формують *місткість ексцедентного договору.*

При пропорційних договорах страхові інтереси цедента та цесіонера збігаються. При непропорційних – можуть бути кардинально протилежними. Тобто, цедент може мати прибутки, а перестраховик – зазнати збитків. Здебільшого ці договори діють у зв'язку з подіями, а не ризиками. Завдяки таким договорам перестрахування цедент отримує захист від

великих збитків; суміщення збитків; подій катастрофічного характеру (землетрус, ураган і т. ін.).

За цих умов перестраховик бере на себе суму збитку, яка перевищує власне утримання цедента в межах визначеної суми. Відповідальність може бути встановлена в абсолютній сумі (укладається договір ексцедента збитку), або у відсотках (договір ексцедента збитковості).

Договір ексцедента збитковості реалізується, якщо сума збитку за переданим ризиком перевищила обумовлену у договорі суму (пріоритет, франшизу). Премії, що передаються цесіонеру згідно з договором ексцедента збитку, розраховуються у відсотках до річної суми брутто-премій за переданими ризиками. При цьому сплачується визначена сума авансу (депозит премій) з подальшими перерахунком.

Договір ексцедента збитковості (stop loss) покриває не окремі ризики, а збитковість за діяльністю за певним класом страхування. Тобто цесіонер бере участь у відшкодуванні збитків лише у випадках перевищення збитковості обумовлений у договорі відсоток.

6.12.4. Співстрахування: суть і механізм дії

Співстрахування – це страхування, при якому два або більше страховиків беруть участь визначеними частками у страхуванні одного і того ж ризику, видаючи спільні та окремі поліси, кожний на страхову суму у своїй частці. Інколи за договором співстрахування страховики можуть вимагати страхування об'єкта не у повному обсязі. Тоді страхувальник виступає у ролі співстраховика і несе ризик по незастрахованій частині.

Довготривала співпраця страховиків із певного класу страхування носить назву страховий союз. ***Страховий пул –*** добровільне об'єднання кількох страховиків, що створюється шляхом укладення угоди між ними для спільного страхування великих ризиків з метою забезпечення фінансової стійкості страхових операцій на основі солідарної відповідальності учасників угоди за виконання зобов'язань за договорами страхування, укладеними від імені страхового пулу.

Відповідальність учасників пулу перед клієнтами може бути пропорційна, солідарна або субсидіарна.

Договори страхування від імені учасників страхового пулу укладаються за єдиними умовами та страхових тарифів у межах максимального обсягу відповідальності за окремим договором страхування. В договорі вказується перелік страховиків-учасників пулу і частка кожного з них в прийнятому на страхування, обсяг відповідальності, а також страховик, до якого страхувальник (вигодонабувач) може звернутися за страховою виплатою. Якщо обсяг зобов'язань за договором страхування, перевищує максимальний обсяг відповідальності, передбачений угодою

про страховий пул, то договір не укладається або частину відповідальності передається в перестрахування.

Завдяки співстрахуванню страховики легше здійснюють страхування катастрофічних і значних ризиків, збільшуються гарантії виконання зобов'язань перед клієнтом, зменшується потреба у зверненні до перестраховиків-нерезидентів.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які фактори впливають на ліміт власного утримання?
2. Чим відрізняється активне перестрахування від пасивного?
3. Чим відрізняється квотний договір перестрахування від ексцедентного?
4. Назвіть метод перестрахування, більш вигідний перестраховику.
5. У якому випадку укладається договір співстрахування?
6. Як розподіляється відповідальність між страховиками при укладанні договору співстрахування?

ТЕМА 6.13. СТРАХУВАННЯ В РІЗНИХ КРАЇНАХ СВІТУ

6.13.1. Страхові ринки США та Японії.
6.13.2. Особливості страхової справи в Європі.
6.13.3. Особливості страхування в ісламських країнах.
6.13.4. Страховий ринок України: стан і особливості функціонування.

6.13.1. Страхові ринки США та Японії

Страховий ринок у *Сполучених Штатах* є одним із найбільших у світі, займаючи лідируючі позиції у галузі за високими обсягами премій та кількістю працівників, а також доходами страхових компаній. Страхові премії в США щорічно перевищують трильйон доларів США. Особливого розвитку набуло особисте страхування, зокрема – страхування життя (а саме страхування-вклад і страхування на випадок смерті), страхування пенсій, страхування від хвороб і нещасних випадків. На другому місці – страхування майна, ризиків фінансово-кредитної сфери. У 2021 році премії зі страхування майна та страхування від нещасних випадків у США зросли до 715,9 мільярдів доларів США, а премії за життя та ануїтети становили 635,7 мільярдів доларів США. Ринок останнього лідирував протягом багатьох років, але тепер це змінилося через падіння премій, нарахованих з 2019 по 2020 рік через пандемію коронавірусу .

Страхові компанії за організаційною формою поділяються на акціонерні товариства (більшість) та товариства взаємного страхування.

У 2021 році страхову галузь США очолювали *Berkshire Hathaway, Prudential Financial і MetLife* (ранжування за величиною загальних активів).

Характерною особливістю страхового ринку США є участь у процесі страхування великої кількості страхових посередників – агентів, консультантів, брокерів. Чисельність працівників страхової галузі у 2021 р. складала 2,8 млн. осіб. У кожному штаті існує власний набір вимог щодо ліцензування компаній і агентів, правил продажу продуктів, іспитів щодо ринкової поведінки, а також законів і правил для забезпечення платоспроможності і захисту споживачів. Для ведення бізнесу у декількох штатах страховик повинен подати заявку й отримати ліцензії від кожного штату для створення відповідного місцевого представництва.

Страховий ринок ***Японії*** належить до країн лідерів за обсягом страхових премій, поступаючись лише ринку США та Китаю, у деякі роки Великобританії. У 2017 р. частка японського ринку у світовому складала 8,63%.

Японія почала лібералізацію своєї страхової галузі після фінансової кризи 1996 року. Регулятивним органом є *Японське агентство фінансових послуг (JFSA)*.

Станом на 1 листопада 2022 року в Японії працювали 55 компаній нон-лайфового страхування, з них 33 національні страховики, у тому числі вітчизняних страховиків з іноземним капіталом, та 22 іноземні компанії [149]. Ринок представлений кооперативними та взаємними страховими компаніями (мають назву «організації Кйосаі» (Kyosai)), які пропонують страхові продукти від пожежі, життя, нещасних випадків, автомобілів та ануїтетів. Також, після ухвалення в 2006 р. поправки до закону Про страховий бізнес, багато кооперативів почали реорганізовуватися у так звані компанії SASTI (Small Amount and Short Term Insurance) – компанії малих сум і короткострокового страхування. Вони мають набагато простіші умови виходу на ринок страхування і продають страхові продукти невеликими обсягами з обмеженими термінами.

Ринок нон-лайфового страхування Японії є олігополістичним і складається з трьох найбільших груп: *MS&AD Insurance Group Holdings, Inc., Sompo Holdings, Inc. і Tokio Marine Holdings, Inc.* Вони позиціонують закордонний бізнес як рушійну силу зростання й агресивно впроваджують такі ініціативи, як створення бізнес-альянсів з іноземними страховими компаніями та участь у M&A. На ринку лайфового страхування Японії на початок 2023 р. працювало 42 страховика. Ключовими гравцями на ринку страхування життя є *Dai-ichi Life, Nippon Life, Sumitomo Life, Asahi Life.*

[149] Fact Book 2021-2022 General Insurance in Japan. *General Insurance Association of Japan*. URL: https://www.sonpo.or.jp/en/publication/ue089i00000000sa-att/fb2022e.pdf.

6.13.2. Особливості страхової справи в Європі

Страховий ринок країн Європи у 2019 р. складав 1,47 трлн дол. (32,2% світового). Валові премії європейських страховиків в Insurance Europe, у 2021 році склали близько 1,3 трлн євро, що на 4% менше, ніж у 2020 році.

Європейський страховий ринок у 2021 р. формували 4909 компаній з близько 922 тисяч співробітників, у тому числі страховики в Туреччині, Швейцарії та Великобританії. Крім того працювало понад 815 тис. посередників, включаючи брокерів, консультантів, агентів банківського страхування чи інших посередників. До п'ятірки найбільших європейських страховиків, згідно з даними Mapfre Economic Research, увійшли *Axa, Allianz, Generali, Zurich ma Talanx*[150].

Таблиця 6.3

Основні показники страхування в країнах Європи

Показник	Мінімальне	Максимальне
Кількість страхових компаній, од	8 (Латвія)	549 (Німеччина)
Частка премій на страхування життя у загальному обсязі валових премій, %	8,1 (Ісландія)	82,6 (Швеція)
Рівень валових страхових виплат, %	43,6 (Люксембург)	104,1 (Нідерланди)
Проникнення страхування, %	0,9 (Латвія)	11,4 (Фінляндія)
Щільність страхування, євро на одну особу	97 (Румунія)	81551 (Ліхтенштейн)
Частка зайнятих у страхуванні до загальної кількості зайнятого населення, %	0,07 (Туреччина)	1,79 (Люксембург)

На європейському ринку страхування продаж продуктів відбувається головно через:

- традиційну індивідуальну модель, що передбачає повний комплекс послуг преміум-брендів фінансових послуг з урахуванням індивідуальних підходів та персоналізованих сервісів;

- прямі продажі і модель «low-cost» сегмента, що передбачають стандартизовані продукти, низькі ціни, реалізацію через інтернет, чат-бот або телефон.

Більшість страхових ринків Європи прямують до точки насиченості. Особливо це стосується страхування, відмінного від страхування життя.

Найбільшими страховими ринками Європи є ринки Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії.

Страховий ринок ***Великої Британії*** – один із найбільших у світі. Майже одна десята всіх страхових премій у світі надходять на рахунки

[150] Страховий ринок Європи за рік скоротився на 4% до 1,3 трлн євро. URL: https://forinsurer.com/news/22/03/28/41032.

британських страховиків. У 2022 р. Велика Британія посіла третє місце у світовому рейтингу прямих страхових премій.

Сучасною тенденцією ринку є скорочення кількості страховиків у Великій Британії у зв'язку з активністю M&A у секторі.

Станом на вересень 2022 року у Великій Британії налічувалося 402 страхові компанії, 224 з яких працювали у секторі страхування від нещасних випадків і захворювань. Загалом 201 компанія здійснювала страхування на випадок вогню та пошкодження майна, 195 страховиків працювало у секторі автострахування. Три з десяти найбільших компаній зі страхування життя та здоров'я в Європі мають штаб-квартири у Великій Британії. Станом на травень 2023 р. загальна ринкова вартість страховиків *Aon, Prudential і Willis Tower Watson* складала понад 130 мільярдів доларів США[151].

У період пандемії витрати громадян Великої Британії на страхування дещо змінили свою структуру. Якщо у 2006 році найбільші внески були спрямовані на страхування життя (пік показника), то у 2020-2022 роках витрати на страхування життя складали лише 8,5 мільярда британських фунтів, а премії зі страхування автомобілів становили більше половини витрат домогосподарств на страхування[152].

Передовими продуктами страхування останніми роками є кіберстрахування, пом'якшення ризиків, пов'язаних із зміною клімату. 28% усього глобального кіберстрахування проходить через даний ринок.

Другою після Великої Британії за обсягом страхових премій в ЄС є ***Франція***. Французький ринок є домом для таких великих глобальних гравців: *Credit Agricole, AXA ma BNP Paribas.*

Для ринку характерне:

- злиття страхового і банківського капіталів;
- велика кількість посередників (брокери, генеральні агенти, агенти-службовці страхових компаній). Особливий посередник Курт – страховий брокер, що представляє і захищає інтереси клієнтів перед страховою компанією; допомагає розв'язати проблеми, що виникають за договором страхування; отримує комісійну винагороду в результаті виконання своїх обов'язків.
- усі законодавчі акти щодо страхування згруповані у Страховий кодекс;
- страховики за організаційно-правовою формою поділяються на національні каси взаємодопомоги, страхові товариства взаємодопомоги, акціонерні товариства; філії іноземних страховиків;

[151] Insurance industry in the United Kingdom - statistics & facts. URL: https://www.statista.com/topics/4511/insurance-industry-uk/#topicOverview.
[152] Там же.

- обов'язковими для проживання громадян у Франції є страхування цивільної відповідальності (CL), страхування житла та державне медичне страхування;
- загальносвітова тенденція до зниження обсягів премій зі страхування життя та збільшення нон-лайфових премій;
- 695 ліцензованих страхових організацій (2019 рік);
- 53 200 установ, що працюють у сфері страхування;
- 255 000 співробітників станом на 31.12.2019[153];
- *нагляд за діяльністю на страховому ринку здійснює Французький наглядовий орган (ACPR – Autorité de Control Prudentiel et de Résolution).*

6.13.3. Особливості страхування в ісламських країнах

Такафул, або ***ісламське страхування*** засноване на особливому механізмі розподілу прибутків і збитків, який відповідає принципам шаріату, а тому задовольняє потреби мусульманського світу. У перекладі з арабської «*такафул»* – взаємне надання гарантії один одному.

Сьогодні в світі функціонує близько 60 операторів такафулу. Найбільш широко послуги ісламського страхування представлені в Малайзії й арабських країнах. Також охоплені Китай, Індія, Індонезія, Шрі-Ланка та багато інших. Такафул-бізнес існує в США та Австралії.

Учасники договору ісламського страхування сплачують свої внески компанії в якості подарунку**,** з умовою, що та поверне їм гроші при настанні страхового випадку. Інша частина сплачених внесків спрямовується до спеціального накопичувального фонду, звідки страхувальникам виплачується регулярний дохід незалежно від настання страхового випадку.

Зазначені відносини ґрунтуються, як правило, на тому, що страхувальник і такафул-компанія виступають як рівноправні партнери**.** Страхувальник бере участь в даному «спільному підприємстві» своїм капіталом, а компанія виступає в ролі керуючого, вкладаючи свою працю, знання та досвід.

Основу *концепції ісламського страхування* складають такі положення:

У такафул відсутня надлишкова невизначеність – за рахунок того, що частина внесків, що виплачується кожним учасником, розглядається як дарунок або добровільне пожертвування і спрямовується до спеціального фонду, з якого при настанні страхового випадку надається компенсація. Крім виплати необхідної для покриття збитків суми, учасник може розраховувати на дохід від іншої частини внесків (на основі системи розподілу прибутку і збитків) незалежно від настання страхового випадку. Оператор також, згідно з умовами договору, знає свою частку в прибутку, обговорювану заздалегідь. Розмір отриманого доходу залежить винятково від проведених компанією операцій і не є фіксованим відсотком, що не залежить від реально отриманого прибутку.

[153] French insurance market from 2010 to 2020. URL: https://www.atlas-mag.net/en/article/french-insurance-market.

Сплачені внески, або їх частину, можуть використовуватися тільки в операціях, не заборонених шаріатом. Будь-яка операція такафул-компанії може бути визнана нікчемною, якщо в ній містяться елементи, заборонені ісламом. В установчих документах практично кожної такафул-компанії міститься положення про обов'язкову відповідність інвестиційної діяльності компанії принципам шаріату.

Основна мета ісламського страхування полягає в забезпеченні гарантією ризиків учасників. Сторони договору ісламського страхування можуть виступати як у ролі тих, хто надає гарантію, так і тих, кому надається гарантія.

Такафул також поділяють на дві галузі:

1. Загальний, практично аналогічний комерційному майновому страхуванню.

2. Сімейний, що охоплює особисте страхування.

6.13.4. Страховий ринок України: стан і особливості функціонування

Період розвитку страхового ринку ***України*** на теперішній час відзначений багатьма досягненнями та упущеннями:

1. З 01 січні 2024 р. остаточно вступив в дію новий закон «Про страхування», який більше зосереджений на регламентації діяльності учасників страхового ринку.

2. Функції нагляду за діяльністю на ринку страхування з 01 липня 2020 р. покладено на Національний банк України.

3. Організаційно-правовою формою страховиків є лише акціонерне товариство та товариство з додатковою відповідальністю.

4. На ринку діють об'єднання страховиків та посередників: ЛСОУ, Українська Федерація страхування, Національна асоціація страховиків України, Федерація страхових посередників України, Асоціація аджастерів та сюрвейєрів України, МТСБ тощо.

5. 90% страхових премій нон-лайфового страхування сконцентровано у 50 страховиків. Основними лідерами є *«ARX», страхова група «ТАС», «УНІКА», «УСГ», «VUSO», «ІНГО», «АРСЕНАЛ СТРАХУВАННЯ», «Княжа», «UNIVERSALNA», «ПЗУ Україна».*

6. Ринок страхування життя має високу концентрацію на 5 страховиків припадає 90,3% резервів зі страхування життя. Найбільшими лайфовими страховиками є *«Metlife», «TAS life», «ПЗУ Україна Страхування життя», «Уніка Життя», «АСКА Життя», «Граве Україна. Страхування життя».*

7. Більшість страховиків, які діють на українському ринку, є страховими компаніями з іноземним капіталом. Найбільшу частку в загальній сумі іноземного капіталу становить капітал з Великої Британії, Північної Ірландії, США, Польщі, Кіпру, Нідерландів, Австрії.

8. Слабкий розвиток інфраструктури страхового ринку.

9. Частка зайнятих загалом у фінансовому та страховому секторі становить близько 1,5% зайнятого населення України.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Що визначає розвиток ринку страхування в різних країнах світу?
2. Розкрийте особливості, характерні для страхового ринку Японії.
3. Перелічіть методи реалізації страхових послуг застосовують в США.
4. Які особливості формування страхових ринків європейських країн?
5. Які особливості ведення страхової справи у країнах Східної Європи?
6. Що вирізняє здійснення страхування у країнах Близького Сходу?
7. Назвіть можливості та загрози для розвитку страхового ринку України.

Рекомендована література:

1. Асоціація Страховий бізнес : *офіційний вебсайт*. URL: https://insurancebiz.org/index.php
2. Білик О.І., Хім М.К. Державне і приватне страхування. Теорія і практика : навч. посіб. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2019. 231 с.
3. Бурбело О.М., Заєць О.М. Розслідування страхових випадків в Україні. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. 262 с.
4. Господарський кодекс України : Закон України від 16 серп. 2020 р. № 436-IV.
5. Дема Д.І., Віленчук О.М., Дем'янюк І.В. Страхові послуги : навч. посіб. Київ : Алерта, 2013. 524 с.
6. Журавка О.С., Бухтіарова А.Г., Пахненко О.М. Страхування : навч. посіб. Суми : Сумський державний університет, 2020. 350 с.
7. Клапків М.С., Клапків Ю.М. Витоки національного страхового ринку України. Тернопіль : Карт-бланш, 2003. 275 с.
8. Клапків Ю.М. Ринок страхових послуг: концептуальні засади, технічні інновації та перспективи розвитку : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2020. 568 с.
9. Плиса В.Й. Страхування : підручник, 2-ге вид, виправлене й доповнене. Київ: Каравела, 2019. 512 с.
10. Про затвердження Ліцензійних умов провадження страхової діяльності: розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 28 серп. 2003 р. № 40.
11. Про страхування : Закон України від 18 лист. 2021 р. № 1909-IX.
12. Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14 груд. 2021 р. № 1953-IX.
13. Реверчук С.К., Сива Т.В., Кубів С.І, Вовчак О.Д. Історія страхування. Київ : Знання. 2005. 213 с.
14. Рябенко Г.М., Сіренко Н.М., Кравченко А.С. Страхування : навч. посіб. Миколаїв : МНАУ, 2014. 399 с.
15. Страхування : підручник / кер. авт. кол. і наук. ред. В.Д. Базилевич. Київ : Знання, 2008. 1019 с.
16. Страхування : підручник / кер. авт. кол. і наук.ред. С.С. Осадець. Київ:КНЕУ, 2006. 599 с.
17. Страхування : підручник / за ред. І.В. Колупаєвої. Харків : Стильна типографія, 2018. 741 с.
18. Страхування : практикум / укл. Брязкало А.Є., Гладчук О.М. Кучерівська С.С. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 152 с.

РОЗДІЛ 7. СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ

7.1. СУТЬ, ПРИНЦИПИ ТА РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ

7.1.1. Визначення й економічна суть соціального страхування.
7.1.2. Принципи соціального страхування.
7.1.3. Функції соціального страхування.
7.1.4. Види загальнообов'язкового державного соціального страхування залежно від страхового випадку.

7.1.1. Визначення й економічна суть соціального страхування

Людство у своїй історії пройшло значний шлях, поки соціальні функції держави не набули широкомасштабного характеру і не стали домінуючими. Бурхливий розвиток капіталістичних відносин, зміцнення ринків, створення масштабних для того часу фінансових установ призвели до різкої соціальної та майнової диференціації суспільства, загострення соціальної напруги та невдоволення трудящих. Держави були змушені долучитися до підтримки малозабезпечених верств населення, інвалідів та людей, які з віком втратили працездатність. Як наслідок, у багатьох країнах Європи формуються ознаки соціальної держави, а економічна доцільність поступово починає розглядатися крізь призму соціальної доцільності та суспільних цінностей.

У ст. 3 Конституції України зазначено: «..людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю», що характеризує нашу державу як соціальну. Держава гарантує кожному громадянину право на працю, задовольняє потреби в освіті, охороні здоров'я, забезпечує мінімальний рівень заробітної плати, пенсій, соціальних виплат.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає забезпечення соціального захисту громадян, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з причин. за незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових коштів, утворених шляхом сплати власником або уповноваженим ним органом, громадянами страхових внесків, а також бюджетних та інших джерел, які передбачені законом.

7.1.2. Принципи соціального страхування

Основу доктрини соціальної держави складають принципи соціальної справедливості, соціального партнерства та солідарності.

Принципи соціальної держави є основою для побудови дій держави щодо регулювання суспільних відносин. Концепція побудови соціальної держави в Україні визначає такі загальні принципи: соціальна рівність, соціальна справедливість, соціальна захищеність, солідарна відповідальність. Зміст принципів соціальної держави відображено в Конституції України, положеннях законодавчих і нормативно-правових актів соціального спрямування, деталізованих у національних нормах соціального права, визначених у ратифікованих Україною міжнародно-правових актах. Принципи соціального страхування населення узгоджуються з принципами і цілями МОП, тобто спрямовані на зміцнення соціальної справедливості, поліпшення умов праці та життя громадян.

Принципи (від лат. «principium» – «основа, першооснова») – основні й керівні ідеї, провідні положення, що визначають основу чого-небудь. Стосовно ***соціального страхування принципами*** слід вважати основні ідеї та положення щодо страхування та соціальної сфери. Соціальне страхування базується на принципах, характерних як для страхової, так і для соціальної сфер:

– обов'язкове страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту) та на інших підставах, передбачених законодавством про працю;

– законодавче визначення порядку і умов здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування;

– особиста (індивідуальна) відповідальність, де працівники самостійно беруть участь у страховому фінансуванні, розмір виплат залежить від попередніх внесків працівників і їх страхового стажу;

– обов'язкове фінансування страховими фондами (установами) витрат, пов'язаних із забезпеченням матеріальним забезпеченням та наданням соціальних послуг, у розмірах, передбачених законами про загальнообов'язкове державне соціальне страхування;

– солідарність і субсидіювання, за яких роботодавці, працівники та держава фінансово беруть участь у страхуванні, створюючи внесками основу матеріальної допомоги (у разі настання страхових випадків) малозабезпеченим особам;

– горизонтальний перерозподіл від осіб, з якими протягом певного часу не настав страховий випадок, до тих, з якими він настав;

– вертикальний перерозподіл від осіб з вищим рівнем доходу до людей з нижчим.

7.1.3. Функції соціального страхування

Усі функції можна об'єднати в такі групи: економічні, соціальні, фінансові та правові.

До економічних функцій належать:

– *компенсаційна* – проявляється у формі відшкодування шкоди внаслідок втрати працездатності або здоров'я працівника, оплати послуг, пов'язаних з лікуванням чи реабілітацією;

– *відтворювальна*, яка полягає в тому, що соціальне страхування має забезпечувати застрахованим (і членам їх сімей) покриття всіх витрат, необхідних для нормальної життєдіяльності людини, у разі хвороби, старості, інвалідності, безробіття, вагітності;

– *структурна* – проявляється внаслідок впливу системи соціального захисту на структуру трудових ресурсів. Змінюючи соціальне законодавство, можна збільшити або зменшити чисельність і структуру трудових ресурсів.

До фінансових функцій соціального страхування належать:

– *розподільна* – забезпечує перерозподіл частини вартості ВВП, вираженої в грошовій формі, між різними суб'єктами відносин соціального страхування: найманими працівниками, роботодавцями та державою;

– *ризикова*, яка полягає в перерахуванні за певну плату страховику матеріальної допомоги за наслідки ризику, викликаного подіями, перелік яких передбачений чинним законодавством (старість, безробіття, інвалідність тощо) або договір страхування (медичне страхування, недержавне пенсійне забезпечення);

– *заощаджувальна* – виявляється в тому, що працівники можуть зберігати свої кошти в різних фондах соціального страхування. Сприяючи розвитку ощадних видів страхування, держава може активно впливати на вирішення соціальних проблем, активізуючи грошовий обіг, підвищуючи купівельну спроможність національної валюти, збільшуючи інвестиційні можливості країни;

– *резервна* – реалізується через систему фондів соціального страхування, що забезпечують стабільність системи соціального захисту населення і гарантують виплату збитків при настанні страхових випадків;

– *превентивна* – проявляється через спрямування частини страхових внесків на фінансування профілактичних заходів. Нині ця функція реалізується в основному за рахунок державного бюджету, коли кошти виділяються на фінансування різноманітних програм, спрямованих на поліпшення охорони здоров'я, екології, охорони праці тощо.

До соціальних функцій соціального страхування належать:

– *профілактична* – здійснення комплексу організаційних і технічних медичних заходів, які дають змогу зберегти здоров'я та працездатність людей;

– *стабілізуюча* – проявляється через погодження інтересів соціальних суб'єктів з низки принципових для повсякденного життя найманих працівників питань;

– *соціальна* – реалізується шляхом скорочення розриву в рівнях матеріального забезпечення непрацюючих і працюючих громадян; сприяння вирівнюванню рівня життя різних соціальних груп населення, не залучених до процесу праці.

До правових функцій соціального страхування належать:

– *превентивні* – передбачені чинним законодавством або договорами страхування, за якими страхувальник повністю або частково позбавляється страхового відшкодування. Поширюється на випадки неправомірних дій або бездіяльності застрахованих щодо застрахованих осіб (соціальне страхування не відшкодовує втрату працездатності внаслідок нещасного випадку, що стався з вини потерпілого або внаслідок порушення ним правил безпеки);

– *контролююча* – здійснюється через систему державних органів і громадських організацій, які здійснюють контроль за діяльністю цільових страхових фондів. Основна мета контролю – забезпечення інтересів працівників, роботодавців і держави щодо надходження доходів і витрачання коштів фондів соціального страхування;

– *політична* – має забезпечувати формування та підтримку ефективних інститутів і механізмів соціального захисту для забезпечення соціально-правових норм захисту та підтримки соціальної стабільності та безпеки країни, гарантованих Конституцією та законодавством країни.

7.1.4. Види загальнообов'язкового державного соціального страхування залежно від страхового випадку.

На сьогодні у сфері соціального страхування використовуються та функціонують такі державні небюджетні цільові фонди: ПФУ, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

Види загальнообов'язкового державного соціального страхування:

1) пенсійне;

2) соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності;

3) соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань;

4) державне соціальне страхування на випадок безробіття;

5) медичне.

Суб'єктами загальнообов'язкового державного соціального страхування є юридичні та фізичні особи, які перебувають у правовідносинах відповідно до чинного законодавства про державне соціальне страхування: держава, страхувальники та застраховані особи (в окремих випадках члени сімей).

Застрахованою особою є фізична особа, яка відповідно до чинного законодавства підлягає загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню.

Страховики – юридичні особи, які надають страхові послуги (здійснюють страхові платежі та здійснюють страхові виплати).

Страхувальниками є юридичні та фізичні особи, які сплачують страхові внески і мають право на отримання відшкодування у разі настання страхового випадку.

Об'єктом загальнообов'язкового державного соціального страхування виступає страховий випадок, у разі настання якого застрахована особа (член її сім'ї, інша особа, яка перебуває на її утриманні) має право на соціальне матеріальне забезпечення та соціальні послуги.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Що таке соціальне страхування?
2. Назвіть функції соціального страхування.
3. Які принципи соціального страхування?
4. Які види загальнообов'язкового державного соціального страхування?
5. Перелічіть державні позабюджетні цільові фонди.

7.2. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ

7.2.1. Історія розвитку соціального страхування.
7.2.2. Розвиток соціального страхування в Україні.

7.2.1. Історія розвитку соціального страхування

Об'єктивна потреба у підтримці непрацездатних членів суспільства існувала з давніх часів. Протягом століть функцію захисту інвалідів виконували сім'я, церква, благодійні організації, товариства взаємодопомоги, а в сучасному цивілізованому суспільстві – держава.

Перші елементи соціальної безпеки спостерігаються на початку суспільства. У період рабовласницького ладу, коли існували два антагоністичні класи – вільні і раби, про соціальне забезпечення рабів не йшлося,

оскільки вони вважалися засобом виробництва. Вільні громадяни поділялися на верстви залежно від майнового стану. Різноманітні організації, корпорації, колегії Стародавнього Риму об'єднували своїх членів на основі професійних, матеріальних та особистих інтересів (допомога при втраті працездатності внаслідок каліцтва, забезпечення поховання тощо). Поряд з релігійно-соціальними вони виконували функцію взаємодопомоги і були здебільшого так званими поховальними фондами. У разі смерті кошти виплачувалися за заповітом, а також призначалися сім'ї, яка втратила годувальника.

У XIII столітті вперше організаційні принципи соціального страхування виникли в місті Дубровник на Балканах, де була визначена програма медичного страхування з відповідними внесками застрахованих осіб.

На початку 40-х років XX ст. у Великій Британії була створена міжміністерська комісія з розробки пропозицій щодо вдосконалення системи соціального забезпечення, яку очолив лорд У. Беверідж. Щоб виправдати більш активне втручання держави в соціальну сферу, лорд Беверідж зазначав: «Створюючи систему соціального страхування, держава не повинна пригнічувати дух підприємництва в сенсі особистої відповідальності, прожиткового мінімуму, держава повинна стимулювати особисті прагнення кожної людини досягти більшого доходу для себе та своєї сім'ї, ніж цей мінімум». Найважливішим висновком комісії стало визнання права на працю та забезпечення повної зайнятості – основної передумови належного соціального забезпечення. Пропозиції лорда Бевериджа, подані як доповідь Комітету соціального страхування та суміжних послуг, вимагали запровадження системи соціального забезпечення, щоб забезпечити захист від хвороби, безробіття та старості для всіх громадян. Механізм сплати внесків був зорієнтований на страхування, а соціальними партнерами в цьому процесі були працівники, роботодавці та держава. Новизна запропонованої системи полягала в тому, що вся нація брала на себе ризики.

План Бевериджа містив три принципи соціального забезпечення: універсальність, єдність, інтеграцію.

Пропозиції Бевериджа були реалізовані у Великій Британії з відступами від страхового принципу скорочення стажу роботи для отримання повної пенсії. У результаті реформ Бевериджа вони стають дорогими, зокрема, при реалізації пенсійної реформи. Стає проблематичним забезпечення розміру пенсії відносно прожиткового мінімуму та її подальше підвищення для підтримки рівня реальної вартості життя.

Перший пенсійний фонд у Німеччині був створений в 1825 році (тільки для чиновників), а в 1889 році, незважаючи на спротив Рейхстагу, завдяки діяльності канцлера Отто фон Бісмарка вперше у світовій практиці була

впроваджена державна пенсійна система на основі страхування. У 1889 р. за активної участі Бісмарка був прийнятий Закон про страхування від інвалідності та старості. Він охоплював усіх робітників і службовців виробництва з річним доходом до 2000 рейхсмарок і передбачав вихід на пенсію в 70 років. При цьому не було відмінностей між чоловіками і жінками, а також між робітниками і службовцями.

Система соціального страхування Бісмарка базувалася на таких принципах:

– забезпечення, засноване винятково на праці, а тому обмежене колом осіб, які своєю працею зуміли вибороти це право;

– обов’язкове страхування існує лише для тих працівників, чия заробітна плата нижча за встановлений мінімальний розмір, тобто для тих, хто не може скористатися індивідуальним страхуванням;

– забезпечення базується на методології страхування, яка встановлює паритетне співвідношення між внесками працівників і роботодавців, а також між платежами та внесками;

– забезпечення здійснюється роботодавцями та самими працівниками;

– обов'язкове соціальне страхування.

7.2.2. Розвиток соціального страхування в Україні.

На території сучасної України перші згадки про відшкодування шкоди, заподіяної життю та здоров'ю працівників, зустрічаються в давньоруських літописах X-XI ст. Збірник законів «Руська Правда» передбачав грошову компенсацію в разі вбивства громадівця. Історія України свідчить не лише про зародження соціального забезпечення та соціального страхування, а й про те, кому вони були призначені та що вкладалося у зміст цих понять. У давнину ініціатива в уведенні окремих видів соціальної допомоги часто виходила від князів. Зокрема, про це свідчать такі державні рішення, як угоди 911 та 945 р. Київські князі Олег та Ігор підписали з греками угоди «Про порятунок полонених», за якими передбачалися зобов’язання сторін викупити полонених русичів і греків і повернути їх на батьківщину.

У 996 р. князь Володимир видав Устав, яким доручав духовенству і церковним структурам доглядати й наглядати за лікарнями, лазнями, притулками для самотніх, установлював «десятину» для благодійних закладів. Князь Володимир заснував: школи для навчання бідних людей, богадільні, запровадив народні свята, на які роздавали їжу бідним, сиротам, вдовам, бездомним. Князь Ярослав Володимирович заснував сирітську школу, де навчалося 300 юнаків. «Руську правду» князя Ярослава можна вважати першим слов’янським законом, у якому була закріплена подібна соціальна програма.

Велику роль у становленні інституту соціальної допомоги відіграло християнство. У 1091 році переяславський єпископ Єфрем, відомий як «будівельник бань і врачевен», побудував шпиталі для бідних і сиріт, призначив їм лікарів, наказав безкоштовно доглядати і лікувати хворих і в інших містах. Широкого розмаху набула громадська діяльність українських братств – православних громадських об'єднань. Так, у передмісті Львова у 14 ст. відкрито чотири лікарні; Київське братство мало свою школу і лікарню для бідних і душевнохворих; У Кам'янці-Подільському на кошти місцевої громади діяв вірменський шпиталь, де лікували хворих різних національностей. У феодальний період, коли переважало натуральне господарство, основною виробничою одиницею стала сім'я. Роботу в сільському господарстві або в ремісничій майстерні виконували всі працездатні члени сім'ї незалежно від віку та статі. Результати цієї роботи приносили користь усім членам родини, а люди похилого віку та інваліди мали однакове право на користування продукцією, виробленою сімейним господарством.

На початку 18 століття у козаків з'явилася форма відшкодування «виробничих» травм. Незважаючи на існування ранніх форм страхування життя, в Україні це страхування не набуло такого потужного розвитку, як в інших країнах Європи. У 1861 р. на території Галичини та Буковини розпочало діяльність Краківське товариство взаємного страхування («Флоріанка»). На початку XX століття в Україні була зроблена спроба створити страхову компанію «Любов», яка мала виплачувати певні кошти громадянам на випадок вдівства та сирітства. Через недостатню кількість бажаючих застрахуватися Товариство не розпочало діяльність. Характерною рисою діяльності компанії було комплексне охоплення страхового ринку, страховими послугами могли скористатися люди різного статусу.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Визначте історичні етапи розвитку соціального страхування.
2. Назвіть функції соціального страхування.
3. Охарактеризуйте основні принципи соціального страхування.
4. Назвіть основних суб'єктів соціального страхування.
5. Які особи підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню?
6. На яких основних принципах ґрунтується загальнообов'язкове соціальне страхування?

7.3. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ

7.3.1. Основи державного регулювання соціального страхування.
7.3.2. Система органів державного регулювання соціального страхування.
7.3.3. Роль соціальних гарантій, стандартів і нормативів у державному регулюванні соціального страхування.
7.3.4. Державний контроль і моніторинг у сфері соціального страхування.
7.3.5. Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

7.3.1. Основи державного регулювання соціального страхування

Державне регулювання передбачає функціонування та створення відповідного фінансового механізму, який має бути спрямований на раціональне управління фінансовими ресурсами та формування фінансових відносин, що виникають у процесі формування та використання страхових фондів. Метою державного регулювання соціального страхування є:

- забезпечення реалізації прав громадян на соціальний захист;
- проведення єдиної ефективної державної політики у цій сфері;
- створення умов для ефективного розвитку та функціонування системи загальнообов'язкового недержавного та державного соціального страхування.

Методи державного регулювання соціального страхування поділяються на: форми та засоби впливу (рис. 7.1).

Кожен метод заснований на використанні певного набору інструментів (регуляторів, важелів).

Рис. 7.1. Методи державного регулювання соціального страхування

Державне регулювання системи соціального страхування виконує такі функції: стимулюючу, цільову, контролюючу, нормативну, розподільчу.

Фінансовий механізм регулювання соціального страхування – це сукупність фінансових методів, форм і важелів управління фінансовими ресурсами, які призначені для матеріального забезпечення громадян у разі настання страхових випадків (рис. 7.2).

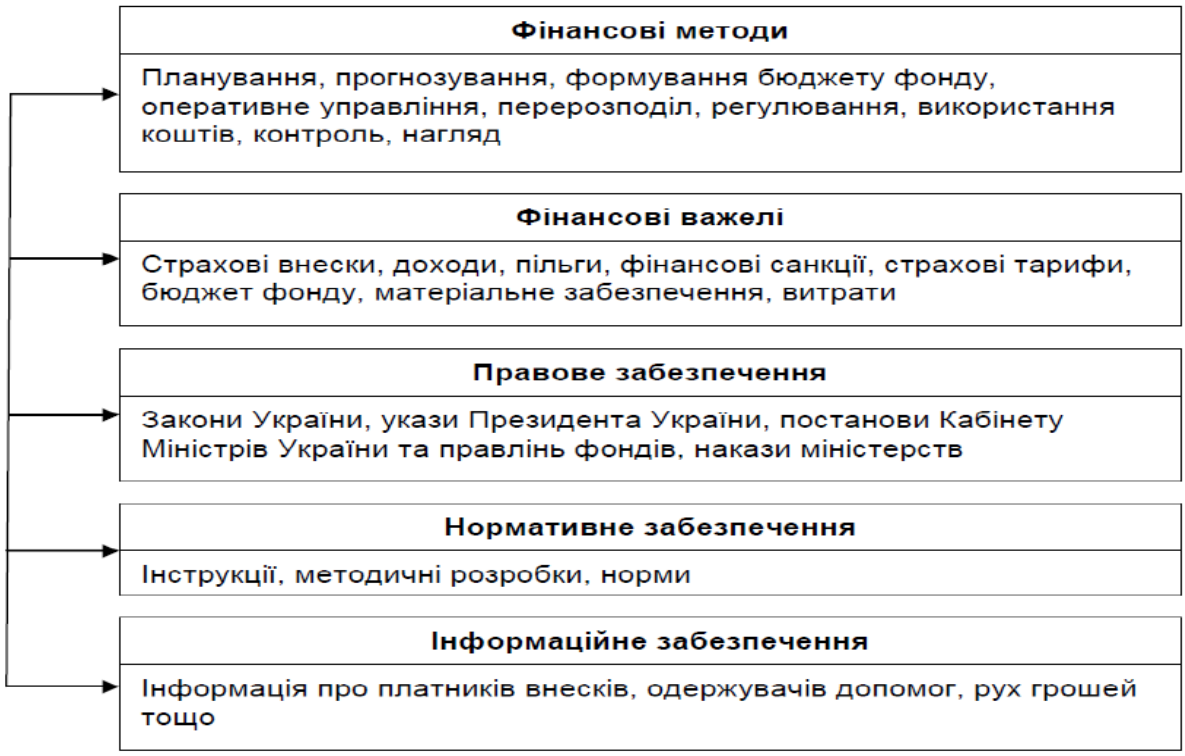

Рис. 7.2. Фінансовий механізм регулювання соціального страхування

Державне регулювання соціального страхування в умовах макроекономічної нерівності означає організацію функціонування, оцінку ефективності та результативності формування та використання фондів соціального страхування.

7.3.2. Система органів державного регулювання соціального страхування

Органи державного управління та контролю та їх повноваження у сфері соціального захисту визначаються Конституцією та законами України і є відображенням цілей і завдань, які стоять перед державою у цій сфері. Держава встановлює види пенсій і допомог, визначає порядок і умови їх призначення, джерела фінансування, формує систему органів управління та регулювання системи соціального захисту.

ВРУ є єдиним органом законодавчої влади, приймає закони, затверджує основні показники видатків, що включаються до державного бюджету. До компетенції ВРУ належать також питання затвердження

національних програм економічного та соціального розвитку; питання подальшого вдосконалення нормативно-правової бази з пенсійного, соціального та медичного страхування, соціальної підтримки малозабезпечених сімей та сімей з дітьми.

Важлива роль у розробці та реалізації соціальної політики держави належить Президенту України, який затверджує загальнодержавні програми соціального захисту населення, підписує закони, приймає укази про соціальний захист малозабезпечених верств населення, про боротьбу з бідністю.

Вищим органом у системі виконавчої влади є КМУ. До повноважень КМУ у сфері соціального захисту населення належать питання щодо реалізації та додержання гарантій і прав громадян, передбачених законодавством України та міжнародно-правовими актами, здійснення єдиної соціальна політика.

Регулювання у сфері загальнообов'язкового державного пенсійного страхування здійснює ПФУ відповідно до Конституції та законів України, актів КМУ, Президента України, постанов правління та наказів ПФУ.

ПФУ в установленому порядку подає Міністру соціальної політики України, Президенту України та КМУ пропозиції щодо формування державної політики у сфері пенсійного забезпечення та соціального страхування. ПФУ здійснює свої повноваження безпосередньо через регіональні відділення та управління ПФУ в районах, містах, районах у містах. Тому регулювання соціального страхування є важливою складовою державного регулювання економічних і соціальних процесів. Забезпечується органами законодавчої та виконавчої влади різних рівнів.

7.3.3. Роль соціальних гарантій, стандартів і нормативів у державному регулюванні соціального страхування

Соціальні гарантії мають реалізовуватися за трьома основними напрямками.

1. Гарантування державою нормального рівня добробуту кожному громадянину, який займається трудовою діяльністю, шляхом встановлення мінімальної заробітної плати, її індексації, помірних податків та невтручання у підприємницьку діяльність.

2. Задоволення першочергових потреб суспільства, які держава не може покласти на кожного громадянина особисто. До них належать потреби загальної освіти, виховання дітей і підлітків, культурно-освітня робота, підготовка кадрів, організація охорони здоров'я та розвиток фізич-

ної культури членів суспільства. Держава законодавчо гарантує задоволення зазначених потреб за рахунок бюджету в мінімально достатніх обсягах у вигляді безоплатних послуг. Обсяг таких послуг завжди повинен залежати від суми прямих і непрямих податків, що стягуються з громадян.

3. Вирівнювання якості життя окремих груп населення, незахищеність яких зумовлена переважно причинами, що не залежать від їхніх трудових зусиль. Такими причинами можуть бути збільшення навантаження на утриманців працездатного віку, стан здоров'я, вік, втрата роботи, кризові явища в економіці. При цьому форми задоволення відповідних потреб – пенсії, допомога, грошові виплати, стипендії, їх індексація, різні допомоги.

7.3.4. Державний контроль і моніторинг у сфері соціального страхування

Фінансовий контроль у сфері соціального страхування – це діяльність, яка реалізується через систему моніторингу та перевірки законності та ефективності процесів формування та використання грошових доходів і фондів з метою оцінки обґрунтованості прийнятих управлінських рішень, результатів їх реалізації з метою досягнення ефективного функціонування системи соціального захисту населення. Винятковість державного фінансового контролю у сфері соціального страхування визначається насамперед необхідністю його формування та функціонування як цілісної структурної системи, що посилюється з огляду на євроінтеграційні орієнтири України.

Об'єктом державного фінансового контролю у сфері соціального страхування є процес формування та використання фондів фінансових ресурсів. Суб'єкт управління є носієм функцій управління по відношенню до об'єкта управління. Як правило, це визначається законодавством.

Підходи до моніторингу діяльності установ системи недержавного пенсійного забезпечення суттєво відрізняються в країнах світу. В одних країнах ЄС діяльність фондів регулюється спеціальними правилами, в інших – на тих же засадах, що й страхові компанії (тобто до них поширюються такі ж вимоги до платоспроможності, технічних резервів та інвестиційних обмежень, що й до компаній зі страхування життя). Незважаючи на всі відмінності фінансового контролю, спільним залишається:

– вимога щодо реєстрації пенсійних фондів контролюючим органом;

– певна організаційно-правова форма організації;

– регулярне звітування та повноваження контролюючого органу втручатися в діяльність пенсійних фондів у певних випадках;

– дотримання правил інвестування накопичених пенсійних внесків, особливо вимоги здійснювати «обачливі» інвестиції.

7.3.5. Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування

Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (*далі* – ЄСВ) – консолідований страховий внесок, справляння якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування на обов'язковій основі та на регулярній основі з метою забезпечення захисту права застрахованих осіб на отримання страхових виплат (послуг) за чинними видами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Принципи ведення та збору обліку ЄСВ:

– законодавче визначення умов і порядку його сплати;

– зобов'язання сплатити;

– законодавче визначення розміру ЄСВ;

– прозорість і публічність діяльності органу збору й обліку ЄСВ;

– захист прав і законних інтересів застрахованих осіб;

– здійснення державного нагляду за справлянням та обліком ЄСВ.

Платниками ЄСВ є:

1) роботодавці:

– фізичні особи-підприємці;

– підприємства, установи й організації, інші юридичні особи, які використовують працю фізичних осіб на умовах трудового договору (контракту);

– фізичні особи, які самостійно забезпечують себе роботою;

– дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав, філії, представництва;

– військовослужбовці (крім військовослужбовців строкової служби), працівники міліції, особи рядового і начальницького складу;

– батьки-вихователі, батьки-вихователі дитячих будинків сімейного типу, батьки-вихователі, якщо вони отримують матеріальне забезпечення відповідно до законодавства;

– особи, які отримують допомогу по тимчасовій непрацездатності, перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами й отримують допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами;

– особи, які проходять строкову військову службу у Збройних Силах України;

– особи, які здійснюють догляд за дитиною до досягнення нею трирічного віку та відповідно до закону отримують допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку та/або у разі народження чи усиновлення дитини;

2) ФОП, які обрали спрощену систему оподаткування.

Таблиця 7.1

Ставки ЄСВ

База оподаткування внесками	Ставка, %
Заробітна плата та прирівняні до неї виплати	22
Оплата перших 5 днів тимчасової непрацездатності	
Допомога по тимчасовій непрацездатності та допомога по вагітності та пологах	
Винагорода за цивільно-правовими договорами про виконання робіт, надання послуг	
Заробітна плата та прирівняні до неї виплати, оплата перших 5 днів тимчасової непрацездатності, допомога по тимчасовій непрацездатності та допомога по вагітності та пологах інвалідів, роботодавцями яких є підприємства, установи, організації	8,41
Заробітна плата та прирівняні до неї виплати, оплата перших 5 днів тимчасової непрацездатності, допомога по тимчасовій непрацездатності та допомога по вагітності та пологах, винагорода за цивільно-правовими договорами про виконання робіт, надання послуг, які виплачуються підприємствами й організапціями всеукраїнських громадських організацій інвалідів* (УТОГ і УТОС)	5,3
Заробітна плата та прирівняні до неї виплати, оплата перших 5 днів тимчасової непрацездатності, допомога по тимчасовій непрацездатності та допомога по вагітності та пологах, які виплачуються підприємствами й організапціями всеукраїнських громадських організацій інвалідів* працівникам-інвалідам	5,5

*за умови чисельності інвалідів не менше 50% загальної чисельності працюючих і фонду оплати праці таких інвалідів не менше 25% загальних витрат на оплату праці таких підприємств.

Для наочності нижче наведено порівняння зміни співвідношення МЗП і розміру ЄСВ у 2024 році.

Таблиця 7.2

Розмір мінімального та максимального ЄСВ

Період	Мінімальна заробітна плата	Мінімальна ставка ЄСВ для ФОП I, II і III групи (на місяць)	Мінімальна сума ЄСВ (на квартал)	Максимальний ЄСВ із вересня 2021	Розмір ЄСВ із максимальної суми
З 1.01 по 31.03.24	7100 грн.	**1562 грн. (7100*0,22)**	**4686 грн.**	**106 500 грн. (7100*15)**	**23 430 грн. (106500*0,22)**
З 1.04.24	8000 грн.	**1760 грн. (8000*0,22)**	**5280грн.**	**120 000 грн. (8000*15)**	**26 400грн. (120000*0,22)**

*розмір ЄСВ, який сплачується щоквартально, залежить від розміру мінімальної заробітної плати, як вона буде рости разом із мінімальною заробітною платою.

Максимальна база нарахування ЄСВ з 1 січня 2024 року становить 106 500 гривень (15 мінімальних зарплат).

Сума ЄСВ поділяється на:

- ЗДСС на випадок безробіття – 4,8058%;

- загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (до солідарної системи) – 95,1942%.

При цьому сума ЄСВ з доходів працівників, нарахована у вигляді допомоги по тимчасовій непрацездатності, допомоги по вагітності та пологах у повному обсязі (100%) спрямовуватиметься до ПФУ.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає суть державного регулювання соціального страхування?
2. Які методи державного регулювання соціального страхування?
3. Охарактеризуйте економічні методи державного регулювання соціального страхування.
4. Які органи здійснюють державне регулювання соціального страхування?
5. Дайте визначення ЄСВ.
6. Як здійснюється адміністрування ЄСВ?
7. Хто є платниками ЄСВ?
8. Який орган здійснює облік платників ЄСВ, забезпечення збору та ведення обліку страхових коштів, контроль за повнотою та своєчасністю їх сплати?

7.4. СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ З ТИМЧАСОВОЇ ВТРАТИ ПРАЦЕЗДАТНОСТІ

7.4.1. Теоретико-організаційні засади загальнообов’язкового державного соціального страхування у зв’язку з тимчасовою втратою працездатності.

7.4.2. Основні законодавчі норми загальнообов’язкового державного соціального страхування у зв’язку з тимчасовою втратою працездатності.

7.4.3. Особливості обчислення середньої заробітної плати для призначення допомоги по вагітності та пологах, допомоги по тимчасовій непрацездатності, а також оплати перших п’яти днів тимчасової непрацездатності за рахунок коштів роботодавця.

7.4.1. Теоретико-організаційні засади загальнообов’язкового державного соціального страхування у зв’язку з тимчасовою втратою працездатності

Державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності (*далі* – ДССТВП) є одним із трьох видів загальнообов'язкового державного соціального страхування України. Це система організації матеріальної компенсації втраченого доходу (заробітної плати) застрахованим особам у зв’язку з тимчасовою втратою працездатності, не

пов’язаною безпосередньо з роботою. За цим видом державного соціального страхування також відшкодовується за рахунок коштів ПФУ втрата доходу (заробітної плати) у зв'язку з доглядом за хворою дитиною, дитиною-інвалідом або іншим хворим членом сім'ї, вагітністю та пологами, відшкодування шкоди. витрат, пов'язаних зі смертю застрахованої особи або членів її сім'ї, а також наданням соціальних послуг.

Принципи реалізації системи державного соціального страхування випливають із загальних засад системи державного соціального страхування України, а саме:

– лише законодавче регулювання здійснення цього виду державного соціального страхування;

– забезпечення застрахованими особами державних гарантій у реалізації своїх прав;

– накопичення та використання коштів Фонду страхування на засадах солідарності та субсидування;

– обов’язкове фінансування Фондом видатків на матеріальне забезпечення та надання соціальних послуг застрахованим особам у розмірах, передбачених законодавством;

– диференціація розміру страхових виплат залежно від страхового стажу;

– цільове використання коштів цього виду страхування.

7.4.2. Основні законодавчі норми загальнообов’язкового державного соціального страхування у зв’язку з тимчасовою втратою працездатності

Види матеріального забезпечення та соціальних послуг за страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності:

1) *допомога по тимчасовій непрацездатності* (у тому числі по догляду за хворою дитиною):

- виплачується застрахованим особам залежно від страхового стажу у певному відсотку середньої заробітної плати (доходу), а саме:

1) 50% – стаж до трьох років;

2) 60% – стаж від трьох до п'яти років;

3) 70% – стаж від п'яти до восьми років;

4) 100% – стаж понад вісім років;

2) *допомога по вагітності та пологах*:

- надається застрахованій особі (крім працівників та спеціалістів резидентів Дія City) у розмірі 100% середньої заробітної плати (доходу), обчисленої в порядку, встановленому КМУ, і не залежить від страхового стажу;

- застрахованій особі, яка є працівником або спеціалістом резидента Дія City, надається в розмірі заробітної плати (доходу) такої особи, з якої фактично сплачено страхові внески до Фонду, незалежно від страхового стажу;

- розмір допомоги по вагітності та пологах у розрахунку на місяць не повинен перевищувати максимальної величини бази нарахування ЄСВ, з якої сплачувалися страхові внески до ПФУ, та не бути меншим за розмір допомоги, обчислений із розміру мінімальної заробітної плати, встановленої на час настання страхового випадку;

3) *допомога на поховання* (крім поховання пенсіонерів, непрацюючих та осіб, які померли внаслідок нещасного випадку на виробництві):

- надається у разі смерті застрахованої особи, а також членів сім'ї, які перебували на її утриманні:

1) дружина (чоловік);

2) діти, брати, сестри та онуки, які не досягли 18 років і старші, якщо вони стали особами з інвалідністю до 18 років (брати, сестри та онуки – за умови, що вони не мають працездатних батьків), а учні та студенти середніх професійно-технічних і вищих навчальних закладів денної форми навчання – до 23 років;

3) батько, мати;

4) дід і баба по прямій лінії споріднення;

- не вважаються утриманцями застрахованої особи члени сім'ї, які мали самостійні джерела існування (одержували заробітну плату, пенсію тощо);

- надається застрахованій особі, члену її сім'ї або іншим юридичним чи фізичним особам, які здійснили поховання;

4) оплата *допомоги на лікування та/або реабілітацію* у відділеннях санаторно-курортного закладу після перенесених захворювань і травм.

7.4.3. Особливості обчислення середньої заробітної плати для призначення допомоги по вагітності та пологах, допомоги по тимчасовій непрацездатності, а також оплати перших п’яти днів тимчасової непрацездатності за рахунок коштів роботодавця

Розрахунковим періодом, за який обчислюється середня заробітна плата, є 12 календарних місяців роботи (з першого до першого дня) за останнім основним місцем роботи застрахованої особи, що передують місяцю настання страхового випадку; особам, у яких через деякий час погіршився стан здоров'я внаслідок раніше отриманого ушкодження здоров'я внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання – до настання тимчасової непрацездатності.

Якщо застрахована особа працювала менше 12 календарних місяців за останнім основним місцем роботи, розрахунковий період визначається за

фактично відпрацьованими календарними місяцями (з першого до першого числа).

У разі якщо застрахована особа працювала за останнім основним місцем роботи менше календарного місяця, розрахунковий період визначається за фактично відпрацьований час (календарні дні) до настання страхового випадку.

Якщо в розрахунковому періоді до настання страхового випадку застрахована особа не мала заробітку з поважних причин або страховий випадок настав у перший день роботи (для розрахунку допомоги по тимчасовій непрацездатності, у тому числі внаслідок захворювання або травми, пов'язаної з нещасним випадком на виробництві та професійним захворюванням), середня заробітна плата визначається виходячи з тарифної ставки (поштового окладу) або її частини, встановленої на день настання страхового випадку. Якщо тарифна ставка (посадовий оклад) не встановлена, розрахунок провадиться виходячи з розміру мінімальної заробітної плати (її частини), встановленої законом на день настання страхового випадку.

Якщо протягом дванадцяти місяців перед настанням страхового випадку за даними Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування застрахована особа має страховий стаж менше шести місяців, середня заробітна плата визначається з розрахунку: допомога по тимчасовій непрацездатності (крім тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, пов'язаної з нещасним випадком на виробництві та професійним захворюванням), оплата перших п'яти днів тимчасової непрацездатності за рахунок коштів роботодавця – виходячи з нарахованої заробітної плати, з яких справляються страхові внески, але в розрахунку на місяць не вище розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом у місяці настання страхового випадку; допомога по вагітності та пологах – виходячи з нарахованої заробітної плати, з якої сплачуються страхові внески, але щомісячно не вище двократного розміру мінімальної заробітної плати та не менше розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом у місяці настання страхового випадку.

Страхові виплати та оплата перших п'яти днів тимчасової непрацездатності за рахунок коштів роботодавця провадяться на підставі виданої в установленому порядку копії листка непрацездатності, засвідченої підписом керівника та скріпленого листком. печатка за основним місцем роботи, та довідка про середню заробітну плату за основним місцем роботи. Якщо особа працює на кількох роботах за сумісництвом, додається додаткова інформація про середню заробітну плату за сумісництвом.

При цьому загальна заробітна плата, з якої нараховуються виплати, за місяцями розрахункового періоду за основним місцем роботи та за сумісництвом не може перевищувати максимальної величини бази нарахування ЄСВ.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що являє собою загальнообов'язкове державне соціальне страхування з тимчасової втрати працездатності?
2. Розкрийте зміст принципів страхування з тимчасової втрати працездатності.
3. Хто належить до суб'єктів соціального страхування з тимчасової втрати працездатності?
4. Як відбувається матеріальне забезпечення за страхуванням з тимчасової втрати працездатності?
5. З'ясуйте порядок надання допомоги у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності.

7.5. МЕДИЧНЕ СТРАХУВАННЯ

7.5.1. Медичне страхування у світових моделях організації охорони здоров'я.
7.5.2. Суть, значення та форми медичного страхування. Об'єкти і суб'єкти медичного страхування.
7.5.3. Сучасний стан медичного страхування в Україні.

7.5.1. Медичне страхування у світових моделях організації охорони здоров'я

Охорона здоров'я є одним із факторів і критеріїв оцінки розвитку суспільства. Якщо охорону здоров'я розглядати в широкому розумінні як комплекс організаційних, політичних, правових, економічних та інших заходів, спрямованих на забезпечення збереження та розвитку фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людей з максимальною біологічно можливою індивідуальністю, тривалості життя, то його значення виходить далеко за межі діяльності всієї системи охорони здоров'я та набуває вирішального значення для забезпечення функціонування держави та її владних інститутів.

Підвищення якості надання медичних послуг населенню досягається завдяки медичному страхуванню, якому у світових моделях організації охорони здоров'я відводиться чільне місце.

Усього можна виділити вісім моделей організації охорони здоров'я, і в більшості з них важливу роль відіграє медичне страхування:

1. Обов'язкова оплата медичних послуг.
2. Добровільна оплата медичної допомоги.
3. Компенсація добровільно застрахованим пацієнтам за оплачені медичні послуги.

4. Державне страхове відшкодування.
5. Добровільний договір.
6. Добровільна інтегрована модель.
7. Державна інтегрована модель.
8. Державний контракт.

7.5.2. Суть, значення та форми медичного страхування. Об'єкти і суб'єкти медичного страхування

Медичне страхування є невід'ємною частиною систем охорони здоров'я розвинених країн світу. ***Медичне страхування*** – система економічних відносин, що виникають між учасниками формування грошових фондів, призначених для страхового захисту громадян у разі втрати здоров'я внаслідок хвороби або внаслідок нещасного випадку.

Страховим ризиком є хвороба застрахованої особи.

Страховий випадок – подія, в разі настання якої виникає право застрахованої особи на отримання медичних послуг.

Основні завдання медичного страхування:

– посередницька діяльність з організації та фінансування програм страхування, надання медичної допомоги населенню;

– контроль за обсягом і якістю виконання лікувально-профілактичними, соціальними закладами та окремими приватними лікарями медичних програм страхування;

– розрахунок із медико-соціальними закладами та приватними лікарями за роботу згідно з умовами договору через страхові фонди (медичні організації), які утворюються за рахунок грошових внесків підприємств, установ, організацій, громадян.

Медичне страхування має дві основні форми: обов'язкову, добровільну.

Загальнообов'язкове державне медичне страхування є державною системою соціального захисту громадян у сфері охорони здоров'я.

Мета загальнообов'язкового державного медичного страхування – забезпечення населення медичною допомогою за рахунок фінансових коштів, акумульованих у відповідному фонді.

Обов'язкове державне медичне страхування при його раціональній організації дозволяє поєднати оптимальні риси державної охорони здоров'я (загальнодоступність) і приватної медицини (високі технології), а також гарантувати надання пацієнту медичної допомоги на високому рівні.

Суть добровільного медичного страхування є в тому, що страхові організації укладають договори про співпрацю з постачальниками медичних послуг щодо надання відповідних послуг застрахованим особам. Застрахованим особам надається повна або часткова компенсація витрат, які виникають у процесі звернення за медичними послугами відповідно до

умов договору.

До переваг медичних послуг на основі добровільного медичного страхування належать:

– організація надання медичних послуг здійснюється страховою компанією. Застрахованій особі не потрібно проводити фінансові розрахунки в лікарні, оскільки страхова компанія розраховується з медичним закладом за фактом надання медичних послуг;

– забезпечення дотримання прав пацієнта. Страхова компанія контролює якість медичних послуг безпосередньо у процесі лікування, а не після нього (як у випадку з обов'язковим медичним страхуванням).

7.5.3. Сучасний стан медичного страхування в Україні

Медичне страхування в Україні ще тільки на стадії становлення, і немає чіткого уявлення про систему медичного страхування, яка має бути прозорою та зрозумілою для населення. Запровадження обов’язкового медичного страхування забезпечить гарантію якісної медичної допомоги кожному громадянину та подальший розвиток добровільного медичного страхування.

Медичне страхування – форма соціального захисту населення в галузі охорони здоров'я, що виражається в гарантії оплати медичної допомоги при настанні страхового збитку за рахунок акумульованих страховиком коштів.

Сьогодні запровадження загальнообов’язкового державного соціального медичного страхування в Україні є складним питанням. Це пов’язано з тим, що немає єдиного підходу до створення законопроєкту про загальнообов’язкове державне соціальне медичне страхування.

Тому населенню доступне лише добровільне медичне страхування. Однак, на думку низки вчених, добровільне медичне страхування не зможе набути значного поширення в Україні з кількох причин. Основні з них – досить низький рівень безпеки переважної більшості громадян та недовіра багатьох до фінансових структур, які акумулюють кошти населення.

У науковій літературі розрізняють такі принципи функціонування обов’язкового медичного страхування:

- *загальність* – право всіх громадян незалежно від соціального статусу, статі, віку та стану здоров’я на отримання медичних послуг;
- *державність* – держава забезпечує стабільність системи загальнообов’язкового державного соціального медичного страхування та виступає страхувальником безробітних громадян;
- *некомерційність* – у разі отримання прибутку від загальнообов’язкового державного соціального медичного страхування він спрямовується до резервного фонду цього страхування і не може бути засобом збагачення;

• *відповідальність* суб'єктів медичного страхування – відповідальність у разі невиконання взятих зобов'язань або незадовільного виконання своїх обов'язків.

Основа добровільного медичного страхування – такі принципи:

• *добровільність* – медичне страхування здійснюється на основі добровільного волевиявлення сторін;

• *доступність* – будь-яка юридична чи фізична особа має можливість укласти договір добровільного медичного страхування зі страховою компанією, яка має право надавати такі послуги;

• *еквівалентність* – залежність обсягу наданих медичних послуг при настанні страхового випадку від розміру страхової премії;

• *терміновість* – договір добровільного медичного страхування має певний термін дії.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте роль медичного страхування в різних моделях медичної допомоги.
2. Назвіть історичні передумови розвитку медичного страхування.
3. У чому суть медичного страхування?
4. Які основні завдання медичного страхування?
5. Охарактеризуйте основні форми медичного страхування.
6. Які переваги загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування?

7.6. СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ ВІД НЕЩАСНИХ ВИПАДКІВ НА ВИРОБНИЦТВІ ТА ПРОФЕСІЙНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ

7.6.1. Теоретичні основи загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання.

7.6.2. Матеріальне забезпечення та соціальні послуги у разі настання нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання.

7.6.3. Щомісячні страхові виплати та інші витрати на відшкодування шкоди внаслідок нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання. Умови призначення страхових виплат.

7.6.1. Теоретичні основи загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань – це система економічних, правових і соціальних відносин між працівниками, роботодавцями та державою щодо накопичення та розподілу фінансових коштів до ПФУ.

Завдання страхування від нещасних випадків такі:

– проведення профілактичних заходів, які спрямовані на усунення шкідливих і небезпечних виробничих факторів, попередження нещасних випадків на виробництві, професійних захворювань та інших випадків загрози здоров'ю застрахованих осіб, спричинених умовами праці;

– відновлення здоров'я та працездатності потерпілих від нещасних випадків на виробництві чи професійних захворювань;

– відшкодування шкоди, пов'язаної з втратою застрахованими особами заробітної плати або її відповідної частини під час виконання трудових обов'язків.

Основними принципами соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань є:

– паритет держави, представників застрахованих осіб і роботодавців в управлінні страхуванням від нещасних випадків;

– своєчасне та повне відшкодування збитку страховиком;

– забезпечення державних гарантій реалізації застрахованими громадянами своїх прав;

– обов'язок сплати страхувальником страхових внесків;

– формування та витрачання страхових фондів на солідарних засадах;

– диференціація страхового тарифу з урахуванням умов і стану охорони праці, виробничого травматизму та професійних захворювань на кожному підприємстві;

– економічна зацікавленість суб'єктів страхування у покращенні умов охорони праці;

– цільове використання коштів страхування від нещасних випадків.

7.6.2. Матеріальне забезпечення та соціальні послуги у разі настання нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання визначає матеріальне забезпечення застрахованої особи у зв'язку з втратою нею заробітної плати внаслідок тимчасової або повної втрати працездатності.

Підставою для виплати потерпілому витрат на медичну допомогу, професійну та соціальну реабілітацію, а також страхових виплат слугує акт розслідування нещасного випадку або професійного захворювання.

Право на грошову підтримку за рахунок коштів ПФУ мають:

– особи, які працюють на умовах трудового договору;
– громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності.
– самозайняті особи;

У разі настання страхового випадку ПФУ зобов’язаний:

1. Своєчасно і в повному обсязі відшкодувати шкоду, заподіяну працівникові внаслідок ушкодження його здоров'я або в разі його смерті, виплативши кошти йому або особам, які перебували на його утриманні.

2. Організувати поховання померлого, відшкодувати вартість супутніх ритуальних послуг відповідно до місцевих умов.

3. Сприяти створенню умов для своєчасного надання кваліфікованої першої допомоги потерпілому при нещасному випадку, невідкладної допомоги при госпіталізації, ранньої діагностики професійного захворювання.

4. Організувати цілеспрямоване та ефективне лікування потерпілого у власних спеціалізованих лікувально-профілактичних закладах або на договірних засадах в інших лікувально-профілактичних закладах з метою якнайшвидшого відновлення здоров’я застрахованого.

5. Надати потерпілому разом з відповідними медичними послугами за призначенням лікарів повний комплекс постійно доступної, раціонально організованої медичної допомоги.

6. Вжити всіх необхідних заходів для збереження, підвищення та відновлення працездатності потерпілого.

7. За медичним висновком забезпечити потерпілому домедичний догляд, допомогу у веденні господарства (або компенсувати йому відповідні витрати), сприяти забезпеченню потерпілого, який проживає в гуртожитку, ізольованим житлом.

8. Відповідно до висновку лікарсько-консультативної комісії (ЛКК) або медико-соціальної експертної комісії (МКЕК) провести навчання та перепідготовку потерпілого у власних навчальних закладах або на договірних засадах в інших закладах перепідготовки інвалідів.

7.6.3. Щомісячні страхові виплати та інші витрати на відшкодування шкоди внаслідок нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання. Умови призначення страхових виплат

Компенсація шкоди, яка заподіяна працівникові ушкодженням здоров’я здійснюється власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом. Це виплата, яка хоча і здійснюється за рахунок ПФУ, але нараховується і виплачується на підприємстві.

Страхові виплати складаються із:

1) компенсації втраченого заробітку (або відповідної його частини) залежно від ступеня втрати потерпілим професійної працездатності (*далі* – щомісячна страхова виплата);

2) одноразової допомоги потерпілому (членам його сім’ї та особам, які перебували на утриманні померлого);

3) виплат дитині, яка народилася з інвалідністю внаслідок травмування на виробництві або професійного захворювання її матері під час вагітності;

4) страхових витрат на медичну та соціальну допомогу.

Перерахунок щомісячних страхових виплат та витрат на медико-соціальну допомогу проводиться у разі:

1) зміни ступеня втрати професійної працездатності;

2) зміни у складі сім'ї померлого.

Щомісячні страхові виплати підлягають перерахунку на коефіцієнт, що враховує темпи зростання споживчих цін та середньої заробітної плати (доходу) в Україні.

Коефіцієнт перерахунку відповідає 50 відсоткам темпу зростання споживчих цін за попередній рік та 50 відсоткам темпу зростання середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески.

За наявності фінансових можливостей бюджету ПФУ розмір річної надбавки до показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні, що використовується для перерахунку, може бути збільшений, але не повинен перевищувати 100% підвищення показник середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року, в якому здійснюється підвищення.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте законодавство України про страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання.
2. Охарактеризуйте принципи соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання.
3. Перерахуйте суб’єктів соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання.
4. Хто підлягає соціальному страхуванню від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання в Україні?

7.7. СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ НА ВИПАДОК БЕЗРОБІТТЯ

7.7.1. Теоретичні засади загальнообов’язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

7.7.2. Фонд загальнообов’язкового державного соціального страхування на випадок безробіття: завдання, функції, права.

7.7.3. Джерела формування бюджету Фонду загальнообов’язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

7.7.1. Теоретичні засади загальнообов’язкового державного соціального страхування на випадок безробіття

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття (*далі* – страхування на випадок безробіття) – система прав, обов'язків і гарантій, яке передбачає матеріальне забезпечення на випадок безробіття з незалежних від застрахованих осіб обставин і забезпечення соціальних послуг за рахунок коштів Фонду загальнообов’язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття (*далі* – Фонд).

Безробіття як соціально-економічне явище характерне для ринкової економіки і є одним із негативних наслідків природи ринку. Виникнення безробіття зумовлене дією закону попиту і пропозиції, коли на ринку праці порушується макроекономічна рівновага і пропозиція праці перевищує попит.

Економічна суть безробіття в тому, що внаслідок вимушеного безробіття частина економічно активних громадян суспільства позбавляється певної кількості суспільного продукту. Соціальна суть безробіття виявляється в тому, що безробітні працездатного віку отримують матеріальну допомогу для забезпечення свого існування, а не заробляють гроші, і при цьому не мають можливості реалізувати себе в праці. Якщо безробіття стає тривалим, вони втрачають професійні та виробничі навички, падають духом. Така ситуація може призвести до деградації особистості.

Страхування на випадок безробіття здійснюється за такими принципами:

– забезпечення державних гарантій реалізації застрахованими особами своїх прав;

– обов’язкове страхування всіх працівників на випадок безробіття на умовах трудового договору (контракту) та на підставах, передбачених законодавством, і можливість добровільного страхування у випадках, передбачених законодавством;

– цільове використання коштів страхування на випадок безробіття;

– солідарність і субсидії;

– обов’язкове фінансування витрат, пов’язаних з наданням матеріальної допомоги на випадок безробіття та соціальних послуг у розмірах, передбачених цим Законом;

– диференціація виплати допомоги по безробіттю залежно від страхового стажу та тривалості безробіття;

– законодавче визначення умов і порядку страхування на випадок безробіття.

7.7.2. Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття: завдання, функції, права

Фонд створюється для управління страхуванням на випадок накопичення страхових внесків, безробіття, контролю за використанням коштів, надання соціальних послуг та виплати забезпечення, виконання інших функцій відповідно до закону. Гарантом забезпечення застрахованих осіб та надання Фондом відповідних соціальних послуг є держава.

Фонд не може провадити діяльність, крім передбаченої законом і статутом Фонду.

Кошти Фонду не зараховують до Державного бюджету України.

Членами Фонду є всі застраховані особи.

Правління Фонду:

– обирає голову правління Фонду та його заступників;

– визначає перспективні та поточні завдання Фонду;

– затверджує статут Фонду;

– погоджує проєкт річного бюджету Фонду та подає його в установленому порядку до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері праці, трудових відносин та зайнятості населення, для подання КМУ. України на затвердження;

– заслуховує звіт про виконання кошторису Фонду;

– подає центральному органу виконавчої влади, яка забезпечує формування державної політики у сфері праці, зайнятості населення та трудових відносин, пропозиції щодо розміру частки ЄСВ на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, яка направляється на страхування на випадок безробіття;

– вирішує інші питання відповідно до статуту Фонду.

7.7.3. Джерела формування бюджету Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття

Кошторис Фонду – це план формування фінансових ресурсів за рахунок частки ЄСВ та інших надходжень, які незаборонені законодавством.

Джерелами формування Фонду є:

1) страхові внески страхувальників;

2) розмір фінансових санкцій, застосованих відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» та інших законів до підприємств, установ, організацій та фізичних осіб-підприємців за порушення встановленого порядку сплати страхових внесків. та використання коштів Фонду, недотримання законодавства про зайнятість населення, а також розміри адміністративних штрафів, накладених відповідно до законодавства на посадових осіб і громадян за такі порушення;

3) кошти державного бюджету, що спрямовуються до Фонду у випадках, встановлених законом;

4) надходження від розміщення тимчасово вільних коштів, у тому числі резервних фондів Фонду;

5) благодійні внески підприємств, установ, організацій;

6) інші надходження відповідно до законодавства України.

Кошти бюджету Фонду використовуються на:

1) виплата матеріального забезпечення та надання соціальних послуг;

2) здійснення заходів відповідно до Закону України «Про зайнятість населення»;

3) фінансування витрат ПФУ, пов'язаних із достроковим виходом на пенсію осіб;

4) фінансування витрат на утримання та забезпечення діяльності центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, його територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери його управління, матеріальні та соціальний супровід своїх працівників; організація роботи правління Фонду, розвиток і функціонування Єдиної інформаційно-аналітичної системи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції;

5) формування резерву коштів Фонду.

Тривалість виплати допомоги по безробіттю встановлена в календарних днях залежно від розміру страхового стажу (таблиця 7.3).

Таблиця 7.3

Показники виплати допомоги по безробіттю

Розмір страхового стажу, роки	Тривалість виплати допомоги по безробіттю, календарні дні	Розмір допомоги по безробіттю, %
до 3	180	50
від 3 до 6	210	55
від 6 до 12	240	60
від 12 до 18	270	65
від 18 до 24	300	70
від 24 до 30	330	75
понад 30	360	80

Допомога по безробіттю виплачується залежно від тривалості безробіття у відсотках до встановленого розміру:

- перша половина періоду виплати допомоги по безробіттю – 100%;
- у подальшому – 50%.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Як проявляється економічна суть безробіття?
2. Назвіть соціальні послуги, які надаються у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.
3. Які функції реалізує Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття?
4. Які джерела формування бюджету Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття?

7.8. ДЕРЖАВНЕ ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ

7.8.1. Теоретичні основи пенсійного страхування.
7.8.2. Види пенсій у солідарній системі.
7.8.3. Пенсійний фонд України як орган управління коштами солідарної системи пенсійного страхування.

7.8.1. Теоретичні основи пенсійного страхування

Одним із завдань функціонування будь-якого цивілізованого суспільства є увага до людей похилого віку. Набір окремих форм грошового забезпечення осіб, які досягли встановленого законом пенсійного віку або втратили працездатність за рахунок централізованого страхування чи бюджетних коштів, існує давно. Це призвело до створення системи пенсійного страхування, яка охоплює всіх громадян. Основною метою функціонування такої системи є запобігання бідності внаслідок втрати працездатності з віком.

Оскільки соціальний захист – це комплекс відносин, що виникають між державою та населенням у цілому, і такі відносини є партнерськими, то пенсійне страхування слід розглядати в системі соціального захисту як вид інституту соціального партнерства, який охоплює взаємозалежні дії його суб'єктів (соціальних партнерів) в управлінні соціально-економічними ризиками. При цьому партнерські відносини здійснюються як між роботодавцями та працівниками, так і між поколіннями, оскільки ***солідарна пенсійна система*** являє собою передачу доходу від нинішнього покоління працездатного віку до нинішнього покоління пенсійного віку. Крім того, інститут загальнообов'язкового соціального страхування з початку свого існування ґрунтується на ідеї обов'язкового резервування частини заробітної плати (доходу) для виплати пенсій у разі настання страхових випадків (втрати працездатності з вік, інвалідність, втрата годувальника). Розмір, необхідний для виплати пенсії протягом усього періоду трудової діяльності, забезпечується самими працівниками (за участю роботодавців). Тому необхідна соціальна злагода між суб'єктами пенсійної системи, підкріплена довгостроковим суспільним контрактом.

Пенсійна політика є основною складовою соціальної політики держави. Його реалізацію здійснюють Міністерство соціальної політики України, ПФУ та недержавні пенсійні фонди, а обіг пенсійних коштів – через банківські установи та мережу підприємств поштового зв'язку. Система охоплює працездатних громадян, які сплачують страхові внески, та непрацездатних громадян похилого віку, інвалідів та інших осіб, яким виплачується пенсія.

7.8.2. Види пенсій у солідарній системі

1. Починаючи з 1 січня 2018 року право на призначення пенсії за віком після досягнення віку 60 років мають особи за наявності певного розміру страхового стажу, зокрема:

з 1 січня 2024 року по 31 грудня 2024 року – не менше 31 року;
з 1 січня 2025 року по 31 грудня 2025 року – не менше 32 років;
з 1 січня 2026 року по 31 грудня 2026 року – не менше 33 років;
з 1 січня 2027 року по 31 грудня 2027 року – не менше 34 років;
починаючи з 1 січня 2028 року – не менше 35 років.

2. У разі відсутності, починаючи з 1 січня 2018 року, страхового стажу, право на призначення пенсії за віком після досягнення віку 63 роки мають особи за наявності страхового стажу, зокрема:

з 1 січня 2024 року по 31 грудня 2024 року – від 21 до 31 року;
з 1 січня 2025 року по 31 грудня 2025 року – від 22 до 32 років;
з 1 січня 2026 року по 31 грудня 2026 року – від 23 до 33 років;
з 1 січня 2027 року по 31 грудня 2027 року – від 24 до 34 років;
починаючи з 1 січня 2028 року – від 25 до 35 років.

3. У разі відсутності, починаючи з 1 січня 2019 року, страхового стажу, право на призначення пенсії за віком мають особи після досягнення віку 65 років за наявності страхового стажу, зокрема:

з 1 січня 2024 року по 31 грудня 2024 року – від 15 до 21 року;
з 1 січня 2025 року по 31 грудня 2025 року – від 15 до 22 років;
з 1 січня 2026 року по 31 грудня 2026 року – від 15 до 23 років;
з 1 січня 2027 року по 31 грудня 2027 року – від 15 до 24 років;
починаючи з 1 січня 2028 року – від 15 до 25 років.

Розмір пенсії за віком: $П = Зп \cdot Кс$

де: П – розмір пенсії, у гривнях;
Зп – заробітна плата (дохід) застрахованої особи у гривнях;
Кс – коефіцієнт страхового стажу застрахованої особи.

7.8.3. Пенсійний фонд України як орган управління коштами солідарної системи пенсійного страхування

ПФУ є органом управління солідарною системою, призначає пенсії та готує документи для їх виплати, забезпечує в повному обсязі фінансування та виплату пенсій, допомоги на поховання.

Органи управління ПФУ:

1. Управління здійснюється на паритетних засадах представниками держави, застрахованих осіб і роботодавців.

2. Органами управління ПФУ є виконавча дирекція та правління ПФУ.

Повноваження правління ПФУ:

1) визначає поточні та перспективні завдання ПФУ;

2) затверджує нормативні документи, що регулюють діяльність ПФУ, у тому числі статут та зміни до нього, регламенти засідань правління, положення про виконавчу дирекцію ПФУ, положення про територіальні органи ПФУ;

3) обирає зі свого складу голову правління ПФУ та двох його заступників;

4) розглядає та затверджує бюджет ПФУ на наступний рік, зміни до нього, звіт про його виконання та протягом 10 робочих днів після їх затвердження подає його наглядовій раді ПФУ та надсилає КМУ;

5) визначає порядок надходження та обліку коштів ПФУ;

6) здійснює контроль за цільовим використанням коштів ПФУ, веденням і достовірністю бухгалтерського обліку та звітності про їх надходження і використання;

7) вирішує питання щодо формування та використання резерву ПФУдля забезпечення його фінансової стабільності;

8) спрямовує та контролює діяльність виконавчої дирекції ПФУ та підпорядкованих їй територіальних органів;

9) щорічно, а також у разі потреби заслуховує звіти директора виконавчої дирекції ПФУ про свою діяльність.

10) розглядає та погоджує кандидатури на посаду директора виконавчої дирекції ПФУ, а за його заявою – заступників директора та керівників структурних підрозділів виконавчої дирекції ПФУ та керівників територіальних органів і приймає рішення про їх звільнення.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Дайте характеристику функціонування ПФУ.
3. Які функції виконує ПФУ?
4. Які цілі ПФУ?
5. Охарактеризуйте інструменти ПФУ.

7.9. НЕДЕРЖАВНЕ ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ

7.9.1 Необхідність і значення недержавного соціального страхування.
7.9.2. Система та суб’єкти недержавного пенсійного забезпечення.
7.9.3. Адміністратор недержавного пенсійного фонду.
7.9.4. Пенсійні активи, їх склад і використання.

7.9.1. Необхідність і значення недержавного соціального страхування

Розглядаючи систему соціального захисту з фінансової точки зору, можна виділити три основні джерела її фінансування: фонди соціального страхування, державний бюджет і недержавні джерела. Нині в Україні розвиваються різні види недержавного соціального страхування: страхування від нещасних випадків, недержавне медичне страхування, недержавне пенсійне страхування.

Суб'єкти недержавного соціального страхування – застраховані особи, страхувальники, страхувальники та держава.

Особливості функціонування недержавного соціального страхування:

– додатковий характер недержавного соціального страхування;

– добровільність участі та необмежену кількість страхувальників і застрахованих осіб;

– договірний характер встановлення прав і обов’язків сторін, а також розмірів та видів недержавного соціального страхування.

Темпи розвитку недержавного соціального страхування значно поступаються державному. Це пояснюється двома основними причинами:

1) нерівність вихідних умов на ринку, оскільки обов'язковість державного соціального страхування є його значною перевагою перед добровільним страхуванням;

2) низький рівень довіри до компаній, які надають страхові послуги, що прийнятне на початкових етапах розвитку недержавного соціального страхування. Саме тому держава має відігравати ключову роль у забезпеченні балансу між державним і приватним секторами соціального страхування, зокрема шляхом підтримки недержавних установ соціального страхування та встановлення ефективного контролю за їх діяльністю.

7.9.2. Система та суб’єкти недержавного пенсійного забезпечення

Система недержавного пенсійного забезпечення є складовою частиною системи накопичувального пенсійного забезпечення, що ґрунтується на засадах добровільної участі юридичних та фізичних осіб, крім випадків, які передбачені законом, у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання суб'єктами недержавного пенсійного забезпечення додаткових

виплат до загальнообов’язкового державного пенсійного страхування

Суб'єкти недержавного пенсійного забезпечення такі:

– недержавні пенсійні фонди (*далі* – НПФ);

– страхові організації, які уклали з учасниками фонду договори страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду;

– банківські установи, які уклали договори про відкриття пенсійних депозитних рахунків;

– вкладники та учасники НПФ, учасники накопичувальної системи пенсійного страхування;

– вкладники пенсійних депозитних рахунків;

– учасники недержавного пенсійного забезпечення;

– засновники НПФ;

– роботодавці – платники корпоративних пенсійних фондів;

– саморегулювання організації суб’єктів, які надають послуги у сфері недержавного пенсійного забезпечення;

– адміністратори НПФ;

– компанії з управління активами;

– зберігачі;

– аудитори;

– особи, які надають консультаційні та агентські послуги.

Недержавне пенсійне забезпечення здійснюється:

– НПФ – укладення пенсійних контрактів між адміністраторами НПФ і вкладниками таких фондів;

– страховими організаціями - укладення з учасниками фонду договорів страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду відповідно до законодавства про страхування;

– установами банків відповідно до законодавства про банківську діяльність – укладення договорів про відкриття пенсійних депозитних рахунків для накопичення пенсійних накопичень у межах суми, визначеної для відшкодування вкладів Фондом гарантування вкладів фізичних осіб, які встановлюється відповідно до закону.

7.9.3. Адміністратор недержавного пенсійного фонду

Адміністратор НПФ – це юридична особа, яка здійснює адміністрування. Ним може бути:

– професійний адміністратор – юридична особа, яка надає професійні послуги з адміністрування НПФ. Професійний управитель може бути створений фізичними та юридичними особами, в тому числі особами, які є засновниками будь-якого виду НПФ, у формі АТ або ТОВ;

– єдиний засновник корпоративного пенсійного фонду, який прийняв рішення про самостійне управління таким фондом;

– *компанія з управління активами* (*далі* – КУА) – юридична особа, яка здійснює професійну діяльність з управління активами на підставі ліцензії НКЦПФР.

НПФ може обслуговуватися тільки одним зберігачем, з яким правління фонду укладає письмовий договір на обслуговування.

Зберігач НПФ виконує такі завдання:

1) відкриває та веде рахунки фонду;

2) приймає, передає, облік та зберігає цінні папери та документи, пов'язані з формуванням та використанням пенсійних активів;

3) перевіряє розрахунок чистої вартості активів НПФ та чистої вартості одиниці пенсійних внесків, здійснений адміністратором та КУА;

4) виконує розпорядження адміністратора щодо перерахування пенсійних коштів, у тому числі на оплату послуг закладів обслуговування;

5) виконує доручення КУА згідно з інвестиційною декларацією;

6) зберігає копії розпоряджень щодо операцій з цінними паперами та іншими активами, які надаються КУА торговцям цінними паперами та іншим посередникам;

7) подає звітність, передбачену відповідними нормативно-правовими актами;

8) припиняє (блокує) виконання доручень КУА за поданням НКЦПФР.

Отже, зберігач є одним із основних суб'єктів інфраструктури НПФ, через якого опосередковано здійснюються всі операції з пенсійними активами.

7.9.4. Пенсійні активи, їх склад і використання

Пенсійні активи – це активи суб'єктів недержавного пенсійного забезпечення, які сформовані відповідно до Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення». Активи НПФ формуються за рахунок пенсійних внесків та доходів, отриманих від їх інвестування.

Пенсійна виплата – це грошова виплата учаснику НПФ або його спадкоємцям, яка здійснюється за рахунок коштів, накопичених у НПФ та на індивідуальному пенсійному рахунку у випадках, передбачених законом.

За рахунок коштів НПФ здійснюються такі види пенсійних виплат:

– довічна пенсія *(довічний ануїтет)* – пенсійні виплати, що здійснюються страховою організацією на підставі договору страхування довічної пенсії протягом життя фізичної особи періодично після досягнення нею пенсійного віку відповідно до страхового законодавства;

– одноразова пенсійна виплата – одноразова пенсійна виплата за бажанням учасника фонду у разі:

– медично підтверджений критичний стан здоров'я (онкологічне захворювання, інсульт тощо) або настання інвалідності учасника фонду;

– недостатній розмір пенсійних накопичень учасника на дату досягнення пенсійного віку для виплати пенсії за зазначений період;

– виїзд учасника на постійне місце проживання за кордон.

– пенсія на визначений строк – пенсійні виплати, які здійснюються за бажанням або бажанням учасника фонду періодично протягом визначеного періоду, але не менше 10 років з моменту початку першої виплати.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому суть недержавного соціального страхування?
2. Назвіть етапи становлення НПФ в Україні.
3. Які види НПФ функціонують в Україні?
4. Які переваги участі в НПФ для працівників, роботодавців і держави?
5. Які правові обмеження щодо інвестування пенсійних активів встановлені чинним законодавством?

Рекомендована література:

1. Безугла В., Загірняк Д., Шаповал Л. Соціальне страхування. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 208 с.
2. Внукова Н., Кузьмінчук Н. Соціальне страхування. Кредитно-модульний курс. Київ : Центр навчальної літератури, 2020. 412 с.
3. Квасницька Р.С., Доценко І.О. Соціальне страхування: навч. посіб. Кам'янець-Подільський : Друкарня Рута, 2019. 355 с.
4. Кошевський В.С., Воробей П.А., Савченко А.В., Семенюк О.О., Колб О.Г. Кримінально-правова охорона соціального та пенсійного страхування : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 154 с.
5. Макаренко А.П. Соціальне страхування: суть, значення та обліковий аспект: навч. посіб. Запоріжжя : ЗДІА, 2017. 199 с.
6. Пікус Р.В. Соціальне страхування: навч. посіб. Київ : Компринт, 2018. 251 с.
7. Прилипко С.М., Ярошенко О.М., Занфірова Т.А., Аркатов Я.А. Загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування в Україні: сучасний стан та стратегія розвитку : монографія. Харків: Право, 2017. 208 с.

Навчальне видання

ФІНАНСИ
ТА ФІНАНСОВЕ ПОСЕРЕДНИЦТВО

Підручник у трьох томах

Том 2

Технічна редакторка
та дизайн обкладинки Мельник У. М.
Літературний редактор Лупул О. В.
Відповідальний за випуск Нікіфоров П. О.

Підписано до друку 21.11.2024. Формат 60x84/16.
Умов.-друк. арк. 24. Обл.-вид. арк. 25,7. Зам. Н-089.
Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича.
58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.
e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002

ISBN 978-966-423-904-9